

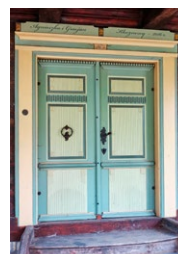
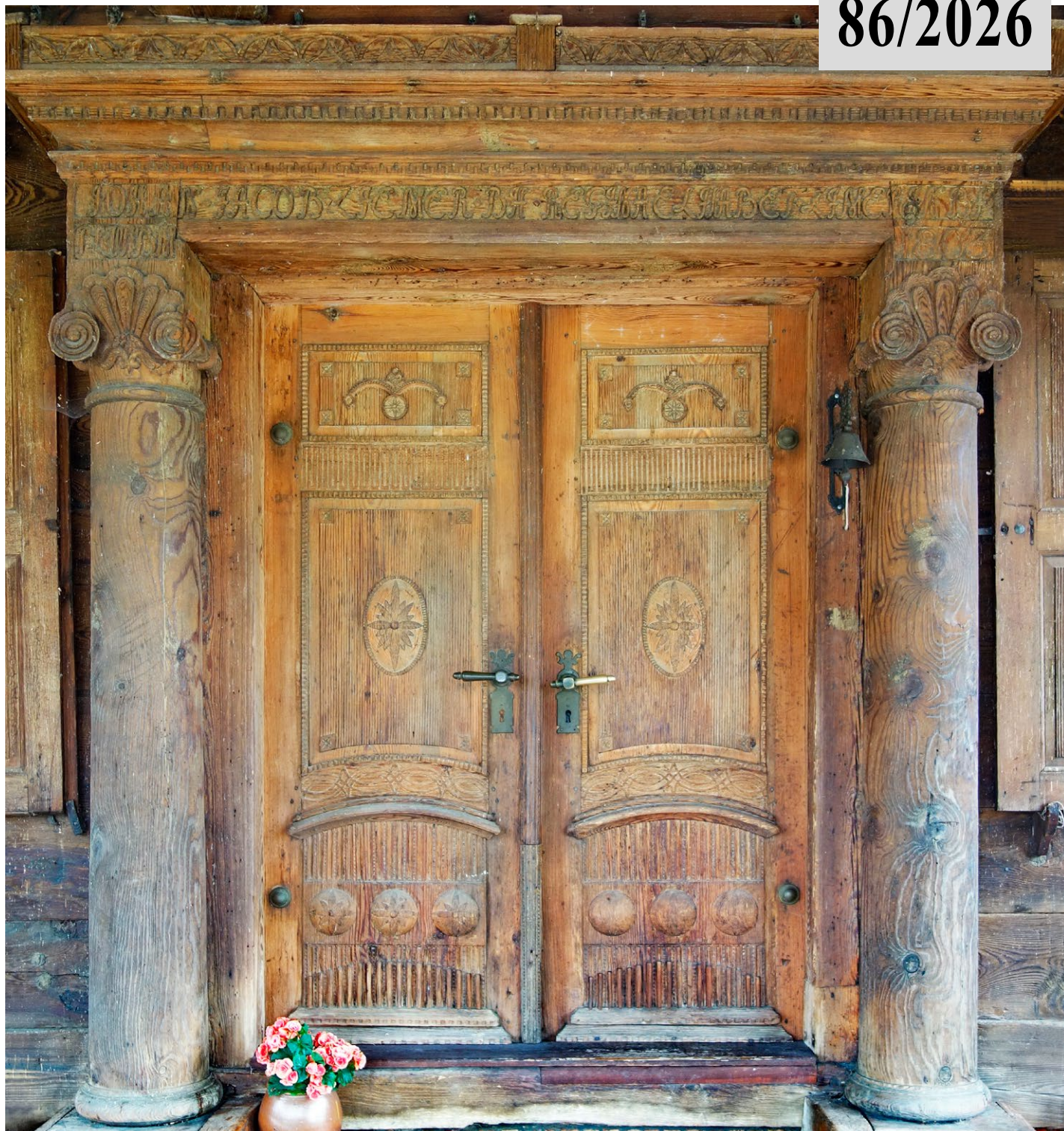
WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

P I S M O
STOWARZYSZENIA
KONSERWATORÓW
Z A B Y T K Ó W

ISSN 0860-2395
ISSN Online: 2544-8870

86/2026

Nicolas Grospierre

HELIOGRAMY

W SALI SALOMONA

W poszukiwaniu światła

Pałac na Wyspie, Muzeum Łazienki Królewskie
12 września 2025–30 sierpnia 2026

Organizator

Organizator
Muzeum

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Partnerzy
Muzeum

fot. Nicolas Grospierre

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

Redaktor naczelna / Editor-in-Chief

dr inż. arch. Barbara Zin

Redaktorzy / Editors

dr hab. Monika Jadzińska

dr hab. Michał Pszczółkowski

dr hab. Artur Różański

Sekretarz redakcji / Editorial secretary

Marta Kolpanowicz

e-mail: sekretariat.redakcji@skz.pl

Redaktorzy językowi / Language editors

Anna Kowalczyk (język polski)

dr inż. arch. Krzysztof Barnaś (język angielski)

Recenzenci bieżącego numeru / Current issue reviewers

dr Krzysztof Ałykow (Zespół Inżynierów Ałykow), dr hab. Dariusz Bajno (PWt), dr Jakub Chowaniec (UW), prof. Piotr Dobosz (UJ), dr hab. Andrzej Gaczoł (PK), dr hab. Robert Hirsch (PG), dr Dariusz Kopciowski (WKZ Lublin), prof. Dominika Kuśnierz-Krupa (PK), dr hab. Andrzej Legendziewicz (PWt), prof. Zbigniew Myczkowski (PK), dr hab. Maciej Prarat (UMK), prof. Elżbieta Przesmycka (UAFM), prof. Michał Pszczółkowski (ASP Gdańsk), dr Krzysztof Raszczuk (PWt), dr hab. Grażyna Stojak (UR), prof. Marek Szewczyk (UAM), prof. Bogusław Szmygin (PL), dr hab. Małgorzata Włodarczyk (Włodarczyk + Włodarczyk Architekci Studio Autorskie, PKN ICOMOS)

Redakcja strony internetowej / Website editor

Paweł Myszka

Autor logotypu / Logo design

dr hab. Maciej Konopka

Projekt okładki / Cover design

Wojciech Skrzypiec

Zdjęcia na okładce / Cover photos

Katarzyna Darecka

Realizacja wydawnicza / Publishing

Wydawnictwo Attyka, www.attyka.net.pl

Wydawca / Publisher

Zarząd Główny Stowarzyszenia

Konservatorów Zabytków

00-464 Warszawa, ul. Szwolczerów 9

tel. 22-621-54-77, faks 22-622-65-95

Nakład / Issue 30 egz. / copies

Instrukcje dla autorów, podstawowe zasady recenzowania publikacji oraz lista recenzentów dostępne są na stronie internetowej: www.wiadomoscikonservatorskie.pl

Instructions for authors, basic criteria for reviewing the publications and a list of reviewers are available on the website:

www.wiadomoscikonservatorskie.pl

RADA NAUKOWA / ACADEMIC BOARD

prof. Jerzy Jasieńko (konstrukcje historyczne), 0000-0002-8574-6121,

Politechnika Wrocławska – przewodniczący

prof. Calogero Bellanca (historia architektury, konserwacja zabytków), 0000-0002-1835-8460, Uniwersytet Sapienza w Rzymie

prof. Maria Teresa Bartoli (architektura), 0000-0003-1492-6149, Uniwersytet we Florencji

prof. Stefano Bertocci (architektura), 0000-0001-5283-9076, Uniwersytet we Florencji

prof. Mario Docci (historia architektury, konserwacja zabytków), Uniwersytet Sapienza w Rzymie

prof. Tiago Ferreira (konstrukcje), 0000-0002-6169-3053, Uniwersytet w Bradze

prof. Julia Ivashko (historia architektury), 0000-0003-4525-9182, Uniwersytet w Kijowie

prof. Piotr Gerber (zabytki techniki), 0000-0003-0172-1996, Fundacja Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego Śląska

prof. Wolfram Jaeger (konstrukcje), 0000-0002-2841-2125, Uniwersytet w Dreźnie

prof. Andrzej Kadłuczka (architektura, konserwacja zabytków), 0000-0001-7009-5330, Politechnika Krakowska

prof. Tatiana Kirowa (konserwacja zabytków architektury), Politechnika w Turynie

prof. Kazimierz Kuśnierz (historia urbanistyki, konserwacja zabytków), 0000-0001-6703-5695, Politechnika Krakowska

dr hab. Michał Krupa (historia urbanistyki, konserwacja zabytków), 0000-0002-2199-0598, Politechnika Krakowska

prof. Jadwiga Łukaszewicz (konserwacja i restauracja dzieł sztuki), 0000-0003-0049-8171, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

prof. Piotr Marciniak (architektura, urbanistyka, historia), 0000-0002-4404-1184, Politechnika Poznańska

prof. Anna Marciniak-Kajzer (archeologia), 0000-0003-1346-9652, Uniwersytet Łódzki

prof. Claudio Modena (konstrukcje), 0000-0001-7289-6879, Uniwersytet w Padwie

prof. Susana Mora Alonso-Muñoyerro (historia architektury, konserwacja zabytków), 0000-0001-6334-5194, Politechnika w Madrycie

prof. Andre de Naeyer (architektura), Uniwersytet w Antwerpii

prof. Małgorzata Nowalińska (konserwacja dzieł sztuki), Akademia Sztuk Pięknych w Krakowie

prof. Tomasz de Rosset (zabytkoznawca, muzealniki), 0000-0002-0541-286X, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

prof. Grażyna Schulze-Głazik (konserwacja dzieł sztuki), Akademia Sztuk Pięknych w Krakowie

prof. Bogusław Szmygin (konserwacja zabytków architektury), 0000-0003-0629-4495, Politechnika Lubelska

prof. Guido Vannini (archeologia), 0000-0001-7903-3961, Uniwersytet we Florencji

prof. Maria Jolanta Żychowska (architektura, konserwacja zabytków), 0000-0002-2829-0172, Politechnika Krakowska

Czasopismo jest wydawane drukiem w formacie A4 (wersja pierwotna) oraz w wersji elektronicznej. / The Journal is printed in A4 format (original version) and is available online. Na stronie internetowej dostępne są pełne wersje numerów czasopisma w formacie PDF. / Full versions of the Journal's issues are available in PDF format.

„Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” są indeksowane przez: POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>), BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>), Index Copernicus (www.indexcopernicus.com) oraz SCOPUS (od roku 2019).

“Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” are indexed by: POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>), BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>), Index Copernicus (www.indexcopernicus.com) and SCOPUS (since 2019).

Szanowni Państwo,

oddajemy w Państwa ręce drugi tegoroczny numer naszego czasopisma, mając nadzieję, że stanie się on kolejnym ważnym krokiem w tworzeniu przestrzeni do rzetelnej, interdyscyplinarnej dyskusji oraz w budowaniu trwałej platformy dialogu i wymiany myśli konserwatorskiej.

Bieżący numer poświęcamy kluczowym wyzwaniom, przed którymi stoi współczesne środowisko konserwatorskie. Dynamika przemian zachodzących we współczesnym świecie wymusza nieustanną weryfikację dotychczasowych metod, narzędzi i sposobów działania. W opublikowanych artykułach poruszamy między innymi złożone, a zarazem fundamentalne zagadnienia prawne, które na co dzień wyznaczają ramy ochrony dziedzictwa kulturowego. Obok rozważań z zakresu teorii prawa prezentujemy również nowatorskie metody nieniszczących badań architektonicznych, ukazujące, w jaki sposób nowoczesne technologie pozwalają „odczytywać” historyczne mury bez naruszania ich integralności. Całość dopełniają studia przypadków oparte na specjalistycznych badaniach prowadzonych bezpośrednio w obiektach zabytkowych, stanowiące doskonały przykład synergii nauki i rzemiosła konserwatorskiego.

Szczególne słowa wdzięczności kierujemy do Sponsora niniejszego numeru – firmy Remmers Polska Sp. z o.o., obecnej na polskim rynku od 1996 r. Oferowane przez nią produkty stanowią kompleksowe rozwiązania dla architektów, projektantów, wykonawców oraz innych specjalistów z branży budowlanej i konserwatorskiej. Państwa wsparcie finansowe miało kluczowe znaczenie dla realizacji tego zadania. To dzięki mecenatowi firmy możliwe było udostępnienie niniejszego wydania w formule otwartego dostępu (Open Access), aby zawarta w nim wiedza docierała bez barier do każdego, komu bliski jest los zabytków.

Osobne, niezwykle ważne podziękowania kierujemy do Recenzentów. Państwa rzetelna i – co szczególnie warto podkreślić – wykonywana honorowo praca stanowi fundament wiarygodności naszego czasopisma. To dzięki Państwa zaangażowaniu, eksperckiej wiedzy i bezinteresownemu trudowi możliwe jest utrzymanie najwyższego poziomu merytorycznego publikowanych tekstów. Jakość, którą wspólnie wypracowujemy, przekłada się bezpośrednio na pozycję pisma na rynku wydawniczym i umożliwia utrzymanie jego obecności w prestiżowych, międzynarodowych bazach danych, takich jak SCOPUS, Index Copernicus, BazTech, BazHum oraz POL-index. Bez Państwa wnikliwych ocen ten sukces nie byłby możliwy.

Zapraszamy do lektury, refleksji oraz współtworzenia kolejnych numerów naszego czasopisma. Mamy nadzieję, że prezentowane materiały staną się dla Państwa inspiracją do dalszych poszukiwań i twórczego dialogu.

Redaktor naczelna
Editor-in-Chief
Barbara Zin

Dear Readers,

We are pleased to present to you the second issue of our journal this year, hoping that it will serve as another important step in creating a space for rigorous, interdisciplinary discussion and in building a lasting platform for dialogue and the exchange of ideas in the field of conservation.

This issue is devoted to the key challenges facing the contemporary conservation community. The dynamic changes of the modern world necessitate a constant reevaluation of existing methods, tools, and approaches. In the articles published in our journal, we address, among other things, complex yet fundamental legal issues that define the framework for cultural heritage conservation on a daily basis. In addition to discussions on legal theory, we also present innovative methods of non-destructive architectural investigation, demonstrating how modern technologies allow us to “read” historic walls without compromising their integrity. The collection is rounded out by case studies based on specialized research conducted directly at historic sites, which serve as an excellent example of the synergy between research and the craft of conservation.

We extend special thanks to the sponsor of this issue—Remmers Polska Sp. z o.o.—which has been present on the Polish market since 1996. The products Remmers Polska offers provide comprehensive solutions for architects, designers, contractors, and other specialists in the construction and conservation industries. Your financial support was crucial to the completion of this project. Thanks to the company’s patronage, it was possible to make this issue available via Open Access, ensuring that the knowledge it contains reaches, without barriers, everyone who cares about the fate of historic monuments.

We would like to extend special, and crucial, thanks to our Reviewers. Your diligent work—and, it is particularly worth emphasizing, your volunteer work—forms the foundation of our journal’s credibility. It is thanks to your commitment, expert knowledge, and selfless efforts that we are able to maintain the highest level of academic quality in the published articles. The quality we achieve together directly translates into the journal’s standing in the publishing market and enables it to maintain its presence in prestigious international databases such as SCOPUS, Index Copernicus, BazTech, BazHum, and POL-index. Without your insightful evaluations, this success would not be possible.

We invite everyone to read, reflect, and contribute to future issues of our journal. We hope that the materials presented here will serve as inspiration for your further pursuits and creative dialogue.

Przewodniczący Rady Naukowej
Chairman of the Academic Board
Jerzy Jasieńko

NAUKA

<i>Artur Kuś, Lucyna Staniszevska</i> Korelacje między aktami o ochronie indywidualnej lub obszarowej zabytku a miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego	7
<i>Magdalena Kowalczyk</i> Definicja zabytku oraz rejestr zabytków w świetle polskiego orzecznictwa sądowego	22
<i>Jarosław Przewłócki</i> Zarys współczesnych metod nieniszczących w diagnostyce dziedzictwa architektonicznego	37
<i>Grzegorz Śladowski, Wojciech Drozd, Roman Paruch, Anna Porębska</i> Wstępna analiza przyczynowo-skutkowa złego stanu technicznego budynku zabytkowego z wykorzystaniem rozmytego modelowania i analizy strukturalnej Łodzi	51
<i>Katarzyna Darecka</i> Badania konstrukcji stolarskich i problematyka konserwatorska wybranych przykładów drzwi w domach podcieniowych na Żuławach	59
<i>Krzysztof Wroński</i> Analiza elewacji wschodniej średniowiecznego zamku joannitów w Swobnicy	76
<i>Jerzy Wowczak</i> Zabytkowy park sportowy KS Korona w Krakowie na Krzemionkach – utracone wartości krajobrazowe	94
<i>Tomasz Kargol</i> Przestrzeń, zabudowania i socjotopografia Dobromila na przełomie XVIII i XIX wieku. Wstęp do badań	113

SCIENCE

<i>Artur Kuś, Lucyna Staniszevska</i> Correlations Between Individual or Area-Based Monument Protection Acts and Local Spatial Development Plans	7
<i>Magdalena Kowalczyk</i> Definition of a Monument and the Register of Monuments in the Light of Polish Court Decisions	22
<i>Jarosław Przewłócki</i> Overview of Modern Non-Destructive Methods in the Diagnosis of Architectural Heritage	37
<i>Grzegorz Śladowski, Wojciech Drozd, Roman Paruch, Anna Porębska</i> Preliminary Cause-and-Effect Analysis of the Poor Technical Condition of a Historic Building Using Fuzzy Modeling and Structural Analysis	51
<i>Katarzyna Darecka</i> Structural Design Analysis and Conservation Issues of Selected Doors from Arcaded Houses in Żuławy	59
<i>Krzysztof Wroński</i> Analysis of the Eastern Facade of the Medieval Castle of the Knights Hospitaller in Swobnica	76
<i>Jerzy Wowczak</i> KS Korona Historic Sports Park in Cracow's Krzemionki: Lost Landscape Values	94
<i>Tomasz Kargol</i> Space, Buildings and Sociotopography of Dobromyl at the Turn of the Eighteenth and Nineteenth Centuries: An Introduction to Research	113

*Kazimierz Butelski, Stanisław Butelski,
Stanisław Czernik*

Dom Ignacego Domeyki w Santiago
de Chile jako integralna przestrzeń
dziedzictwa architektury i kultury
I Rzeczypospolitej 131

Mariusz Tuszyński, Krzysztof Żywucki

Granice rewaloryzacji zespołu kamienic przy
ulicy Ratuszowej 12 w Myśliborzu. Studium
przypadku dobrych i błędnych decyzji
konserwatorskich i projektowych 150

Jan Jabłoński

Między kontrastem a ciągłością.
Podejścia do nowej architektury
w krajobrazach kulturowych 171

INFORMACJE

Jerzy Wowczak

Polityka Architektoniczna Państwa 183

WYDARZENIA

Katarzyna Góralczyk

Kongres Bezpieczeństwa Dziedzictwa –
KOBED'26 185

Dominika Kuśnierz-Krupa

Program Edukacyjny dla Dzieci
„Poznajmy Zabytki” – III Edycja 188

ARTYKUŁ SPONSOROWANY

Jacek Olesiak

30 lat technologii Remmers
w ochronie zabytków w Polsce 190

*Kazimierz Butelski, Stanisław Butelski,
Stanisław Czernik*

Ignacy Domeyko House in Santiago
de Chile as an Integral Heritage Space
of the Architecture and Culture of the
First Polish Republic 131

Mariusz Tuszyński, Krzysztof Żywucki

Limits of the Revitalization of the Tenement
Complex at 12 Ratuszowa Street in Myślibórz:
A Case Study of Sound and Flawed
Conservation and Design Decisions 150

Jan Jabłoński

Between Contrast and Continuity:
Approaches to New Architecture
in Cultural Landscapes 171

INFORMATIONS

Jerzy Wowczak

Polityka Architektoniczna Państwa 183

EVENTS

Katarzyna Góralczyk

Kongres Bezpieczeństwa Dziedzictwa –
KOBED'26 185

Dominika Kuśnierz-Krupa

Program Edukacyjny dla Dzieci
„Poznajmy Zabytki” – III Edycja 189

SPONSORED ARTICLE

Jacek Olesiak

30 lat technologii Remmers
w ochronie zabytków w Polsce 190

Artur Kuś*

orcid.org/0000-0002-6319-4936

Lucyna Staniszevska**

orcid.org/0000-0003-3457-0901

Korelacje między aktami o ochronie indywidualnej lub obszarowej zabytku a miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego

Correlations Between Individual or Area-Based Monument Protection Acts and Local Spatial Development Plans

Słowa kluczowe: prawna ochrona zabytków, ochrona indywidualna zabytków, ochrona obszarowa, ochrona zabytków w planach miejscowych, wartości w ochronie zabytków

Keywords: legal protection of monuments, individual protection of monuments, area protection, protection of monuments in local plans, values in monument protection

Wstęp

Celem ochrony zabytków jest zachowanie dziedzictwa kulturowego Rzeczypospolitej Polskiej dla obecnych i przyszłych pokoleń, zapewnienie wykorzystania zabytków w sposób zgodny z interesem publicznym oraz umożliwienie społeczeństwu dostępu do nich – przy jednoczesnym zachowaniu ich bezpieczeństwa¹. Cel ten jest zbieżny z polityką kulturalną UE, którą można próbować zdefiniować jako świadome, zgodne z założeniami, celami i wartościami będącymi podstawą funkcjonowania UE, wpływające instytucje unijnych na procesy kulturowe w celu pobudzania uczestnictwa obywateli w kulturze. Przejawem tej polityki jest tworzenie korzystnych warunków dla twórczości oraz zachowania duchowego i materialnego dorobku pokoleń [Kuś 2011, s. 217].

Ochrona zabytków stanowi jedno z zadań podmiotów władzy publicznej – zarówno w procesie

Introduction

The purpose of monument protection is to preserve the cultural heritage of the Republic of Poland for present and future generations, to ensure that monuments are used in a manner consistent with the public interest, and to enable public access to them—while simultaneously ensuring their safety. This objective is consistent with EU cultural policy, which can be defined as the deliberate influence of EU institutions on cultural processes in order to encourage citizen participation in culture, in accordance with the principles, objectives, and values that underpin the functioning of the EU. An expression of this policy is the creation of favorable conditions for creativity and for the preservation of the spiritual and material heritage of generations [Kuś 2011, p. 217].¹

The protection of monuments constitutes one of the tasks of public authorities—both in the process of enacting and applying the law—and, on the part of owners,

* prof. dr hab., Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, sędzia Naczelnego Sądu Administracyjnego

** dr hab., prof. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, sędzia Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie

* Prof. LL.D., Jan Kochanowski University in Kielce, judge of the Supreme Administrative Court

** LL.D., University Professor, Adam Mickiewicz University in Poznań, judge of the Voivodeship Administrative Court in Warsaw

stanowienia, jak i stosowania prawa – a po stronie właścicieli rodzi obowiązki zapewnienia warunków ochrony fizycznej zabytku, utrzymywania go w należytym stanie technicznym i estetycznym oraz niepodjęmowania działań, które mogłyby doprowadzić do jego zniszczenia lub uszkodzenia.

Kompleksową regulację prawną odnoszącą się do zabytków zawiera ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2024 r., poz. 1992 ze zm.), określana dalej jako „u.o.z.”. Zgodnie z art. 4 pkt 2 i 6 u.o.z. istotną rolę w ochronie zabytków odgrywają samorządy terytorialne. Mają one obowiązek przeciwdziałać zagrożeniom mogącym prowadzić do utraty wartości zabytków, a także uwzględniać cele ochrony dziedzictwa w procesach planowania przestrzennego i kształtowania środowiska. Oznacza to, że – obok ustawy – także akty prawa miejscowego w postaci miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, uchwalanych przez gminy na podstawie art. 14 ust. 1 ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. z 2023 r. poz. 977 ze zm.), określanej dalej jako „u.p.z.p.”, mogą stanowić skuteczną formę ochrony zabytków. Zgodnie bowiem z art. 1 ust. 2 pkt 4 u.p.z.p. ustawodawca przy określaniu zasad kształtowania ładu przestrzennego gminy podkreślił potrzebę ochrony zabytków, stanowiąc, że w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym uwzględnia się w szczególności wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej. W art. 13i ust. 3 pkt 5b tiret 6 u.p.z.p. ustawodawca przewidział obowiązek uzgodnienia planu ogólnego z właściwym wojewódzkim konserwatorem zabytków w odniesieniu do wskaźników i parametrów zabudowy i zagospodarowania terenu, o których mowa w art. 13e ust. 2 i 3, w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Także art. 15 ust. 2 pkt 4 u.p.z.p. nakłada obowiązek określenia w planie miejscowym „zasad ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej”. W tym celu ustawodawca przewidział instrumenty takie jak uzgodnienie planu miejscowego lub jego zmiany przez wojewódzkiego konserwatora zabytków (art. 17 ust. 6 lit. b tiret 8 u.p.z.p.). Uzgodnienie to, podobnie jak wiele innych obligatoryjnych instrumentów współdziałania w procedurze planistycznej, ogranicza znaczenie władztwa organów posiadających demokratyczną legitymację. Współdziałanie, zwłaszcza wiążące, takie jak uzgodnienie konserwatorskie, ze względu na zakres kompetencji wojewódzkich konserwatorów zabytków do uzgadniania projektów planów miejscowych „w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenu”, prowadzi niemal do współstanowienia prawa miejscowego, jednak bez współodpowiedzialności finansowej organu współdziałającego [Staniszewska 2022, s. 274].

Nadto postanowienia miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego odgrywają istotną

entails obligations to ensure conditions for the physical protection of the monument, to maintain it in a proper technical and aesthetic condition, and to refrain from any actions that could lead to its destruction or damage.

Comprehensive legal regulation concerning monuments is contained in the Act of July 23, 2003, on the Protection of Monuments and the Care of Monuments (Dz.U. 2024, item 1992, as amended), hereinafter referred to as the “Monument Protection Act.” In accordance with Art. 4, items 2 and 6 of the Act on the Protection and Care of Monuments, local governments play a significant role in the protection of monuments. They have a duty to counteract threats that could lead to the loss of value of monuments, as well as to incorporate heritage protection objectives into spatial planning and environmental management processes. This means that—alongside the Act—local law acts in the form of local spatial development plans, adopted by municipalities on the basis of Art. 14(1) of the Act of March 27, 2003, on Spatial Planning and Development (Dz.U. of 2023, item 977, as amended), hereinafter referred to as the “Spatial Planning and Development Act,” may constitute an effective form of monument protection. In accordance with Art. 1 para. 2 point 4 of the Spatial Planning and Development Act, the legislator, when determining the principles of shaping a municipality’s spatial order, emphasized the need to protect monuments, providing that spatial planning and development shall specifically take into account the requirements for the protection of cultural heritage, monuments, and contemporary cultural assets. In Art. 13i para. 3 point 5b indent 6 of the Spatial Planning and Development Act, the legislator has provided for an obligation to coordinate the general plan with the competent voivodeship conservator of monuments in respect of the building and land development indicators and parameters referred to in Art. 13e para. 2 and 3, within the scope of the protection of monuments and the care of monuments. Furthermore, Art. 15 para. 2 point 4 of the Spatial Planning and Development Act imposes an obligation to specify in the local plan the “principles for the protection of cultural heritage, monuments, and contemporary cultural assets.” To this end, the legislator has provided for instruments such as the approval of a local plan or its amendments by the provincial conservator of monuments (Art. 17(6)(b) (8) of the Spatial Planning and Development Act). This agreement, much like many other mandatory instruments of cooperation within the planning procedure, limits the authority of bodies that possess democratic legitimacy. Cooperation, especially binding cooperation such as conservation agreements, due to the scope of the competencies of provincial conservators of monuments to agree on local spatial development plans “in terms of building development and land use,” leads almost to the co-enactment of local law, albeit without the financial co-responsibility of the cooperating authority [Staniszewska 2022, p. 274].

Furthermore, the provisions of local spatial development plans play a significant role in protecting sites

rolę w zabezpieczeniu obiektów ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków (GEZ). W swojej treści MPZP musi określać rodzaj zabytku oraz precyzyjnie wskazywać jego lokalizację (podanie ulicy i numeru bądź numeru ewidencyjnego działki wraz z oznaczeniem obrębu). Do kart adresowych zabytku nieruchomego GEZ przenoszone są również informacje dotyczące nazwy obiektu, czasu jego powstania czy nazwiska architekta.

Organy planistyczne jednak, tworząc postanowienia MPZP, zapominają niekiedy o ukształtowaniu przeznaczenia terenu zgodnie z formą ochrony zabytku. Jeśli przyjęte regulacje ochronne okażą się zbyt łagodne i nie zapewnią odpowiedniego poziomu ochrony, organ ochrony zabytków może podjąć decyzję o objęciu danego obiektu ochroną indywidualną poprzez wpis do rejestru zabytków albo zastosować ochronę obszarową wobec układów urbanistycznych, ruralistycznych lub historycznych zespołów budowlanych.

Rodzi się jednak pytanie, w jakim zakresie akceptacja przez organ ochrony zabytków przeznaczenia terenu w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego – przykładowo pod zabudowę – ma wiążący charakter dla późniejszego wydania aktu generalnego o objęciu konserwatorską ochroną indywidualną lub obszarową bądź dla utworzenia przez radę gminy parku kulturowego. A upraszczając, czy organ konserwatorski, działając w sprawie wpisu określonego obiektu do rejestru zabytków, jest związany ustaleniami planu miejscowego. Problematyka ta znajduje odzwierciedlenie w orzecznictwie sądów administracyjnych, a zarazem jest istotna dla właścicieli nieruchomości, ponieważ może prowadzić do ograniczenia prawa własności. Należy zauważyć, że jedynie w sytuacji, gdy istnieją akty generalne ochrony zabytków albo wpis do GEZ, zastosowanie znajduje art. 19 ust. 1 pkt 2 u.o.z., zgodnie z którym przy określaniu ustaleń planu ogólnego gminy, miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowego planu odbudowy uwzględnia się w szczególności ochronę zabytków nieruchomych ujętych w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków. Należy zatem wziąć to pod uwagę na etapie planowania zagospodarowania przestrzennego. Problem pojawia się jednak w sytuacji zgola odmiennej, kiedy to w planie ogólnym lub miejscowym nieruchomość jest przeznaczona do zabudowy jednorodzinnej, a następnie dany zabytek czy układ urbanistyczny zostaje objęty ochroną konserwatorską. Powstaje wówczas pytanie o możliwość realizacji ustaleń planu miejscowego. Czy taki MPZP nie staje się w tym zakresie niewykonalny? A może został uchwalony wyłącznie w celu performatywnym („teatralnym”), stanowiąc przykład placebo legislacyjnego? Oznacza to przede wszystkim stanowienie prawa „na pokaz”, często w celu stworzenia pozytywnego wizerunku organów władzy publicznej, bez dogłębnego rozpoznania skutków przyjętych roz-

included in the municipal monument records (MMR). The content of the local spatial development plan must specify the type of monument and precisely indicate its location (providing the street name and number, or the cadastral plot number along with the cadastral district designation). Information regarding the name of the object, its date of creation, or the architect's name is also transferred to the MMR address cards for immovable monuments.

However, when creating the provisions of the Local Spatial Development Plan, planning authorities sometimes forget to shape land use in accordance with the form of monument protection. If the adopted protective regulations prove to be too lenient and fail to provide an adequate level of protection, the heritage protection authority may decide to grant individual protection to a given object by entering it into the register of monuments, or apply area-based protection to urban, rural, or historical building complexes.

However, a question arises as to the extent to which the heritage protection authority's acceptance of the land use specified in the local spatial development plan—for example, for building development—is binding for the subsequent issuance of a general act providing for individual or area-based conservation, or for the creation of a cultural park by the municipal council. To put it simply, is the conservation authority, when acting on a matter regarding the listing of a specific site into the register of monuments, bound by the provisions of the local development plan? This issue is reflected in the court decisions of administrative courts and is also significant for property owners, as it may lead to a restriction of property rights. It should be noted that Art. 19(1)(2) of the Act on the Monument Protection and Preservation applies only in situations where general acts on the protection of monuments exist or where there is an entry in the MMR, according to which, when determining the provisions of a general municipal plan, a local spatial development plan, or a local reconstruction plan, particular consideration is given to the protection of immovable monuments included in the provincial or municipal register of monuments. This must therefore be taken into account during the spatial planning stage. However, the problem arises in a completely different situation, when a property is designated for single-family housing in a general or local plan, and subsequently, a given monument or urban layout is placed under conservation protection. This then raises the question of whether the provisions of the local plan can be implemented. Does such a local spatial development plan not become unenforceable in this respect? Or perhaps it was passed solely for performative (“theatrical”) purposes, serving as an example of legislative placebo? This primarily means enacting law “for show,” often to create a positive image of public authorities, without an in-depth assessment of the consequences of the adopted legal solutions, or to conceal the administration's actual intentions to limit or deprive the right to property [Lees, Pedersen 2025, p. 130; Feldman 2016, pp. 212, 214; Stępień 2024, pp. 163–165].

wiązań prawnych bądź w celu ukrycia rzeczywistych zamierzeń administracji służących ograniczeniu lub pozbawieniu prawa własności [Lees, Pedersen 2025, s. 130; Feldman 2016, s. 212, 214; Stępień 2024, s. 163–165].

Gminy stają zatem przed niełatwym wyzwaniem pogodzenia – w duchu zasady zrównoważonego rozwoju – interesów ochrony przyrody, ochrony dziedzictwa kulturowego oraz lokalnego rozwoju gospodarczego, co może prowadzić do kolizji dóbr chronionych z formami działania administracji, których przejawem są akty stanowienia i stosowania prawa.

W artykule zastosowano analizę dogmatyczną obowiązującego stanu prawnego, w szczególności katalogu środków ochrony konserwatorskiej i sposobów ochrony zabytków w aktach prawa miejscowego, z wykorzystaniem powszechnie przyjmowanych metod wykładni oraz istniejącego orzecznictwa sądów administracyjnych.

Rodzaje i charakter prawny aktów mających na celu ochronę zabytków

Dla ochrony zabytków ustawodawca przewiduje różne formy i zakresy tej ochrony [Wyrok NSA z dnia 27 września 2012 r.; Starościak 1978a, s. 230; Starościak 1978b, s. 40; *Zarys prawa* 1985, s. 126; *Prawo administracyjne* 2019, s. 301; Blicharz, Lisowski 2022, s. 257–258]. Ochrona zabytku wymaga – zgodnie z art. 7 u.o.z. – zastosowania, w ramach katalogu zamkniętego, jednej z form prawnych, jakimi są:

- 1) wpis do rejestru zabytków;
- 2) uznanie za pomnik historii;
- 3) utworzenie parku kulturowego;
- 4) ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

A zatem formy ochrony zabytków nie stanowią wpisu danego obiektu do wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków.

Zgodnie z art. 9 u.o.z. wojewódzki konserwator zabytków wydaje decyzję o wpisie do rejestru zabytków, która może dotyczyć nie tylko konkretnego zabytku nieruchomego (ust. 1), lecz także jego otoczenia² (ust. 2), a ponadto układów urbanistycznych lub ruralistycznych (ust. 3). Choć formalnie jest to decyzja administracyjna, nie ma ona typowo indywidualnego charakteru w rozumieniu Kodeksu postępowania administracyjnego [Szewczyk 2019, s. 208]. W przypadku wpisów obejmujących większe obszary lub zespoły obiektów decyzja ta przyjmuje formę generalnego aktu administracyjnego, oddziałującego na szerszy krąg podmiotów. O takim charakterze

Municipalities are therefore faced with the difficult challenge of reconciling—in the spirit of the principle of sustainable development—the interests of nature conservation, cultural heritage protection, and local economic development, which may lead to a conflict between protected assets and forms of administrative action, manifested through the enactment and application of law.

The article employs a dogmatic analysis of the current legal status, specifically the catalogue of conservation protection measures and methods of protecting monuments in local law acts, using widely accepted methods of interpretation and existing administrative court case law.

Types and legal nature of acts aimed at the protection of monuments

For the protection of monuments, the legislator provides for various forms and scopes of such protection [Judgment of the Supreme Administrative Court of 27 September 2012; Starościak 1978a, p. 230; Starościak 1978b, p. 40; *Zarys prawa* 1985, p. 126; *Prawo administracyjne* 2019, p. 301; Blicharz, Lisowski 2022, pp. 257–258]. The protection of a monument requires—in accordance with Art. 7 of the Monument Protection and Preservation Act—the application of one of the following legal forms from a closed catalogue:

- 1) entry in the register of monuments;
- 2) recognition as a monument of history;
- 3) establishment of a cultural park;
- 4) the determination of protection in the local spatial development plan or in a decision on the location of a public purpose investment, a decision on building conditions, a decision on permission to implement a road investment, a decision on determining the location of a railway investment, or a decision on permission to implement an investment in the scope of a public-use airport.

Therefore, the entry of a given object into the provincial or municipal register of monuments does not constitute a form of monument protection.

In accordance with Art. 9 of the Monument Protection and Preservation Act, the voivodeship conservator of monuments issues a decision to list a site in the register of monuments, which may concern not only a specific immovable monument (para. 1), but also its surroundings (para. 2), as well as urban or rural layouts (para. 3). Although it is formally an administrative decision, it does not have a typically individual character within the meaning of the Code of Administrative Procedure [Szewczyk 2019, p. 208]. In the case of entries that cover larger areas or ensembles, this decision takes the form of a general administrative act that affects a wider range of entities. The legal nature of such a decision is determined primarily by the fact that it relates to a matter by conferring upon it public law status. Adopting the definition of a general act derived from the German Code of Administrative Procedure—due to the lack of

prawnym decyzji przesądza przede wszystkim to, że odnosi się ona do rzeczy, nadając jej publicznoprawny status. Przyjmując definicję aktu generalnego pochodzącą z niemieckiego kodeksu postępowania administracyjnego – z uwagi na brak regulacji rodzimej – należy uznać, że generalny akt administracyjny (*Allgemeinverfügung*) jest aktem skierowanym do określonego lub dającego się określić według ogólnych cech kręgu adresatów albo odnoszącym się do publicznoprawnej właściwości jakiejś rzeczy, względnie regulującym sposób korzystania z rzeczy przez ogół [Verwaltungsverfahrensgesetz, § 35 Satz 2]. Wydanie takiej decyzji pociąga za sobą liczne skutki prawne, w tym ograniczenia w dysponowaniu nieruchomością, np. obowiązek uzyskania pozwolenia konserwatora na prowadzenie prac budowlanych czy ograniczenie swobody korzystania z nieruchomości w sposób mogący naruszać jej zabytkowy charakter. Co więcej, w praktyce zdarza się, że organ ochrony zabytków dokonuje wpisu do rejestru zabytków zespołu budynków, mimo że wobec jednego z nich w obrocie prawnym pozostaje ostateczna decyzja o rozbiórce. W takiej sytuacji chociaż inwestor formalnie pozostaje właścicielem nieruchomości wchodzących w skład zespołu, zostaje on pozbawiony możliwości pełnego korzystania z przysługujących mu uprawnień, w szczególności prawa do rozbiórki wynikającego z ostatecznej decyzji administracyjnej.

Refleksji wymaga zatem określenie skutków prawnych decyzji o wpisaniu budynku do rejestru zabytków. Zaliczenie danego budynku do zabytków jest możliwe, o ile ziszcza się przesłanki określone w art. 3 ust. 1 u.o.z., i nie jest to zależne od woli organu. Objęcie określonej nieruchomości ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków wymaga jednoznacznego wykazania, że jej zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na wartość historyczną, artystyczną lub naukową [por. Wyrok WSA w Warszawie z 4 grudnia 2017 r.]. Decyzja o wpisie przesądza jednak o tym, że od tego momentu może ona być objęta władczym działaniem organów administracji publicznej [Pawłowski 2018, s. 401]. Jest to forma ograniczenia prawa własności o charakterze wyłączenia *de facto* [Wyrok NSA z 18 września 2014 r.]³.

Kolejną formą ochrony, zgodnie z art. 15 u.o.z., jest uznanie za pomnik historii. Jest to jedna z form ochrony zabytków, obejmująca zabytki nieruchome o szczególnym znaczeniu dla dziedzictwa narodowego, które zostały uznane za pomnik historii rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. Uznanie takie jest szczególną formą nobilitacji oraz trudnym do uzyskania i wyjątkowym wyróżnieniem. Obejmuje ono wyłącznie zabytki nieruchome o znaczeniu ponadregionalnym, wpisane już do rejestru zabytków o dużych wartościach historycznych, naukowych i artystycznych, mające znaczenie dla polskiego dziedzictwa kulturowego, utrwalone w świadomości społecznej i stanowiące źródło inspiracji dla

domestic regulations—it must be recognized that a general administrative act (*Allgemeinverfügung*) is an act directed at a specific or identifiable group of addressees based on general characteristics, or one that relates to the public law properties of an object, or regulates the manner in which the general public uses an object [Verwaltungsverfahrensgesetz, § 35 Satz 2]. Issuing such a decision entails numerous legal consequences, including restrictions on the disposal of the property, such as the obligation to obtain a conservation permit to carry out construction works, or limitations on the freedom to use the property in a manner that could compromise its historic character. Furthermore, in practice, it happens that the heritage protection authority lists a building ensemble in the register of monuments, even though a final decision to demolish one of them remains in force in legal circulation. In such a situation, although the developer formally remains the owner of the properties comprising the complex, they are deprived of the ability to fully exercise their entitlements, particularly the right to demolition resulting from a final administrative decision.²

Therefore, it is necessary to reflect on the legal consequences of the decision to list a building in the register of monuments. A building may be listed as a monument provided that the premises specified in Art. 3 para. 1 of the Monument Protection and Preservation Act are met, and this is not subject to the discretion of the authority. Placing a specific property under protection by listing it in the register of monuments requires clear demonstration that its preservation is in the public interest due to its historical, artistic, or scientific value [Judgment of the Provincial Administrative Court in Warsaw of 4 December 2017]. The decision to list the entry, however, means that from that moment onwards, it may be subject to the authoritative action of public administration bodies [Pawłowski 2018, p. 401]. It is a form of restriction on property rights that constitutes a *de facto* expropriation [Judgment of the Supreme Administrative Court of 18 September 2014].³

Another form of protection, in accordance with Art. 15 of the Monument Protection and Preservation Act, is designation as a monument to history. This is a form of monument protection that covers immovable monuments of particular importance to the national heritage that have been designated as historical monuments by a decree of the President of the Republic of Poland. Such recognition is a special form of ennoblement and a unique, hard-to-achieve distinction. It exclusively covers immovable monuments of supra-regional significance, already listed into the register of monuments, that possess great historical, scientific, and artistic value, which are significant to Polish cultural heritage, ingrained in the public consciousness, and serve as a source of inspiration for future generations. Designation as a monument to history is granted by the President of the Republic of Poland by means of a regulation [Regulation of the President of the Republic of Poland of 13 April 2005]. This is the highest form of conservation protection.

kolejnych pokoleń. Uznanie za pomnik historii następuje przez Prezydenta RP na drodze rozporządzenia [zob. np. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 13 kwietnia 2005 r.]. Jest to najwyższa forma ochrony konserwatorskiej.

Z kolei utworzenie parku kulturowego następuje w drodze uchwały [zob. np. Uchwała nr XL/617/09 Rady Miejskiej w Słupsku z dnia 8 lipca 2009 r.]. Zgodnie z art. 16 u.o.z. rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Wątpliwości budzi charakter prawny tej uchwały, ponieważ ustawodawca formalnie nie określił jej jako aktu prawa miejscowego, chociaż nakazał jej publikację w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Wojciech Radecki określił tę uchwałę jako rodzaj obszaru specjalnego o własnym reżimie prawnym [Radecki 2011, pkt 5.6]. Natomiast Ewa Szewczyk i Marek Szewczyk wskazują, że art. 16 ust. 1 u.o.z. jest tylko przykładem upoważnienia do wydania aktu generalnego [Szewczyk, Szewczyk 2014, pkt 1.9]. Maksymilian Cherka podkreśla, że dla utworzenia parku kulturowego konieczne jest uprzednie dokonanie identyfikacji reprezentatywnych i charakterystycznych cech krajobrazu kulturowego, tj. integralnej struktury przestrzennej, na którą składają się płaszczyzny (lasy, łąki, grunty orne, zbiorniki wodne), ciągi (rzeki, strumienie, drogi, granice) oraz punkty (obiekty kulturowe i przyrodnicze). W konsekwencji podjęcie takiej uchwały wymaga przeprowadzenia postępowania właściwego dla stosowania prawa. Aktowi temu brak bowiem cech abstrakcyjności [*Komentarz do art. 16* 2010].

Jednym z najczęściej pojawiających się problemów przy tworzeniu parków kulturowych przez gminy jest konflikt pomiędzy tą formą ochrony dziedzictwa a równolegle stosowanymi formami ochrony przyrody. Niejednokrotnie bowiem obszary o wysokich wartościach kulturowych pokrywają się z terenami cennymi przyrodniczo – na przykład z rezerwatami przyrody, w których obowiązują rygorystyczne ograniczenia ingerencji. Ograniczenia te mogą być sprzeczne z działaniami niezbędnymi do zachowania lub przywrócenia walorów kulturowych danego obszaru [Fogel 2015, s. 23–34]. Problem ten pogłębia brak spójności między przepisami ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami [Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r.] a ustawą o ochronie przyrody [Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r.], jak również niedostateczne określenie zasad współpracy między właściwymi organami administracji. Prowadzi to do licznych napięć i trudności w praktyce zarządzania przestrzenią. Sytuacja ta wskazuje, że skuteczne wartościowanie i ochrona krajobrazu kulturowego wykraczają poza ramy obecnie obowiązujących przepisów dotyczących ochrony zabytków

On the other hand, the establishment of a cultural park takes place by way of a resolution [Resolution No. XL/617/09 of the Słupsk City Council dated 8 July 2009]. In accordance with Art. 16 of the Act on Cultural Parks, the municipal council, after seeking the opinion of the provincial conservator of monuments, may establish a cultural park for the purpose of protecting the cultural landscape and preserving areas of outstanding landscape value containing immovable monuments characteristic of local building and settlement traditions. The legal nature of this resolution is questionable, as the legislator has not formally defined it as a local law act, although it has ordered its publication in the voivodeship official journal. Wojciech Radecki described this resolution as a kind of special area with its own legal regime [Radecki 2011, point 5.6]. Meanwhile, Ewa Szewczyk and Marek Szewczyk point out that Art. 16 para. 1 of the Act on the Implementation of EU Law is merely an example of an authorization to issue a general act [Szewczyk, Szewczyk 2014, point 1.9]. Maksymilian Cherka emphasizes that to establish a cultural park, it is necessary to first identify the representative and characteristic features of the cultural landscape, i.e., its integral spatial structure, which consists of planes (forests, meadows, arable land, water bodies), lines (rivers, streams, roads, boundaries), and points (cultural and natural sites). Consequently, adopting such a resolution requires the conduct of proceedings appropriate for the application of the law. This act, however, lacks the characteristics of abstraction [*Commentary on Art. 16* 2010].

One of the most common problems encountered by municipalities when creating cultural parks is the conflict between this form of heritage protection and the concurrently applied forms of nature conservation. For areas of high cultural value often overlap with areas of significant natural value—for example, nature reserves, where strict restrictions on intervention apply. These restrictions may conflict with actions necessary to preserve or restore the cultural values of a given area [Fogel 2015, pp. 23–34]. This problem is exacerbated by the lack of consistency between the provisions of the Act on the Protection and Care of Monuments [Act of July 23, 2003] and the Nature Conservation Act [Act of April 16, 2004], as well as the insufficient definition of the rules for cooperation between the relevant administrative authorities. This leads to numerous tensions and difficulties in the practice of space management. This situation indicates that the effective assessment and protection of cultural landscapes extend beyond the framework of currently applicable regulations regarding the protection of monuments [Billert 2011, p. 105; Hołuj 2025, p. 139 et seq.].⁴ In this process, cultural values should not be separated from natural ones. On the contrary, it is necessary to approach them collectively and holistically, enabling a balanced assessment and proper landscape management [Zalasńska 2010, p. 123].

[Billert 2011, s. 105; Hołuj 2025, s. 139 i n.]⁴. W procesie tym nie powinno się rozdzielać wartości kulturowych od przyrodniczych. Przeciwnie, konieczne jest ich łączne i całościowe ujmowanie, umożliwiające zrównoważoną ocenę i właściwe zarządzanie krajobrazem [Zalasińska 2010, s. 123].

Rola planowania przestrzennego w ochronie zabytków

Zgodnie z u.o.z. wprowadzono hierarchiczność objęcia zabytków formami ochrony i opieki. W odniesieniu do części dawnych obiektów wystarczająca jest ochrona konserwatorska realizowana poprzez postanowienia zawarte w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, natomiast w przypadku innych organ ochrony zabytków może uznać za konieczne wpisanie ich do rejestru zabytków. Niewątpliwie ustalenia dotyczące ochrony zabytków zawarte w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego są, zgodnie z art. 7 pkt 4 u.o.z., jedną z form i metod ochrony zabytków, jednak ochrona przyjęta w postanowieniach planu nie może pozostawać w sprzeczności z obowiązującą regulacją ustawową.

Planowanie przestrzenne odgrywa kluczową rolę w ochronie zabytków, zwłaszcza na poziomie lokalnym. Gmina, w ramach przysługującego jej władztwa planistycznego, powinna mieć możliwość formułowania szerokich ustaleń dotyczących ochrony zarówno przyrody, jak i dziedzictwa kulturowego – także wtedy, gdy obiekty te nie zostały formalnie objęte ochroną ustawową lub decyzją administracyjną. Szczególnie wyraźnie jest to widoczne w przypadku przestrzennych form ochrony zabytków. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego może bowiem regulować ochronę wartości historycznych nie tylko w odniesieniu do pojedynczych obiektów, lecz także całych układów przestrzennych – takich jak historyczna zabudowa, układy urbanistyczne czy panorama miasta. Ustanowienie tzw. stref ochrony konserwatorskiej, obejmujących zabytki nieruchome niewpisane do rejestru zabytków i nieobjęte parkiem kulturowym, stanowi przykład działania ochronnego będącego w kompetencji gminy. Jedynie w tym zakresie miejscowy plan można uznać za samodzielną formę ochrony zabytków w rozumieniu art. 7 u.o.z. [Fogel 2015, s. 12]. W pozostałych przypadkach plan jedynie uwzględnia wymogi wynikające z innych, wcześniej ustanowionych form ochrony.

Warto przypomnieć, że pojęcie zabytku odnosi się nie tylko do konkretnych, indywidualnych budynków objętych wpisem do rejestru, lecz również do większych struktur przestrzennych oraz ich poszczególnych elementów. Wynika to z definicji zabytku i zabytku nieruchomego zawartych w art. 3 pkt 1 i 2 u.o.z., obejmujących zarówno poszczególne części nieruchomości, jak i ich zespoły.

Normatywne znaczenie art. 19 ust. 1 pkt 2 u.o.z. polega na tym, że jeżeli obiekt lub obszar spełniający

The role of spatial planning in the protection of monuments

In accordance with the Act on the Protection and Care of Monuments, a hierarchy of protection and care forms for monuments has been introduced. With regard to parts of former sites, conservation protection implemented through the provisions of the local spatial development plan is sufficient, whereas in the case of other heritage protection authorities, it may be deemed necessary to list them in the register of monuments. Undoubtedly, the provisions regarding the protection of monuments contained in the local spatial development plan are, in accordance with Art. 7, point 4 of the Act on Monument Protection and Preservation, a form and method of monument protection; however, the protection adopted in the plan's provisions may not conflict with the prevailing statutory regulation.

Spatial planning plays a key role in the protection of monuments, especially at the local level. Within the scope of its planning authority, the municipality should have the ability to formulate broad provisions regarding the protection of both nature and cultural heritage—even in cases where these assets have not been formally subject to statutory protection or an administrative decision. This is particularly evident in the case of spatial forms of monument protection. A local spatial development plan may regulate the protection of historical values not only in relation to individual buildings, but also to entire spatial layouts—such as historical built environments, urban layouts, or city panoramas. The establishment of so-called conservation protection zones, which include immovable monuments not entered into the register of monuments and not covered by a cultural park, constitutes an example of a protective measure within the competence of the municipality. Only in this respect can the local plan be considered an independent form of monument protection within the meaning of Art. 7 of the Act on the Protection and Care of Monuments [Fogel 2015, p. 12]. In other cases, the plan only takes into account the requirements resulting from other, previously established forms of protection.

It is worth recalling that the concept of a monument refers not only to specific, individual buildings included in the register, but also to larger spatial structures and their individual elements. This results from the definitions of a monument and an immovable monument contained in Art. 3, points 1 and 2 of the Monument Protection Act, which encompass both individual parts of a property and their complexes.

The normative significance of Art. 19 para. 1 point 2 of the Monument Protection Act lies in the fact that if an object or area meeting the criteria for a monument specified in Art. 3 of the Monument Protection Act has not yet been covered by any of the forms of protection listed in Art. 7 of the Monument Protection Act, then, when preparing a general municipal plan, a local spatial development plan, or a local reconstruction plan, it should be included in these documents, and thus covered by the

kryteria zabytku określone w art. 3 u.o.z. nie został jeszcze objęty żadną z form ochrony wymienionych w art. 7 u.o.z., to w przypadku sporządzania planu ogólnego gminy, miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego lub miejscowego planu odbudowy, powinien on zostać w tych dokumentach uwzględniony, a więc objęty odpowiednią formą ochrony wynikającą z planistycznych ustaleń prawa miejscowego.

Analogiczny obowiązek wynika z art. 19 ust. 1a u.o.z., zgodnie z którym konieczność uwzględnienia istnienia zabytku nieobjętego ochroną formalną (zgodnie z art. 7 u.o.z.) dotyczy również procedur indywidualnych decyzji administracyjnych. Zgodnie z art. 19 ust. 1a pkt 2 u.o.z. wymóg ten ma zastosowanie m.in. przy wydawaniu decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, kolejowej, a także lotniskowej.

Ponadto, zgodnie z art. 19 ust. 1b pkt 2 u.o.z., obowiązek ten odnosi się również do zabytków nieruchomych ujętych w gminnej ewidencji zabytków, nawet jeśli nie są one objęte żadną z ustawowych form ochrony zabytków.

Podkreślić należy, że granice stref ochrony konserwatorskiej określone w MPZP oraz obowiązujące na ich terenie ograniczenia nie mogą być przez organ planistyczny kształtowane w sposób dowolny. Zgodnie z art. 1 ust. 2 u.p.z.p. w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym uwzględnia się w szczególności: wymagania ładu przestrzennego, w tym urbanistyki i architektury (pkt 1), walory architektoniczne i krajobrazowe (pkt 2), wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej (pkt 4), a także prawo własności (pkt 7). Ponadto Konstytucja RP stoi na straży ochrony dziedzictwa narodowego, podkreślając w preambule zobowiązanie do przekazania przyszłym pokoleniom wszystkiego, co cenne z ponadtyścioletniego dorobku. Jednocześnie każdemu zapewnia się wolność korzystania z dóbr kultury (art. 73 Konstytucji RP). Niewątpliwie do dóbr kultury, które podlegają ochronie, należą zabytki, a gwarancję ich należytej ochrony stanowią obowiązujące przepisy prawa oraz przyznane organom administracji publicznej kompetencje w tym zakresie. Skoro zatem zarówno prawo własności, jak i dziedzictwo kulturowe oraz zabytki są wartościami chronionymi konstytucyjnie, a organy gminy są zobowiązane do ich uwzględniania w procesie planistycznym, to w określonych sytuacjach może dojść do kolizji interesu indywidualnego z interesem społecznym [Wyrok NSA z dnia 9 maja 2017 r.].

Organ planistyczny powinien wówczas przywiązywać szczególną wagę do uzasadnienia zakazów wprowadzanych w planie miejscowym w celu ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków. Konieczne jest bowiem dokonanie wyważenia intere-

appropriate form of protection resulting from the planning provisions of local law.

An analogous obligation arises from Art. 19(1a) of the Monument Protection and Preservation Act, according to which the necessity of taking into account the existence of a monument not subject to formal protection (in accordance with Art. 7 of the Monument Protection and Preservation Act) also applies to procedures for individual administrative decisions. In accordance with Art. 19 para. 1a point 2 of the Act on Spatial Planning and Management, this requirement applies, i.e., to the issuance of decisions on public project siting, decisions on development conditions, and decisions on permits for the commencement of road, railway, and airport projects.

Furthermore, in accordance with Art. 19 para. 1b point 2 of the Monument Protection and Preservation Act, this obligation also applies to immovable monuments included in the municipal register of monuments, even if they are not covered by any of the statutory forms of monument protection.

It should be emphasized that the boundaries of conservation zones defined in the Local Spatial Development Plan, as well as the restrictions applicable within them, may not be shaped arbitrarily by the planning authority. In accordance with Art. 1 para. 2 of the Spatial Planning and Development Act, the following shall be considered in spatial planning and development, in particular: requirements for spatial order, including urban planning and architecture (point 1), architectural and landscape values (point 2), requirements for the protection of cultural heritage, monuments, and contemporary cultural assets (point 4), as well as the right to property (point 7). Furthermore, the Constitution of the Republic of Poland stands guard over the protection of national heritage, emphasizing in its preamble the commitment to pass on to future generations everything precious from over a thousand years of achievement. At the same time, everyone is guaranteed the freedom to enjoy cultural goods (Art. 73 of the Constitution of the Republic of Poland). Undoubtedly, monuments are among the cultural assets subject to protection, and the guarantee of their proper protection is provided by the prevailing legal provisions and the powers granted to public administration bodies in this regard. Since both property rights and cultural heritage and monuments are constitutionally protected values, and municipal authorities are obliged to take them into account during the planning process, a conflict between individual interest and social interest may arise in certain situations [Judgment of the Supreme Administrative Court of 9 May 2017].

The planning authority should then attach particular importance to justifying any prohibitions introduced in the local plan for the purpose of protecting cultural heritage and monuments. It is necessary, however, to balance individual interests and the public interest during the planning procedure, especially when the local spatial development plan establishes protection for monuments that are not entered into the register.

sów indywidualnych i interesu społecznego w toku procedury planistycznej, zwłaszcza gdy miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego ustanawia ochronę zabytków niewpisanych do rejestru.

Zarówno organ konserwatorski, jak i właściciel nieruchomości muszą jednak mieć świadomość mankamentów planów miejscowych, które osłabiają ich stabilność w zakresie ochrony zabytków oraz ich gwarancyjność wobec adresatów. Plan miejscowy może się okazać skutecznym środkiem ochrony zabytków jedynie wówczas, gdy jest należycie sporządzony, przez co należy rozumieć m.in. jego spójność z gminną ewidencją zabytków (GEZ)⁵ oraz z gminnym programem opieki nad zabytkami⁶. Istotne jest również, aby plan podlegał prawidłowej procedurze uzgodnieniowej z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków (WKZ). Przepisy prawa miejscowego powinny być bowiem szczegółowo zweryfikowane przez WKZ pod kątem zgodności z doktryną konserwatorską [Krawczyk 2024, s. 74]. Niewłaściwie opracowane postanowienia MPZP mogą prowadzić do nieodwracalnych strat w krajobrazie kulturowym, o ile organ konserwatorski nie dokona wpisu do rejestru zabytków. A zatem skuteczność planu miejscowego jako instrumentu ochrony zabytków zależy od jego kompleksowego i starannego opracowania, uwzględniającego zarówno przepisy prawa czy doktrynę konserwatorską, jak i specyfikę lokalnego dziedzictwa, przy ścisłej współpracy z właściwymi organami i specjalistami.

Korelacje form ochronnych zabytków

Wielość form ochrony zabytków powoduje, że niekiedy pozostają one w relacji uzupełniającej, lub wzmacniającej. Zdarzają się jednak również sytuacje, w których akty planistyczne nie chronią zabytków, mimo że – zgodnie z art. 3 pkt 1 u.o.z. – powinny one podlegać takiej ochronie.

Chociaż *prima vista* organy konserwatorskie powinny w każdym przypadku mieć na uwadze konieczność zapewnienia zgodności decyzji o wpisie do rejestru zabytków z przepisami powszechnie obowiązującego prawa, w tym z ustaleniami planu miejscowego, to jednak w sytuacji, gdy plan ten nie przewiduje ochrony danego zabytku, decyzja o wpisaniu do rejestru nie jest nim związana. Wpisując nieruchomość do rejestru zabytków w świetle art. 3 pkt 1 i 2 w zw. z art. 6 ust. 1 pkt 1 lit. c u.o.z., organ nie jest związany ustaleniami planu miejscowego, a w konsekwencji nie dokonuje oceny, czy dany wpis pozostaje w zgodności z przeznaczeniem terenu określonym w planie w zakresie jego zagospodarowania. Jak wskazał NSA: „W tym zakresie plan miejscowy ma charakter wtórny i powinien być dostosowany do wymogów wynikających z ochrony zabytków (art. 15 ust. 2 pkt 4 upzp). Zgodnie bowiem z art. 19 ust. 1 pkt 1 uozoz w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania

However, both the conservation authority and the property owner must be aware of the shortcomings of local spatial development plans, which undermine their stability regarding the protection of monuments and their guarantee towards the intended recipients. A local plan may prove to be an effective means of protecting monuments only if it is properly drawn up, which includes, among other things, its consistency with the municipal monument records (MMR)⁵ and the municipal program for the care of monuments.⁶ It is also essential that the plan undergoes the correct consultation procedure with the Voivodeship Conservator of Monuments (VCM). Local law provisions should, therefore, be thoroughly verified by the Provincial Conservator of Monuments for compliance with conservation doctrine [Krawczyk 2024, p. 74]. Improperly drafted provisions of the Local Spatial Development Plan can lead to irreversible losses to the cultural landscape, unless the conservation authority enters the site into the register of monuments. Therefore, the effectiveness of a local spatial development plan as an instrument for the protection of monuments depends on its comprehensive and careful preparation, which must take into account legal regulations and conservation doctrine as well as the specific nature of local heritage, while maintaining close cooperation with the relevant authorities and specialists.

Correlations of monument protection forms

The variety of forms of monument protection means that they sometimes exist in a complementary or reinforcing relationship. However, there are also situations in which planning acts do not protect monuments, even though—in accordance with Art. 3, point 1 of the Monument Protection Act—they should be subject to such protection.

Although *prima facie* conservation authorities should in every case bear in mind the necessity of ensuring that decisions to enter a monument into the register of monuments comply with the provisions of generally applicable law, including the provisions of the local spatial development plan, in a situation where such a plan does not provide for the protection of a given monument, the decision to enter it into the register is not bound by it. When listing a property in the register of monuments in light of Art. 3, items 1 and 2, in conjunction with Art. 6, para. 1, item 1, letter c of the Act on the Protection and Care of Monuments, the authority is not bound by the provisions of the local spatial development plan, and consequently, does not assess whether a given entry remains consistent with the land use specified in the plan regarding its development. As indicated by the Supreme Administrative Court: “In this respect, the local spatial development plan is secondary in nature and should be adapted to the requirements resulting from the protection of monuments (Art. 15 para. 2 point 4 of the Spatial Planning and Development Act).” “In accordance with Art. 19(1)(1) of the Spatial Planning and Development Act, the study of conditions and directions for spatial

przestrzennego gminy (obecnie w planie ogólnym) oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnić się w szczególności ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia” [Wyrok NSA z dnia 14 listopada 2024 r.]. Organ konserwatorski, działając zgodnie z obowiązującą doktryną konserwatorską, może uznać, że ochrona przewidziana w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego jest niewystarczająca lub nieadekwatna z punktu widzenia ochrony dobra publicznego. W takiej sytuacji ma on prawo – niezależnie od ustaleń planu – wpisać nieruchomości do rejestru zabytków, kierując się nadrzędnym interesem ochrony dziedzictwa kulturowego [Wyrok NSA z dnia 25 stycznia 2022 r.]. Taka konstatacja wynika z kilku przesłanek. Po pierwsze, w polskim systemie prawnym ochrona dziedzictwa kulturowego stanowi wartość konstytucyjną i priorytetową (art. 5 i 82 Konstytucji RP). Po drugie, ochrona zabytków leży w interesie publicznym, co zostało wyraźnie wskazane w preambule oraz art. 1 u.o.z. W konsekwencji organ konserwatorski ma nie tylko prawo, ale wręcz obowiązek podjęcia działań, jeśli istnieje ryzyko utraty lub degradacji obiektu o wartości zabytkowej – nawet jeśli MPZP dopuszczałby inne, niekorzystne dla dziedzictwa rozwiązania. W związku z tym przepisy służące ochronie zabytków mają charakter nadrzędny względem regulacji planistycznych, które służą przede wszystkim gospodarce przestrzennej.

Ponadto, zgodnie z art. 9 u.o.z., wpis do rejestru zabytków następuje na podstawie decyzji administracyjnej wydanej po stwierdzeniu, że obiekt ma wartość historyczną, artystyczną lub naukową. Decyzja ta opiera się na niezależnej ocenie konserwatorskiej, a nie na polityce przestrzennej gminy. Należy jednak zwrócić uwagę, że gmina, realizując swoją politykę przestrzenną, jest zobowiązana działać na podstawie prawa, zgodnie z zasadą legalizmu.

Organ konserwatorski może – a w razie potrzeby powinien – wpisać nieruchomości do rejestru zabytków niezależnie od ustaleń MPZP, jeśli przemawia za tym wartość obiektu. Wynika to z nadrzędnego charakteru ochrony dziedzictwa kulturowego, obowiązku ochrony interesu publicznego oraz bezpośrednich kompetencji przyznanych organowi na mocy ustawy o ochronie zabytków.

Do kolizji dóbr może dochodzić na gruncie ochrony przyrody i ochrony zabytków. Niekiedy ochrona obszarów i obiektów kulturowych wymaga podjęcia działań, które trudno określić jako proekologiczne. Z drugiej strony ochrona środowiska przyrodniczego może niekiedy pozostawać w konflikcie z ochroną dziedzictwa kulturowego, a w skrajnych przypadkach prowadzić do konieczności „poświęcenia” obiektów kulturowych. W procesie stosowania prawa pojawia się niejednokrotnie konieczność rozstrzygnięcia konfliktu dóbr [Biernat 1985, s. 11].

Jednak decyzje w takich sprawach muszą być podejmowane z dużą ostrożnością, z uwzględnieniem

development of the municipality (currently in the general plan) and the local spatial development plan shall specifically take into account the protection of immovable monuments entered into the register and their surroundings” [Judgment of the Supreme Administrative Court dated November 14, 2024]. The conservation authority, acting in accordance with current conservation doctrine, may consider that the protection provided for in the local spatial development plan is insufficient or inadequate from the perspective of protecting the public interest. In such a situation, he has the right—regardless of the provisions of the plan—to enter the property into the register of monuments, acting in the paramount interest of protecting cultural heritage [Judgment of the Supreme Administrative Court of January 25, 2022]. Such a finding is based on several premises. Firstly, in the Polish legal system, the protection of cultural heritage constitutes a constitutional and priority value (Art. 5 and 82 of the Constitution of the Republic of Poland). Secondly, the protection of monuments is in the public interest, as clearly stated in the preamble and Art. 1 of the Act on the Protection and Care of Monuments. Consequently, the conservation authority has not only the right, but indeed the obligation, to take action if there is a risk of loss or degradation of an object of historical value—even if the Local Spatial Development Plan were to permit other solutions that are detrimental to the heritage. Consequently, the provisions serving to protect monuments take precedence over planning regulations, which primarily serve spatial management.

Furthermore, in accordance with Art. 9 of the Monument Protection Act, listing in the register of monuments takes place on the basis of an administrative decision issued after it has been established that the object possesses historical, artistic, or scientific value. This decision is based on an independent conservation assessment, rather than the municipality’s spatial policy. It should, however, be noted that in implementing its spatial policy, the municipality is obligated to act on the basis of the law, in accordance with the principle of legality.

The conservation authority may—and if necessary, should—list the property in the register of monuments regardless of the local spatial development plan, if the value of the property warrants it. This results from the paramount nature of cultural heritage protection, the duty to protect the public interest, and the direct competencies granted to the authority under the Monument Protection Act.

Conflicts between interests may arise in the context of nature conservation and the protection of monuments. Sometimes the protection of cultural areas and sites requires taking actions that are difficult to define as pro-ecological. On the other hand, environmental protection may sometimes conflict with the protection of cultural heritage, and in extreme cases, lead to the necessity of “sacrificing” cultural sites. In the process of applying the law, the necessity of resolving a conflict of interests arises on more than one occasion [Biernat 1985, p. 11].

zarówno interesu publicznego, jak i wartości obu tych dóbr.

Wojciech Góralczyk w swojej koncepcji ważenia dóbr wskazuje, że w sytuacji kolizji dwóch dóbr chronionych prawem administracyjnym organ administracji publicznej powinien:

- 1) zidentyfikować dobra, które wchodzą w kolizję (np. ochrona środowiska naturalnego i ochrona dziedzictwa kulturowego);
- 2) ocenić rangę każdego z dóbr – nie tylko formalną, czyli wynikającą z ustaw, lecz także materialną, obejmującą np. znaczenie przyrodnicze danego obszaru oraz wartość historyczną obiektu;
- 3) zastosować zasadę proporcjonalności, tzn. wybrać rozwiązanie, które w jak najmniejszym stopniu narusza któreś z dóbr, a jednocześnie maksymalnie realizuje interes publiczny [Podstawy prawa 2024, s. 177].

W przypadku ważenia dóbr szczególną rolę odgrywa uzasadnienie decyzji, w którym organ musi wykazać, dlaczego w konkretnej sprawie uznał jedno dobro za ważniejsze od drugiego oraz jakie alternatywne rozwiązania brał pod uwagę [Dworkin 1978, s. 23 i n.; Alexy 1985, s. 71 i n.]. Rozstrzyganie konfliktu dóbr (czy też kolizji zasad nakazujących ich ochronę) może się opierać na wcześniej ustalonej hierarchii tych dóbr. W takiej sytuacji pierwszeństwo przyznaje się temu dobru, które w przyjętej hierarchii zajmuje wyższą pozycję. Trudności pojawiają się *wówczas, gdy dobra* mają równorzędną wartość. Z taką sytuacją mamy do czynienia w polskim systemie prawnym w odniesieniu do ochrony przyrody oraz ochrony dziedzictwa kulturowego – oba te dobra, a zarazem wartości konstytucyjne, mają równorzędny charakter (art. 5 Konstytucji RP). Nie istnieje z góry ustalona hierarchia między nimi. W razie kolizji interesów stosuje się zasadę proporcjonalności, analizując: skalę i znaczenie dobra przyrodniczego oraz kulturowego, możliwość pogodzenia obu wartości (kompromis), istnienie alternatywnych rozwiązań, a także skutki decyzji zarówno dla interesu publicznego, jak i indywidualnego. Takie podejście ma na celu uniknięcie automatycznego rozstrzygania kolizji; zamiast tego wskazuje się na potrzebę wyważenia racji w konkretnej sprawie.

Pozytywne i wzmacniające korelacje mogą natomiast wystąpić przy jednoczesnym uznaniu danego obszaru za pomnik historii i park kulturowy. Zarówno rozporządzenie Prezydenta RP, jak i uchwała rady gminy o ustanowieniu parku kulturowego należą do konstytucyjnych źródeł prawa powszechnie obowiązującego. Akty te pozostają jednak w pozytywnej korelacji, gdyż albo utworzenie parku kulturowego może poprzedzać uznanie tego obszaru za pomnik historii, albo pomnik historii lub obszar, który został uprzednio uznany za pomnik historii, może zostać w całości lub w części objęty ochroną jako park kulturowy [Dobosz 2012, s. 558–560].

However, decisions in such matters must be made with great caution, taking into account both the public interest and the value of both these assets.

In his concept of the weighing of interests, Wojciech Góralczyk indicates that in a situation where two interests protected by administrative law conflict, the public administration body should:

- 1) identify conflicting interests (e.g., environmental protection and the protection of cultural heritage);
- 2) assess the status of each of the assets—not only its formal status, arising from legislation, but also its material status, encompassing, for example, the natural significance of a given area and the historical value of an object;
- 3) apply the principle of proportionality, i.e. to choose a solution that infringes upon any of the protected interests to the least extent possible, while simultaneously maximizing the realization of the public interest [Podstawy prawa 2024, p. 177].

In the case of weighing goods, the justification of the decision plays a particularly important role, in which the authority must demonstrate why, in a specific case, it considered one good to be more important than another and what alternative solutions it took into consideration [Dworkin 1978, p. 23 et seq.; Alexy 1985, p. 71 et seq.]. Resolving a conflict of interest (or a collision of principles requiring their protection) may be based on a previously established hierarchy of these interests. In such a situation, priority is given to the good that occupies a higher position in the established hierarchy. Difficulties arise when goods are of equal value. Such a situation arises in the Polish legal system regarding the protection of nature and the protection of cultural heritage—both of these assets, which are also constitutional values, are of equal status (Art. 5 of the Constitution of the Republic of Poland). There is no pre-established hierarchy between them. In the event of a conflict of interests, the principle of proportionality is applied by analyzing: the scale and significance of the natural and cultural asset, the possibility of reconciling both values (compromise), the existence of alternative solutions, as well as the consequences of the decision for both the public and individual interests. Such an approach aims to avoid automatically resolving conflicts; instead, it points to the need to balance the arguments in a specific case.

On the other hand, positive and reinforcing correlations may occur if a given area is simultaneously recognized as a historical monument and a cultural park. Both the regulation of the President of the Republic of Poland and the resolution of the municipal council on the establishment of a cultural park are constitutional sources of generally binding law. These acts, however, remain positively correlated, as either the creation of a cultural park may precede the designation of an area as a historical monument, or a historical monument, or an area previously designated as a historical monument, may be protected in whole or in part as a cultural park [Dobosz 2012, pp. 558–560].

Ponadto należy zwrócić uwagę, że konflikt dóbr na gruncie ochrony zabytków może dotyczyć także interesu prywatnego i publicznego. Nie sposób przyjąć *a priori*, że interesowi publicznemu w dziedzinie ochrony zabytków w każdym przypadku należy przyznać pierwszeństwo przed interesem prywatnym [Wyrok TK z dnia 18 grudnia 2014 r.]. To, który interes – publiczny czy prywatny – przeważa, zależy *ad casum*, czyli od okoliczności konkretnej sprawy. W każdym przypadku konieczne jest dokonanie ważenia wartości i zastosowanie zasady proporcjonalności, a więc ustalenie, czy ingerencja w sferę praw jednostki jest niezbędna, adekwatna i zgodna z konstytucyjnym porządkiem prawnym.

Konkluzje

Przeprowadzone analizy i rozważania upoważniają do sformułowania kilku wniosków *de lege lata* oraz *de lege ferenda*. I tak, *de lege lata* zasadnym wydaje się proponowanie organom planistycznym, aby projektując miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, stanowiące powszechnie obowiązujące prawo, nie ignorowały obiektów spełniających definicję zabytku i kształtowały przeznaczenie terenu, zapewniając ich ochronę ograniczając przykładowo możliwość zabudowy. Pozwoliłoby to uniknąć sytuacji prowadzących do rozczarowania i utraty zaufania właścicieli do organów władzy publicznej. Nietrudno bowiem wyobrazić sobie sytuację właściciela, który uzyskał możliwość szerokiej rozbudowy obiektu, a następnie – po objęciu go ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków – został pozbawiony możliwości jego przebudowy czy rozbudowy. Z przeanalizowanych regulacji wynika, że ochrona zabytków realizowana przez organ planistyczny powinna być komplementarna wobec innych form ochrony zabytków, tak aby działania różnych organów administracji publicznej w sposób efektywny zapewniały warunki prawne umożliwiające trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie stosownie do art. 4 pkt 1 i 6 u.o.z.

Co więcej, zarówno organ planistyczny, jak i organy konserwatorskie powinny położyć szczególny nacisk na odpowiednie uzasadnienie podejmowanych rozstrzygnięć. Organ planistyczny powinien wyjaśnić, dlaczego niezależnie od ochrony ustanowionej w drodze wpisu przedmiotowej nieruchomości do rejestru zabytków wystąpiły okoliczności świadczące o konieczności wprowadzenia dodatkowo w planie miejscowym ograniczeń w postaci zakazu rozbudowy, nadbudowy i przebudowy obiektów, a konserwatora wpisującego budynek, zespół budynków do rejestru zabytków w zakresie niewystarczającej gwarancji zabezpieczenia zabytku, gdy ochrona wynika wyłącznie z MPZP.

Ponadto każdy z właściwych organów ma obowiązek uwzględnienia przy podejmowaniu działań związanych z ochroną zabytków interesu właściciela,

Furthermore, it should be noted that a conflict of interests in the field of monument protection may also involve private and public interests. It is impossible to assume *a priori* that the public interest in the field of monument protection should, in every case, take precedence over private interest. Which interest—public or private—prevails depends on the *ad casum*, i.e., on the circumstances of the specific case. In every case, it is necessary to perform a balancing of interests and apply the principle of proportionality, thereby determining whether the interference with the sphere of individual rights is necessary, proportionate, and consistent with the constitutional legal order [Judgment of the Constitutional Tribunal of 18 December 2014].

Conclusions

The analyses and considerations conducted allow for the formulation of several conclusions *de lege lata* and *de lege ferenda*. And yes, *under* current law, it seems justified to propose that planning authorities, when designing local spatial development plans which constitute generally binding law, should not ignore objects meeting the definition of a monument and should shape land use to ensure their protection, for example, by limiting development possibilities. This would allow for the avoidance of situations leading to disappointment and a loss of trust by owners in public authorities. It is not difficult, after all, to imagine a situation where an owner is granted the opportunity for a major expansion of a property, only to be subsequently deprived of the possibility of rebuilding or extending it once it has been placed under protection through listing as a monument. An analysis of the regulations indicates that the protection of monuments implemented by the planning authority should be complementary to other forms of monument protection, so that the actions of various public administration bodies effectively ensure the legal conditions necessary for the permanent preservation of monuments, as well as their development and maintenance, in accordance with Art. 4, items 1 and 6 of the Act on the Protection and Care of Monuments.

Furthermore, both the planning authority and the conservation authorities should place particular emphasis on providing adequate justification for the decisions made. The planning authority should explain why, notwithstanding the protection established by entering the property in question into the register of monuments, circumstances arose that necessitated the introduction of additional restrictions in the local plan in the form of a ban on the extension, addition, and reconstruction of buildings, and why the conservator entering the building or group of buildings into the register of monuments deemed the protection insufficient when such protection arises solely from the local spatial development plan.

Furthermore, each of the competent authorities is obliged to take into account the interests of the owner, to whom specific powers and duties related to the care of a monument have been assigned pursuant to Art. 5 of the

któremu z mocy art. 5 u.o.z. przypisano określone uprawnienia i obowiązki związane z opieką nad zabytkiem.

Natomiast *de lege ferenda* zasadne wydaje się postulowanie zmiany u.o.z. w kierunku wprowadzenia regulacji, które pozwolą na realną możliwość rozbudowy i przebudowy zabytków oraz ich wykorzystanie do celów innych niż pierwotne przeznaczenie, przy zachowaniu jedynie „skorupy zabytku”. Rozwiązanie takie pozwoliłoby ograniczyć fikcję ochrony dla zabytków, których właściciele oczekują na ich całkowitą dewastację w celu wykreślenia obiektu z rejestru zabytków. Dzieje się tak niestety z uwagi na brak realnej możliwości dostosowania zabytku do współczesnych standardów użytkowania budynków. Nadto postulować należy takie ukształtowanie przepisów u.p.z.p., aby granice stref ochrony konserwatorskiej i obowiązujące na ich terenie ograniczenia nie mogły być kształtowane przez organ planistyczny w sposób dowolny. Istotne wydaje się także zapewnienie – zwłaszcza gdy właściciel nieruchomości otrzymał decyzję lokalizacyjną czy rozbiórkową obiektu, zanim ten został wpisany do rejestru, lecz nie zdążył jej zrealizować – odpowiedniej rekompensaty ekonomicznej związanej z wywłaszczeniem prawa.

Monument Protection Act, when undertaking actions related to the protection of monuments.

However, *de lege ferenda*, it seems appropriate to advocate for an amendment to the Monument Protection Act towards the introduction of regulations that would allow for the real possibility of expanding and reconstructing monuments and using them for purposes other than their original intended use, while preserving only the “shell of the monument”. Such a solution would make it possible to limit the fiction of protection for monuments whose owners are waiting for their total devastation in order to have the site removed from the register of monuments. Unfortunately, this is due to the lack of any real possibility of adapting the monument to modern building usage standards. Furthermore, it should be advocated that the provisions of the Spatial Planning and Development Act be structured in such a way that the boundaries of conservation protection zones and the restrictions applicable within them cannot be shaped arbitrarily by the planning authority. It also seems essential to ensure—especially when a property owner has received a decision regarding the location or demolition of a structure before it was entered into the register, but has not yet had the opportunity to implement it—appropriate economic compensation related to the expropriation of the right.

Przypisy

- ¹ Wskazać należy, że chociaż przepisy dotyczące dostępu do zabytków istnieją, są one rozproszone i niespójne – znajdują się m.in. w u.o.z., prawie budowlanym, ustawie o muzeach oraz w wielu innych aktach prawnych. Brakuje natomiast całościowej regulacji „prawa dostępu do zabytków”.
- ² Zgodnie z art. 3 pkt 15 u.o.z. „otoczenie” to teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych. Inaczej mówiąc, otoczenie zabytku to obszar, który nie ma wartości historycznych, naukowych bądź artystycznych i został wyznaczony w celu ochrony obszaru lub obiektu takiej wartości mającego. Uznanie danego terenu za otoczenie zabytku i jego wpis do rejestru zabytków musi wyraźnie wynikać z treści decyzji – por. Wyrok WSA w Warszawie z 30 stycznia 2019 r.
- ³ Przykładowo można wskazać, że ograniczeniem prawa własności będzie montaż na zabytku elementów współczesnych (np. anten i innych urządzeń telefonii komórkowej), jeśli są widoczne i mają negatywny wpływ na wygląd obiektów zabytkowych – por. Wyrok WSA w Warszawie z 14 lipca 2020 r.
- ⁴ Szerzej na temat instrumentów niezbędnych do ochrony odziedziczonej przestrzeni, zwłaszcza w kontekście inicjowania, realizowania i zarządzania programami reurbanizacji, pisze Dominika Hołuj [Hołuj 2025]. Podkreśla ona, że działania te wymagają zintegrowanego podejścia, łączącego rygorystyczne narzędzia planistyczne z elastycznymi mechanizmami finansowymi i społecznymi. Rewitalizacja nie może ograniczać się wyłącznie do remontu – powinien to być proces, który poprzez

Footnotes

- ¹ It should be noted that while regulations regarding access to monuments do exist, they are scattered and inconsistent—they are found in the Public Procurement Law, the Construction Law Act, the Museums Act, and numerous other legal acts. However, there is no comprehensive regulation of the right of access to monuments.
- ² In accordance with Art. 3, point 15 of the Act on the Monument Protection and Preservation Act, the term “surroundings” denotes the area around or adjacent to a monument, designated in the decision to enter said area into the register of monuments for the purpose of protecting the monument’s visual values and protecting it from the harmful impact of external factors. In other words, the surroundings of a monument constitute an area that lacks historical, scientific, or artistic value and has been designated for the purpose of protecting an area or object that possesses such values. The designation of a given area as the surroundings of a monument and its entry into the register of monuments must clearly follow from the content of the decision (cf. Judgment of the Voivodeship Administrative Court in Warsaw of January 30, 2019).
- ³ For example, it can be noted that a restriction on property rights would be the installation of contemporary elements (e.g. antennas and other mobile telephony devices) on a monument, if they are visible and have a negative impact on the appearance of the historic buildings – cf. judgment of the Voivodeship Administrative Court in Warsaw of July 14, 2020.
- ⁴ Dominika Hołuj writes more extensively on the instruments necessary to protect inherited space, especially in the context of initiating, implementing and managing reurbanization programs [Hołuj 2025]. She emphasizes that these actions require an integrated approach, combining rigorous planning tools with flexible financial and social mechanisms. Revitalization cannot be limited solely to renovation – it should be a

reurbanizację przywraca funkcje użytkowe zabytkowej tkance, zachowując jej tożsamość.

- ⁵ Gminna ewidencja zabytków (GEZ) z kolei musi być spójna z wojewódzką ewidencją zabytków. W sytuacji, gdy wojewódzki konserwator zabytków włączy kartę ewidencyjną zabytku do wojewódzkiej ewidencji zabytków, bezwzględnym obowiązkiem wójta (burmistrza, prezydenta miasta) jest sporządzenie karty adresowej tego zabytku i włączenie jej do gminnej ewidencji zabytków – por. Wyrok NSA z 13 grudnia 2022 r.
- ⁶ Gminny program opieki nad zabytkami nie stanowi prawnej formy ich ochrony, lecz jego ustalenia mogą być uwzględniane w MPZP, który – zgodnie z art. 7 pkt 4 u.o.z. – jest jedną z form ochrony zabytków – por. Wyrok NSA z 12 października 2021 r.

process that, through reurbanization, restores functional uses to the historic fabric while preserving its identity.

- ⁵ The municipal monument records (MMR), in turn, must be consistent with the voivodeship register of monuments. In the event that the provincial conservator of monuments includes a monument's registration card in the provincial register of monuments, the mayor (burgomaster, city president) is under an absolute obligation to prepare an address card for said monument and include it in the municipal register of monuments – cf. Judgment of the Supreme Administrative Court of December 13, 2022.
- ⁶ The municipal monument protection program does not constitute a legal form of their protection, but its provisions may be taken into account in the Local Spatial Development Plan (MPZP), which – in accordance with Art. 7, point 4 of the Act on the Protection and Care of Monuments – is one of the forms of monument protection. Cf. Judgment of the Supreme Administrative Court of October 12, 2021.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Alexy Robert, *Theorie der Grundrechte*, Baden-Baden 1985.
- Biernat Stanisław, *Problem sprawiedliwego podziału dóbr przez państwo*, Kraków 1985.
- Billert Andrzej, *Znaczenie regulacji prawno-rewitalizacyjnych dla odnowy historycznych dzielnic miejskich. Porównanie sytuacji miast Niemiec i Polski*, [w:] *Polityka kulturalna Unii Europejskiej*, red. Antoni Dębiński, Leszek Pietraszko, Lublin 2011.
- Blicharz Jolanta, Lisowski Piotr, *Prawo administracyjne*, Warszawa 2022.
- Dobosz Piotr, *Nieruchomość zabytkowa jako przedmiot regulacji prawnej*, [w:] *Przestrzeń i nieruchomości jako przedmiot prawa administracyjnego*, red. Iwona Niżnik-Dobosz, Warszawa 2012.
- Dworkin Ronald, *Taking Rights Seriously*, London 1978.
- Feldman David, *Legislation which Bears no Law*, „Statute Law Review” 2016, t. 37.
- Fogel Anna, *Kompetencje gminy w ustanawianiu form ochrony przyrody i ochrony zabytków*, „Samorząd Terytorialny” 2015, nr 11.
- Hołuj Dominika, *Spółeczna odpowiedzialność za dziedzictwo kulturowe jako potrzeba i wyzwanie nakreślone zapisami tekstów*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2025, nr 81.
- Komentarz do art. 16 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, red. Maksymilian Cherka, Warszawa 2010, LEX/el.
- Krawczyk Janusz, *Karta Wenecka w świetle badań nad europocentryzmem Konserwatorskim*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2024, nr 79.
- Kuś Artur, *Polityka kulturalna Unii Europejskiej*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kulturowego i materialnego pogranicza*, red. Antoni Dębiński, Leszek Pietraszko, Lublin 2011.
- Lees Emma, Pedersen Ole Windahl, *Performative Environmental Law*, „Modern Law Review” 2025, t. 88 (1).

- Pawłowski Sławomir, *Modyfikacje klasycznej koncepcji wyłączenia a gwarancje praw jednostki*, Poznań 2018.
- Podstawy prawa administracyjnego*, red. nauk. Wojciech Góralczyk jr, Warszawa 2024.
- Prawo administracyjne*, red. nauk. Marek Wierzbowski, Jacek Jagielski, Warszawa 2019.
- Radecki Wojciech, *Ochrona walorów turystycznych w prawie polskim*, Warszawa 2011.
- Staniszewska Lucyna, *Instytucja zajęcia stanowiska jako forma współdziałania w stanowieniu i stosowaniu prawa*, Poznań 2022.
- Starościak Jerzy, *Prawne formy i metody działania administracji*, [w:] *System prawa administracyjnego*, red. Teresa Rabska, Janusz Łętowski, t. 3, Wrocław 1978a.
- Starościak Jerzy, *Prawo administracyjne*, Warszawa 1978b.
- Stępień Mateusz, *Zarys koncepcji placebo legislacyjnego*, Warszawa 2024.
- Szewczyk Ewa, Szewczyk Marek, *Generalny akt administracyjny*, Warszawa 2014.
- Szewczyk Marek, *Zasada władztwa planistycznego przysługującego gminie*, [w:] Maciej Kruś, Zbigniew Leoński, Marek Szewczyk, *Prawo zagospodarowania przestrzeni*, Warszawa 2019.
- Zalasińska Katarzyna, *Prawna ochrona zabytków nieruchomości w Polsce*, Warszawa 2010.
- Zarys prawa administracyjnego*, red. Zbigniew Leoński, Warszawa–Poznań 1985.

Akty prawne / Legal acts

- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 13 kwietnia 2005 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Chełmna – Starego Miasta”, położonego w Chełmnie, w województwie kujawsko-pomorskim (Dz.U. z 2005 r. nr 64, poz. 568).
- Uchwała nr XL/617/09 Rady Miejskiej w Słupsku z dnia 8 lipca 2009 r. w sprawie utworzenia Parku Kulturowego „Klasztorne Stawy” (Pomor. z 2009 r. nr 19, poz. 2328).

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. nr 162, poz. 1568.
Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. z 2024 r., poz. 1478 ze zm.).
Verwaltungsverfahrensgesetz (Ustawa z dnia 25 maja 1976 r. o postępowaniu administracyjnym), BGBl. I 1976, s. 1253.

Orzecznictwo / Court judgements

Wyrok TK z dnia 18 grudnia 2014 r., sygn. K 50/13, OTK-A 2014/11/12.
Wyrok WSA w Krakowie z dnia 18 grudnia 2007 r., III SA/Kr 569/07, LEX nr 368095.

Wyrok WSA w Warszawie z dnia 14 lipca 2020 r., VII SA/Wa 2610/19.
Wyrok WSA w Warszawie z dnia 4 grudnia 2017 r., VII SA/Wa 332/17.
Wyrok NSA z dnia 27 września 2012 r., II OSK 886/11, LEX nr 1223299.
Wyrok NSA z dnia 18 września 2014 r., II OSK 629/13.
Wyrok NSA z dnia 9 maja 2017 r., II OSK 2243/15.
Wyrok NSA z dnia 12 października 2021 r., II OSK 1986/21.
Wyrok NSA z dnia 25 stycznia 2022 r., II OSK 734/19.
Wyrok NSA z dnia 13 grudnia 2022 r., II OSK 2086/21.
Wyrok NSA z dnia 14 listopada 2024 r., II OSK 1505/23.

Streszczenie

Artykuł podejmuje problem relacji pomiędzy ochroną zabytków a planowaniem przestrzennym w Polsce. Analizie poddano zakres, w jakim ustalenia miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego wiążą organy ochrony zabytków, w szczególności w kontekście późniejszych wpisów do rejestru zabytków lub ustanawiania form ochrony obszarowej, takich jak parki kulturowe. Wskazano, że ochrona konserwatorska – zarówno o charakterze indywidualnym, jak i generalnym – może kolidować z wcześniej ustalonymi uprawnieniami planistycznymi, prowadząc do ograniczeń prawa własności. Zwrócono również uwagę na problem „placebo legislacyjnego”, polegającego na uchwalaniu planów pozbawionych realnej możliwości wykonania ich postanowień. Artykuł opiera się na dogmatycznej analizie obowiązujących przepisów prawa, z wykorzystaniem metod wykładni oraz przeglądu orzecznictwa sądów administracyjnych. W konkluzji podkreślono potrzebę zrównoważonego podejścia do ochrony dziedzictwa kulturowego i środowiska oraz rozwoju lokalnego w procesie stanowienia i stosowania prawa.

Abstract

This article discusses the relationship between monument protection and spatial planning in Poland. The analysis presented examined the extent to which the provisions of local spatial management plans are binding on heritage protection authorities, particularly in the context of subsequent entries into the register of monuments or the establishment of area-based forms of protection, such as cultural parks. It has been indicated that conservation protection—both of an individual and a general nature—may conflict with previously established planning entitlements, leading to restrictions on property rights. Attention was also drawn to the problem of “legislative placebo,” which consists of passing plans that lack any real possibility of implementing their provisions. The article is based on a dogmatic analysis of the current legal provisions, employing methods of interpretation and a review of the case law of administrative courts. In conclusion, the need for a balanced approach to the protection of cultural heritage and the environment, as well as local development, in the process of law-making and application was emphasized.

Magdalena Kowalczyk*

<https://orcid.org/0000-0003-1623-5237>

Definicja zabytku oraz rejestr zabytków w świetle polskiego orzecznictwa sądowego

Definition of a Monument and the Register of Monuments in the Light of Polish Court Decisions

Słowa kluczowe: zabytek, rejestr zabytków, wpis do rejestru zabytków

Keywords: monument, register of monuments, register of monuments listing

Wstęp: podstawowe regulacje prawne dotyczące ochrony zabytków w Polsce

Introduction: Essential legal regulations on monument protection in Poland

Pierwszym aktem prawnym z zakresu ochrony zabytków był Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury z dnia 31 października 1918 r., wydany przez Radę Regencyjną Królestwa Polskiego [Dziennik Praw nr 16, poz. 36]. Regulacja ta określała organizację i zakres działania służb konserwatorskich, w tym rolę konserwatora zabytków sztuki i kultury oraz zasady opieki nad zabytkami sprawowanej przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Ważnym zapisem w dekreście było rozróżnienie pojęć „opieka nad zabytkami” i „ochrona zabytków”. Opieka nad zabytkami była rozumiana jako działalność społeczna podejmowana z dobrej woli. Z kolei ochrona zabytków stanowiła pojęcie szersze, uwzględniające wszelkie działania prowadzone przez profesjonalistów, oparte na przepisach prawa i odpowiedniej specjalistycznej metodyce [Rymaszewski 2005, s. 39–40].

W dniu 6 marca 1928 r. wydano Rozporządzenie Prezydenta RP o opiece nad zabytkami [Dz.U. nr 29, poz. 265]. Na mocy tego aktu wojewódzcy konserwatorzy zabytków uzyskali pełne uprawnienia do wydawania stosownych decyzji administracyjnych mających

The first legal act on monument protection was the Regency Council Decree on the Care of Monuments of Art and Culture of October 31, 1918, issued by the Regency Council of the Kingdom of Poland [Dziennik Praw No. 16, item 36]. This regulation defined the organization and scope of conservation services, including the role of the conservator of art and cultural monuments and the principles of monument care as exercised by the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment. The distinction between the terms “monument care” and “monument protection” was an important provision of this decree. Monument care was understood as a social pursuit undertaken out of goodwill. Monument protection, on the other hand, was a broader concept, which encompassed all activity by professionals, based on laws and appropriate specialized methodology [Rymaszewski 2005, pp. 39–40].

On March 6, 1928, the Presidential Decree on the Care of Monuments was issued [Dz.U. No. 29, item 265]. Under this act, voivodeship conservators were given full authority to issue relevant administrative

* dr, Uniwersytet Zielonogórski, Wydział Nauk Prawnych i Ekonomicznych

* Ph.D., University of Zielona Góra, Faculty of Law and Economics

Cytowanie / Citation: Kowalczyk M. Definition of a Monument and the Register of Monuments in the Light of Polish Court Decisions. *Wiadości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2026, 86:22–36

Otrzymano / Received: 30.10.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 5.03.2026

doi: 10.48234/WK86REGISTER

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

na celu zapewnienie ochrony zabytkom ruchomym i nieruchomym. Od decyzji wojewódzkich konserwatorów przysługiwało odwołanie do ministra właściwego do spraw kultury [Rymaszewski 2005, s. 40].

Kolejnym istotnym aktem była ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach [Dz.U. nr 10, poz. 48]. Występował w niej problem dualizmu terminologicznego, gdyż równolegle posługiwano się określeniami „dobro kultury” i „zabytek”. Ustawa utrzymywała również podział na władzę konserwatorską pierwszej i drugiej instancji. W okresie blisko czterdziestoletniego obowiązywania akt ten był wielokrotnie nowelizowany. W 1996 r. dokonano rozdzielenia dóbr kultury od dzieł muzealnictwa [Rymaszewski 2005, s. 136–140].

Na uchwalenie ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami [Dz.U. nr 162, poz. 1568] miały wpływ dwa zasadnicze czynniki. Po pierwsze, konieczność dostosowania polskiego modelu ochrony dziedzictwa kulturowego do zmieniających się warunków społeczno-ekonomicznych końca XX w. Po drugie, potrzeba wprowadzenia do krajowego systemu prawnego instytucji ochrony dziedzictwa funkcjonujących w prawie międzynarodowym, w związku z planowanym przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej [Gerecka-Zołyńska 2006, s. 11]. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wyraźnie rozróżnia pojęcia ochrony i opieki, traktując je jako odmienne funkcje, którym przypisano określone zadania. Z ustanowieniem ochrony łączy się nałożenie na obiekt szczególnych wymogów, które zwiększają jego bezpieczeństwo, ale ograniczają prawo własności w zakresie dysponowania lub korzystania z rzeczy. Działania składające się na ochronę zabytku są podejmowane przez organy administracji rządowej i samorządowej, a ich zakres określa art. 4 ustawy. Ustawa z 2003 r. była wielokrotnie nowelizowana.

Analiza przepisów polskiego ustawodawstwa na przestrzeni ponad stu lat pozwala stwierdzić, że obecne rozwiązania prawne są bardziej restrykcyjne niż te zawarte w dekreście Rady Regencyjnej z 1918 r. Zwiększono liczbę prawnych form ochrony zabytków, rozszerzono też zakres przedmiotowy regulacji [Dobosz 2014, s. 221].

W niniejszym artykule podjęto następujące zagadnienia związane z ochroną zabytków:

- 1) krytyczna analiza dotychczasowych definicji prawnych zabytku,
- 2) sformułowanie nowej definicji zabytku,
- 3) rejestr zabytków w świetle orzecznictwa sądowego,
- 4) prawo własności a ochrona zabytków,
- 5) stan techniczny zabytku,
- 6) regulacje prawne dotyczące wywozu zabytków.

Ponadto zaproponowano utworzenie instytucji Rzecznika Ochrony Zabytków, którego zadaniem byłoby rozpatrywanie skarg i wniosków dotyczących ochrony zabytków.

decisions aimed at ensuring the protection of movable and immovable monuments. A voivodeship conservator's decision could be appealed to the minister in charge of culture [Rymaszewski 2005, p. 40].

Another important act was the Act of February 15, 1962 on the Protection of Cultural Property and Museums [Dz.U. No. 10, item 48]. It featured the problem of terminological duality, as it used the terms “cultural asset” and “monument” in parallel. This law also maintained the division between first and second instance conservation authority. The act has been amended several times during its nearly forty-year existence. In 1996, a separation was made between cultural assets and museum works [Rymaszewski 2005, pp. 136–140].

The enactment of the Act of July 23, 2003 on Monument Protection and Preservation [Dz.U. No. 162, item 1568] was influenced by two major factors. First, the need to adapt the Polish model of cultural heritage protection to the changing socio-economic conditions of the late twentieth century. Second, the need to introduce into the national legal system the institutions of heritage protection that had operated in international law, in connection with Poland's planned accession to the European Union [Gerecka-Zołyńska 2006, p. 11]. The Monument Protection and Preservation Act clearly distinguishes between the concepts of protection and care, treating them as different functions to which specific tasks have been assigned. Enacting protection is combined with the imposition of special requirements on its object, which increase its safety, but limit the right of ownership in the disposal or use of it. The activity that comprises monument protection is undertaken by government and local government administration bodies, and their scope is defined in Art. 4 of the Act. The 2003 Act has been amended several times.

An analysis of the provisions of Polish legislation over more than a century allows us to conclude that current legal solutions are more restrictive than those contained in the 1918 Regency Council decree. The number of legal forms of monument protection has been increased, and the scope of the subject of regulation has been expanded [Dobosz 2014, p. 221].

This article discusses the following issues related to monument protection:

- 1) it presents a critical analysis of existing legal definitions of a monument,
- 2) the new definition of a monument,
- 3) the register of monuments in the light of court decisions,
- 4) the right of ownership versus monument protection,
- 5) the technical condition of monuments,
- 6) legal regulations on the export of monuments.

In addition, it has been proposed to create the institution of a Heritage Protection Commissioner, whose task would be to deal with complaints and requests regarding the protection of historic buildings.

Pojęcie zabytku pojawiło się już w XVI w. wraz z procesem kształtowania się języka polskiego. W odrodzeniu funkcjonowały zbiory pamiątek historycznych, kolekcje szlacheckie oraz rodzinne pamiątki [Rymaszewski 2005, s. 9–10]. Przed XIX w. używano określeń takich jak „dzieła sztuki”, „osobliwości” (*curiositates*) czy „starożytności” (*antiquitates*), które były bliżej niedookreślone [Pruszyński 1989, s. 16]. Samuel Bogumił Linde w *Słowniku języka polskiego* określił, że: „zabytek – to każda rzecz, co pozostała z byłych przeszłych czasów, starożytność, pomnik” [Linde 1861, s. 2068].

Dekret z 1918 r. *expressis verbis* nie zawierał definicji zabytku, jednak art. 11 stanowił: „Wszelkie nieruchome i ruchome dzieła, świadczące o sztuce i kulturze epok ubiegłych, istniejące nie mniej niż lat 50, korzystają z opieki prawa, zanim wpisane zostaną do inwentarza zabytków sztuki i kultury. Korzystają z niej także wszystkie wykopaliska i znaleziska, które z natury rzeczy nie mogą być uprzednio inwentaryzowane”.

Rozporządzenie z 1928 r. (w art. 1) definiowało zabytek jako przedmiot ruchomy lub nieruchomy charakterystyczny dla danej epoki, mający wartość artystyczną, kulturalną, historyczną, archeologiczną lub paleontologiczną. W art. 2 wskazywano, jakie przedmioty ruchome i nieruchome mogą być uznane za zabytki. Katalog ten był podobny do katalogu zawartego w dekreście z 1918 r., choć poszerzono go o kopalnie przedhistoryczne. Zrezygnowano natomiast z ochrony zabytkowych nazw ulic i placów [Zalasińska 2010b, s. 36]. Na mocy rozporządzenia i decyzji będącej orzeczeniem władzy konserwatorskiej pierwszej instancji wybrane przedmioty uzyskiwały status zabytków, wraz z wynikającymi z tego konsekwencjami prawnymi [Rymaszewski 2005, s. 93–94].

Ustawa z 1962 r. w art. 3 stanowiła, że zabytkiem jest „dobro kultury wpisane do rejestru zabytków”. Akt posługiwał się terminami „dobro kultury” oraz „zabytek” [Gerecka-Żołyńska 2006, s. 12]. Pojęcia te nie były jednak uznawane za tożsame [Szmygin 2007, s. 29].

Ustawa z 2003 r. w art. 3 pkt 1 zawiera legalną definicję zabytku, określając go jako „nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”. Jest to definicja bardzo pojemna, dlatego wymaga dalszego doprecyzowania, które następuje w innych artykułach ustawy. Przykładowo, art. 6 wymienia grupy typologiczne obiektów, które powinny być w szczególności uznawane za zabytki [Szmygin 2007, s. 29].

Zgodnie z orzecznictwem pojęcie zabytku ma charakter niedookreślony i odwołuje się do wartości o charakterze uznaniowym [Wyrok WSA z dnia 9 lipca 2020 r.]. W definicji terminu „zabytek” występują pojęcia nieostre i subiektywne. Należą do nich takie

The concept of a monument appeared as early as the sixteenth century along with the formation of the Polish language. During the Renaissance, people amassed collections of historical memorabilia, there were also nobility-owned collections and family heirlooms [Rymaszewski 2005, pp. 9–10]. Before the nineteenth century, terms such as “works of art,” (*curiositates*) or “antiquities” (*antiquitates*) were used, which were more vaguely defined [Pruszyński 1989, p. 16]. In the dictionary *Słownik języka polskiego*, Samuel Bogumił Linde defined: “a monument (*zabytek* – transl. note) – is any thing that remains from former past times, an antiquity, a monument (*pomnik* – transl. note)” [Linde 1861, p. 2068].

The 1918 decree explicitly did not include a definition of a monument, but its Article 11 stated: “All immovable and movable works, which testify to the art and culture of past eras, that have existed for no less than fifty years, are under the protection of the law before they are entered in the inventory of artistic and cultural monuments. This protection also extends to any excavations and finds, which, by their nature, cannot be surveyed beforehand.”

The 1928 Regulation defined a monument (in Art. 1) as a movable or immovable structure characteristic of a particular era, that possesses artistic, cultural, historical, archaeological or paleontological value. Article 2 indicated what movable and immovable structures could be considered monuments. The catalog was similar to that contained in the 1918 decree, although it was expanded to include pre-historic excavations. However, the protection of historic street and square names was abandoned [Zalasińska 2010b, p. 36]. Based on the Regulation and the decision, a ruling of the conservation authority of the first instance, selected objects were given the status of monuments, with the resulting legal consequences [Rymaszewski 2005, pp. 93–94].

The 1962 Act stipulated in Art. 3 that a monument is a “cultural asset listed in the register of monuments.” The act used the terms “cultural asset” and “monument” [Gerecka-Żołyńska 2006, p. 12]. However, these concepts were not considered identical [Szmygin 2007, p. 29].

The 2003 Act, in Article 3(1), provides a legal definition of a monument, defining it as “an immovable or movable property, parts or ensembles thereof, that are the work of people or related to their activity, and are a testimony of a past era or event, whose preservation is in the interest of the public due to its historical, artistic or scientific value.” This is a very capacious definition, so it requires further clarification, which occurs in other articles of the act. For example, Art. 6 lists typological groups of structures that should specifically be considered monuments [Szmygin 2007, p. 29].

According to court decisions, the concept of a monument is undefined and refers to values of a discretion-

sformułowania, jak „wartość historyczna”, „wartość artystyczna” czy „wartość naukowa”, które wymagają doprecyzowania w procesie stosowania prawa przez właściwe organy. To organy administracyjne decydują o objęciu zabytku najwyższym reżimem ochrony prawnej [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 19 kwietnia 2023 r.]. Zgodnie z przyjętą definicją zabytkiem może być również nieruchomość gruntowa, nawet jeśli nie znajdują się na niej materialne ślady ludzkiej egzystencji upamiętniające wydarzenia historyczne – np. pola bitew lub cmentarze. Ustawodawca wprowadził też legalną definicję otoczenia zabytku, obejmującego teren wokół chronionego obiektu lub przy nim, w celu zachowania jego wartości widokowych oraz zabezpieczenia go przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych [Zalasińska 2020, s. 12–15].

Nowa definicja zabytku

Definicja legalna zabytku ulegała stałym zmianom w regulacjach prawnych [Bartnik 2021, s. 53]. Ustawodawca, tworząc wcześniejsze definicje, posługiwał się terminem niedookreśloności w odniesieniu do zabytku. Tłumaczył to troską o zachowanie dziedzictwa narodowego oraz objęciem ochroną wszystkich rzeczy, które na nią zasługują [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 26 lutego 2020 r.]. Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego stwierdza: „Stosowanie określonej instytucji prawnej oparte jest na kryteriach ocennych. Brak definicji takich pojęć spowodowany jest zazwyczaj tym, że dla dokonania konkretnych ocen branych jest pod uwagę wiele okoliczności, które różnić się będą w zależności od sprawy, a ujęcie ich w sposób ogólny i wyczerpujący w jednym katalogu byłoby niemożliwe, czy wręcz – wszelkie próby w tym zakresie prowadziłyby do nadmiernej kazuistyki przepisów prawa, co w istocie zaprzeczałoby ich abstrakcyjnemu charakterowi” [Wyrok TK z dnia 26 lutego 2008 r.; Wyrok TK z dnia 12 maja 2008 r.; Wyrok TK z dnia 8 października 2013 r.]. Wyroki Trybunału Konstytucyjnego potwierdzają, że posługiwanie się pojęciami ogólnymi jest „nieodzowne” [Ginter, Michalak, s. 62].

Stanowisko Trybunału Konstytucyjnego eksponuje znaczenie ogólnej definicji zabytku. Niestety wcześniejsze definicje pomijały istotne przesłanki, takie jak czas powstania i wartość rzeczy, dlatego proponuję następujące ujęcie: „Zabytek to rzecz ruchoma lub nieruchoma powstała przed 31 sierpnia 1939 r. i mająca wartość co najmniej 10 tysięcy złotych”. Wskazanie daty 31 sierpnia 1939 r. nie jest przypadkowe, lecz wiąże się z masowymi zniszczeniami dóbr kultury podczas II wojny światowej. Zaproponowana definicja jest definicją określoną, dlatego trudno podzielić stanowisko Trybunału Konstytucyjnego dotyczące niedookreśloności pojęcia zabytku.

Obecnie prowadzone są prace nad projektem nowej ustawy Prawo ochrony zabytków i rozważany jest postulat stworzenia nowego systemu ochrony zabytków w Polsce, odpowiadającego potrzebom prakty-

ary nature [Wyrok WSA z dnia 9 lipca 2020 r.]. The definition of the term “monument” includes vague and subjective terms. These include such phrases as “historical value,” “artistic value” or “scientific value,” which require clarification in the process of applying the law by the competent authorities. It is administrative bodies that decide whether to place a monument under the highest regime of legal protection [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 19 kwietnia 2023 r.]. According to the accepted definition, a monument can also be a landed property, even if there are no material traces of human existence commemorating historical events—such as battlefields or cemeteries. The legislator also introduced a legal definition of the surroundings of a monument, which includes the area around or next to the protected site in order to preserve its scenic values and protect it from harmful external influences [Zalasińska 2020, pp. 12–15].

New definition of a monument

The legal definition of a monument has undergone constant changes in legal regulations [Bartnik 2021, p. 53]. The legislator, in creating the earlier definitions, used the term of vagueness in reference to the monument. This was explained by a concern for preserving national heritage and extending conservation to all things that deserve it [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 26 lutego 2020 r.]. The judicature of the Constitutional Tribunal states: “The application of a particular legal institution is based on evaluative criteria. The lack of definition of such concepts is usually caused by the fact that, for making specific assessments, many case-specific circumstances are considered, and it would be impossible to include them in a general and exhaustive manner in a single catalog—any attempt in this regard would lead to excessive casuistry of legal provisions, which would in fact contradict their abstract nature” [Wyrok TK z dnia 26 lutego 2008 r.; Wyrok TK z dnia 12 maja 2008 r.; Wyrok TK z dnia 8 października 2013 r.]. Constitutional Tribunal rulings confirm that the use of general concepts is “indispensable” [Ginter, Michalak, p. 62].

The position of the Constitutional Tribunal exposes the importance of the general definition of a monument. Unfortunately, earlier definitions omitted important considerations, such as the time of creation and the value of the object, which is why I propose the following form: “A monument is a movable or immovable object created before August 31, 1939, that has a value of at least 10,000 PLN.” The August 31, 1939, date is not coincidental, but is related to the massive destruction of cultural property during the Second World War. The proposed definition is a defined definition, so it is difficult to share the Constitutional Tribunal’s position on the vagueness of the concept of a monument.

Currently, a draft of a new Monument Protection Law Act is being prepared, and a postulate is being considered to create a new system of monument protection in Poland, which would correspond to the needs

ków [Rulewicz 2025, s. 7]. To właściwy moment do stworzenia nowej definicji zabytku. Mam nadzieję, że zaproponowane ujęcie zainicjuje dyskusję wokół tego kluczowego dla ochrony zabytków terminu. W dyskusji powinni uczestniczyć specjaliści z różnych dziedzin, w tym prawnicy, historycy sztuki, archeolodzy, konserwatorzy zabytków oraz paleontolodzy. Taka współpraca może zaowocować sformułowaniem definicji zabytku, która będzie określona wbrew orzecznictwu Trybunału Konstytucyjnego i przyczyni się do lepszej ochrony zabytków w Polsce. Zdaję sobie sprawę, że ta wstępna propozycja wymaga dalszego dopracowania.

Rejestr zabytków a orzecznictwo sądowe – krytyczna analiza

Rejestr zabytków to podstawowa i najstarsza forma ochrony zabytków, istniejąca od prawie stu lat. Ustawa o ochronie zabytków i opiece na zabytkami reguluje prowadzenie rejestru, tj. określa organy właściwe do jego prowadzenia oraz sposób dokonywania w nim wpisów i skreśleń. Ze względów konserwatorskich ważne jest wpisanie zabytku do rejestru zabytków, gdyż podlega on wówczas szczególnej ochronie [Zalasińska 2020, s. 11–18].

Rejestry zabytków prowadzą wojewódzcy konserwatorzy zabytków dla rzeczy znajdujących się na terenie województwa. Do rejestru wpisywane są zabytki zarówno ruchome, jak i nieruchome. Podstawą wpisu jest stwierdzenie, że dane dzieło, obszar bądź inny obiekt powinny zostać ujęte w takim wykazie. Obecna procedura jest zbiurokratyzowana i wymaga, w mojej ocenie, poprawy w zakresie ujednolicenia praktyki dotyczącej zasięgania przez organ wydający decyzję opinii specjalisty. Stąd wyrok NSA z dnia 10 maja 2022 r. stanowi: „Ocena wartości zabytkowej wymaga pogłębionej wiedzy specjalistycznej i znajomości stosowanej przez organy konserwatorskie hierarchii ochrony zabytków” [II OSK 1626/19]. Od każdej decyzji nieostatecznej wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków przysługuje odwołanie do organu drugiej instancji (ministra), które powinno nastąpić po zasięgnięciu opinii specjalisty, np. historyka sztuki [Rymaszewski 2005, s. 175].

Księgi rejestru zabytków

Wzór ksiąg rejestru określa rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem [Dz.U. 2021 r., poz. 56]. Rejestr jest prowadzony w formie ksiąg o wymiarach 46 × 30 cm, liczących 200 kart z nadrukowanymi kolejnymi numerami stron, oznaczonych literami: „A” – dla zabytków nieruchomych, „B” – dla zabytków ruchomych, „C” – dla zabytków archeologicznych. Zgodnie ze statystykami rejestru na

of practitioners [Rulewicz 2025, p. 7]. This is the right time to create a new definition of a monument. I hope that the proposed formulation will initiate a discussion around this term, which is of such immense significance in monument conservation. Specialists from various fields, including lawyers, art historians, archaeologists, conservators and paleontologists, should participate in the discussion. Such cooperation may result in the formulation of a definition of a monument, which will be defined against the Constitutional Tribunal’s ruling and will contribute to better protection of monuments in Poland. I am fully aware that this initial proposal needs further refinement.

Register of monuments and court decisions – a critical analysis

The register of monuments is the essential and oldest form of monument conservation, and has existed for over a hundred years. The Monument Protection and Preservation Act regulates how the register is kept, namely it defines the bodies competent to its operation and how entries should be listed in and delisted from it. Due to conservation-related reasons, it is important to list a monument in the register of monuments, as it is then subject to special protection [Zalasińska 2020, pp. 11–18].

Monument registers are maintained by voivodeship monument conservators for objects located in their respective voivodeships. Both movable and immovable monuments are included in the register. The basis for a listing is that a given work, area or other structure should be included in it. The current procedure is bureaucratic and, in my opinion, needs to be improved in terms of standardizing the practice concerning the decision-making authority’s consultation with a specialist. Hence the Supreme Administrative Court’s ruling of May 10, 2022, states: “The assessment of monument value requires in-depth expertise and knowledge of the hierarchy of monument protection applied by conservation authorities” [II OSK 1626/19]. Any non-final decision issued by a voivodeship conservator of monuments can be appealed to the second instance authority (the minister), which should be done after consulting a specialist, such as an art historian [Rymaszewski 2005, p. 175].

Books of the register of historical monuments

The template of the register books is specified by the Regulation of the Minister of Culture and National Heritage of May 26, 2011, on keeping the register of monuments, national, voivodeship and municipal monument records and a national list of monuments stolen or illegally exported abroad [Dz.U. 2021, item 56]. The register is kept in the form of 46 × 30 cm books of 200 pages with consecutive page numbers printed on them, marked with letters: “A” – for immovable monuments, “B” – for movable monuments, “C” – for archaeological monuments. According to the register’s statistics, as of December 31, 2019, there were

dzień 31 grudnia 2019 r. do rejestru wpisanych było: 264 828 zabytków ruchomych, 78 009 zabytków nieruchomych oraz 7797 zabytków archeologicznych [Zalasińska 2020, s. 30].

Dla każdej księgi prowadzi się alfabetyczny skrowidz miejscowości z wykazem zabytków znajdujących się na ich terenie [Zalasińska 2020, s. 29–30]. Każdy wpis zawiera rubryki i dane dotyczące: numeru rejestru, daty dokonania wpisu do rejestru, przedmiotu ochrony, zakresu ochrony, miejsca położenia bądź przechowywania zabytku, numeru księgi wieczystej, danych właściciela oraz skreślenia z rejestru [Zalasińska 2010a, s. 25]. Pomimo że żyjemy w XXI w., księgi rejestru prowadzi się w postaci papierowej. Jest to bardzo tradycyjny sposób dokumentacji, wręcz „archaiczny”.

Strony postępowania

Zgodnie z art. 29 k.p.a. stronami postępowania administracyjnego mogą być osoby fizyczne i prawne oraz jednostki organizacyjne nieposiadające osobowości prawnej. Krąg tych podmiotów może ulec w postępowaniu rozszerzeniu na podstawie art. 31 k.p.a., który dopuszcza udział na prawach strony określonych podmiotów, tj. organizacji społecznych, Rzecznika Praw Obywatelskich i prokuratora. W szczególności art. 182 k.p.a. stanowi, że prokuratorowi służy prawo zwrócenia się do właściwego organu administracji publicznej o wszczęcie postępowania w celu usunięcia stanu niezgodnego z prawem, gdy przepisy prawa zezwalają mu na udział w postępowaniu. Organizacja społeczna może uczestniczyć w postępowaniu ze względu na interes społeczny [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 14 maja 2007 r.].

Nieprawidłowe ustalenie stron postępowania może być podstawą do stwierdzenia nieważności decyzji na podstawie art. 156 k.p.a., który odnosi się do decyzji skierowanej do osoby niebędącej stroną w sprawie. Nie chodzi tu o omyłkę w doręczeniu decyzji, lecz o rozstrzygnięcie o prawach i obowiązkach osoby niebędącej stroną, np. skierowanie decyzji o rozbiórce nie do właściciela nieruchomości, lecz do jej użytkownika, który nie jest ani zarządcą, ani inwestorem. Nie jest natomiast nieważna decyzja, w której nastąpiło niepełne określenie strony, np. użycie niepełnej nazwy [Wyrok NSA z dnia 14 lutego 1986 r.] Pominięcie którejkolwiek ze stron postępowania jest równoznaczne z naruszeniem zasady udziału strony w postępowaniu, wynikającej z art. 10 k.p.a. „Właściciel, który ma prawnorzeczowy obowiązek dbałości o zabytek, musi być stroną postępowania. [...] Jeżeli właścicielem jest Skarb Państwa lub Gmina – prawo właścicielskie wykonują organy tych podmiotów, nie zaś administrator” [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 18 kwietnia 2005 r.].

Wyrok WSA w Warszawie z dnia 7 kwietnia 2009 r. słusznie stanowi, że: „osoba niemająca tytułu prawnego do gruntu nie może skutecznie wystąpić z wnioskiem o wpis do rejestru zabytków”. Wniosek pochodzący od osoby nieuprawnionej sprawia, że nie może zostać spełniona przesłanka formalna wpisu do rejestru zabyt-

listed: 264,828 movable monuments, 78,009 immovable monuments and 7797 archaeological monuments [Zalasińska 2020, p. 30].

For each book, an alphabetical index of localities with a list of monuments located in their area is maintained [Zalasińska 2020, pp. 29–30]. Each listing contains sections and data on: the registry number, date of listing, subject of protection, scope of protection, location or storage of the monument, land register number, owner data and delisting from the register [Zalasińska 2010a, p. 25]. Although we live in the twenty-first century, the registry books are kept in paper form. This is a very traditional way of documentation, if not “archaic.”

Parties to proceedings

According to Art. 29 of the Code of Administrative Procedure, natural and legal persons and organizational bodies without legal personality may be parties to administrative proceedings. This scope of entities may be expanded in the proceedings on the basis of Art. 31 of the Code of Administrative Procedure, which allows certain entities, i.e., non-governmental organizations, the Ombudsman and a prosecutor, to participate as parties. Specifically, Art. 182 of the Code of Administrative Procedure stipulates that a prosecutor has the right to ask the competent public administration body to initiate proceedings to rectify an unlawful condition, when the law allows the prosecutor to participate in the proceedings. A non-governmental organization may participate in the proceedings due to public interest [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 14 maja 2007 r.].

An incorrect determination of the scope of parties to the proceedings may be grounds for annulment of a decision based on Art. 156 of the Code of Administrative Procedure, which refers to a decision addressed to a person who is not a party to the procedure. This is not a case of a mistake in the delivery of the decision, but a decision on the rights and obligations of a non-party, such as directing a demolition decision not to the owner of the property, but to its user, who is neither the manager nor the developer. However, a decision in which there is an incomplete identification of a party, such as the use of an incomplete name, is not void [Wyrok NSA z dnia 14 lutego 1986 r.]. Omission of any of the parties to the proceedings is tantamount to a violation of the principle of party participation in the proceedings, which stems from Art. 10 of the Code of Administrative Procedure. “An owner, who has a legal obligation to care for the monument, must be a party to the proceedings. (...) If the owner is the State Treasury or the Municipality – the right of ownership is exercised by the bodies of these entities, not by the administrator” [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 18 kwietnia 2005 r.].

The judgment of the Voivodeship Administrative Court in Warsaw of April 7, 2009, rightly states that: “a person who does not have legal title to the land cannot effectively apply for listing in the register of monuments.” An application filed by an ineligible person

ków [Zalasińska 2010a, s. 28]. W praktyce postępowanie o wpis wszczynane jest na wniosek, a postępowanie z urzędu stanowi rzadkość. Działanie wojewódzkiego konserwatora zabytków z własnej inicjatywy jest związane z określonym zagrożeniem dla danego obiektu. Nie ma tu zastosowania art. 61 ust. 2 k.p.a.

Wpis do rejestru zabytków

„Przepisy regulujące zagadnienie wpisu do rejestru zabytków nie wprowadzają szczegółowych przesłanek, którymi winien kierować się organ dokonujący oceny celowości objęcia zabytku tego rodzaju formą ochrony, a zatem decyzja ta ma charakter rozstrzygnięcia eksperckiego. Organ ochrony zabytków musi bowiem ocenić, czy dany obiekt posiada cechy, o których mowa w ustawowej definicji zabytku” [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 16 marca 2021 r.]. Wartości decydujące o uznaniu danego obiektu za zabytek są oceniane według aktualnej wiedzy i ustaleń organu konserwatorskiego oraz wyrażają jego zapatrywania na daną rzecz [Wyrok NSA z dnia 9 grudnia 2020 r.]. Ingerencja w strukturę obiektów wpisanych do rejestru zabytków może nastąpić wyłącznie na podstawie ocen jednoznacznych i niebudzących wątpliwości [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 22 września 2006 r.].

Materiał dowodowy zgromadzony przez organ powinien wykazywać, że mimo złego stanu technicznego objęcie zabytku ochroną konserwatorską będzie podejmowane w interesie społecznym [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 1 marca 2013 r.]. Postępowanie wyjaśniające prowadzone przez wojewódzkiego konserwatora zabytków dąży do stwierdzenia, że obiekt jest zabytkiem i odpowiada cechom wskazanym w definicji legalnej, tj. musi to być zabytek wpisany na podstawie wniosku właściciela zabytku lub użytkownika wieczystego oraz nie może być wpisany do inwentarza muzeum lub wchodzić do zasobu bibliotecznego. Przesłanki te muszą być spełnione łącznie [Zalasińska 2010a, s. 24–25]. Do rejestru zabytków wpisuje się zabytki, które mogą być z pewnych względów zagrożone i wobec których niezbędna jest władcza ingerencja administracji. Są to obiekty, których wyjątkowa wartość zabytkowa przesądza o potrzebie monitorowania ich stanu i objęcia ich wzmocnionym reżimem ochrony [Zalasińska 2010a, s. 26]. Dotyczy to obiektów o wysokich wartościach historycznych, naukowych i artystycznych, których znaczenie uzasadnia takie okoliczności, jak występowanie cech stylowych – zarówno wewnątrz, jak i w zewnętrznej formie obiektu – związek z osobą wybitnego architekta lub budowniczego itp. Przesłanki te przesądza o znaczeniu np. budowli jako świadectwa określonego etapu rozwoju architektury i budownictwa [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 28 kwietnia 2021 r.].

Decyzja o wpisie do rejestru zabytków jest nakazem, zakazem lub zezwoleniem konserwatorskim [Dobosz 2014, s. 232–233] i powinna być wydana zgodnie z przepisami k.p.a. (art. 107). Jej wydanie poprzedza przeprowadzenie postępowania administracyjnego, w którym

makes it impossible to fulfill the formal condition for listing in the register of monuments [Zalasińska 2010a, p. 28]. In practice, listing proceedings are initiated upon application, and *ex officio* proceedings are rare. Deliberate action by a voivodeship conservator is tied to a specific threat to a given site. Art. 61(2) of the Code of Civil Procedure does not apply here.

Listing in the register of monuments

“The regulations that govern the issue of listing in the register of monuments do not introduce detailed premises to be followed by the authority assessing the desirability of covering a monument by this type of protection, and therefore the decision has the character of an expert decision. This is because the monument conservation authority must assess whether a site possesses the features referred to in the statutory definition of a monument” [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 16 marca 2021 r.]. The values that determine the recognition of a site as a monument are evaluated according to the current knowledge and findings of the conservation authority and express its views on the thing in question [Wyrok NSA z dnia 9 grudnia 2020 r.]. Interference in the structure of the objects listed in the register of monuments can only take place on the basis of assessments that are unambiguous and beyond doubt [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 22 września 2006 r.].

The evidence gathered by the authority should demonstrate that, despite the poor technical condition, placing the monument under conservation will be done in the public interest [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 1 marca 2013 r.]. The investigative proceedings carried out by the voivodeship monument conservator seeks to establish that the object is a monument and meets the characteristics indicated in the legal definition, i.e., it must be a monument listed based on an application by the monument’s owner or its perpetual usufructuary, and must not be included in the inventory of a museum or a library collection. These prerequisites must be met together [Zalasińska 2010a, pp. 24–25]. Monuments that may be endangered for certain reasons and against which the administration’s sovereign intervention is necessary are included in the register of monuments. These are objects whose exceptional historical value determines the need to monitor their condition and place them under an intensified protection regime [Zalasińska 2010a, p. 26]. This applies to objects with high historical, scientific and artistic values, whose significance is justified by such circumstances as the presence of stylistic features—both inside and in the external form of the object—the connection with the person of an outstanding architect or builder, etc. It is administrative bodies that decide whether to place a monument under the highest regime of legal protection [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 28 kwietnia 2021 r.].

The decision on listing in the register of monuments is an order, prohibition or conservation permit [Dobosz 2014, pp. 232–233] and should be issued in

gromadzi się materiał dowodowy istotny dla sprawy, np. odpowiednią dokumentację i opracowania, wyniki badań, opinie, ekspertyzy czy oględziny zabytku [Ginter, Michalak 2024, art. 3]. Tym, co „konstytuuje zabytek”, jest jego wielorodajowa wartość, a także powiązanie z dawnymi czasami lub zdarzeniami oraz przekonanie, że zachowanie obiektu leży w interesie społecznym [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 25 maja 2021 r.]. Za datę uznania za zabytek należy przyjąć dzień, w którym decyzja stała się ostateczna [Dobosz 2014. s. 234].

Decyzja jest aktem administracyjnym „osobowo-rzeczowym”, który tworzy nowy stan prawny w zakresie ochrony konserwatorskiej, a jej skutki nie dotyczą okresu przed jej wydaniem. Odnoszą się wyłącznie do przyszłości i wiążą się z trwałością omawianego orzeczenia w stosunku do innych decyzji, np. dotyczących pozwolenia na rozbiórkę [Zalasińska 2020, s. 32–33].

Ważne jest, że „ograniczenie prawa własności przez wpis nieruchomości do rejestru zabytków musi odpowiadać wymogom zasady proporcjonalności przewidzianej w art. 31 ust. 3 Konstytucji. Ochrona zabytków jest bowiem konieczna w demokratycznym państwie dla zachowania porządku publicznego, a także wartości kulturowych, dziedzictwa i dorobku Narodu oraz ogólnoludzkich wartości, lecz równocześnie ograniczenia te powinny być proporcjonalne. Decyzja o wpisie obiektu do rejestru zabytków powinna być poprzedzona wnikliwą analizą zasadności takiego wpisu, przy uwzględnieniu konstytucyjnego zakazu naruszania istoty prawa własności, oraz wynikać z niekwestionowanych wartości obiektu jako zabytku” [Wyrok NSA z dnia 7 marca 2023 r.]. Decyzja powinna zawierać uzasadnienie, a w nim informacje o okolicznościach istotnych dla sprawy, które zostały rozważone i ocenione. Ostateczne rozstrzygnięcie jest ich logiczną konsekwencją [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 21 kwietnia 2017 r.]. Warto powtórzyć, że decyzja opiera się na ocenie danego przedmiotu ochrony przez pryzmat ustawowej definicji zabytku i zgromadzonej w sprawie dokumentacji, a także wiedzy i doświadczenia wojewódzkiego konserwatora zabytków (oraz podległych mu pracowników wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków) [Wyrok NSA z dnia 12 stycznia 2023 r.].

Od decyzji stronie przysługuje odwołanie do organu drugiej instancji w terminie 14 dni od dnia jej doręczenia (art. 127 k.p.a.). Po upływie tego terminu, jeżeli odwołanie nie wpłynęło, decyzja staje się ostateczna. Organ, który ją wydał, składa wniosek do właściwego sądu rejonowego o ujawnienie faktu wpisu do rejestru zabytków w księdze wieczystej danej nieruchomości oraz o ogłoszenie tej informacji w dzienniku urzędowym właściwego województwa [Ginter, Michalak 2024, art. 9].

Sprzecznosci w orzecznictwie sądowym dotyczące wpisu do rejestru zabytków obiektów oraz obszarów

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami rozróżnia ochronę obiektową, w której przedmiotem

zgodnie z przepisami Kodeksu Postępowania Administracyjnego (Art. 107). Jego wydanie poprzedzone jest przez postępowanie administracyjne, w którym zebrane dowody istotne dla sprawy, takie jak dokumentacja i badania, wyniki badań, opinie, ekspertyzy czy oględziny zabytku [Ginter, Michalak 2024, art. 3]. To, co „konstytuuje zabytek”, jest jego wielorodajowa wartość, a także powiązanie z dawnymi czasami lub zdarzeniami oraz przekonanie, że zachowanie obiektu leży w interesie społecznym [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 25 maja 2021 r.]. Data, na którą decyzja staje się ostateczna, powinna być datą uznania za zabytek [Dobosz 2014. p. 234].

Decyzja jest aktem administracyjnym „osobowo-rzeczowym”, który tworzy nowy stan prawny w zakresie ochrony konserwatorskiej, a jej skutki nie dotyczą okresu przed jej wydaniem. Odnoszą się wyłącznie do przyszłości i wiążą się z trwałością omawianego orzeczenia w stosunku do innych decyzji, np. dotyczących pozwolenia na rozbiórkę [Zalasińska 2020, pp. 32–33].

Ważne jest, że „ograniczenie prawa własności przez wpis nieruchomości do rejestru zabytków musi odpowiadać wymogom zasady proporcjonalności przewidzianej w art. 31 ust. 3 Konstytucji. Ochrona zabytków jest bowiem konieczna w demokratycznym państwie dla zachowania porządku publicznego, a także wartości kulturowych, dziedzictwa i dorobku Narodu oraz ogólnoludzkich wartości, lecz równocześnie ograniczenia te powinny być proporcjonalne. Decyzja o wpisie obiektu do rejestru zabytków powinna być poprzedzona wnikliwą analizą zasadności takiego wpisu, przy uwzględnieniu konstytucyjnego zakazu naruszania istoty prawa własności, oraz wynikać z niekwestionowanych wartości obiektu jako zabytku” [Wyrok NSA z dnia 7 marca 2023 r.]. Decyzja powinna zawierać uzasadnienie, a w nim informacje o okolicznościach istotnych dla sprawy, które zostały rozważone i ocenione. Ostateczne rozstrzygnięcie jest ich logiczną konsekwencją [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 21 kwietnia 2017 r.]. Warto powtórzyć, że decyzja opiera się na ocenie danego przedmiotu ochrony przez pryzmat ustawowej definicji zabytku i zgromadzonej w sprawie dokumentacji, a także wiedzy i doświadczenia wojewódzkiego konserwatora zabytków (oraz podległych mu pracowników wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków) [Wyrok NSA z dnia 12 stycznia 2023 r.].

Od decyzji stronie przysługuje odwołanie do organu drugiej instancji w terminie 14 dni od dnia jej doręczenia (art. 127 k.p.a.). Po upływie tego terminu, jeżeli odwołanie nie wpłynęło, decyzja staje się ostateczna. Organ, który ją wydał, składa wniosek do właściwego sądu rejonowego o ujawnienie faktu wpisu do rejestru zabytków w księdze wieczystej danej nieruchomości oraz o ogłoszenie tej informacji w dzienniku urzędowym właściwego województwa [Ginter, Michalak 2024, art. 9].

zabezpieczenia są poszczególne obiekty (architektoniczne, budowlane) oraz ochronę tzw. obszarową (m.in. krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne, cmentarze, parki, ogrody, miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne) [Szewczyk, Szewczyk 2025, s. 163]. Teza wyroku dotycząca ochrony obiektów wskazuje, że w przypadku zabytków indywidualnych istotny jest samoistny nośnik wartości zapisany w substancji obiektu. Badając zabytek nieruchomy indywidualny, kluczowa jest wartość sama w sobie danej nieruchomości, zarówno jej cechy zewnętrzne, jak i wnętrza [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 21 stycznia 2022 r.]. Z kolei przykładem ochrony obszarowej jest twierdzenie: „Wpisanie do rejestru zabytków układu urbanistycznego ma na celu zachowanie najcenniejszych elementów historycznego rozplanowania oraz kompozycji przestrzennej zespołu. Oznacza to między innymi zachowanie w niezmiennym kształcie rozplanowania placów i ulic, ich przebiegu, szerokości i przekroju, a także zachowanie gabarytów zabudowy i zasadniczych proporcji wysokościowych kształtujących zespół” [Wyrok NSA z dnia 7 marca 2018 r.]. Wpis otoczenia zabytku do rejestru zabytków wymaga wyznaczenia w decyzji, jaki teren stanowi otoczenie zabytku, następnie wykazania, z jakich powodów takie właśnie wyznaczenie terenu wokół zabytku (a następnie jego wpis do rejestru zabytków jako otoczenia) ma chronić walory widokowe samego zabytku i zabezpieczać go przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 7 kwietnia 2022 r.]. Decyzja o wpisie do rejestru zabytków powinna precyzyjnie określać zakres wpisywanego obszaru, najlepiej z oznaczeniem działek geodezyjnych.

Orzecznictwo sądów administracyjnych nie jest jednolite w zakresie tego, co w istocie podlega ochronie „obszarowej”. Według pierwszej linii orzeczniczej oba rodzaje ochrony – obiektowa i obszarowa – są rozdzielne, a inne stanowisko sądów stwierdza, że objęcie ochroną obszarową skutkuje jednocześnie objęciem ochroną obiektową [Szewczyk, Szewczyk 2025, s. 171]. Stanowisko pierwsze popiera wyrok WSA w Warszawie z dnia 27 marca 2009 r., w którym wskazano, że w decyzji o wpisie układu urbanistycznego do rejestru nie wymienia się poszczególnych obiektów, lecz granice tego układu. Wpisanie do rejestru zabytków historycznego założenia urbanistycznego nie oznacza, że wszystkie budowle na tym terenie są zabytkami. Jeżeli same mają wartość zabytkową, powinny być oddzielnie wpisane do rejestru zabytków. Podobny pogląd sąd wyraził również w wyroku NSA z 21 września 1993 r. Z kolei w wyroku z dnia 8 stycznia 1998 r. NSA przyjął, że istniejący wpis do rejestru zabytków układu urbanistycznego nie podważa celowości indywidualnego wpisania obiektu do rejestru zabytków. Potwierdzeniem drugiego stanowiska sądów są tezy 1 i 2 wyroku NSA z dnia 18 czerwca 2013 r.: „1. Wpis do rejestru zabytków układu urbanistycznego jest wpisem obszarowym, a nie indywidualnym, co nie oznacza, że obiekty znajdujące się na takim obszarze nie podlegają ochronie zabytków.

Contradictions in court decisions regarding listing structures and areas in the register of monuments

The Monument Protection and Preservation Act distinguishes between object-based protection, in which the object of protection is individual structures (architectural, engineering), and so-called area-based protection (including cultural landscapes, urban layouts, cemeteries, parks, gardens, places that commemorate historical events) [Szewczyk, Szewczyk 2025, p. 163]. The headnote of the judgment on object-based protection indicates that in the case of individual monuments, the intrinsic carrier of value recorded in the substance of the structure is important. When examining an individual immovable monument, the key is the intrinsic value of the property in question, both its external features and its interior [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 21 stycznia 2022 r.]. In turn, an example of area-based protection is the claim: “The inclusion of the urban layout in the register of monuments is aimed at preserving the most valuable elements of the historical layout and spatial composition of the complex. This means, among other things, preserving in an unchanged form the layout of squares and streets, their course, width and cross-section, as well as preserving the dimensions of buildings and the essential height proportions that shape the ensemble” [Wyrok NSA z dnia 7 marca 2018 r.]. Listing the surroundings of a monument in the register of monuments requires designating in the decision what land constitutes the surroundings of the monument, then demonstrating for what reasons this designation (and the area’s subsequent listing in the register of monuments as surroundings) is to protect the scenic qualities of the monument itself and protect it from the harmful effects of external factors [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 7 kwietnia 2022 r.]. The listing decision should precisely define the scope of the listed area, preferably with the designation of cadastral plots.

The decisions of the administrative courts are not uniform in terms of what is actually subject to “area-based” protection. According to the first line of jurisprudence, the two types of protection—object- and area-based—are separate, while another position of the courts states that the imposition of area-based protection results in the simultaneous imposition of object-based protection [Szewczyk, Szewczyk 2025, p. 171]. The first position is supported by the judgment of the Voivodeship Administrative Court in Warsaw of March 27, 2009, in which it was stated that the decision to list an urban layout in the register does not mention individual structures, but the boundaries of the layout. The listing of a historic urban layout does not mean that all buildings in the layout’s territory are monuments. If they themselves have historic value, they should be separately listed in the register of monuments. The Supreme Administrative Court expressed a similar view in its judgement of September 21, 1993. In turn, in a judgment of January 8, 1998, the Supreme Administrative Court accept-

2. Wpis obszarowy oznacza, że ochronie prawnej podlegają wszystkie znajdujące się na tym obszarze obiekty”. I dalej: „Natomiast w przypadku wpisania do rejestru zabytków dodatkowo zespołu budowlanego (zlokalizowanego na obszarze objętym ochroną układu urbanistycznego lub ruralistycznego), tj. powiązanej przestrzennie grupy budynków, przedmiotem ochrony jest ten zespół, który tworzy wchodzące w jego skład budynki, m.in. ze względu na wyróżniające cechy zespołu: formę architektoniczną i styl” [Wyrok NSA z dnia 27 kwietnia 2021 r.].

Prawo własności a ochrona zabytków – analiza orzecznictwa sądowego

Wartość zabytkowa to wartość będąca świadectwem minionej epoki i właśnie ze względu na konieczność zachowania pamięci o dawnych czasach zasługuje na szczególną ochronę [Wyrok NSA z dnia 19 czerwca 2024 r.]. „O istnieniu wartości zabytkowej decyduje zachowanie substancji, która inkorporuje rdzeń wartości zabytkowej” [np. Wyrok NSA z dnia 25 maja 2011 r.].

Z chwilą objęcia artefaktu ochroną prawną zabytek przestaje być wyłącznie prywatnym dobrem jego właściciela, który staje w obliczu rozmaitych zobowiązań związanych z dbałością o stan zachowania [Zalasińska 2020, s. 37]. Zakres ograniczeń prawa własności zabytku na przestrzeni lat zmieniał się i zależał od obowiązujących norm prawnych. Ograniczenia te wynikały z potrzeb życia społecznego i rozwoju państwa [Zalasińska 2020, s. 21]. Należy raz jeszcze podkreślić, że wpis do rejestru zabytków skutkuje ograniczeniem praw właściciela do korzystania z rzeczy umieszczonych w rzeczonym rejestrze [Wyrok NSA z dnia 28 listopada 2012 r.]. Organ administracji publicznej może ingerować w prawo korzystania z własności, np. w zakresie konieczności uzyskania pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków na prowadzenie prac restauratorskich lub budowlanych przy budynku wpisanym do rejestru zabytków. Ograniczenia mają na celu ochronę nieruchomości zabytkowej przed nadmierną eksploatacją, przebudową albo zniszczeniem [Wyrok NSA z dnia 14 lutego 2024 r.]. Osoba władająca zabytkiem ma w związku z jego wpisem do rejestru określone obowiązki, w tym konieczność uzyskania zgody konserwatora na wszelkie prace remontowe i konserwatorskie, a także na zmianę sposobu użytkowania oraz dbanie o zachowanie zabytku w należytej kondycji materialnej. Wśród obostrzeń znajdują się zakazy, np. dotyczące zmiany miejsca przechowywania przedmiotów czy ich wywozu za granicę, a także nakazy, np. utrzymania obiektu w odpowiednim stanie [Gerecka-Zołyńska 2006, s. 15–16].

Stan techniczny zabytku a jego status prawny – orzecznictwo sądowe

Zagadnienie stanu technicznego zabytku ma charakter dynamiczny i zależy od upływu czasu, a w każdym

ed that an existing listing of an urban layout does not undermine the desirability of the individual listing of a structure in the register of monuments. The second position of the courts is confirmed by headnotes 1 and 2 of the judgment of the Supreme Administrative Court of June 18, 2013: “1. The listing in the register of immovable monuments of a spatial layout that is rural is an area-based entry, not an object-based one, which does not mean that structures located in such an area are not subject to monument protection. 2. An area-based entry means that legal protection is extended to all structures within that area.” And further: “On the other hand, if a building ensemble (located in the area covered by the protection of an urban or rural layout), i.e., a spatially related group of buildings, is additionally listed in the register of monuments, the subject of protection is the ensemble itself, which forms the buildings included in it, among other things, due to the distinguishing features of the complex: its architectural form and style” [Wyrok NSA z dnia 27 kwietnia 2021 r.].

Right of ownership and the protection of monuments – an analysis of court decisions

Historical value is a value that is a testimony to a past era, and precisely because of the need to preserve the memory of past times, it deserves special protection [Wyrok NSA z dnia 19 czerwca 2024 r.]. “The existence of historic value is determined by the preservation of the substance that incorporates the core of monument value” [Wyrok NSA z dnia 25 maja 2011 r.].

Once an artifact is placed under legal protection, the monument ceases to be solely the private property of its owner, who faces various obligations related to the care of its state of preservation [Zalasińska 2020, p. 37]. The scope of restrictions on the ownership of a monument over the years has changed and depended on the legal standards in force. These restrictions were based on the needs of public life and the state’s development [Zalasińska 2020, p. 21]. It should be emphasized once again that listing in the register of monuments has the effect of limiting the owner’s rights to use the objects included in the register [Wyrok NSA z dnia 28 listopada 2012 r.]. A public administration body can interfere with the right to use property, such as the need to obtain a permit from the voivodeship conservator of monuments to carry out restoration or construction work on a building listed in the register. The restrictions are intended to protect the historic property from overuse, alteration or destruction [Wyrok NSA z dnia 14 lutego 2024 r.]. The person in charge of a monument has certain obligations in connection with its listing, including the need to obtain a conservator’s approval for all repair and conservation work, as well as for changes in the form of use, and to ensure that the monument is kept in good material condition. Among the restrictions are prohibitions, such as on changing the location of the objects or exporting them abroad, as well as injunctions, such as keeping the object in proper condition [Gerecka-Zołyńska 2006, pp. 15–16].

momencie może ulec gwałtownemu pogorszeniu [Wyrok NSA z dnia 12 kwietnia 2023 r.]. Zabytek, nawet jeśli jest w złym stanie technicznym, nie może być wykreślony z rejestru wyłącznie na tej podstawie. Ocena ta powinna każdorazowo opierać się na ustaleniach dokonanych przez organ ochrony konserwatorskiej w konkretnej sprawie [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 5 października 2018 r.]. Zły stan obiektu nie stanowi wystarczającej podstawy do jego rozbiórki [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 29 sierpnia 2018 r.]. Dopiero całkowita utrata przez obiekt wartości zabytkowej stanowi podstawę do rozważenia, czy nadal może on być uznawany za zabytek [Wyrok NSA z dnia 7 lutego 2018 r.].

Wywóz zabytków a ich ochrona

W obecnie obowiązujących przepisach widoczna jest wyraźna liberalizacja kwestii wywozu zabytków za granicę. Zniesienie ograniczeń w tym zakresie może spowodować, że na skutek różnic ekonomicznych na świecie z Polski mogą być wywożone najwartościowsze dobra kultury [Golat 2004, s. 94]. Przedmioty zabytkowe kwalifikowane przez ich właścicieli do wywozu poza granice Rzeczypospolitej powinny być opiniowane przez konserwatora zabytków, który w razie wątpliwości mógłby korzystać z pomocy biegłego. Dzieła zmarłych twórców również powinny być objęte systemem weryfikacji konserwatorskiej przed ewentualnym opuszczeniem kraju. Zanim zabytek przekroczy granicę państwa, jego prawowity dysponent powinien uzyskać od wojewódzkiego konserwatora zabytków informację o jego wartości oraz znaczeniu dla kultury i dziedzictwa narodowego.

Za czasów obowiązywania ustawy z 1962 r. utworzono Państwową Służbę Ochrony Zabytków, powołaną na podstawie Zarządzenia Ministra Kultury i Sztuki z 22 września 1990 r. [M.P. nr 35, poz. 285]. Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z 31 grudnia 1998 r. [Dz.U. nr 166, poz. 1206] przekształciło Państwową Służbę Ochrony Zabytków w Urząd Generalnego Konserwatora Zabytków. Jacek Rulewicz, w komunikacie Zarządu Głównego Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków w sprawie „Koncepcji założeń do projektu ustawy Prawo ochrony zabytków”, zaproponował przywrócenie odrębnej Służby Ochrony Zabytków. W celu skutecznego zapobiegania nielegalnemu wywozowi dóbr kultury za granicę proponuję przywrócenie odrębnej Służby Ochrony Zabytków, która – moim zdaniem – powinna współpracować z innymi służbami zagranicznymi, tj. policją, Strażą Graniczną, organami celnymi oraz organami ochrony zabytków innych państw. Funkcjonowanie tej służby określałby specjalny regulamin odnoszący się do zakresu jej działania, uprawnień i obowiązków. W skład nowo powołanego organu wchodziłoby historycy sztuki, architekci, archeolodzy i kulturoznawcy, czyli osoby mające stosowne wykształcenie kierunkowe, poparte odpowiednią praktyką zawodową i doświadczeniem.

Regulacje prawne powinny jasno określać, które przedmioty są wyłączone z obrotu, gdyż stanowią

A monument's technical condition and its legal status – court decisions

A monument's technical condition is dynamic and depends on the passage of time, and can rapidly deteriorate at any moment [Wyrok NSA z dnia 12 kwietnia 2023 r.]. A monument, even if it is in poor condition, cannot be delisted from the register on this basis alone. This assessment should, in each case, be based on the case-specific findings made by the conservation authority [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 5 października 2018 r.]. The poor condition of a structure is not sufficient grounds for its demolition [Wyrok WSA w Warszawie z dnia 29 sierpnia 2018 r.]. Only the complete loss of a structure or object's historic value is grounds for considering whether it can still be considered a monument [Wyrok NSA z dnia 7 lutego 2018 r.].

Trans-border transport of monuments versus their protection

A clear liberalization of the regulations on the transport of monuments out of the country is being observed. The lifting of restrictions in this regard may result in the most valuable cultural assets being transported out of Poland as a result of global economic differences [Golat 2004, p. 94]. Historic objects qualified by their owners for transport outside the Republic of Poland should be reviewed by a conservator, who can consult an expert in case of doubt. The works of deceased artists should also be included in the system of conservation verification before possibly leaving the country. Before a monumental object crosses a state border, its rightful possessor should obtain information from the voivodeship conservator about its value and significance to culture and national heritage.

When the 1962 act was in effect, the State Monument Protection Service was established by Order of the Minister of Culture and Arts of September 22, 1990 [M.P. No. 35, item 285]. The Regulation of the Prime Minister of December 31, 1998 [Dz.U. No. 166, item 1206] converted the State Monument Protection Service into the Office of the Conservator General. Jacek Rulewicz, in a communiqué from the General Board of the Association of Monument Conservators on the “Concept of Assumptions for the Draft Monument Protection Act,” proposed the restoration of a separate Monument Protection Service. To effectively prevent the illegal transport of cultural property abroad, I propose the restoration of a separate Monument Protection Service, which, in my opinion, should cooperate with other foreign services, i.e., the police, Border Guard, customs authorities and the monument protection authorities of other countries. The operation of this service would be defined by special regulations relating to its scope of operation, powers and duties. This newly established body would be composed of art historians, architects, archaeologists and cultural scholars, namely, people with relevant professional training, backed by suitable professional practice and experience.

własność Skarbu Państwa, a ich posiadanie przez osoby nieuprawnione jest zabronione. Po zatrzymaniu posiadacza obiektu, który rozporządza rzeczą wyłączoną z obrotu, powinno nastąpić jej przekazanie – na podstawie art. 230 § 3 k.p.k. – właściwej instytucji. O dalszym losie zabytku powinien decydować wojewódzki konserwator zabytków [Łuczak 2014, s. 592]. Wszelkie przepisy powinny być spójne i komplementarne w stosunku do ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, gdyż nieklarowność regulacji prowadzi do unikania przez inwestorów angażowania się w adaptację obiektów zabytkowych. Wybierają oni inne, być może wygodniejsze i korzystniejsze dla siebie rozwiązanie, co często prowadzi do degradacji technicznej obiektów zabytkowych poprzez, niekiedy celowe, zaniechanie remontów i dążenie do ich całkowitego unicestwienia [Knothe 2007, s. 11].

W zapobieganiu przemytowi dzieł sztuki i odnawianiu poszukiwanych zabytków pomaga centralny elektroniczny rejestr zabytków (e-zabytek) prowadzony w języku polskim i angielskim. Rejestr ten zamieszczony jest na stronie Narodowego Instytutu Dziedzictwa. W strukturze Narodowego Instytutu Dziedzictwa funkcjonują Dział Rejestru i Ewidencji oraz Dział Digitalizacji, które zajmują się sprawami z zakresu rejestru. Wykaz zawiera informacje dotyczące zabytków wraz z ich zdjęciami. Prowadzenie tego wykazu powinno być jednak bardziej przejrzyste. Dostęp do rejestru zabytków powinien być zróżnicowany w zależności od kompetencji poszczególnych organów państwa oraz charakteru pozyskiwanych i udostępnianych – zgodnie z uprawnieniami – danych. Niestety informacje o tym rejestrze są nadal niewystarczająco rozpowszechnione.

Zakończenie: *de lege ferenda*

Analiza dokumentów wskazuje, że w okresie swojej stuletniej praktyki organy stosujące prawo dopuszczały się błędów lub przeoczeń. Wynikały one z niedoskonałości regulacji prawnych, braku doświadczenia lub braku współpracy z innymi organami władzy publicznej czy obywatelami [Ginter, Michalak 2024, s. 62]. Wyspecjalizowane instytucje ochrony zabytków, dokonując interpretacji prawa, powinny kierować się celami nadrzędnymi, tj. utrzymaniem dziedzictwa i interesem społecznym [Zalaszińska 2010a, s. 27].

Zgodnie z propozycją Jacka Rulewicza należy utworzyć odrębną Służbę Ochrony Zabytków (Państwowa Służba Ochrony Zabytków, powołana w 1990 r., została przekształcona w 1998 r. w Urząd Generalnego Konserwatora Zabytków). Sugeruję jeszcze, że owa Służba Ochrony Zabytków powinna zostać wzmocniona przez ustanowienie Rzecznika Ochrony Zabytków. Stanowisko Rzecznika Ochrony Zabytków powinno być powołane w celu rozpatrywania skarg i wniosków dotyczących zabytków. Rzecznik Ochrony Zabytków mógłby być powoływany przez Sejm na pięcioletnią kadencję, a jego prawa i obowiązki określałaby stosowna ustawa.

Regulations should clearly specify which items are excluded from circulation, as they are the property of the State Treasury, and their possession by unauthorized persons is prohibited. The detention of the holder of an object, who disposes of the object excluded from circulation, should be followed by its transfer—pursuant to Art. 230(3) of the Code of Criminal Procedure—to the relevant institution. The voivodeship conservator would then decide the further fate of the monument [Łuczak 2014, p. 592]. All regulations should be consistent and complementary to the Monument Protection and Preservation Act, as the inconsistency of regulations leads developers and owner-builders to avoid engaging in the adaptation of historic buildings. They choose a different, perhaps more convenient and advantageous solution for themselves, which often leads to the technical degradation of historic buildings by, sometimes deliberately, abandoning repairs and aiming for their complete erasure [Knothe 2007, p. 11].

A central digital register of monuments (e-zabytek), maintained in Polish and English, helps prevent art smuggling and find missing monuments. The register is posted on the website of the National Institute of Cultural Heritage. The structure of the National Institute of Cultural Heritage includes the Register and Records Department and the Digitization Department, which deal with register matters. The list includes information about the monuments with their photos. However, the maintenance of this list should be more transparent. Access to the register of monuments should be differentiated according to the competence of the various state bodies and the nature of the data acquired and shared—in accordance with the powers. Unfortunately, information about this register is still insufficiently disseminated.

Conclusions: *de lege ferenda*

Document analysis found that, during their century-long practice, bodies that practiced the law made mistakes or omissions. They resulted from imperfect regulations, lack of experience or lack of cooperation with other public authorities or citizens [Ginter, Michalak 2024, p. 62]. Specialized monument protection institutions, when interpreting the law, should be guided by overriding objectives, namely, the preservation of heritage and the public interest [Zalaszińska 2010a, p. 27].

According to Jacek Rulewicz's proposal, a separate Monument Protection Service should be established (the State Monument Protection Service, established in 1990, was transformed in 1998 into the Office of the General Conservator of Monuments). I further suggest that this Monument Protection Service should be strengthened by establishing a Monument Protection Commissioner. The position of Monument Protection Commissioner should be established to handle complaints and requests regarding historic monuments. The Monument Protection Commissioner could be appointed by the Parliament for a five-year term, and their rights and duties would be defined by a relevant law.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Bartnik Monika, *Wojewódzki konserwator zabytków jako oskarżyciel posiłkowy w polskim procesie karnym*, Lublin 2021.
- Dobosz Piotr, *Ewolucje prawnej formy ochrony zabytków w Polsce*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. Kamil Zeidler, Warszawa–Gdańsk 2014.
- Gerecka-Żołyńska Anna, *Ochrona zabytków w Polsce. Zbiór podstawowych aktów prawnych z krótkim komentarzem*, Poznań 2006.
- Ginter Artur, Michalak Anna, *Ochrona zabytków. Komentarz*, 2024, LEX art. 3 i 9.
- Ginter Artur, Michalak Anna, *Ochrona zabytków. Komentarz*, Warszawa 2024.
- Gola Rafał, *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Zakamycze 2004.
- Knothe Jacek K., *Ograniczenia formalne adaptacji obiektów zabytkowych w Polsce*, [w:] *Wybrane zagadnienia ochrony i konserwacji zabytków architektury*, red. Bogusław Szmygin, Lublin 2007.
- Linde Samuel Bogumił, *Słownik języka polskiego*, t. 2, cz. 2, Wilno 1861.
- Łuczak Marek, *Prawna ochrona zabytków versus praktyka – propozycje zmian w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. Kamil Zeidler, Warszawa–Gdańsk 2014.
- Pruszyński Jan, *Ochrona zabytków w Polsce. Geneza, organizacja, prawo*, Warszawa 1989.
- Rulewicz Jacek, *Komunikat Zarządu Głównego Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków w sprawie „Koncepcji założeń do projektu ustawy Prawo ochrony zabytków”*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2025, nr 82.
- Rymaszewski Bohdan, *Polska ochrona zabytków*, Warszawa 2005.
- Szewczyk Marek, Szewczyk Juliusz, *Obszarowa i obiektowa ochrona prawna zabytków nieruchomych w judykaturze*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2025, nr 84.
- Szmygin Bogusław, *Obiekty zabytkowe – pojęcia, zakres i zasady działania*, [w:] *Wybrane zagadnienia ochrony i konserwacji zabytków architektury*, red. Bogusław Szmygin, Lublin 2007.
- Zalasińska Katarzyna, *Ochrona zabytków*, Warszawa 2010a.
- Zalasińska Katarzyna, *Prawna ochrona zabytków nieruchomych w Polsce*, Warszawa 2010b.
- Zalasińska Katarzyna, *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Warszawa 2020.

Akty prawne / Legal acts

- Dekret Rady Regencyjnej z dnia 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury, Dziennik Praw nr 16, poz. 36.

- Konstytucja z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. nr 78, poz. 483.
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem, Dz.U. z 2021 r., poz. 56.
- Rozporządzenie Ministra Wyzwań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 lipca 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków, Dz.U. nr 76, poz. 675.
- Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów nr 1206 z dnia 31 grudnia 1998 r. w sprawie sposobu tworzenia Urzędu Generalnego Konserwatora Zabytków, Dz.U. nr 166, poz. 1206.
- Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami, Dz.U. nr 29, poz. 265.
- Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego, Dz.U. z 2024 r., poz. 572, t.j.
- Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach, Dz.U. nr 10, poz. 48.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego, Dz.U. nr 89, poz. 555 ze zm.
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. nr 162, poz. 1568.
- Zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 22 września 1990 r. w sprawie powołania Państwowej Służby Ochrony Zabytków i określenia jej struktury, M.P. nr 35, poz. 285.

Orzecznictwo / Judgements

- Wyrok NSA w Poznaniu z dnia 21 września 1993 r., SA/Po 3224/92, LEX nr 10852.
- Wyrok NSA z dnia 14 lutego 1986 r., III SA 1307/85, niepubl.
- Wyrok NSA z dnia 8 stycznia 1998 r., I SA 730/97, ON-SA-OZ 2000/1/24.
- Wyrok NSA z dnia 25 maja 2011 r., OSK 1157/10, LEX nr 1081741.
- Wyrok NSA z dnia 28 listopada 2012 r., II OSK 1418/11, LEX nr 1288100.
- Wyrok NSA z dnia 18 czerwca 2013 r., II OSK 427/12, LEX nr 1399921.
- Wyrok NSA z dnia 7 lutego 2018 r., II OSK 896/16, LEX nr 2464326.
- Wyrok NSA z dnia 7 marca 2018 r., II OSK 1187/16, LEX nr 2495695.
- Wyrok NSA z dnia 9 grudnia 2020 r., II OSK 1453/18, LEX nr 3149498.
- Wyrok NSA z dnia 27 kwietnia 2021 r., II OSK 1688/18, LEX nr 3320552.
- Wyrok NSA z dnia 10 maja 2022 r., II OSK 1626/19, LEX nr 3356946.

- Wyrok NSA z dnia 12 stycznia 2023 r., II OSK 2887/21, LEX nr 3480793.
- Wyrok NSA z dnia 7 marca 2023 r., II OSK 596/20, LEX nr 3517116.
- Wyrok NSA z dnia 12 kwietnia 2023 r., II OSK 1179/20, LEX nr 3585899.
- Wyrok NSA z dnia 14 lutego 2024 r., II OSK 1241/21, LEX nr 3701766.
- Wyrok NSA z dnia 19 czerwca 2024 r., II OSK 2410/21, LEX nr 3749949.
- Wyrok TK z dnia 26 lutego 2008 r., SK 89/06, OTK-A 2008/1, poz. 7.
- Wyrok TK z dnia 12 maja 2008 r., SK 43/05, OTK-A 2008/4, poz. 57.
- Wyrok TK z dnia 8 października 2013 r., SK 40/12, OTK-A 2013/7, poz. 97.
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 18 kwietnia 2005 r., I SA/Wa 311/04, LEX nr 169362.
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 22 września 2006 r., I SA/Wa 324/06, LEX nr 256647.
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 14 maja 2007 r., VII SA/Wa 2184/06, LEX nr 347791.
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 27 marca 2009 r., I SA/Wa 1283/08, LEX nr 569597.
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 7 kwietnia 2009 r., I SA/Wa 93/09, LEX nr 555173.
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 1 marca 2013 r., VII SA/Wa 1897/12, LEX nr 1303761.
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 21 kwietnia 2017 r., VII SA/Wa 694/16, LEX nr 2289543.
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 29 sierpnia 2018 r., VII SA/Wa 2943/17, LEX nr 2626198.
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 5 października 2018 r., VII SA/Wa 270/18, LEX nr 2580909.
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 26 lutego 2020 r., VII SA/Wa 2154/19, LEX nr 3072413.
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 9 lipca 2020 r., VII SA/Wa 2510/19, LEX nr 3091327.
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 16 marca 2021 r., VII SA/Wa 1788/20, LEX nr 3170212.
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 28 kwietnia 2021 r., VII SA/Wa 42/21, LEX nr 3243457.
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 25 maja 2021 r., VII SA/Wa 278/21, LEX nr 3293344.
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 21 stycznia 2022 r., VII SA/Wa 861/21, LEX nr 3316226.
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 7 kwietnia 2022 r., VII SA/Wa 2560/21, LEX nr 3357325.
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 19 kwietnia 2023 r., VII SA/Wa 10/23, LEX nr 3566544.

Streszczenie

Prawo ochrony zabytków w Polsce rozwija się od 1918 r. W ponad stuletniej historii powstały cztery podstawowe regulacje prawne dotyczące zabytków: (1) Dekret Rady Regencyjnej z 1918 r., (2) rozporządzenie Prezydenta RP z 1928 r., (3) ustawa o ochronie dóbr kultury i o muzeach z 1962 r., (4) ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r. Niestety akty te zawierają odmienne definicje zabytku, co utrudnia prowadzenie skutecznej ochrony dziedzictwa kulturowego. Niedookreśloność pojęcia zabytku, zaakceptowana w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego, wpływa na uznaniowość decyzji wojewódzkiego konserwatora zabytków dotyczących wpisu do rejestru zabytków. W niniejszym artykule dokonano krytycznej analizy istniejących definicji zabytku oraz zaproponowano nową, bardziej precyzyjną definicję tego pojęcia. Uwzględnia ona pomijane wcześniej przesłanki dotyczące czasu powstania i wartości chronionej rzeczy.

Rejestr zabytków został ustanowiony rozporządzeniem z dnia 17 lipca 1928 r. Przedmiot wpisany do rejestru zabytku podlega szczególnej ochronie prawnej. Jednak orzecznictwo sądowe dotyczące rejestru zabytków jest nadal kontrowersyjne. Marek Szewczyk i Juliusz Szewczyk zwrócili uwagę, że w orzecznictwie sądów występują rozbieżności dotyczące ochrony obszarowej. W szczególności nierozstrzygnięta

Abstract

Monument protection law in Poland has been developing since 1918. In its over century-long history, four essential legal regulations on monuments were put forth: (1) the Regency Council Decree of 1918, (2) the Presidential Decree of 1928, (3) the Law on the Protection of Cultural Property and Museums of 1962, (4) and the Monument Protection and Preservation Act of 2003. Unfortunately, these acts contain different definitions of a monument, which makes it difficult to effectively protect cultural heritage. The indeterminacy of the concept of a monument, accepted in the jurisprudence of the Constitutional Tribunal, affects the discretionary nature of the provincial conservator's decisions regarding listing in the register of monuments. This article critically analyzes existing definitions of a monument and proposes its new, more precise definition. It considers the previously overlooked considerations of the time of creation and the value of the object of protection.

The register of monuments was established by decree on July 17, 1928. An object included in the register of monuments is subject to special statutory protection. However, court rulings concerning the register of monuments remain controversial. Marek Szewczyk and Juliusz Szewczyk noted that there are discrepancies in court decisions regarding area-based protection. In particular, there is an unresolved question of wheth-

pozostaje kwestia, czy do rejestru należy wpisywać wyłącznie obszar, czy też obszar i obiekty, które się na nim znajdują. Kolejnym istotnym problemem pozostaje wywóz zabytków za granicę – procesowi temu może skutecznie przeciwdziałać centralny elektroniczny rejestr zabytków. W tym zakresie potrzebne są jednak nowe rozwiązania. Księgi rejestru zabytków od niemal stu lat prowadzone są w formie papierowej, co w zestawieniu z funkcjonującym centralnym elektronicznym rejestrem zabytków wydaje się rozwiązaniem anachronicznym.

Nie sposób pominąć również postulatu ustanowienia i odpowiedniego ukonstytuowania kompetentnych organów stojących na straży przestrzegania prawa ochrony zabytków. Jacek Rulewicz zaproponował utworzenie odrębnej Służby Ochrony Zabytków, nawiązującej do istniejącej wcześniej Państwowej Służby Ochrony Zabytków. Tę cenną ideę należałoby uzupełnić o powołanie Rzecznika Ochrony Zabytków, który rozpatrywałby skargi i wnioski dotyczące zabytków.

er only the area should be included in the register, or the area and the structures that are located within it. Another major problem is the transport of monuments abroad—a process that can be effectively countered by a central digital register of monuments. However, new solutions are needed in this area. The books of the register of monuments have been kept in paper form for almost a century, which, in comparison with the already operating central digital monument register, seems to be an anachronistic solution.

It is also impossible to ignore the call for the establishment and proper constitution of competent bodies to ensure compliance with monument conservation law. Jacek Rulewicz has proposed the creation of a separate Monument Protection Service, referring to the previously existing State Monument Protection Service. This valuable idea should be supplemented by the establishment of a Monument Protection Commissioner to handle complaints and requests regarding monuments.

Jarosław Przewłócki*

orcid.org/0000-0001-5617-290X

Zarys współczesnych metod nieniszczących w diagnostyce dziedzictwa architektonicznego

Overview of Modern Non-Destructive Methods in the Diagnosis of Architectural Heritage

Słowa kluczowe: współczesne metody nieniszczące, ochrona dziedzictwa architektonicznego, diagnostyka obiektów zabytkowych

Keywords: modern non-destructive methods, preservation of architectural heritage, diagnostics of historic buildings

Wprowadzenie

Diagnostyka obiektów zabytkowych, mimo znaczącego postępu, jaki nastąpił w ostatnich latach, wciąż pozostaje bardzo czasochłonnym, delikatnym i trudnym zadaniem. Wynika to z konieczności uzyskania precyzyjnych danych dotyczących geometrii konstrukcji i właściwości materiału, z którego została wykonana, ustalenia interakcji między poszczególnymi elementami, a zwłaszcza właściwej interpretacji wyników otrzymanych i analizowanych przy wykorzystaniu coraz bardziej skomplikowanej aparatury.

W pierwszym etapie oceny aktualnego stanu technicznego zabytkowego obiektu, podczas oględzin, prowadzone są badania makroskopowe. Mają one na celu przede wszystkim identyfikację spękań i uszkodzeń, a także wyznaczenie stref zawilgocenia. Badania te często pozwalają również na określenie zmian dokonanych w trakcie eksploatacji obiektu czy nadmiernych deformacji elementów konstrukcyjnych. Szczególnie ważne jest, aby zaobserwowane defekty umożliwiły ustalenie przyczyn ich powstania, a w konsekwencji określenie możliwości naprawy.

Introduction

Despite significant advances in recent years, the assessment of historic structures remains an exceptionally time-consuming, delicate, and challenging endeavor. This is attributable to the need to obtain precise data concerning a structure's geometry and the properties of the materials from which it was constructed, to establish the interactions between individual elements, and particularly to ensure the proper interpretation of results obtained and analyzed using increasingly sophisticated instrumentation.

In the first stage of assessing the current technical condition of a historic structure, macroscopic examinations are carried out during a visual inspection. These are primarily aimed at identifying cracks and damage and delineating zones of moisture accumulation. Such examinations frequently allow for the identification of alterations made during the building's service life, as well as excessive deformation of structural elements. The observed defects must facilitate the determination of their underlying causes and, consequently, an assessment of remediation possibilities.

* prof. dr hab. inż., Wydział Architektury, Politechnika Gdańska

* Prof. D.Sc. Ph.D. Eng. Faculty of Architecture, Gdańsk University of Technology

Cytowanie / Citation: Przewłócki J. Overview of Modern Non-Destructive Methods in the Diagnosis of Architectural Heritage. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2026, 86:37–50

Otrzymano / Received: 18.11.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 23.02.2026

doi: 10.48234/WK86DIAGNOSIS

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Istotnym czynnikiem decydującym o wytrzymałości muru, oprócz tworzącego go kamienia czy cegły, jest rodzaj i stan zaprawy stanowiącej spoiwo między łączonymi elementami. Wykruszenie zaprawy czy brak spójności ziaren piasku określa się na podstawie jej oględzin w spoinach zewnętrznych. Dla najczęściej stosowanej w obiektach zabytkowych zaprawy wapiennej podstawowe znaczenie ma zawilgocenie wskutek działania na ściany zewnętrzne wody opadowej czy podnoszonej kapilarnie wody gruntowej. Porowate powierzchnie zaprawy w spoinach wskazują na działanie procesów korozyjnych. W przypadku drewnianych elementów konstrukcyjnych ważne jest określenie degradacji spowodowanej agresywnym oddziaływaniem środowiska atmosferycznego oraz działalnością żywych organizmów, takich jak owady czy grzyby.

Obowiązujące normy dla nowych obiektów budowlanych uwzględniają w istocie, w konserwatywny sposób, niepewności związane z układem konstrukcyjnym lub właściwościami materiału poprzez zastosowanie współczynników bezpieczeństwa. Jednak ich zastosowanie do dawnych budowli, wskutek utraty tkanki historycznej lub zmiany pierwotnej koncepcji konstrukcyjnej, może prowadzić do niewłaściwych wniosków. Wiarygodne dostarczenie informacji na temat wielu różnych aspektów stanu obiektu staje się możliwe dzięki badaniom nieniszczącym (ang. non-destructive testing – NDT), gdyż wykluczają one powstawanie uszkodzeń wynikających np. z pobierania próbek. Takie podejście jest zgodne z wytycznymi konserwatorskimi, gdzie preferowana jest zasada minimalnej ingerencji. Badania nieniszczące pozwalają nie tylko na scharakteryzowanie i identyfikację obiektu, ale również dostarczają szczegółowych informacji o nieciągłościach i wadach konstrukcyjnych, takich jak pęknięcia, zawilgocenia czy mostki termiczne. Umożliwiają także oszacowanie szeregu parametrów niezbędnych do analizy, zwłaszcza fizycznych i mechanicznych charakterystyk konstrukcji. Mimo pewnych kontrowersji metody nieniszczące z powodzeniem są stosowane w historycznych budowlach.

Początek badań nieniszczących sięga przełomu XVIII i XIX w., po tym, jak odkryto promieniowanie rentgenowskie i zastosowano ultradźwięki. Te pierwsze były wykorzystywane przede wszystkim do badania zabytkowych obrazów. Z kolei badania ultradźwiękowe stanowiły pierwszą metodę nieniszczącą stosowaną w budownictwie. Współczesne techniki NDT w diagnostyce obiektów zabytkowych to ogromny skok jakościowy w porównaniu z metodami tradycyjnymi. Można przyjąć, że wiąże się to z tzw. przełomem cyfrowym, który w diagnostyce zabytków nastąpił na przełomie lat 90. XX w. i początku XXI w.

Metody nieniszczące w budownictwie opisano w licznych publikacjach [np. Hoła, Schabowicz 2010, s. 5–18, 2015, s. 1–7; Runkiewicz 2019, s. 26–29; Wutke, Konopska-Piechurska 2018, s. 1–10; El Masri, Rakha 2020, s. 42–53; Chang et al. 2021, s. 25–259]. Przegląd metod nieinwazyjnych stosowanych w odniesieniu do obiektów zabytkowych można również znaleźć w wielu opraco-

A key factor determining masonry strength, in addition to the component stone or brick, is the type and condition of the mortar, which serves as the binding agent between the joined elements. Mortar spalling or a lack of cohesion among sand grains is assessed through visual inspection of the exterior joints. For lime mortar, the most widely used type in historic structures, moisture penetration resulting from rainwater acting on exterior walls or from groundwater rising by capillary action is of primary significance. Porous mortar surfaces in the joints indicate ongoing corrosion. In the case of wooden structural elements, it is essential to assess the extent of degradation caused by aggressive atmospheric exposure and biological activity, such as insects and fungi.

Current standards for new buildings address uncertainties in structural systems and material properties conservatively through the use of safety factors. However, their application to historic buildings may lead to incorrect conclusions due to the loss of historic fabric or alterations to the original structural concept. Non-destructive testing (NDT) provides reliable information on the many varied aspects of a structure's condition, the need for sample extraction, and the damage it entails. This approach is consistent with conservation guidelines, which favor the principle of minimal intervention. Non-destructive testing not only enables the characterization and identification of a structure but also yields detailed information on discontinuities and structural defects, such as cracks, moisture penetration, and thermal bridges. It further enables estimation of a range of parameters required for structural analysis, particularly the structure's physical and mechanical characteristics. Despite some controversy, non-destructive methods have been successfully applied in historic buildings.

The origins of non-destructive testing date back to the turn of the eighteenth and nineteenth centuries, following the discovery of X-rays and the application of ultrasound. X-rays were primarily used to examine historic paintings. Ultrasound testing, on the other hand, was the first non-destructive method applied in construction. Modern NDT techniques for the diagnosis of historic structures represent a considerable qualitative leap over traditional methods. It can be assumed that this is linked to the so-called digital revolution in the diagnostics of historic structures at the turn of the 1990s and the early twenty-first century.

Non-destructive methods in construction have been described in numerous publications [e.g., Hoła, Schabowicz 2010, pp. 5–18, 2015, pp. 1–7; Runkiewicz 2019, pp. 26–29; Wutke, Konopska-Piechurska 2018, pp. 1–10; El Masri, Rakha 2020, pp. 42–53; Chang et al. 2021, pp. 25–259]. An overview of non-destructive methods applied to historic structures can also be found in numerous studies [including Haelterman et al. 1993, pp. 495–499; Van Gemert et al. 1996, pp. 158–163; Schueremans et al. 2003, pp. 46–50; Abu-Zeid et al. 2006, pp. 67–75; Leucci et al. 2007,

waniach [m.in. Haelterman et al. 1993, s. 495–499; Van Gemert et al. 1996, s. 158–163; Schueremans et al. 2003, s. 46–50; Abu-Zeid et al. 2006, s. 67–75; Leucci et al. 2007, s. 222–32; Niemz, Mannes 2012, s. 26–34; Moropoulou et al. 2013, s. 1222–1239; Martinho, Dionísio 2014, s. 1–15; Kloiber et al. 2016, s. 622–631; Zendri et al. 2017, s. 987–1004; Hussain, Akhtar 2017, s. 71–84; Barone, Ferrara 2018, s. 163–170; Bianchi et al. 2018, s. 57–62; Fais et al. 2018, s. 1–11; Adamopoulos, Rinaudo 2021, s. 1–32; Gil et al. 2021, s. 1457–1573; Gupta et al. 2021, s. 2286–2307; Drobiec 2022, s. 60–62; Grzyb et al. 2022, s. 1–16; Krentowski et al. 2023, s. 1–14; Liu et al. 2023, s. 90–114; Moazen et al. 2023, s. 193–208; Said et al. 2023, s. 108–116; Boccacci et al. 2024, s. 160–167; Qian et al. 2024, s. 479–487; Azzi et al. 2025, s. 1–27; Frąckiewicz et al. 2025, s. 27–42; Piersigilli et al. 2025, s. 1–51]. W większości prac omówiono zastosowanie poszczególnych metod, podkreślając ich wady i zalety. Blanca Tejedor i współautorzy [2022, s. 1–22] przeprowadzili analizę bibliometryczną z wykorzystaniem statystyki danych i mapowania naukowego obejmującego okres dwóch dekad (2001–2021) i stwierdzili, że istnieje znaczna luka w ilościowych badaniach NDT.

Obecnie najbardziej rozwiniętą i skuteczną metodą nieniszczącą w diagnostyce obiektów zabytkowych do opisu geometrii jest skanowanie laserowe [Arias et al. 2007, s. 1444–1457; Moropoulou et al. 2013, s. 1222–1239; Fais et al. 2018, s. 1–11; Diz-Mellado et al. 2021, s. 1–17; Krentowski et al. 2023, s. 1–14], a do rozpoznania struktury ośrodka – badanie za pomocą tomografii ultradźwiękowej [Martinho, Dionísio 2014, s. 1–15; Zielińska, Rucka 2018, s. 1–16] oraz radaru penetrującego grunt [Binda et al. 2005, s. 171–179, 2010, s. 473–83; Castellaro et al. 2008, s. 357–366; Pérez-Gracia et al. 2009, s. 1039–1050; Frąckiewicz et al. 2025, s. 27–42]. Coraz większe zastosowanie znajdują też metody termograficzne [Avdelidis, Moropoulou 2004, s. 119–27; Moropoulou et al. 2013, s. 1222–1239; Diz-Mellado et al. 2021, s. 1–17; Krentowski et al. 2023, s. 1–14]. Mogą one być wykorzystywane zarówno do oceny różnych tradycyjnych materiałów i konstrukcji historycznych, jak i technik konserwatorskich w zakresie czyszczenia powierzchni, stabilizacji kruchego materiału (np. konsolidacji cegły lub kamienia) oraz renowacji murów za pomocą zapraw naprawczych.

Zaletą badań nieniszczących jest to, że można je przeprowadzać na każdym etapie użytkowania obiektu, bez konieczności przerywania jego eksploatacji. Ich ograniczeniem jest natomiast niewystarczająca ilość informacji uzyskanych przy zastosowaniu tylko jednej techniki badawczej. Można jednak temu zapobiec, łącząc dwie lub więcej metod. Takie podejście pozwala w wiarygodny sposób wykrywać wady i określać ich możliwe przyczyny oraz stanowi solidną podstawę do podejmowania decyzji dotyczących przyszłych działań konserwacyjnych i renowacyjnych. Przykładowo, trudno jest przeprowadzić badania przy wykorzystaniu georadaru na szorstkich i krzywych powierzchniach, dlatego technika ta powinna być integrowana z innymi metodami NDT.

pp. 222–32; Niemz, Mannes 2012, pp. 26–34; Moropoulou et al. 2013, pp. 1222–1239; Martinho, Dionísio 2014, pp. 1–15; Kloiber et al. 2016, pp. 622–631; Zendri et al. 2017, pp. 987–1004; Hussain, Akhtar 2017, pp. 71–84; Barone, Ferrara 2018, pp. 163–170; Bianchi et al. 2018, pp. 57–62; Fais et al. 2018, pp. 1–11; Adamopoulos, Rinaudo 2021, pp. 1–32; Gil et al. 2021, pp. 1457–1573; Gupta et al. 2021, pp. 2286–2307; Drobiec 2022, pp. 60–62; Grzyb et al. 2022, pp. 1–16; Krentowski et al. 2023, pp. 1–14; Liu et al. 2023, pp. 90–114; Moazen et al. 2023, pp. 193–208; Said et al. 2023, pp. 108–116; Boccacci et al. 2024, pp. 160–167; Qian et al. 2024, pp. 479–487; Azzi et al. 2025, pp. 1–27; Frąckiewicz et al. 2025, pp. 27–42; Piersigilli et al. 2025, pp. 1–51]. Most of the studies discussed the application of specific methods, highlighting their advantages and disadvantages. Blanca Tejedor and co-authors [2022, pp. 1–22] conducted a bibliometric analysis using statistical and scientific mapping methods covering a two-decade period (2001–2021) and found a significant gap in quantitative research on NDT.

Currently, the most advanced and effective non-destructive method for diagnosing historic structures and capturing their geometry is laser scanning [Arias et al. 2007, pp. 1444–1457; Moropoulou et al. 2013, pp. 1222–1239; Fais et al. 2018, pp. 1–11; Diz-Mellado et al. 2021, pp. 1–17; Krentowski et al. 2023, pp. 1–14], and for identifying the structure of the medium—ultrasound tomography [Martinho, Dionísio 2014, pp. 1–15; Zielińska, Rucka 2018, pp. 1–16] and ground-penetrating radar [Binda et al. 2005, pp. 171–179, 2010, pp. 473–83; Castellaro et al. 2008, pp. 357–366; Pérez-Gracia et al. 2009, pp. 1039–1050; Frąckiewicz et al. 2025, pp. 27–42]. Thermographic methods are also increasingly applied [Avdelidis, Moropoulou 2004, pp. 119–27; Moropoulou et al. 2013, pp. 1222–1239; Diz-Mellado et al. 2021, pp. 1–17; Krentowski et al. 2023, pp. 1–14]. These methods can be used to assess various traditional materials and historic structures, as well as to evaluate conservation techniques such as surface cleaning, stabilization of fragile materials (e.g., consolidation of brick or stone), and the restoration of walls using repair mortars.

The advantage of non-destructive testing is that it can be performed at any stage of a structure's service life without interrupting its operation. Its limitation, however, is the insufficient amount of information obtained when using only a single testing technique. This can be overcome by combining two or more methods. This approach enables the reliable detection of defects and the identification of their possible causes, providing a solid basis for decisions regarding future maintenance and renovation. For example, it is difficult to conduct ground-penetrating radar surveys on rough and curved surfaces, which is why this technique should be integrated with other NDT methods. In turn, sound pulse velocity tests are insufficient to detect the presence of water or moisture

Z kolei badania prędkości impulsu dźwiękowego są niewystarczające do wykrywania obecności wody i wilgoci wewnątrz materiałów murarskich. Dopiero połączenie badań termograficznych i radarowych zapewnia wysoką skuteczność i czułość w identyfikacji obecności wody, określaniu jej rozmieszczenia i monitorowaniu procesu wysychania muru [Binda et al. 2010, s. 473–483]. Tego typu podejście jest preferowane w wielu pracach [Arias et al. 2007, s. 1444–1457; Leucci et al. 2007, s. 222–32; Moropoulou et al. 2013, s. 1222–1239; Pérez-Gracia et al. 2013, s. 40–47; Martinho, Dionísio 2014, s. 1–15; Alexakis et al. 2018, s. 512–526; Wong 2019, s. 14–25; Diz-Mellado et al. 2021, s. 1–17; Zielińska, Rucka 2023, s. 249–261; Solla et al. 2024, s. 1–26; Zybala et al. 2024, s. 1–19]. Obiecującym kierunkiem w diagnostyce obiektów budowlanych jest integracja technik nieinwazyjnych z metodami numerycznymi. Dane uzyskane za pomocą różnych metod nieniszczących umożliwiają kompleksową analizę obiektu. Przykładowo, skanowanie laserowe dostarcza informacji o precyzyjnej geometrii konstrukcji, natomiast badania termowizyjne i radarowe obrazują jej strukturę wewnętrzną. Dane te, wykorzystywane jako warunki brzegowe w metodzie elementów skończonych (MES), umożliwiają wyznaczenie rozkładu naprężeń, wskazanie punktów krytycznych oraz określenie mechanizmów zniszczenia konstrukcji [Diz-Mellado et al. 2021, s. 1–17]. Również techniki uczenia maszynowego mogą być przydatne jako alternatywne narzędzie do przewidywania wytrzymałości na ściskanie konstrukcji murowanych [Mishra et al. 2020, s. 389–403].

W niniejszej pracy przeprowadzono obszerny przegląd literatury dotyczącej metod nieniszczących stosowanych w diagnostyce obiektów zabytkowych. Szczególną uwagę poświęcono nowoczesnym, zaawansowanym technikom badawczym. Krótko omówiono podstawowe metody służące rozpoznaniu struktury i ocenie jakości elementów konstrukcyjnych, identyfikacji ukrytych detali, wad i uszkodzeń, a także wykrywaniu zawilgocenia i innych nieprawidłowości. Przedstawiono również wybrane problemy związane ze stosowaniem technik nieniszczących w obiektach historycznych. Zaproponowano uproszczoną klasyfikację tych metod, wskazując ich podstawowe zalety, wady i ograniczenia, a także możliwości zastosowania.

Klasyfikacja metod nieniszczących

W literaturze przedmiotu można znaleźć różne klasyfikacje metod badań nieniszczących. Leonard Runkiewicz [2019, s. 26–29] podzielił je na metody optyczne, akustyczne, radiologiczne, elektromagnetyczne, laserowe, sklerometryczne i termograficzne. Z kolei w zależności od źródła energii potrzebnego do zainicjowania badania można je sklasyfikować jako mechaniczne, elektromagnetyczne/magnetyczne, elektrochemiczne i spektroskopowe [Wutke, Konopska-Piechurska 2018, s. 1–10]. Jerzy Hoła i Krzysztof Schabowicz [2015, s. 1–7] zaproponowali bardziej szczegółowy podział metod nieniszczących pod kątem oceny różnych parametrów. Z kolei

within masonry materials. Only the combination of thermographic and radar surveys ensures high effectiveness and sensitivity in identifying the presence of water, determining its distribution, and monitoring the drying process of the masonry [Binda et al. 2010, pp. 473–483]. This approach is favored in many studies [Arias et al. 2007, pp. 1444–1457; Leucci et al. 2007, pp. 222–32; Moropoulou et al. 2013, pp. 1222–1239; Pérez-Gracia et al. 2013, pp. 40–47; Martinho, Dionísio 2014, pp. 1–15; Alexakis et al. 2018, pp. 512–526; Wong 2019, pp. 14–25; Diz-Mellado et al. 2021, pp. 1–17; Zielińska, Rucka 2023, pp. 249–261; Solla et al. 2024, pp. 1–26; Zybala et al. 2024, pp. 1–19]. A promising direction in the diagnostics of historical buildings is the integration of non-destructive techniques with numerical methods. Data obtained using various non-destructive methods enables a comprehensive analysis of the structure. For example, laser scanning provides precise geometric information about the structure, while thermal imaging and radar surveys reveal its internal structure. This data, used as boundary conditions in the finite element method (FEM), enables the determination of stress distributions, the identification of critical points, and the identification of structural failure mechanisms [Diz-Mellado et al. 2021, pp. 1–17]. Machine learning techniques can also be useful as an alternative tool for predicting the compressive strength of masonry structures [Mishra et al. 2020, pp. 389–403].

This paper presents a comprehensive review of the literature on non-destructive methods for diagnosing historic buildings. Particular attention is given to modern, advanced testing techniques. The basic methods used to identify the structure and assess the quality of structural elements, to identify hidden details, defects, and damage, and to detect moisture and other abnormalities are briefly discussed. Selected issues related to the application of non-destructive techniques in historic structures were also presented. A simplified classification of these methods was proposed, highlighting their basic advantages, disadvantages, and limitations, as well as their potential applications.

Classification of non-destructive testing methods

Various classifications of non-destructive testing methods can be found in the literature. Leonard Runkiewicz [2019, pp. 26–29] divided them into optical, acoustic, radiographic, electromagnetic, laser, sclerometric, and thermographic methods. Alternatively, depending on the energy source required to initiate the test, they can be classified as mechanical, electromagnetic/magnetic, electrochemical, and spectroscopic [Wutke, Konopska-Piechurska 2018, pp. 1–10]. Jerzy Hoła and Krzysztof Schabowicz [2015, pp. 1–7] proposed a more detailed classification of non-destructive methods based on the evalu-

Edite Martinho i Amelia Dionísio [2014, s. 1–15] sklasyfikowały te metody pod względem możliwości ich zastosowania, wyróżniając techniki: stosowalne, o ograniczonej stosowalności oraz nie do zastosowania.

Autor niniejszej pracy zaproponował uproszczoną klasyfikację współczesnych metod nieniszczących stosowanych w diagnostyce obiektów zabytkowych (tab. 1). W tabeli przedstawiono również podstawowe zalety, wady i ograniczenia poszczególnych technik. Nie uwzględniono jednak szeregu znanych metod, w przypadku których błąd oszacowania jest bardzo duży, a uzyskiwane wyniki wymagają dodatkowej weryfikacji innymi sposobami. Pominięto również metody chemiczne i biologiczne, angażujące specjalistów z innych dziedzin, a także standardowe techniki, takie jak badania dynamiczne czy najnowsze rozwiązania technologiczne, nie w pełni zweryfikowane, np. magnetyczny rezonans jądrowy (ang. nuclear magnetic resonance – NMR [Capitani et al. 2012, s. 29–69; Baías, Blümich 2018, s. 293–304]).

Charakterystyka metod nieniszczących

Metody optyczne

Współczesne metody optyczne stosowane w diagnostyce zabytków polegają na bezinwazyjnym obrazowaniu i pomiarze struktury obiektu przy użyciu wiązki światła. Do najważniejszych z nich należą fotogrametria i skanowanie laserowe.

Fotogrametria polega na odtwarzaniu trójwymiarowych kształtów i wymiarów obiektu na podstawie serii nakładających się zdjęć, co umożliwia wygenerowanie precyzyjnego modelu cyfrowego 3D. Badania prowadzone są przy użyciu kamer lub cyfrowych aparatów fotograficznych.

Naziemne skanowanie laserowe (ang. terrestrial laser scanning – TLS) to technika wykorzystująca wiązkę laserową do pomiaru odległości pomiędzy urządzeniem a obiektem. Skanery mogą pozyskiwać dane z odległości sięgającej 300 m z dokładnością do 1 mm. Wyniki mają postać cyfrowej chmury punktów. Każdemu punktowi przypisane są trzy współrzędne przestrzenne oraz czwarta – opisująca intensywność sygnału odbitego od powierzchni mierzonego elementu.

Bardzo użytecznymi, nieinwazyjnymi technikami współczesnej diagnostyki zabytków są mikroskopia elektronowa oraz mikroskopia światłowodowa. Pierwsza z nich polega na obrazowaniu struktury materiału za pomocą wiązki elektronów zamiast światła. Mikroskopia światłowodowa z kolei to technika, w której tradycyjny układ soczewek mikroskopu jest zastąpiony wąską wiązką elastycznych światłowodów. W miejscach trudno dostępnych, a często również wewnątrz struktury obiektu, efektywne wyniki uzyskuje się, wprowadzając kamery endoskopowe w szczeliny i pustki konstrukcyjne.

Skanowanie naziemne oraz fotogrametria są wykorzystywane przede wszystkim do diagnostyki powierzchni elementów konstrukcyjnych. Służą one do inwentaryzacji 3D, analizy deformacji, dokumentacji stanu zachowania oraz archiwizacji. Mikroskopia elektronowa w kontekście

ation of various parameters. In turn, Edite Martinho and Amelia Dionísio [2014, pp. 1–15] classified these methods by their applicability, distinguishing among techniques that are applicable, of limited applicability, and inapplicable.

The author of this paper has proposed a simplified classification of modern non-destructive methods used for diagnosing historic structures (Table 1). The table also outlines the main advantages, disadvantages, and limitations of each technique. However, a number of well-known methods were not included, as they have a very high margin of error, and the results obtained require additional verification using other methods. Also omitted are chemical and biological methods (which involve specialists from other fields), standard techniques such as dynamic testing, and the latest technological solutions not yet fully verified, e.g., nuclear magnetic resonance (NMR) [Capitani et al. 2012, pp. 29–69; Baías, Blümich 2018, pp. 293–304].

Characteristics of non-destructive testing methods

Optical methods

Modern optical methods used in the diagnosis of historical monuments involve non-destructive imaging and measurement of a structure's structure using a light beam. The most important of these include photogrammetry and laser scanning.

Photogrammetry involves reconstructing the three-dimensional shape and dimensions of an object from a series of overlapping images, enabling the generation of a precise 3D digital model. The research is conducted using video or digital cameras.

Terrestrial laser scanning (TLS) is a technique that uses a laser beam to measure the distance between the device and the object. Scanners can collect data from distances of up to 300 m with an accuracy of 1 mm. The results are presented as a digital point cloud. Each point is assigned three spatial coordinates and a fourth coordinate describing the intensity of the signal reflected from the surface of the measured object.

Electron microscopy and fiber-optic microscopy are highly useful, non-destructive techniques in the modern diagnostics of historical monuments. The former relies on imaging the material's structure using an electron beam instead of light. Fiber-optic microscopy, on the other hand, is a technique in which the traditional microscope lens system is replaced by a narrow bundle of flexible optical fibers. In certain areas, and often within an object's internal structure, endoscopic cameras are inserted into fissures and structural voids.

Laser scanning and photogrammetry are primarily used for the surface diagnostics of structural elements. They are employed for 3D inventory, deformation analysis, documentation and digital

Metoda	Technika	Zalety	Wady	Ograniczenia
Optyczna	Skaning Laserowy	Wysoka precyzja, kompletność danych, baza dla projektów konserwatorskich i modeli HBIM	Wysoki koszt sprzętu i oprogramowania, duże pliki danych, czasochłonna obróbka	Martwe pola, ciemne lub lustrzane powierzchnie, wrażliwość na warunki atmosferyczne
	Fotogrametria	Duża dokładność, jednoczesna informacja o geometrii i teksturze, niski koszt sprzętu, mobilność i duży zasięg	Pracochłonność, ryzyko błędów, zarządzanie ogromną ilością danych	Zależność od oświetlenia i tekstury powierzchni, brak skali rzeczywistej
	Mikroskopia cyfrowa	Wysoka rozdzielczość obrazów powierzchni, cyfrowa dokumentacja i analiza obrazów	Wysoki koszt, zależność od zasilania, mała mobilność, ryzyko uszkodzenia	Ograniczony obszar obserwacji, wpływ oświetlenia i odbłasków, płytka głębia ostrości
	Sklerometria cyfrowa	Mobilność, niski koszt, natychmiastowa cyfrowa dokumentacja	Wrażliwość na stan powierzchni, trudna interpretacja wyników, pracochłonność	Płytki zasięg badania, wpływ karbonatyzacji, niejednorodność i wilgotność materiału
Akustyczna	Tomografia soniczna	Obrazowanie wnętrza, głęboka penetracja, ocena parametrów mechanicznych	Wysoka pracochłonność i koszt, podatność na zakłócenia zewnętrzne	Konieczność dostępu z wielu stron, ośrodki porowate, wrażliwość na wilgoć
	Echo uderzeniowe	Dostęp jednostronny, precyzja w wykrywaniu rozwarstwień i pustek	Wrażliwość na hałas otoczenia, punktowy charakter pomiarów	Wpływ niejednorodności, wilgoci i zasolenia, ograniczenia geometryczne
	Emisja akustyczna	Wykrywanie procesów dynamicznych i aktywności biologicznej, stały monitoring, wczesne ostrzeżenie	Niewykrywalność wad stabilnych, trudna interpretacja danych	Ekstremalna wrażliwość na hałas zewnętrzny, tłumienie i niejednorodność ośrodka
	Tomografia ultradźwiękowa	Dokładna ocena wnętrza materiału, precyzyjne wykrywanie pustek i wad, czytelne mapy 3D, badanie jednostronne, wysoka rozdzielczość	Wrażliwość na jakość styku, skomplikowana interpretacja danych, wysoki koszt aparatury	Trudności w badaniu porowatych, grubych lub złożonych struktur, bariera nieciągłości, ograniczona penetracja
Elektromagnetyczna	Georadar	Możliwość obrazowania struktury wewnętrznej i ukrytych elementów, wysoka rozdzielczość, praca w czasie rzeczywistym, znaczna mobilność i tempo pomiarów	Bardzo trudna interpretacja danych, konieczność zachowania ciągłego kontaktu	Martwe strefy pomiarowe, wpływ wilgoć i zasolenie, podłoże gliniaste, rozdzielczość zależna od częstotliwości fal
	Radiografia	Bezpośrednie obrazowanie wnętrza, wysoka rozdzielczość, obiektywność wyników	Ryzyko promieniowania, ograniczenia logistyczne i gabarytowe obiektu, wysoki koszt	Bariera grubości i gęstości materiału, konieczność dostępu dwustronnego
	Termowizja	Szybkie wykrywanie mostków termicznych, wilgoci czy nieszczelności, możliwość badań z większej odległości	Zależność od warunków atmosferycznych i otoczenia, konieczność precyzyjnej kalibracji	Refleksyjność i odbicia promieni ciepłych, ograniczona penetracja, niestabilność obrazu
Elektryczna	Tomografia elektrooporowa	Głębokie obrazowanie 3D, precyzyjne wykrywanie zawilgocenia i zasolenia, wysoki kontrast dla materiałów o różnej oporności	Wymaga kontaktu elektrod z materiałem, wrażliwość na warunki atmosferyczne, czasochłonność	Zależność od rodzaju i przewodności materiału oraz temperatury, drastyczny spadek rozdzielczości wraz z głębokością
	Potencjał własny	Wykrywanie aktywnej korozji oraz reakcji zachodzących w materiale, krótki czas pomiaru	Wrażliwość na zakłócenia środowiskowe, czasochłonność, wpływ zmian zasolenia i zawilgocenia	Zależność czułości od przewodności i temperatury, ograniczenie do procesów dynamicznych

Tab. 1. Podział i charakterystyka współczesnych metod nieniszczących w diagnostyce obiektów zabytkowych

Method	Technique	Advantages	Disadvantages	Limitations
Optical	Laser scanning	High precision; comprehensive data acquisition; foundation for conservation projects and HBIM models	High cost of hardware and software; large data files; time-consuming processing	Blind spots; dark or highly reflective surfaces; sensitivity to weather conditions
	Photogrammetry	High accuracy; simultaneous information on geometry and texture; low equipment cost; mobility; wide coverage	Labor-intensiveness; risk of error; managing substantial volumes of data	Dependence on lighting and surface texture; lack of true scale
	Digital microscopy	High-resolution surface imaging; digital documentation and image analysis	High cost; dependence on power supply; limited mobility, risk of damage to the object	Limited field of view; sensitivity to lighting conditions and glare; shallow depth of field
	Digital sclerometry	Mobility; low cost; instant digital documentation	Sensitivity to surface condition; difficult in interpretation of results; high labor intensity	Shallow testing depth; influence of carbonation; heterogeneity and moisture content of the material
Acoustic	Sonic tomography	Internal imaging; deep penetration; evaluation of mechanical parameters	High labor intensity and cost; susceptibility to external interference	Requirement for multi-sided access; porous media; sensitivity to moisture
	Impact-echo	Single-sided access; precision in detecting delaminations and voids	Sensitivity to ambient noise; point-by-point measurements	Influence of heterogeneity; moisture and salinity; geometric limitations
	Acoustic emission	Detection of dynamic processes and biological activity; continuous early warning monitoring	Inability to detect stable defects; difficult data interpretation	Extreme sensitivity to external noise; attenuation and heterogeneity of the medium
	Ultrasonic tomography	Accurate assessment of the material interior; precise detection of voids and defects; clear 3D maps; single-sided testing; high resolution	Sensitivity to contact quality; complex data interpretation; high cost of equipment	Difficulties in testing porous, thick or complex structures; discontinuity barrier; limited penetration
Electromagnetic	Ground-penetrating radar	Capability of imaging the internal structures and hidden elements; high resolution; real-time operation; significant mobility; rapid measurement speed	Highly difficult data interpretation; necessity of maintaining continuous contact	Measurement of dead zones; influence of moisture and salinity; clayey soils, dependent on wave frequency
	Radiographic testing	Direct internal imaging; high resolution; objectivity of results	Radiation hazard, logistical and size limitations; high cost of equipment	Material thickness and density barrier; requirement of double-sided access
	Infrared thermography	Rapid detection of thermal bridges, moisture or leaks; possibility of testing from a great distance	Dependence on weather and environmental conditions; necessity of precise calibration	Reflectivity and thermal radiation reflections; limited penetration; image instability
Electric	Electrical resistivity tomography	Deep 3D imaging; precise detection of moisture and salinity; high contrast for materials with different electrical resistivity	Requires electrode-material contact; sensitivity to weather conditions; time-consuming nature	Dependence on material type; conductivity and temperature; drastic decrease in resolution with depth
	Self-potential	Detection of active corrosion and chemical reactions occurring within the material; short measurement time	Sensitivity to environmental inference; time-influence of variations in salinity and moisture	Dependence of sensitivity on conductivity and temperature; restricted to dynamic processes

Table 1. Classification and characteristics of contemporary non-destructive methods in the diagnosis of historic structures

diagnostyki dziedzictwa architektonicznego jest stosowana głównie do badań próbek materiałów budowlanych, co umożliwia dobór odpowiednich środków konserwatorskich, zgodnych z oryginalną materią zabytku. Techniki światłowodowe wykorzystuje się do monitorowania pęknięć murów oraz przemieszczeń i osiadania konstrukcji w czasie rzeczywistym. Z kolei kamery endoskopowe służą do inspekcji wewnątrz obiektów.

Metody akustyczne

Metody akustyczne bazują na generacji i rozprzestrzenianiu się w sprężystym ośrodku fal dźwiękowych (akustycznych). Ponieważ fale w różnych ośrodkach poruszają się z różną prędkością, możliwe jest określenie rozkładu prędkości, a w konsekwencji charakterystyki warstw podpowierzchniowych, takich jak grubość, położenie przewarstwień, właściwości fizyczne czy stan spękań. W diagnostyce zabytków wykorzystuje się głównie tomografię soniczną, metodę echa uderzeniowego, emisję akustyczną i tomografię ultradźwiękową.

Tomografia soniczna (ang. sonic tomography – ST) wykorzystuje korelację między prędkością propagacji słyszalnych fal dźwiękowych (poniżej 20 kHz) przez badany obiekt a właściwościami ośrodka. W zależności od gęstości materiału oraz jego stałych sprężystości prędkość rozchodzenia fal zmienia się, a w trakcie przechodzenia przez ośrodek następuje tłumienie i utrata energii. Wady strukturalne materiału identyfikuje się na podstawie pomiarów prędkości fal odbitych od napotkanych nieciągłości.

Metoda echa uderzeniowego (ang. impact-echo – IE) polega na wzbudzeniu fal mechanicznych o nieco wyższej częstotliwości poprzez uderzenie w powierzchnię konstrukcji.

W metodzie emisji akustycznej (ang. acoustic emission – AE/AT) wykorzystuje się zjawisko uwalniania z akumulowanej w materiale energii sprężystej w wyniku narastającego obciążenia statycznego lub dynamicznego. Energia ta rozprzestrzenia się w postaci fal o wysokiej częstotliwości (20 kHz – 1 GHz).

Jedną z bardziej zaawansowanych metod obrazowania, coraz powszechniej stosowaną w diagnostyce zabytków, jest tomografia ultradźwiękowa (ang. ultrasonic tomography – UST). Polega ona na wielokrotnym „prześwietlaniu” elementu falami ultradźwiękowymi, co umożliwia komputerowo wygenerować przestrzenny model jego struktury wewnętrznej. Metoda ta jest bardziej efektywna niż wcześniej opisane techniki. W praktyce stosuje się dwie główne techniki ultradźwiękowe: metodę echa oraz metodę przepuszczania. Pierwsza wykorzystuje zjawisko odbicia fali przechodzącej przez jeden ośrodek od granicy z drugim. W metodzie przepuszczania falę generuje się z jednej strony elementu, a rejestruje po stronie przeciwnej.

Najważniejszym zastosowaniem metody emisji akustycznej w diagnostyce murów jest monitoring pęknięć, czyli ocena, czy rysy są aktywne. W konstrukcjach drewnianych metoda ta umożliwia lokalizację stref aktywności biologicznej, np. żerowania owadów. Tomografia

archiving. In the context of the diagnostics of architectural heritage, electron microscopy is mainly used to examine building-material samples, enabling the selection of appropriate conservation treatments compatible with the original material of the historic structure. Fiber-optic techniques are used to monitor cracks in walls as well as structural displacements and settlement in real time. Endoscopic cameras, on the other hand, are used to inspect the interiors of structures.

Acoustic methods

Acoustic methods are based on the generation and propagation of sound (acoustic) waves in an elastic medium. Since waves travel at different speeds in different media, it is possible to determine the velocity distribution and, consequently, the characteristics of subsurface layers, such as thickness, the location of stratifications, physical properties, or the state of cracking. The diagnostics of historical monuments primarily utilize sonic tomography, the impact-echo method, acoustic emission, and ultrasonic tomography.

Sonic tomography (ST) relies on the correlation between the propagation velocity of sonic waves (below 20 kHz) through the tested object and the properties of the medium. Depending on the material's density and elastic properties, the wave propagation velocity varies, and attenuation and energy loss occur as the waves pass through the medium. Structural defects in the material are identified based on measurements of the wave speeds reflected from encountered discontinuities.

The impact-echo (IE) method involves generating mechanical waves of slightly higher frequency by striking the structure's surface.

The acoustic emission (AE/AT) method utilizes the phenomenon of elastic energy accumulated in a material being released under increasing static or dynamic loading. This energy propagates as high-frequency waves (20 kHz–1 GHz).

One of the more advanced imaging methods, increasingly used in the diagnosis of historical monuments, is ultrasonic tomography (UST). It involves multiple ultrasonic scans of a structure's elements, enabling the computer to generate a three-dimensional model of their internal structure. This method is more effective than the techniques described earlier. In practice, two main ultrasonic techniques are used: the impact-echo method and the transmission method. The first utilizes the phenomenon of a wave reflecting as it passes through one medium at the boundary with another. In the transmission method, the wave is generated on one side of the object and recorded on the opposite side.

The most important application of the acoustic emission method in masonry diagnostics is crack monitoring, which involves assessing whether cracks are active. In wooden structures, this method allows

soniczna służy do badania ogólnej jednorodności materiału i wykrywania znacznych anomalii morfologicznych i pustek w masywnych strukturach. Tomografia ultradźwiękowa pozwala na bardziej precyzyjne obrazowanie wnętrza obiektu oraz ocenę jego integralności materiałowej. Metoda echa (jednostronna) jest stosowana do pomiaru grubości i wykrywania odwarstwień, natomiast metoda przepuszczania (dwustronna) służy do całościowej oceny ciągłości strukturalnej materiału.

Metody elektromagnetyczne

Metody elektromagnetyczne polegają na pomiarze przewodności ośrodka poprzez wzbudzenie w nim pola elektromagnetycznego, powstającego w wyniku wzajemnego oddziaływania energii elektrycznej i magnetycznej. Podczas rozchodzenia się fali elektromagnetycznej, w zależności od właściwości badanego ośrodka, część energii jest tracona. Różnice w poziomie strat energetycznych umożliwiają określenie właściwości badanego materiału. Wśród metod elektromagnetycznych stosuje się przede wszystkim techniki termograficzne i radiograficzne, a ostatnio szybko rozwijające się techniki georadarowe.

Termografia w podczerwieni (ang. infrared thermography – IT) opiera się na zjawisku, że powyżej zerowej temperatury absolutnej wszystkie materiały emitują promieniowanie podczerwone. Dowolna cecha lub anomalia, zarówno wewnątrz, jak i na powierzchni, wpływa na prędkość, z jaką ciepło przepływa przez strukturę. Cechy te mogą być spowodowane spękaniami, rozwarstwieniami, słabym wiązaniem w murze, zawilgoceniem, deterioracją drewna czy uszkodzeniem powierzchni. Badając strumień ciepła, zamienia się promieniowanie na widzialny obraz (termogram), który przedstawia rozkład temperatury na powierzchni badanego elementu. Na podstawie pomiaru temperatury powierzchni można zatem zlokalizować cechy podpowierzchniowe lub niewidoczne na zewnątrz i powiązać je ze zmianami właściwości materiałów. Zmiany termiczne koreluje się ze zmianami właściwości materiałów, mikrostruktury i morfologii powierzchni. Do badania rzeczywistych wartości oddziaływań termicznych stosowane są głównie kamery termowizyjne. Umożliwiają one analizę zarówno dobowych amplitud temperatury otoczenia, jak i tempa wzrostu temperatury ściany po nocnym chłodzeniu. Wyróżnia się termografię pasywną oraz aktywną. Ta pierwsza wykorzystuje naturalne różnice temperatur wynikające z warunków otoczenia, druga z kolei polega na wymuszeniu przepływu ciepła przy użyciu zewnętrznego źródła energii. W interpretacji wyników uzyskanych w badaniach IRT uwzględnia się właściwości fizyczne materiału, takie jak porowatość czy masa objętościowa, a także parametry spektralne, takie jak emisyjność (absorpcja, odbicie i transmisja) i przewodność (dyfuzyjność, ciepło właściwe).

W metodach radiograficznych wykorzystuje się promieniowanie elektromagnetyczne o wysokiej częstotliwości: rentgenowskie, gamma, a coraz częściej również neutronowe. Należą one do najbardziej wiarygodnych

for the localization of areas of biological activity, such as insect feeding. Sonic tomography is used to examine the overall homogeneity of the material and to detect significant morphological anomalies and voids in massive structures. Ultrasonic tomography enables more precise imaging of a structure's interior and assessment of its material integrity. The impact-echo (single-sided) method is applied for thickness measurement and delamination detection. In contrast, the transmission (double-sided) method is used for a comprehensive assessment of the material's structural continuity.

Electromagnetic methods

Electromagnetic methods rely on measuring a medium's conductivity by inducing an electromagnetic field within it, which arises from the interaction between electric and magnetic fields. During electromagnetic wave propagation, depending on the properties of the investigated medium, some energy is lost. Differences in energy loss levels allow the determination of the properties of the material being tested. Among electromagnetic methods, thermographic and radiographic techniques are primarily applied, along with rapidly developing ground-penetration radar techniques.

Infrared thermography (IT) is based on the principle that all materials emit infrared radiation above absolute zero. Any feature or anomaly, whether internal or on the surface, affects the rate at which heat flows through the structure. These features may be caused by cracks, delamination, poor bonding in masonry, moisture, wood deterioration, or surface damage. By analyzing the heat flux, the radiation is converted into a visible image (thermogram) that displays the temperature distribution on the surface of the tested element. Based on surface temperature measurements, it is therefore possible to locate subsurface or otherwise invisible features and correlate them with changes in material properties. Thermal variations are linked to alterations in material properties, microstructure, and surface morphology. To investigate the actual values of thermal effects, thermal imaging cameras are primarily used. They enable the analysis of both daily ambient temperature fluctuations and the rate of wall temperature rise following nighttime cooling. A distinction is made between passive and active thermography. The former utilizes natural temperature differences resulting from environmental conditions, while the latter involves inducing a heat flow using an external energy source. The interpretation of IRT test results takes into account the material's physical properties, such as porosity and bulk density, as well as spectral parameters, such as emissivity (absorption, reflection, and transmission) and thermal conductivity (diffusivity and specific heat).

Radiographic methods utilize high-frequency electromagnetic radiation, namely X-ray and gamma,

technik badań nieniszczących. Jedną z najnowocześniejszych jest rentgenowska tomografia komputerowa (ang. X-ray computer tomography – XCT), znana z zastosowań medycznych, która umożliwia uzyskanie szczegółowych obrazów warstwowych badanego obiektu. Polega ona na pomiarze pochłaniania lub rozpraszania promieniowania przechodzącego przez badany element, co zależy od wewnętrznego zróżnicowania jego struktury i grubości. Ograniczeniem tej metody jest uzyskiwanie dwuwymiarowych obrazów, ponieważ promieniowanie przebiega tylko w jednym kierunku. Co prawda można przepuszczać promienie z innych kierunków, jednak pod warunkiem, że te strony badanego elementu są dostępne.

Metoda georadarowa (ang. ground penetrating radar – GPR) działa na zasadzie rejestracji energii odbicia przesyłanego krótkiego impulsu energii elektromagnetycznej (fal radarowych), o częstotliwości zazwyczaj mieszczącej się w zakresie 100 MHz – 2,3 GHz. Jest to wysokorozdzielcza technologia, pozwalająca na uzyskanie obrazu struktur podpowierzchniowych w dowolnym materiale.

Termografia w podczerwieni wykorzystywana jest głównie do wykrywania anomalii termicznych oraz problemów związanych z zawilgoceniem. Termografię pasywną stosuje się w badaniach jakościowych dużych powierzchni, takich jak mury (wykrywanie nieciągłości, defektów, pustych przestrzeni). Termografia aktywna jest wykorzystywana w analizie mniejszych obszarów, szczególnie gdy badane cechy znajdują się w równowadze termicznej z otoczeniem. Metody radiograficzne umożliwiają precyzyjne obrazowanie wnętrza elementów konstrukcyjnych, co pozwala na wykrycie ukrytych wad, takich jak pęknięcia czy ubytki. Technika georadarowa służy do rozpoznania i mapowania wewnętrznej struktury i wad konstrukcyjnych. Umożliwia precyzyjne określenie grubości elementu, lokalizację przewarstwień i ubytków. Pozwala też na wykrycie wilgoci czy zasolenia ale w sposób pośredni, mniej precyzyjny niż metody elektryczne.

Metody elektryczne

Metody elektryczne polegają na pomiarze oporności prądu stałego przepływającego przez badany ośrodek. Wyróżnia się wśród nich dwie podstawowe techniki – tomografię elektrooporową i metodę potencjału własnego. Tomografia elektrooporowa (ang. electric resistivity tomography – ERT) pozwala uzyskać obrazy podpowierzchniowych struktur ośrodka na podstawie pomiarów elektrycznych wykonywanych na powierzchni. Jest to stosunkowo nowa metoda nieniszcząca, wzbudzająca coraz większe zainteresowanie z uwagi na szerokie możliwości jej stosowanie. Skuteczna, choć niestety niezbyt często wykorzystywana w ochronie dziedzictwa architektonicznego, jest metoda potencjału własnego (ang. self-potential – SP). Polega ona na pomiarze naturalnych różnic potencjałów elektrycznych pomiędzy dwoma dowolnymi punktami na powierzchni badanego obiektu.

Metody elektryczne stosuje się przede wszystkim do identyfikacji stref zawilgocenia oraz miejsc o wysokim zasoleniu. Niekiedy umożliwiają one także ustalenie stanu degradacji elementów konstrukcyjnych.

and, increasingly, neutron radiation. They are among the most reliable non-destructive testing techniques. One of the most advanced is X-ray computed tomography (X-ray CT–XCT), well-known in medical applications, which enables the acquisition of detailed cross-sectional images of the object under examination. It involves measuring the absorption or scattering of radiation passing through the element under examination, which depends on internal variations in its structure and thickness. A limitation of this method is that it produces two-dimensional images, as the radiation propagates along a single path. Although rays can be directed from other angles, it is only possible provided that the sides of the examined element are accessible.

The ground-penetrating radar (GPR) method works by recording the reflected energy from a short transmitted pulse of electromagnetic energy (radar waves), typically at frequencies ranging from 100 MHz to 2.3 GHz. This is a high-resolution technology that enables imaging of subsurface structures in any material.

Infrared thermography is mainly used to detect thermal anomalies and moisture-related issues. Passive thermography is used in qualitative inspections of large areas, such as walls (detecting discontinuities, defects, and voids). Active thermography is used to analyze smaller areas, especially when the features under investigation are in thermal equilibrium with their surroundings. Radiographic methods enable precise imaging of the interiors of structural elements, allowing detection of hidden defects, such as cracks or voids. The ground-penetrating radar technique is used to identify and map internal structures and structural defects. It enables precise determination of an element's thickness, as well as the location of layers and voids. It also indirectly detects moisture or salinity, which is less precise than electrical methods.

Electrical methods

Electrical methods involve measuring the resistance of a direct current flowing through the medium under investigation. There are two primary techniques: electrical resistivity tomography and the self-potential method. Electrical resistivity tomography (ERT) enables the imaging of subsurface structures from electrical measurements at the surface. It is a relatively new, non-destructive method that is attracting increasing interest due to its wide range of applications. The self-potential method (SP) is effective, though unfortunately not often used in the preservation of architectural heritage. It involves measuring natural differences in electrical potential between any two points on the surface of the object being examined.

Electrical methods are primarily used to identify areas of moisture and locations with high salinity. In some cases, they also allow for the determination of the state of degradation of structural elements.

Wykorzystanie współczesnych metod nieniszczących w diagnostyce obiektów zabytkowych wymaga nie tylko doskonałej znajomości dostępnych technik i ich ograniczeń, lecz również, a może przede wszystkim, bogatego doświadczenia praktycznego. W przeciwnym razie interpretacja otrzymanych wyników badań może skutkować kosztownymi decyzjami w zakresie rozwiązań naprawczych lub wzmacniających. Metod tych nie można zatem stosować bezkrytycznie. Przykładowo, zastosowanie georadaru staje się bezużyteczne, gdy ośrodek jest nasycony wodą, zwłaszcza słoną. Zwiększa się wówczas przewodność elektryczna, a penetracja fal ulega drastycznemu zmniejszeniu. Właściwości fizyczne i mechaniczne określane metodami nieniszczącymi często należy traktować jako raczej jakościowe, a nie ilościowe.

Wydaje się, że najbardziej wszechstronnym, przydatnym narzędziem, dostarczającym najwięcej parametrów technicznych dla obiektów zabytkowych, jest tomografia ultradźwiękowa (dynamiczny moduł sprężystości, jednorodność i gęstość materiału). Niezbędna jest jednak właściwa interpretacja otrzymywanych wyników, co często wiąże się z koniecznością opracowania bardziej efektywnego, odpowiedniego dla NDT oprogramowania. Skanowanie laserowe to optymalne rozwiązanie do określania geometrii obiektu i inwentaryzacji zabytków, szczególnie pod kątem celów konstrukcyjnych. Z kolei fotogrametria jest lepsza do diagnozowania stanu zachowania powierzchni lub tworzenia modelu 3D do prezentacji. W przypadku konstrukcji murowanych najskuteczniejszą techniką do badania wnętrza elementu są georadar oraz tomografia soniczna i ultradźwiękowa. Dla konstrukcji drewnianych skuteczne w wykrywaniu zgnilizny i ubytków skuteczne są ultradźwięki, a do lokalizacji zawilgoceń i miejsc żerowania owadów – termowizja. W wielu przypadkach istotne korzyści przynosi integracja technik nieinwazyjnych z metodami numerycznymi, np. MES. Metody elektryczne są raczej rzadko stosowane do oceny stanu zachowania obiektów zabytkowych. Pomimo ich znacznego potencjału diagnostycznego wykorzystywane są głównie do określenia rozkładu wilgoci. Warto też podkreślić, że konieczne jest bardziej efektywne opracowanie odpowiedniego oprogramowania dla NDT, umożliwiające wiarygodniejszą interpretację otrzymywanych wyników. Takie zaawansowane oprogramowanie jest kluczowe, aby zastąpić subiektywną interpretację wyników obiektywną cyfrową diagnozą stanu technicznego zabytku.

The use of modern non-destructive testing methods in the diagnosis of historic structures requires not only a thorough understanding of the available techniques and their limitations, but also, and perhaps most importantly, extensive practical experience. Otherwise, the interpretation of the test results obtained may lead to costly decisions regarding repair or strengthening solutions. Therefore, these methods cannot be applied uncritically. For instance, ground-penetrating radar becomes ineffective when the medium is saturated with water, particularly saline water. In such cases, electrical conductivity increases, and wave penetration is drastically reduced. Physical and mechanical properties determined by non-destructive methods should often be treated as qualitative rather than quantitative ones.

It appears that ultrasonic tomography is the most versatile and useful tool, providing the greatest number of technical parameters for diagnosing historical structures (dynamic elastic modulus, material homogeneity, density). However, proper interpretation of the results obtained is essential and often requires developing appropriate software for NDT. Laser scanning represents an optimal solution for determining object geometry and surveying historical monuments, particularly for structural purposes. On the other hand, photogrammetry is better suited for diagnosing surface presentation status or creating a 3D model for presentation of this survey. In the case of masonry structures, ground-penetrating radar, as well as sonic and ultrasonic tomography, are the most effective techniques for examining the interior of an element. For wooden structures, ultrasound is effective for detecting rot and other defects, while thermography is used to locate moisture and insect feeding sites. In many cases, significant benefits are brought by integrating non-destructive techniques with numerical methods, such as FEM. Electrical methods are rarely used to assess the preservation status of historical structures. Despite their significant diagnostic potential, they are mainly utilized to determine moisture distribution. It is also worth emphasizing the need to develop more reliable software for NDT, thereby enabling a more credible interpretation of the results obtained. Such advanced software is crucial for replacing subjective interpretation with an objective, digital diagnosis of the technical condition.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

Abu-Zeid Nasser, Botteon Daniele, Cocco Giovanni, Santarato Giovanni, *Non-invasive characterization of ancient foundations in Venice using the electrical resistivity imaging technique*, „NDT & E International” 2006, t. 39 (1).

Adamopoulos Efstathios, Rinaudo Fulvio, *Close-Range Sensing and Data Fusion for Built Heritage Inspection and Monitoring – A Review*, „Remote Sensing” 2021, t. 13, 3936.

Alexakis Emmanouil, Delegou Ekaterini, Lampropoulos Kyriakos, Apostolopoulou Mairi, Ntoutsis Ioanna,

- Moropoulou Antonia, *NDT as a monitoring tool of the works progress and the assessment of materials and rehabilitation interventions at the Holy Aedicule of the Holy Sepulchre*, „Construction and Building Materials” 2018, t. 20.
- Arias Pedro, Armesto Julia, Di-Capua Daniel, González-Drigo Ramon, Lorenzo Henrique, Pérez-Gracia Vega, *Digital photogrammetry, GPR and computational analysis of structural damages in a medieval bridge*, „Engineering Failure Analysis” 2007, t. 14 (8).
- Avdelidis Nicolas, Moropoulou Antonia, *Applications of infrared thermography for the investigation of historic structures*, „Journal of Cultural Heritage” 2004, t. 5 (1).
- Azzi Ziad, Sayegh Houssam, Metwally Omar, Mohamed Eissa, *Review of Nondestructive Testing (NDT) Techniques for Timber Structures*, „Infrastructures” 2025, t. 10 (28).
- Baias Maria, Blümich Bernhard, *Nondestructive testing of objects from cultural heritage with NMR*, [w:] *Modern Magnetic Resonance*, red. Web Graham A., wyd. 2, Cham 2018.
- Barone Pier M., Ferrara Carlotta, *Non-Invasive Moisture Detection for the Preservation of Cultural Heritage*, „Heritage” 2018, t. 1 (1).
- Bianchi Maria, Casula Giuseppe, Cuccuru Francesco, Fais Silvana, Ligas Paola, Ferrara Concetta, *Three-dimensional imaging from laser scanner, photogrammetric and acoustic non-destructive techniques in the characterization of stone building materials*, „Advances in Geosciences” 2018, t. 45.
- Binda Luigia, Cardani Giuliana, Zanzi Luigi, *Non-destructive testing evaluation of drying process in flooded full-scale masonry walls*, „Journal of Performance of Constructed Facilities” 2010, t. 24 (5).
- Binda Luigia, Zanzi Luigi, Lualdi Maurisio, Condoleo Paola, *The use of georadar to assess damage to a masonry Bell Tower in Cremona, Italy*, „NDT & E International” 2005, t. 38.
- Boccacci Giulia, Frasca Francesca, Bertolin Chiara, Siani Anna, *Diagnosis of Historic Reinforced Concrete Buildings: A Literature Review of Non-Destructive Testing (NDT) Techniques*, „Procedia Structural Integrity” 2024, t. 55.
- Castellaro Silvia, Imposa Sebastiano, Barone Francesco, Chiavetta Fernando, Gresta Stefano, Mulargia Francesco, *Georadar and passive seismic survey in the roman amphitheatre of Catania (Sicily)*, „Journal of Cultural Heritage” 2008, t. 9 (4).
- Capitani Donatell, Di Tullio Valeria, Proietti Noemi, *Nuclear magnetic resonance to characterize and monitor cultural heritage*, „Progress in Nuclear Magnetic Resonance Spectroscopy” 2012, t. 64.
- Chang Li-Hong, Chang Xiao-Hong, Chang Hao, Qian Wei, Cheng Li-Ting, *The predictive research of ancient wooden building internal defects compressive*, „Mechanics of Advanced Materials and Structures” 2021, t. 28 (3).
- Diz-Mellado Eduardo, Mascort-Albea Emilio, Romero-Hernandez Rocío, Galan-Marín Carmen, Rivera-Gomez Carlos, Ruiz-Jaramillo Jonathan, Jaramillo-Morilla Antonio, *Non-destructive testing and Finite Element Method integrated procedure for heritage diagnosis: The Seville Cathedral case study*, „Journal of Building Engineering” 2021, t. 37, 102134.
- Drobiec Łukasz, *Badania murów zamku w Będzinie z użyciem tomografii ultradźwiękowej*, „Materiały Budowlane” 2022, t. 6.
- El Masri Yasser, Rakha Tarek, *A scoping review of non-destructive testing (NDT) techniques in building performance diagnostic inspections*, „Construction and Building Materials” 2020, t. 265 (30), 120542.
- Fais Silvana, Casula Giuseppe, Cuccuru Francesco, Ligas Paola, Bianchi Maria, *An innovative methodology for the non-destructive diagnosis of architectural elements of ancient historical buildings*, „Scientific Reports” 2018, t. 8, 4334.
- Frąckiewicz Piotr, Raszczuk Krzysztof, Jasieńko Jerzy, *Obszary zastosowań georadaru w diagnostyce historycznych konstrukcji murowych*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2025, nr 81.
- Gil Enrique, Mas Ángeles, Lerma Carlos, Torner Eugenia, Vercher Jose, *Non-destructive Techniques Methodologies for the Detection of Ancient Structures under Heritage Buildings*, „International Journal of Architectural Heritage Conservation, Analysis, and Restoration” 2021, t. 15 (10).
- Grzyb Krzysztof, Drobiec Łukasz, Błazy Julia, Zając Jakub, *The Use of NDT Diagnostic Methods and Calculations in Assessing the Masonry Tower Crowned with the Steel Dome*, „Materials” 2022, t. 15.
- Gupta Mridul, Khan Muhsin, Butola Ravi, Singari Ranganath, *Advances in applications of Non-Destructive Testing (NDT): A review*, „Advances in Materials and Processing Technologies” 2021, t. 8 (2).
- Haelterman Koen, Lambrechts Anja, Janssens Hettie, Van Gemert Dionys, *Geo-electrical survey of masonry*, „Material and Structures” 1993, t. 26.
- Hoła Jerzy, Schabowicz Krzysztof, *State-of-the-art non-destructive methods for diagnostic testing of building structures – anticipated development trends*, „Archives of Civil and Mechanical Engineering” 2010, t. 10 (3).
- Hoła Jerzy, Schabowicz Krzysztof, *Diagnostyka obiektów budowlanych*, „Materiały Budowlane” 2015, t. 513.
- Hussain Aslam, Akhtar Saleem, *Review of Non-Destructive Tests for Evaluation of Historic Masonry and Concrete Structures*, „Civil Engineering” 2017, t. 42.
- Kloiber Michal, Reinprecht Ladislav, Hrivnák Jaroslav, Tippner Jan, *Comparative evaluation of acoustic techniques for detection of damages in historical wood*, „Journal of Cultural Heritage” 2016, t. 20.
- Krentowski Janusz, Knyziak Piotr, Pawłowicz Joanna, Gavardashvili Givi, *Historical masonry buildings' con-*

- dition assessment by non-destructive and destructive testing, „Engineering Failure Analysis” 2023, t. 146.
- Leucci Giovanni, Cataldo Rosella, De Nunzio Giorgio, *Assessment of fractures in some columns inside the crypt of the Cattedrale di Otranto using integrated geophysical methods*, „Journal of Archaeological Science” 2007, t. 34.
- Liu Junshan, Azhar Salman, Willkens Danielle, Li Botao, *Static Terrestrial Laser Scanning (TLS) for Heritage Building Information Modeling (HBIM): A Systematic Review*, „Virtual Worlds” 2023, t. 2.
- Martinho Edite, Dionísio Amelia, *Main geophysical techniques used for non-destructive evaluation in cultural built heritage: A review*, „Journal of Geophysics and Engineering” 2014, t. 11.
- Mishra Mayank, Bhatia Amanjeet, Maity Damodar, *Predicting the compressive strength of unreinforced brick masonry using machine learning techniques validated on a case study of a museum through nondestructive testing*, „Journal of Civil Structural Health Monitoring” 2020, t. 10.
- Moazen Sajad, Banayee Sepideh, Vali Helia, *A Short Introduction to the Concept and Application of Acoustic Methods as a Non-Destructive Approach to Studying and Understanding Architectural Heritage*, „Journal of Research on Archaeometry” 2023, t. 8 (2).
- Moropoulou Antonia, Labropoulos Kyriakos, Delegou Ekaterini, Karoglou Maria, Bakolas Asterios, *Non-destructive techniques as a tool for the protection of built cultural heritage*, „Construction and Building Materials” 2013, t. 48.
- Niemz Peter, Mannes David, *Non-destructive testing of wood and wood-based materials*, „Journal of Cultural Heritage” 2012, t. 13.
- Pérez-Gracia Vega, Caselles Oriol, Clapés Jaime, Martínez Guillermo, Osorio Raul, *Non-destructive analysis in cultural heritage buildings: Evaluating the Mallorca cathedral supporting structures*, „NDT & E International” 2013, t. 59.
- Pérez-Gracia Vega, Caselles Oriol, Clapés Jaime, Osorio Raul, Canas Jose, Pujades Luis, *Radar exploration applied to historical buildings: A case study of the Marques de Llió palace in Barcelona (Spain)*, „Engineering Failure Analysis” 2009, t. 16.
- Piersigilli Patrizia, Citroni Rocco, Mangini Fabio, Frezza Fabrizio, *Electromagnetic Techniques Applied to Cultural Heritage Diagnosis: State of the Art and Future Prospective: A Comprehensive Review*, „Applied Sciences” 2025, t. 15, 6402.
- Qian Wei, Zhu Xujun, Zhang Tao, Li Ning, Zhu Zhaoyang, *Improving non-destructive testing methods for detecting cavity damage and internal defects in stone cultural relics: A focus on ultrasonic testing and acoustic tapping technology*, „Journal of Cultural Heritage” 2024, t. 67.
- Runkiewicz Leonard, *Stosowanie metod nieniszczących w budownictwie*, „Przegląd Budowlany” 2019, t. 6.
- Said Shahrul, Shahrin Muhammad, Johari Muhammad, Abdullah Ahmad, Harun Siti, Latif Zulkiflee, Salleh Nurul, Wongso Jonny, *Effective Building Surveying Using Laser Scanning for Heritage Building Documentation*, „International Journal of Sustainable Construction, Engineering and Technology” 2023, t. 14 (5).
- Schueremans Luc, Rickstal Van, Venderickx Kathleen, Van Gemert Dionys, *Evaluation of masonry consolidation by geo-electrical relative difference resistivity mapping*, „Materials and Structures” 2003, t. 36.
- Solla Mercedes, Maté-González Miguel, Blázquez Cristina, Lagüela-López Susana, Nieto Ignacio, *Analysis of structural integrity through the combination of non-destructive testing techniques in heritage inspections: The study case of San Segundo's hermitage (Ávila, Spain)*, „Journal of Building Engineering” 2024, t. 89, 109295.
- Tejedor Blanca, Lucchi Elena, Bienvenido-Huertas David, Nardi Iole, *Non-destructive techniques (NDT) for the diagnosis of heritage buildings: Traditional procedures and futures perspectives*, „Energy and Buildings” 2022, t. 263 (15).
- Van Gemert Dionys, Janssens Hans, Van Rickstal Filip, *Evaluation of electrical resistivity maps for ancient masonry*, „Materials and Structures” 1996, t. 29.
- Wong Chung, *Applications of Non-destructive Tests for Diagnosis of Heritage Buildings: Case Studies from Singapore and Malaysia*, „Built Heritage” 2019, t. 3 (1).
- Wutke Małgorzata, Konopska-Piechurska Małgorzata, *Nieniszczące metody diagnostyki w budownictwie, materiały z konferencji „Nowoczesna diagnostyka i naprawy nawierzchni drogowych”*, Kielce 2018.
- Zendri Elisabetta, Falchi Laura, Izzo Francesca, Morabito Zeno, Driussi Guido, *A review of common NDTs in the monitoring and preservation of historical architectural surfaces*, „International Journal of Architectural Heritage, Conservation, Analysis, and Restoration” 2017, t. 11 (7).
- Zielińska Monika, Rucka Magdalena, *Assessment of Wooden Beams from Historical Buildings Using Ultrasonic Transmission Tomography*, „International Journal of Architectural Heritage” 2023, t. 17 (1).
- Zielińska Monika, Rucka Magdalena, *Non-Destructive Assessment of Masonry Pillars using Ultrasonic Tomography*, „Materials” 2018, t. 11.
- Zybała Tomasz, Zielińska Monika, Rucka Magdalena, Przewłócki Jarosław, Grębowski Karol, *Typology, current state and non-destructive testing of timber roof trusses of historic churches in the West Vistula Delta, Poland*, „Heritage Science” 2024, t. 12 (156).

Streszczenie

Artykuł dotyczy współczesnych metod nieniszczących stosowanych w diagnostyce obiektów zabytkowych. Najważniejszą cechą tych metod jest brak ingerencji w konstrukcję obiektu. Mają one na celu m.in. rozpoznanie struktury i ocenę jakości elementów konstrukcyjnych, identyfikację ukrytych detali, wad i zniszczeń, wykrywanie zawilgocenia oraz szacowanie parametrów fizycznych i mechanicznych. Diagnostyka obiektów historycznych, mimo znaczącego postępu, jaki dokonał się w ostatnich latach, wciąż pozostaje zadaniem złożonym i czasochłonnym. Wykorzystanie najnowszych metod wymaga nie tylko ich dogłębnej znajomości, zrozumienia mocnych i słabych stron, lecz także dużego doświadczenia praktycznego. W pracy krótko omówiono współczesne metody nieniszczące stosowane w diagnostyce obiektów historycznych oraz zaproponowano ich uproszczoną klasyfikację. Przedstawiono również wybrane problemy związane ze stosowaniem technik nieniszczących, zwłaszcza możliwości ich zastosowania, a także ich zalety, wady i ograniczenia.

Abstract

This paper focuses on modern non-destructive testing methods applied in the diagnostics of historical structures. The most significant feature of these methods is the absence of intervention into the object's structure. Their purpose includes, among others, revealing the structure and assessing the quality of structural elements, identifying hidden details, defects, and damage, detecting moisture, and estimating physical and mechanical parameters. Despite significant progress in recent years, diagnosing historical structures remains a complex and time-consuming task. Utilizing the latest methods requires not only thorough knowledge of them and an understanding of their strengths and weaknesses, but also extensive practical experience. This paper briefly discusses contemporary non-destructive methods used in the diagnosis of historical structures and proposes a simplified classification of these methods. Furthermore, selected problems associated with implementing non-destructive techniques are presented, with particular focus on their applications, advantages, disadvantages, and limitations.

Grzegorz Śladowski*

orcid.org/0000-0002-3452-8829

Wojciech Drozd**

orcid.org/0000-0001-7978-2268

Roman Paruch***, 1

orcid.org/0000-0002-4147-2245

Preliminary Cause-and-Effect Analysis of the Poor Technical Condition of a Historic Building Using Fuzzy Modeling and Structural Analysis

Wstępna analiza przyczynowo-skutkowa złego stanu technicznego budynku zabytkowego z wykorzystaniem rozmytego modelowania i analizy strukturalnej

Keywords: heritage building, technical condition, cause-and-effect analysis, FWINGS (Fuzzy Weighted Influence Nonlinear Gauge System), fuzzy logic

Słowa kluczowe: budynek zabytkowy, stan techniczny, analiza przyczynowo-skutkowa, FWINGS (Fuzzy Weighted Influence Nonlinear Gauge System), logika rozmyta

Introduction

The historic buildings located at the site of the former Auschwitz-Birkenau concentration and death camp in Oświęcim are the only ones of their kind on the UNESCO World Heritage List [Łopuska 2017]. In the case of the conservation of the masonry barracks in the oldest part of the former Auschwitz II-Birkenau concentration camp, the challenge was both the poor technical condition of the buildings, often equivalent to a state of structural failure, and the absence of a catalog of good practice and examples to follow [Paruch, Porębska 2026]. According to historical documents, the establishment of the Auschwitz II-Birkenau camp in Brzezinka dates to March 1941, with the first construction work carried out by Auschwitz prisoners and Soviet POWs in late 1941 and early 1942, using mostly materials sourced from demolition. The masonry barracks

discussed here are located in the oldest part of the camp and, up to unprecedented conservation works conducted in 2019, they had not been opened to the public. These works were preceded by research conducted by a team from the Cracow University of Technology in cooperation with other Polish research institutions and the conservation team of the Auschwitz-Birkenau Museum [Celadyn et al. 2021; Paruch, Porębska 2026].

The pilot conservation project required, first of all, extensive and interdisciplinary analysis based on innovative non-destructive and low-impact testing and analysis of the buildings' state of preservation [Kańka et al. 2015] and the development of new conservation methods that could be applied in such a sensitive context. We should also note that fact that, in the case of heritage buildings, the procedure of analyzing adverse phenomena that occur within historic substance is highly complicated and complex due to

* D.Sc. Ph.D. Eng., Cracow University of Technology, Faculty of Civil Engineering

** D.Sc. Ph.D. Eng., Cracow University of Technology, Faculty of Civil Engineering

*** Ph.D. Eng., Cracow University of Technology, Faculty of Architecture

* dr hab. inż., Politechnika Krakowska, Wydział Inżynierii Ładowej

** dr hab. inż., Politechnika Krakowska, Wydział Inżynierii Ładowej

*** dr inż., Politechnika Krakowska, Wydział Architektury

Citation / Cytowanie: Śladowski G., Drozd W., Paruch R., Porębska A. Preliminary Cause-and-Effect Analysis of the Poor Technical Condition of a Historic Building Using Fuzzy Modeling and Structural Analysis. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2026, 86:51–58

Otrzymano / Received: 20.09.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 25.11.2025

doi: 10.48234/WK86FUZZY

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

the broad spectrum of factors with varying potentials for both structural and conservation impacts. The complex nature of this analysis requires the consideration of many internal and external factors that may affect the building. It is also necessary to consider the interdependent relationships between factors, which are often non-linear. In addition, the nature of this type of analysis often requires the processing of imprecise, incomplete or uncertain data. The uncertainty of the assessments or ratings by experts involved in the analysis and the need to aggregate their diverging opinions requires support in the form of sophisticated methods. The complexity of determining the impact of various factors on a building's poor technical conditions requires finding a means of initial, estimative and—most importantly—quick expert assessment that can be considered exploratory, to immediately take action to secure heavily damaged buildings before the findings of detailed investigations for complex repair measures become available.

Thus, the purpose of this article is to propose the FWINGS method as a systematic, qualitative approach, which considers the aforementioned specificity and can allow for an initial analysis of the impact of potential factors on a heritage building's technical condition before detailed analysis can be concluded. The operation of the above-mentioned method will be presented on the example of the prisoner barracks with inventory numbers B-123 and B-124 located in the BI section of the former Auschwitz-Birkenau concentration and extermination camp in Oświęcim.

Main model

According to systems theory, any decision problem can be interpreted as a system of decomposed elements, at least some of which can be interrelated. Structural modeling and analysis are foundational concepts for mapping such systems as they allow us to understand their complexity. The directed graph, whose vertices represent a system's elements (factors), and whose edges define relations (impacts) between the elements, is an essential tool used in system modeling. The construction of the inter-element relationship structure is based on the opinions of experts who take part in the analysis. The use of expert opinions is a good way to model non-linear dependencies in a simplified way, and can be used to analyze the problem under the conditions of hard-to-measure information.

Several modeling and structural analysis methods can be found in the literature, the most well-known of which are ANP (Analytic Network Process) [Saaty 1996] DEMATEL (Decision Making Trial And Evaluation Laboratory) [Gabus, Fontela 1972] and WINGS (Weighted Influence Nonlinear Gauge System) [Michnik 2013a]. While these methods use a similar algebraic mechanism, the major difference between them is the technical difficulty of using computational tools in their implementation. In the case of DEMATEL

and WINGS, a typical spreadsheet is enough, whereas ANP requires specialist software. Thus, from the user's point of view, it is the DEMATEL and WINGS methods that are more convenient to use in a quick cause-and-effect analysis of the problem at hand. In both of these methods, the structural model of inter-element relationships in the system is based on a directed graph. The main difference between the methods concerns the functions described on the edges and vertices of this graph. In WINGS, in addition to the intensity and direction of the interactions (edge load), the internal force of these elements (a function described on the vertices) is considered, so that the final effect of the relationship between the elements in the system depends on the combination of these two quantities and not just one as in DEMATEL. For example, the physical process of elastic collision generates a result that is influenced not only by the velocity of the colliding bodies but also by their mass [Michnik 2013b]. In the literature, one can find several examples of the use of the above-mentioned methods for cause-and-effect analysis of the technical condition of buildings. In the first example, DEMATEL was used to determine the causes of a tank cover's failure [Dytczak et al. 2011]. The second example involved the use of a fuzzy version of DEMATEL for a cause-and-effect analysis of the pre-failure condition of the seventeenth-century Holy Trinity Collegiate Church in Olyka, Volyn oblast, Ukraine [Śladowski, Paruch 2017]. The third example uses the WINGS method in assessing the causes of the poor technical condition of the eighteenth-century wooden church of St. John the Baptist in Warszawice [Śladowski et al. 2024]. The use of the WINGS method (as an extension of the DEMATEL method) here did not factor in the impact of uncertainty in expert assessments in the analysis, which in that case was its limitation. In the present study, the use of the WINGS method addresses the shortcomings listed.

A conceptual diagram of the WINGS method algorithm is shown in Figure 1.

Using a qualitative scale, experts form an opinion on the significance (intrinsic strength) of previously identified factors of poor technical condition of the building under analysis, as well as the intensity and direction of the impacts between them. As a result, a structure of direct significance and influence between factors is formed based on these opinions. The representation of this structure is a square matrix, whose diagonal contains ratings of the significance of each factor on a four-point scale (0 – no significance, 1 – low significance, 2 – medium significance, 3 high significance). The off-diagonal ratings refer to the intensity of mutual influences / impacts between these factors (0 – no influence, 1 – low influence, 2 – medium influence, 3 – high influence). This matrix is then subjected to a calibration procedure. In the next stage, assuming a transitivity of interactions, indirect relations between factors are determined. The combination of direct and indirect relationships allows the

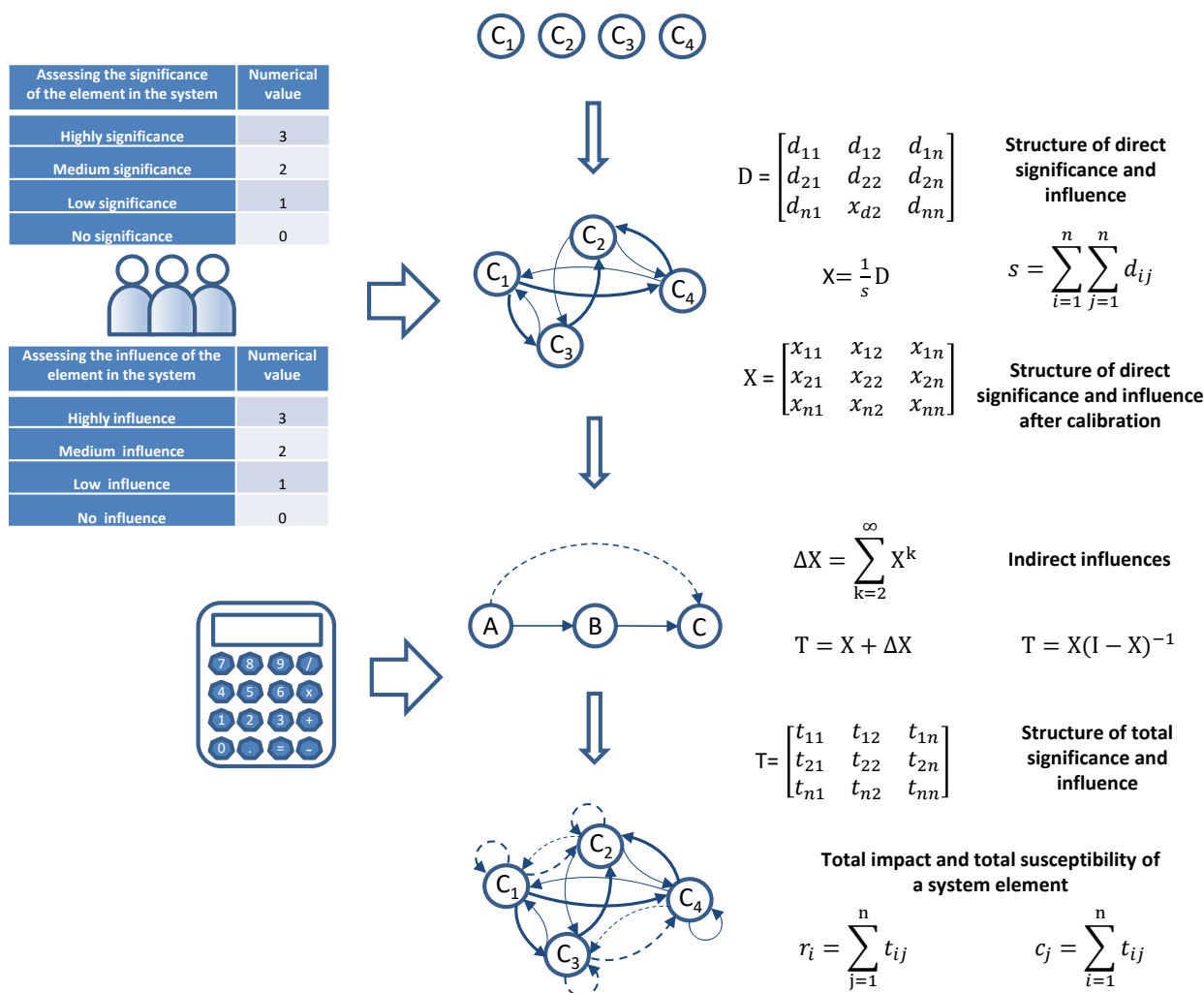

Fig. 1. Conceptual diagram of the Weighted Influence Nonlinear Gauge System (WINGS) method algorithm; original work
Ryc. 1. Schemat koncepcyjny algorytmu metody WINGS (Weighted Influence Nonlinear Gauge System); oprac. własne

mapping of a structure of the total significance and influence between factors in the system. In the last step, based on the structure of this matrix, the values of total influence of each -th factor on other factors and the total susceptibility to influences from these factors are calculated for each -th factor. The sum of values for a given factor indicates its total involvement, while the difference determines the role of this factor in the analyzed system. A positive value indicates the causal nature of factor while a negative value means that this factor is resultant. Based on the above-mentioned values, it is possible to create a so-called map of involvement and role of factors in the system (Fig. 2). It should be added that the absolute value of the difference determines the strength of the causal/resulting role of factor in the system.

Case presentation

The prisoner barracks in the BI section, with inventory numbers B-123 and B-124, were, due to their very poor

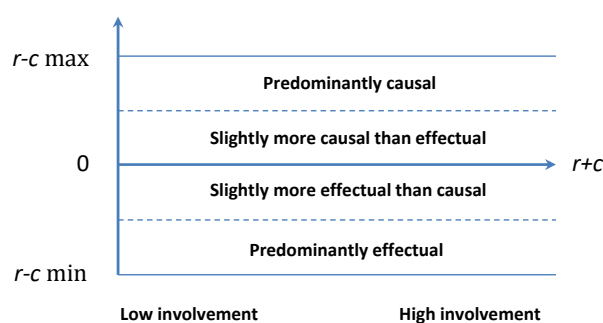

Fig. 2. Diagram of the involvement and role of elements in the system; based on: Dytczak, Ginda 2015

Ryc. 2. Schemat zaangażowania i roli elementów w systemie; na podstawie: Dytczak, Ginda 2015

technical, structural and material condition, the first buildings included in the specialized analysis conducted by a team of experts from the Cracow University of Technology. The buildings in question have floor plan dimensions of about 11.5 × 36.5 m and a base-to-ridge height of about 5.3 m. All the walls, which are only

Factor	Description
C1	High level of groundwater in the area and negative geological phenomena (presence of frost-heaving soil, a high and persistent ground- and precipitation-caused groundwater level, deformative parameters in soil layers at the footing level of the buildings)
C2	Structural faults and errors made during construction (the variety of materials used in the same group of load-bearing elements, excessively small geometric dimensions of load-bearing elements, including external masonry walls and wooden elements)
C3	Accelerated aging of the material structure resulting from the poor quality of the building materials used to construct the buildings
C4	Lack of coordinated systematic repair work over the years between 1959 and the late 1990s, which was the cause of a lot of secondary damage to the elements
C5	Errors in the solutions adopted for the repair and securing work of the main load-bearing elements over the past several decades, and especially in the initial period after the liberation of the camp
C6	Biological and microbiological corrosion of the material structure of the main supporting elements
C7	The lifetime of the buildings counted from the moment of their construction to the time of preparing contemporary securing solutions

Table 1. Factors that affected the technical condition of barracks B-123 and B-124; original work

Tab. 1. Czynniki wpływające na stan techniczny koszar B-123 i B-124; oprac. własne

12 cm thick in both longitudinal and transverse layouts, were made of solid brick, locally widened with 25×25 cm pilasters. The main structure of the roof cross-section is represented by a classic queen post truss with purlins and two levels of straining beams. Based on field and laboratory research, as well as an individual evaluation of the technical condition of the main load-bearing structure and its individual structural elements, the factors that influenced its technical condition were identified (Table 1). The predominant external factors constitute the set of causes of the catastrophic technical condition of the prison barracks no. B-123 and B-124 (Fig. 3a and 3b) from the 2015 expert investigation period. The main systematics of damage found in the buildings included: cracks and marks in longitudinal and gable curtain walls (Fig. 4), leaning and deformation of masonry exterior walls (Fig. 5), technical and material defects in concrete foundation walls (Fig. 6), structural degradation of concrete load-bearing elements and mortar, signs of biological and microbiological corrosion (Fig. 7), deflections of chimneys, and technical damage in finishing elements (floors, interior plaster, steel flashings, roof tiles, and window and door framing).

As a part of the proposed approach, the opinions of five experts with experience in cause-and-effect analysis of the technical condition of buildings, including listed heritage buildings, was used in this study. Using a rating scale with linguistic interpretation, each expert assessed the importance (intrinsic strength) of the factors in question, as well as the intensity and direction of interactions between them (Table 2).

Taking into account the fact of difficult-to-measure information resulting from the specificity

Expert 1	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7
C1	2	0	3	2	1	3	3
C2	0	3	3	2	3	3	3
C3	0	2	2	1	3	3	3
C4	1	1	3	3	3	3	2
C5	0	2	3	0	3	3	0
C6	0	1	3	0	1	1	3
C7	0	2	3	0	0	3	1

Table 2. Structure of the matrix of direct significance and influence between factors as per expert opinion 1; original work

Tab. 2. Struktura macierzy istotności bezpośredniej i wpływu czynników według opinii ekspertów 1; oprac. własne

	r	c	r+c	r-c
C1	0.115	0.069	0.184	0.046
C2	0.124	0.116	0.240	0.007
C3	0.124	0.149	0.273	-0.024
C4	0.125	0.113	0.239	0.012
C5	0.114	0.123	0.238	-0.009
C6	0.113	0.132	0.245	-0.020
C7	0.104	0.108	0.212	-0.004

Table 3. Crisp values of total impact and susceptibility and their sum and difference for each factor; original work

Tab. 3. Ostre wartości całkowitego wpływu i podatności oraz ich suma i różnica dla każdego czynnika; oprac. własne

of the problem in question, as well as its incomplete and uncertain character at the early stage of diagnosis, the authors proposed using a fuzzy extension of the WINGS method [Fedorcak-Cisak et al. 2020], which uses Triangular Fuzzy Numbers to model the

Fig. 3. Prison barrack B-123: a) general view, b) facade; photo by the authors

Ryc. 3. Barak więzienny B-123: a) widok ogólny, b) elewacja; fot. autorzy

Fig. 4. Wall damage; photo by the authors

Ryc. 4. Uszkodzenie ściany; fot. autorzy

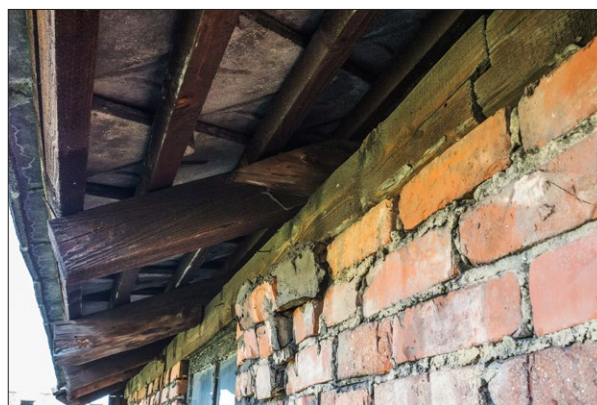

Fig. 5. Wall deflection; photo by the authors

Ryc. 5. Ugięcie ściany; fot. autorzy

Fig. 6. B-123 concrete foundation; photo by CUT Team

Ryc. 6. Fundament betonowy B-123; fot. Zespół CUT

Fig. 7. Biological corrosion; photo by the authors

Ryc. 7. Korozja biologiczna; fot. autorzy

uncertainty of expert opinions. The authors of this article assumed a triangular shape of the membership function for the fuzzy number. This basic shape is often used in fuzzy decision models. The change in membership values between the parameters of such a function is a linear interpolation, which easily models the intuitive nature of expert opinion formulation. Due to the group nature of the opinions, the authors used a fuzzy formula to aggregate expert assessments [Pedrycz, Gomide 2007].

As a result, they obtained aggregate fuzzy number membership functions that modeled the experts' opinions on the total influence (Fig. 8) and total susceptibility (Fig. 9) of each factor in the system. The authors then used the center of gravity method [Yager, Filey 1994] to crisp the results, consequently obtaining crisp values for the total impact and susceptibility of the factors, as well as their sum and difference for each factor (Table. 3). The graphical representation of these values is the impact-relations map (IRM) (Fig. 10).

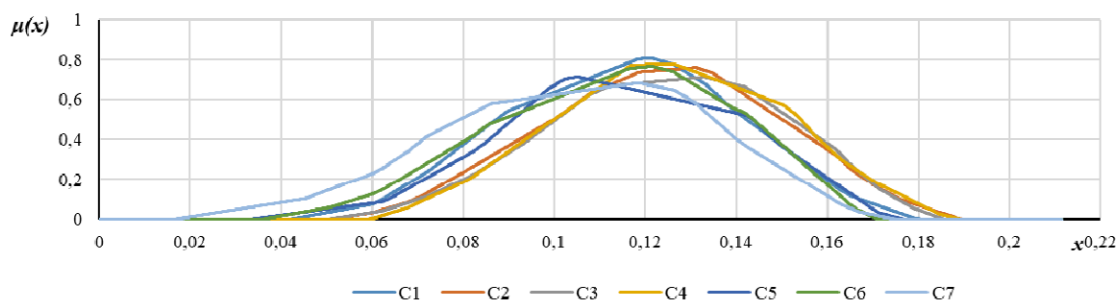

Fig. 8. Aggregate fuzzy number membership functions that model experts' opinions about the total influence of factor on the other factors in the system; original work

Ryc. 8. Agregowane funkcje przynależności liczb rozmytych modelujące opinie ekspertów na temat całkowitego wpływu czynnika na pozostałe czynniki w systemie; oprac. własne

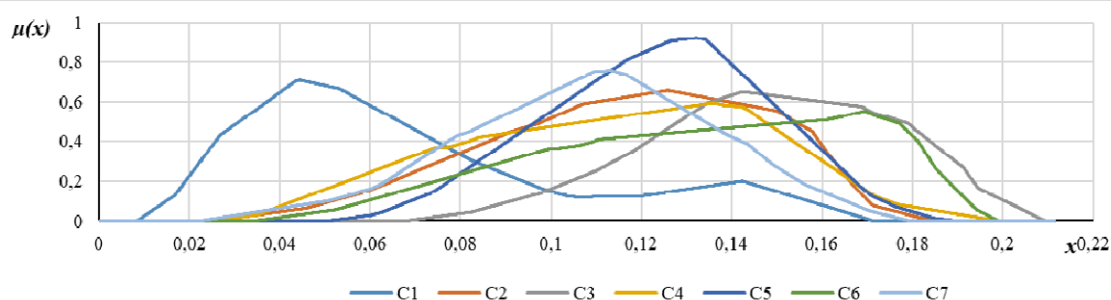

Fig. 9. Aggregate fuzzy number membership functions that model experts' opinions about the total susceptibility of factor to the influence of other factors in the system; original work

Ryc. 9. Zagregowane funkcje przynależności liczb rozmytych modelujące opinie ekspertów na temat całkowitej podatności czynnika na wpływ innych czynników w systemie; oprac. własne

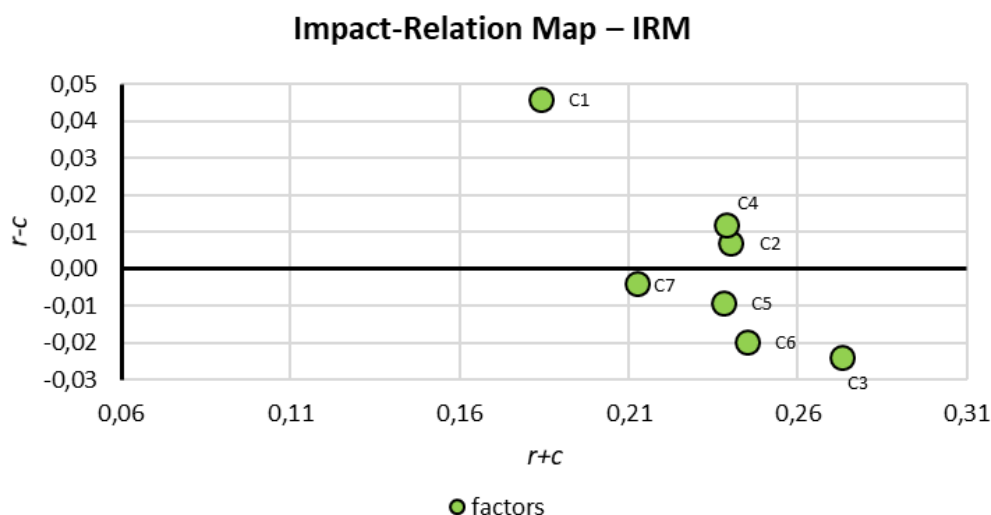

Fig. 10. Impact-relations map for factors; original work

Ryc. 10. Mapa relacji wpływu dla czynników; oprac. własne

The factor involvement ranking for determining the causes of the poor technical condition of a historic building is determined by the value of the indicator (the higher the value of this indicator, the higher the rank of the factor).

Analysis of results

The impact-relations map obtained shows that factor C1, associated with unfavorable soil and groundwater conditions, had a clearly dominant causal nature. A slightly

smaller causal role with a higher involvement than factor C1 was observed for factors C4 and C2, associated with errors in the original construction of the buildings and the absence of systematic renovation during operation, respectively. Factor C5 (faulty solutions as part of the renovation work) is characterized by greater susceptibility to influence from other factors compared to its role of influence in the system. Similarly, factor C6 (corrosion of the material structure of the main load-bearing elements) clearly plays the role of an effect rather than a cause of the poor technical condition of the buildings. Factor C3 (accelerated aging of the structure made of low-quality materials) has the highest involvement index but a negative role index in the system, indicating that it is the most susceptible factor among those considered. In contrast, the role played by factor C7 (the buildings' age) can be considered neutral, with low involvement in the system.

The synthetic results obtained using the FWINGS method align with the conclusions of the groundbreaking research and analysis carried out by the team from the Cracow University of Technology, which consequently identified methods for securing and strengthening individual elements and the entire support structure of prisoner barracks no. B-123 and B-124. The pilot implementation under the Global Conservation Plan for the Auschwitz-Birkenau Museum and Memorial completed with the opening of masonry barracks B-123 and B-124 to the public resolved the key problems of wall deformation and eliminated hazards that arose from defects in foundation elements and adverse water and soil conditions [Karczmarczyk et al. 2016, Bartyzel et al. 2019]. The share, character and intensity of the indicated factors, from C1 to C7, are a full reflection of the actual state of affairs before the renovation and restoration work. The above conclusions provide evidence of the high application potential of the approach presented in this article.

Conclusions

The purpose of this article was to propose the FWINGS (Fuzzy Weighted Influence Nonlinear Gauge System) method for analyzing the cause-and-effect relationships between factors of poor technical condition of buildings. The method's operation has been presented using the case of the prisoner barracks with inventory number B-123 and B-124, located in section BI of the former Auschwitz-Birkenau concentration and death camp in Oświęcim. The alignment of the results obtained using the FWINGS method with the results of the detailed investigation demonstrates the method's high potential for application. It is a qualitative method, which is why it can be used under conditions of access to often uncertain, incomplete and imprecise information (at an early investigation stage) about a building, and accounts for the subjective expert opinions, as the uncertainty and subjectivity of expert opinions is partially counteracted by fuzzy logic elements.

The approach presented, based on the FWINGS method, can be used for a preliminary (at a stage where precise findings are yet to appear), estimative and—most importantly—quick expert assessment of the impact of various factors on a building's technical condition. This is of special significance in situations where a given building requires the immediate securing and rescue measures before detailed target investigation may commence and comprehensive conservation work can begin. However, this approach has limitations, namely the need to identify potential factors that contribute to the poor technical condition of the building to be analyzed. In the future, it is advisable to continue the practical verification of the method using other buildings as cases.

Footnotes / Przypisy

¹ Co-author of this article is also: Anna Porębska, orcid.org/0000-0001-7939-9947, Ph.D. Eng. Arch., Cracow University of Technology, Faculty of Architecture.

¹ Współautorem artykułu jest również: Anna Porębska, orcid.org/0000-0001-7939-9947, dr inż. arch., Politechnika Krakowska, Wydział Architektury

References / Bibliografia

- Secondary sources / Opracowania**
Bartyzel Bogusław et al., *Zachować autentyczność: Konserwacja baraków murowanych dawnego KL Auschwitz II-Birkenau*, Oświęcim 2019.
Celadyn Wacław, Porębska Anna, Paruch Roman, Karczmarczyk Stanisław, *Methods for protecting, conserving, repairing and reinforcing highly vulnerable world heritage sites: Guidelines for the sector BI of the former KL Auschwitz II-Birkenau Master Plan for Preservation*, "Wiadomości Konserwatorskie" 2021, No. 68S.

- Dytczak Marek, Ginda Grzegorz, *Miejsce metody DEMATEL w rozwiązywaniu złożonych zadań decyzyjnych*, "WSB University in Wrocław Research Journal" 2015, vol. 15, iss. 5.
Dytczak Marek, Ginda Grzegorz, Wojtkiewicz Tomasz, *Analiza związków przyczynowo-skutkowych w awarii konstrukcji przy użyciu metody DEMATEL*, Application of DEMATEL for identification of cause-effect relations in the case of failure analysis 2, 24–27, 2011.

- Gabus Andre, Fontela Emilio, *World Problems an Invitation to Further Thought within the Framework of DEMATEL*, Geneva 1972.
- Fedorczak-Cisak Małgorzata, Kowalska-Koczwara Alicja, Pachla Filip, Radziszewska-Zielina Elżbieta, Szewczyk Bartłomiej, Śladowski Grzegorz, Tatar Tadeusz, *Fuzzy Model for Selecting a Form of Use Alternative for a Historic Building to be Subjected to Adaptive Reuse*, "Energies" 2020, vol. 13, iss. 11.
- Kańka Stanisław, Stryzewska Teresa, Tracz Tomasz, Karczmarczyk Stanisław, Paruch Roman, *Methods of testing and assessing the technical condition of chosen building structures located in the area of the Auschwitz-Birkenau State Museum in Oświęcim*, "Civil and Environmental Engineering Reports" 2–15, vol. 19, No. 4.
- Karczmarczyk Stanisław, Paruch Roman, Kańka Stanisław, Tracz Tomasz, *Badania nieniszczące i wzmacnianie zabytkowych drewnianych więźb dachowych*, "Materiały Budowlane" 2016, vol. 6, No. 526.
- Łopuska Anna, Autentyzm versus udostępnienie, *Granice kompromisów w konserwacji byłego obozu Auschwitz-Birkenau*, "Ochrona dziedzictwa kulturowego" 2017, No. 3, 2017.
- Michnik Jerzy, *Weighted Influence Non-linear Gauge System (WINGS)–An analysis method for the systems of interrelated component*, "European Journal of Operational Research" 2013, vol. 228, iss. 3.
- Michnik Jerzy, *Wielokryterialne metody wspomaganie decyzji w procesie innowacji*, Katowice 2013.
- Paruch Roman, Porębska Anna, *Beyond Standards: Framework for Monitoring, Protection, and Conservation of Highly Vulnerable Cultural Heritage Sites in the Context of Anthropopressure and Climate Change*, "Sustainability" 2026, vol. 18 (1).
- Pedrycz Witold, Gomide Fernando, *Fuzzy systems engineering: Toward human-centric computing*, Hoboken 2007.
- Saaty Thomas L., *Decision Making with Dependence and Feedback: The Analytic Network Process*, Pittsburgh 1996.
- Śladowski Grzegorz, Drozd Wojciech, Paruch Roman, *Wstępna ocena przyczyn złego stanu technicznego zabytkowego budynku drewnianego z wykorzystaniem modelowania i analizy strukturalnej*, "Przegląd Budowlany" 2024, vol. 95, No. 6.
- Śladowski Grzegorz, Paruch Roman, *Expert cause and effect analysis of the failure of historical structures taking into account factors that are difficult to measure*, "Archives of Civil Engineering" 2017, vol. 63, No. 2.
- Yager Ronald, Filev Dimitar, *Essentials of fuzzy modeling and control*, New York 1994.

Abstract

This paper proposes a systems-based approach to the preliminary analysis of poor technical condition factors in historic buildings using the FWINGS method (Fuzzy Weighted Influence Nonlinear Gauge System). The approach's application potential is presented on the example of prison barracks of the former Auschwitz-Birkenau concentration camp in Oświęcim. The results were verified by comparison with the findings of an expert report prepared by a Cracow University of Technology team, based on which a successful project involving conservation and securing works was completed. The alignment of the results shows the approach's application potential. Understanding the cause-and-effect relationships that the approach enables, and identifying interdependencies between the factors of poor technical condition in heritage buildings, provides effective support in decision-making processes and is useful for effective monitoring of the condition of world heritage areas.

Streszczenie

W artykule przedstawiono systemowe podejście do wstępnej analizy czynników wpływających na ocenę złego stanu technicznego obiektów zabytkowych z wykorzystaniem metody FWINGS (Fuzzy Weighted Influence Nonlinear Gauge System). Możliwości jej zastosowania zaprezentowano na przykładzie baraków więziarskich byłego niemieckiego obozu koncentracyjnego i zagłady Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu. Uzyskane wyniki zweryfikowano przez porównanie z wnioskami z opracowanej przez zespół Politechniki Krakowskiej ekspertyzy, która stanowiła podstawę realizacji zakończonego sukcesem projektu prac konserwatorskich i zabezpieczających. Zbieżność wyników potwierdza potencjał proponowanego podejścia. Zrozumienie związków przyczynowo-skutkowych dzięki zastosowaniu proponowanej metody, w tym identyfikacja współzależności między czynnikami złego stanu technicznego obiektów zabytkowych, może zapewnić efektywne wsparcie procesów decyzyjnych i być przydatne w monitorowaniu stanu obszarów światowego dziedzictwa.

Katarzyna Darecka*

orcid.org/0000-0002-3261-1653

Badania konstrukcji stolarskich i problematyka konserwatorska wybranych przykładów drzwi w domach podcieniowych na Żuławach

Structural Design Analysis and Conservation Issues of Selected Doors from Arcaded Houses in Żuławy

Słowa kluczowe: Żuławy, drzwi, stolarka drzwiowa, rzemiosło architektoniczne, kolorystyka, konstrukcja stolarska, konserwacja

Keywords: Żuławy, doors, joinery, architectural craftsmanship, color schemes, structural design, conservation

Wprowadzenie

Drzwi stanowią istotny i nieodzowny element każdego budynku. Są technicznym zamknięciem otworu wejściowego i niejako „wizytówką” właściciela. Współtworzą całościową kompozycję, estetykę i kolorystykę budynków. Nierzadko mają też duże walory artystyczne. Właściwe rozpoznanie stolarki drzwiowej w obiekcie zabytkowym ma zasadnicze znaczenie dla jej zachowania i właściwego planowania prac konserwatorskich. W niniejszym artykule skupiono się przede wszystkim na skrzydłach drzwi wejściowych do domów podcieniowych na terenie Żuław. Do szczegółowych badań konstrukcji i konserwatorskich wybrano reprezentatywne oraz nietypowe przykłady spośród zachowanych w tych obiektach. W niektórych przypadkach było to uwarunkowane możliwościami dostępu do drzwi¹. W celu lepszego przedstawienia tematu w uzasadnionych sytuacjach uwzględniono także drzwi wewnętrzne. Opracowane typy konstrukcji przedstawiono od najprostszych deskowych przez opierane różnymi elementami po ramowo-płycinowe. Pominięto natomiast analizę form stolarki oraz ich okuć w ujęciu chrono-

Introduction

Doors are a fundamental and indispensable feature of any building, serving not only as a closure for the entrance but also making a statement of sorts about the owner. They contribute to a building's overall composition, aesthetics and color scheme. They are often also of significant artistic value. Accurate evaluation of doors in historic buildings is critical to their preservation and the effective planning of conservation work. This article focuses primarily on the entrance doors of arcaded houses in the Żuław region. Both representative and unusual examples of surviving doors in arcaded houses were selected for the detailed structural and conservation assessments presented below. Sometimes these choices were dictated by the accessibility of the doors.¹ In order to provide a more comprehensive overview of the subject, where appropriate, internal doors have also been included in this study. The construction types examined range from the simplest boarded doors and ones reinforced with various elements to those of frame-and-panel design. However, I have not produced an analysis of the different forms

* dr hab., Muzeum Gdańska, Pracownia Konserwacji Architektury

* D.Sc. Ph.D., Museum of Gdańsk, Architectural Conservation Studio

Cytowanie / Citation: Darecka K. Structural Design Analysis and Conservation Issues of Selected Doors from Arcaded Houses in Żuławy. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2026, 86:59–75

Otrzymano / Received: 7.11.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 31.01.2026

doi: 10.48234/WK86DOORS

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

logicznym, ponieważ typologia ta została już opracowana przez innych badaczy [m.in. Koperska-Kośmicka 2020, s. 291–304, 313–317]. Mimo że zebrany materiał miejscami ma charakter fragmentaryczny, uznano go za wartościowy i wart udokumentowania w formie publikacji. Jest to szczególnie istotne wobec postępującego pogarszania się stanu wielu elementów stolarki, ich wymiany na nowe lub poddawania nieprofesjonalnym zabiegom konserwatorskim. Już dziś niektóre z prowadzonych przeze mnie w ciągu ostatnich 20 lat badań, a także wykonanych szkiców, zdjęć czy notatek, pozostają jedynym śladem dawnych rozwiązań².

Stan badań

Źródłem podstawowej wiedzy na temat stolarki drzwiowej, jej typów, form oraz budowy pozostaje przede wszystkim artykuł Jana Tajchmana [Tajchman 1991]. Drzwi z bliskiego Żuławom Gdańska poddane zostały kompleksowym badaniom, a wnioski z tych analiz parokrotnie publikowano, przede wszystkim w pracy *Drzwi i wrota w Gdańsku od średniowiecza do współczesności* [Darecka 2024], zawierającej pełne zestawienie literatury przedmiotu.

Historia i architektura żuławskich domów podcieniowych wiele razy była podejmowana przez badaczy oraz miłośników historii, zabytków i regionu. Autorzy często zwracali uwagę na oryginalność i piękno drzwi jako jednego z najważniejszych drewnianych elementów wystroju architektonicznego. Znajdowało to wyraz w zamieszczaniu opisów, fotografii, a nieraz także w analizie stylistycznej [m.in. Schmid 1919, s. 86, 89, 116, 120, 169, 204, 205, 207, 249, 151, 257, 282, 292, 318, 342–344; Kloeppel 1924, s. 132, 153, 161, 167, 168, 202–204, 206; Stankiewicz 1956/1957, s. 524–525; Krzyżanowski 1963, s. 65, 67–78; Soczewica 1997, s. 222–253; Kaczor, Kocięba 2009, s. 50–51; Laskowska 2010, s. 19, 24–28; Koperska-Kośmicka 2010, s. 132–134; Domino 2013, s. 55–58]. Osobny rozdział temu poświęcony zamieszczono w najnowszej monografii dotyczącej domów podcieniowych z 2020 r. [Koperska-Kośmicka 2020, s. 291–304, 313–317]. Przedstawiono tam istotne ogólne dane na temat formy, dekoracji i okuć, a także przemian stolarki z biegiem lat. Zastosowane konstrukcje przedstawiono jednak dość pobieżnie, bez analizy szczegółów, co w kilku przypadkach doprowadziło do błędnych wniosków dotyczących rozpoznania typu konstrukcji. Należy także wspomnieć, że w latach 1960–1980 wiele domów zostało opisanych, opracowanych naukowo oraz zinwentaryzowanych rysunkowo i fotograficznie [Krzyżanowska 1951; Połoczanin 1975; Lewandowski 1978; Chrzanowicz 1978; Stankiewicz 1979, 1980a–c; Góra, Chołuj 1981; Soczewica 1994]. W części obiektów prowadzono również prace budowlano-konserwatorskie, których przebieg opisano i zarejestrowano fotograficznie [Krzyżanowski 1960; Domagała 1968]. Dokumentację wykonano bardzo rzetelnie, niejednokrotnie uzupełniając ją dokładnymi rysunkami stolarki. W obliczu pogarszającego się

of doors and their fittings in chronological order, as this kind of typology has already been devised by other researchers [Koperska-Kośmicka 2020, pp. 291–304, 313–317]. Despite the fact that some of the doors presented in this study do not survive intact, they were nonetheless deemed valuable and worth recording and publishing. This is all the more important given that many of them are steadily deteriorating, being replaced with new ones or subjected to non-professional conservation treatments. Some of my assessments, observations, sketches and photographic records compiled over the past twenty years are now the only evidence which remains of these doors' earlier features.²

Current state of research

The fundamental reference work on historic doors and their different types, forms and construction is the article by Jan Tajchman [Tajchman 1991]. Wide-ranging research has been carried out on doors from Gdańsk, which neighbors the Żuław region, and the results of this work have been presented in several publications, most notably *Drzwi i wrota w Gdańsku od średniowiecza do współczesności* [Darecka 2024], which includes an exhaustive bibliography.

The history and architecture of arcaded houses in Żuławy have inspired numerous studies produced by researchers and amateur historians, as well as enthusiasts of the region and its cultural heritage. Many of them have drawn attention to the beauty and distinctiveness of doors among the principal wooden features of these buildings. This is reflected in the descriptions, photographs and even stylistic analyses included in some publications [Schmid 1919, pp. 86, 89, 116, 120, 169, 204, 205, 207, 249, 151, 257, 282, 292, 318, 342–344; Kloeppel 1924, pp. 132, 153, 161, 167, 168, 202–204, 206; Stankiewicz 1956/1957, pp. 524–525; Krzyżanowski 1963, pp. 65, 67–78; Soczewica 1997, pp. 222–253; Kaczor, Kocięba 2009, pp. 50–51; Laskowska 2010, pp. 19, 24–28; Koperska-Kośmicka 2010, pp. 132–134; Domino 2013, pp. 55–58]. An entire chapter is devoted to window and door framing in the latest monograph on arcaded houses [Koperska-Kośmicka 2020, pp. 291–304, 313–317]. It includes essential facts about its forms, decoration and ironwork and how these changed over the years. Only an outline is given of door construction with no detailed analysis, which in a few cases has resulted in erroneous identification of the specific construction type. It should also be noted that between 1960 and 1980, many houses were expertly examined and recorded using written descriptions, drawings and photographs [Krzyżanowska 1951, Połoczanin 1975, Lewandowski 1978, Chrzanowicz 1978, Stankiewicz 1979, 1980a–c; Góra, Chołuj, 1981; Soczewica 1994]. In some cases, renovation and conservation work was carried out, the course of which was also recorded in written and photographic form [Krzyżanowski 1960, Domagała 1968]. This documentation was compiled with great

stanu zachowania większości domów podcieniowych i znacznych zniszczeń ich detali stanowi ona dzisiaj bardzo cenne źródło wiedzy.

Metody badań stolarki drzwiowej

W celu właściwego rozpoznania drzwi, ustalenia czasu ich powstania oraz ewentualnych przekształceń konieczne jest przeprowadzenie elementarnych badań i analiz: historycznych, archiwalnych oraz ikonograficznych. Zasadnicze znaczenie ma jednak przeprowadzenie szczegółowej inwentaryzacji pomiarowo-rysunkowej, obejmującej widoki obu stron skrzydła oraz przekroje pionowe i poziome, niekiedy wykonywane nawet w kilku miejscach. Ważne jest sporządzenie dokumentacji w odpowiedniej skali: widoków w skali 1:10 oraz detali w skali 1:1³. Dopiero taka dokładność umożliwia szczegółowe odzwierciedlenie wszystkich szczegółów, takich jak profile listewek, ramiaki czy szpungi. Ma to szczególne znaczenie, dlatego że na podstawie takich profili można już wyciągać pewne wnioski, w różnych okresach stosowano bowiem odmienne profile [Darecka 2024a, s. 81, 117, 173, 185, 210, 211]. Ponadto można wytypować elementy przerabiane czy dodawane w okresach późniejszych. Wykonanie takich inwentaryzacji pozwala też na właściwe rozpoznanie konstrukcji, co czasami nie jest możliwe podczas zwykłych oględzin. Konieczna jest przy tym jednoczesna analiza awersu i rewersu, ponieważ widok tylko jednej strony może prowadzić do błędnego rozpoznania typu konstrukcji. W miarę możliwości należy przeanalizować i udokumentować złącza stolarskie. Jest to możliwe po dokładnym porównaniu wymiarów na awersie i rewersie skrzydła. Można używać do tego celu również cienkich drucików, które wsuwane w szczeliny połączeń pozwalają zmierzyć ich głębokość, czy lusterek umożliwiających obejrzenie skrzydła od dołu. Pomocne bywa porównanie badanych rozwiązań z rysunkami w dawnych podręcznikach stolarskich [np. Heurich 1862; Krauth 1890]. Bardziej oczywistą metodą ustalania czasu powstania drzwi jest analiza występującej na nich dekoracji snycerskiej, intarsjowanej lub malowanej, a także formy okuć – zawiasów, uchwyty, kołatek czy sztyldów. Tego typu detale nie zawsze jednak występują bądź ich proste formy stosowano przez kilka stuleci. Badania dendrochronologiczne, choć stanowią najpewniejszą metodę datowania, z różnych względów nie zawsze są możliwe do wykonania. W przypadku drzwi domów podcieniowych metoda ta nie była dotąd stosowana. Badania konserwatorskie służą do rozpoznania pierwotnego sposobu wykończenia powierzchni drewna i jej kolorystyki. Należy pamiętać, że dawne drzwi często były malowane wielobarwnie – poszczególne elementy mogły mieć różne kolory. Kolorystyka jest bardzo ważna dla kompozycji i plastycznego wyrazu nie tylko stolarki, lecz także całego budynku. Drzwi stanowią integralną część architektury, dlatego wyniki badań trzeba zawsze zestawiać z historią budowlaną obiektu oraz analizą samego

care and often included detailed drawings of the windows and doors. Given the ongoing deterioration of most arcaded houses and the extensive damage to their features and details, these records constitute a very valuable source of information.

Investigation methods

The starting point to accurately assess a door, determining when it was made and identifying any alterations, is basic research and analysis of historical, archival and graphic materials. However, the most fundamental step is to complete a survey and drawings, including views of both faces of the door as well as vertical and horizontal cross-sections, sometimes at several points. It is important that these are drawn to the appropriate scale: views to a scale 1:10 and details to a scale of 1:1.³ Only at this scale is it possible to precisely depict all of the details, such as the profiles of moldings, rails, stiles and ledges. This is particularly important, as certain conclusions can be drawn from these profiles, as different ones were used in different periods [Darecka 2024a, pp. 81, 117, 173, 185, 210, 211]. In addition, it is possible to identify elements that were altered or added at a later date. Surveys of this type also enable correct identification of the construction, which is sometimes not possible from a simple visual inspection alone. Another important issue is to analyze both the front and back of the door simultaneously. Looking at one face only sometimes gives a false impression of the construction type. Where possible, joints should be analyzed and drawn. This can be accomplished by carefully comparing their dimensions on the front and back face. Thin wires (which can be inserted into the gaps at the joints so that their depth can be measured) and mirrors (which can allow for examination of the underside of the door leaf) can also be used for this purpose. Comparing the joints with drawings found in old joinery manuals [Heurich 1862, Krauth 1890] may also be helpful. Another, more obvious, method for dating a door is to analyze any inlays, carved or painted decoration on it, as well as its ironwork: hinges, handles, knockers and escutcheons. However, not all doors have these details or alternatively some of them are of simple forms which remained unchanged for several hundred years. Although dendrochronological analysis offers the most reliable means of dating, it is not always feasible for various reasons. This method was not applied to any of the arcaded house doors. Conservation analysis allows us to determine the original surface finish and color scheme of the door. It is worth bearing in mind that doors were often painted in multiple colors—different elements could be painted in different colors. Color schemes are crucial to the composition and artistic expression not only of the woodwork but of the entire building. Doors constitute an integral part of the overall architecture, and the results of research carried out on them should be compared and contrasted with the building's construction history and with an analysis

otworu drzwiowego: jego formy, wymiarów, ościeży i wszystkich zachowanych tam śladów.

Analiza konstrukcji drzwi w domach podcieniowych na wybranych przykładach

Większość żuławskich domów podcieniowych została zbudowana w okresie od XVII do 1. połowy XIX w. Zachowana w nich stolarka drzwiowa reprezentuje kilka typów konstrukcji i dekoracji charakterystycznych dla kolejnych epok – od baroku i rokoka przez klasycyzm i empire po eklektyzm. Dla stolarki barokowej najbardziej charakterystyczna jest jedna wydłużona, symetryczna płycina z gierowaniami, łukami i uskokami (Trutnowy), a dla rokoka – podział na dwa poziome płycin, z górną wyższą, o asymetrycznym wykroju wykorzystującym linie faliste (Rozgart, Steblewo). Najliczniej w opisywanych domach występują drzwi podzielone na dwa poziome prostokątne płycin z przełomu XVIII i XIX w. z dekoracją klasycystyczną. Charakteryzuje się ona przede wszystkim zastosowaniem płaskorzeźbionych rozet liściastych lub kwiatowych nałożonych na płycin, a także rowkowaniem przeważnie dolnych, często pogrubionych pól (Marynowy, Orłowo, Nowa Cerkiew, Nowa Kościelnica, Nowy Staw, Bystrze, Koszwały, Żuławki, Klecie). Warto zaznaczyć, że bogactwo rozwiązań dekoracyjnych klasycystycznych drzwi w domach podcieniowych jest znacznie większe niż w stolarce znanej z pobliskiego Gdańska.

W 1. połowie XIX w. popularne stały się podziały na cztery lub pięć poziomów jednakowych, kwadratowych lub prostokątnych płycin, w układzie „leżącym” (Gniazdowo, Lubieszewo, Świerki, Stalewo). Z kolei podziały i opierzenia inspirowane motywami architektonicznymi, takimi jak tympanony czy pilastry, pojawiły się w drzwiach eklektycznych od ok. połowy XIX w. (Nowe Dolno, Zwierzno). Przez cały okres nowożytny i XIX w. wykonywano również drzwi deskowe opierane deskami o układach w jodełkę lub romby (Lipce, Nowa Kościelnica).

Wśród omawianych przykładów reprezentowane są konstrukcje deskowe wzmocnione listwami lub szpunгами albo opierzone innymi konstrukcjami (zdwojone), a także rozwiązania ramowo-płycinowe oraz ich warianty ze zdwojoną ramą. Znalezione też rozwiązania nietypowe, rzadko spotykane w innych regionach.

Jako przykład popularnej konstrukcji deskowej opierzonej deskami w układzie rombowym, ujętej dodatkowo w ramę, można wskazać dwoinkowe drzwi frontowe domu Lwi Dwór w Gdańsku Lipcach (ryc. 1). Dotychczas ustalono, że jest to najstarszy zachowany dom podcieniowy (sprzed 1600 r.), a analiza stolarki wraz z okuciami, zwłaszcza zamkiem i szyldelem kołatki, wskazuje, że drzwi najprawdopodobniej są pierwotne. Pionowe deski połączono na zakład i dodatkowo wzmocniono poziomymi listwami mocowanymi przy użyciu licznych gwoździ po stronie rewersu. Awers natomiast obito listwami o profilowanych krawędziach,

of the doorway itself: its form, dimensions, jambs and any visible traces left there.

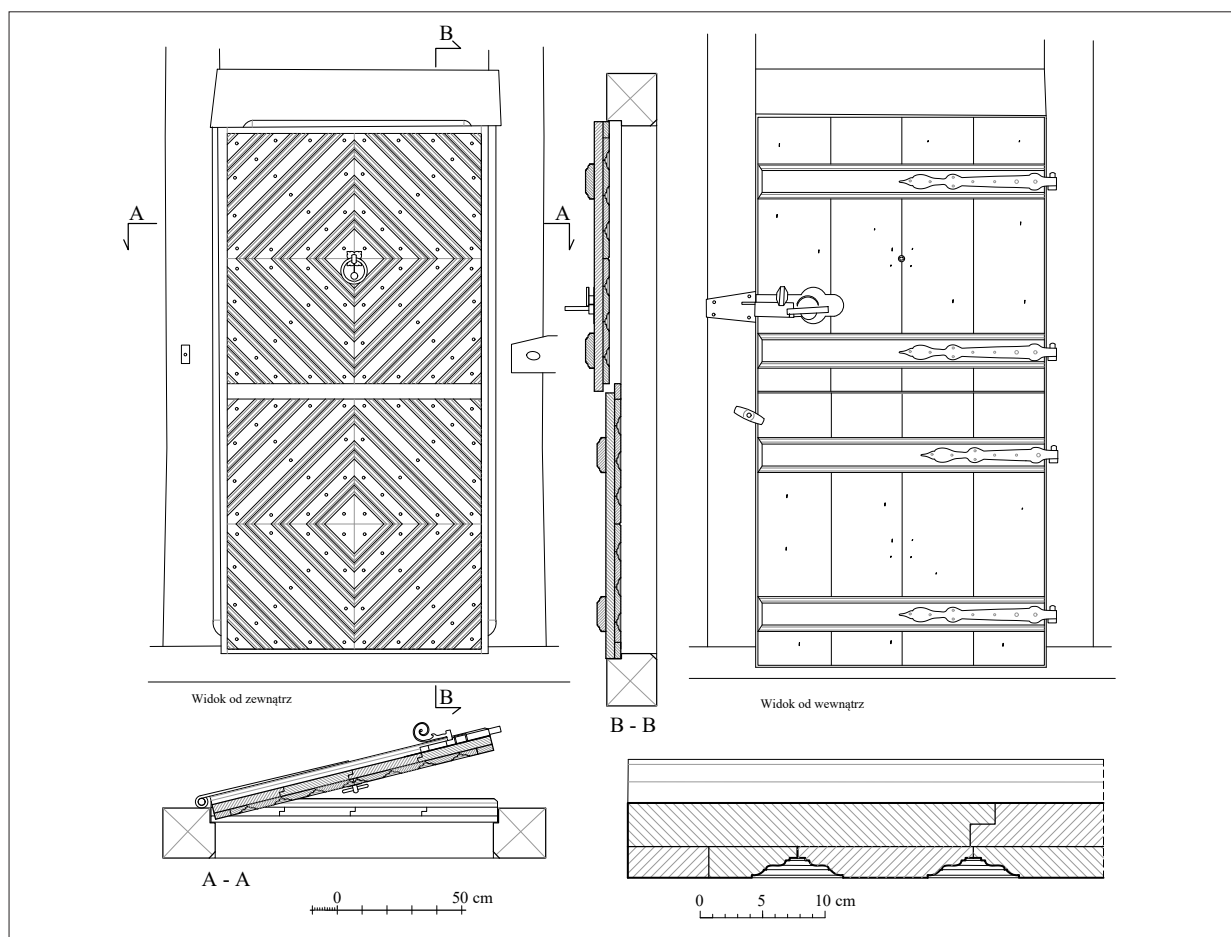
Analyzing the construction of doors in arcaded houses: selected examples

Most arcaded houses in Żuławy were built between the seventeenth and mid-nineteenth century. The doors of these houses represent several types of construction and decoration typical of successive periods within this time span: from the Baroque and Rococo to Classicism, Empire and Eclecticism. The most characteristic feature of the Baroque style is a single, elongated, symmetrical panel with arches and beveled or stepped moldings (Trutnowy), whilst Rococo period doors usually have two panels, the upper of which is taller, and both of which have asymmetrical outlines incorporating curved or wavy lines (Rozgart, Steblewo). The most commonly noted doors in arcaded houses date from the late eighteenth/early nineteenth century and feature two rectangular panels with Classicist decoration. This style is characterized by the use of low-relief, foliate or floral rosettes superimposed on the panels and by the use of fluting, usually on the lower panel, which is often thicker than the upper one (Marynowy, Orłowo, Nowa Cerkiew, Nowa Kościelnica, Nowy Staw, Bystrze, Koszwały, Żuławki, Klecie). It is worth noting that the variety of decorative designs on Classicist doors in arcaded houses is far greater than that seen on doors in nearby Gdańsk.

In the first half of the nineteenth century, doors divided into four or five rows of identical, square or rectangular, horizontal panels became popular (Gniazdowo, Lubieszewo, Świerki, Stalewo). Eclectic doors were divided or braced with architectural motifs such as tympanums and pilasters from around the mid-nineteenth century (e.g., Nowe Dolno, Zwierzno). Board doors braced with planks arranged in a herringbone or diamond pattern were also made throughout the early modern period and the nineteenth century (Lipce, Nowa Kościelnica).

The doors under discussion include those of boarded construction which were braced with battens, wedged ledges or other structures (double layers of boards), as well as frame-and-panel doors, some of which are of the variant with a double frame. Unusual designs, rarely found elsewhere, were also noted.

An example of the popular boarded construction braced with planks arranged in a diamond pattern, in this case within a frame, is provided by the split door of a house in Gdańsk Lipce known as the Lwi Dwór (Fig. 1). It has been established that is the oldest surviving arcaded house (dating from before 1600), and analysis of the door and its fittings, in particular the lock and the backplate of the knocker, indicate that it is probably original. The vertical boards are lap-jointed and additionally reinforced with horizontal battens held in place with multiple nails on the reverse side of the door. In contrast, the front is studded with

Ryc. 1. Inwentaryzacja rysunkowa drzwi frontowych dwioinkowych w Lwim Dworze w Gdańsku Lipcach według stanu sprzed prac remontowych w 2004 r.; autorką wszystkich fotografii i rysunków jest K. Darecka

Fig. 1. Survey drawing of the split door in the main entrance to the Lwi Dwór in Gdańsk Lipce, drafted prior to renovation work carried out in 2004; all photographs and drawings by Katarzyna Darecka

połączonych na styk prosty. Listwy te dodatkowo przymocowano gwoździemi, z których większość przechoodzi na wylot i ma zagięte końcówki. Do zamykania dolnego skrzydła stosowano drewniany prostokątny element – klocek osadzony w odrzwiach w sposób umożliwiający jego obracanie.

Do rozwiązań rzadziej stosowanych należą drzwi domu w Trutnowach⁴. W półokrągło zakończonym otworze wejściowym od strony wnętrza umieszczono prostokątną stolarkę jednoskrzydłową z furtką o konstrukcji deskowej wzmocnionej listwami (ryc. 2). Na awersie furtki nałożono profilowane listewki ułożone w kształt barokowej płyciny, tworząc iluzję rozwiązania ramowo-płycinowego. Należy zauważyć, że podziały i kompozycja tej stolarki nie odpowiadają formie otworu wejściowego. Inne pseudo płycinowe rozwiązanie występuje wewnątrz tego samego domu. Na skrzydle zbudowanym z jednej ramy wypełnionej pionowo ułożonymi deskami również nałożono listewki tworzące wydłużoną barokową płycinę (ryc. 3). Dla podkreślenia głębi i trójwymiarowości w narożach dodano jeszcze specjalnie wycięte deseczki.

Nietypową konstrukcję odnotowano także w dwóch domach w Steblewie (nr 15 i 50). Dwuskrzydłowe

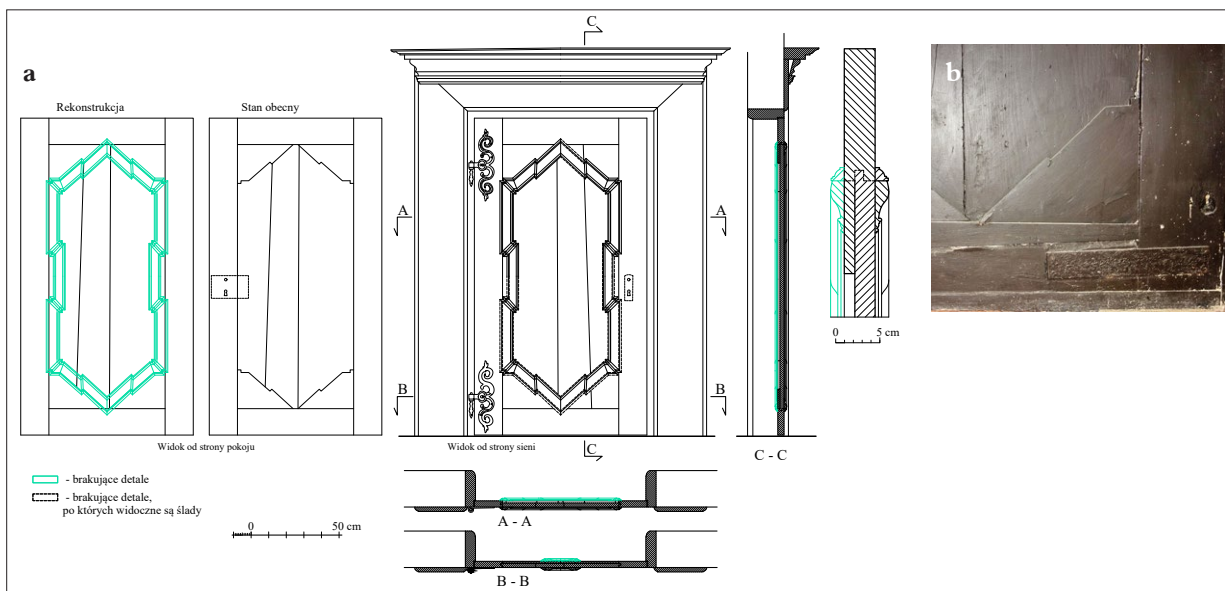
butt-jointed battens with profiled edges. These battens were additionally secured with nails, most of which are clenched. A rectangular timber block, mounted in the door frame in such a way that it could pivot into place, was used to hold the lower section of the door shut.

One of the more unusual door designs was noted in a house in Trutnowy,⁴ where a rectangular, single-leaf door with a single-leaf wicket of board-and-batten-construction has been fitted from the inside in a doorway with a rounded arch (Fig. 2). The front face of the wicket features moldings arranged to form the outline of a Baroque panel, creating the illusion of a frame-and-panel structure. It is noteworthy that the divisions and composition of this door are in no way suited to the shape of the doorway. There is another pseudo-paneled door inside this house. Its single leaf comprises a frame filled with vertical boards to which moldings have been fixed to mimic the shape of an elongated Baroque panel (Fig. 3). However, to enhance the effect of depth and three-dimensional realism, specially cut-out pieces of wood were added at the corners.

An unusual type of construction was recorded at two houses in Steblewo (no. 15 and 50). The double door at no. 15 is set in a door frame featuring a deco-

Ryc. 2. Odtworzone drzwi frontowe domu w Trutnowach: a) awers, b) oryginalny fragment
Fig. 2. Reconstructed front door of the house in Trutnowy: a) front face, b) original section

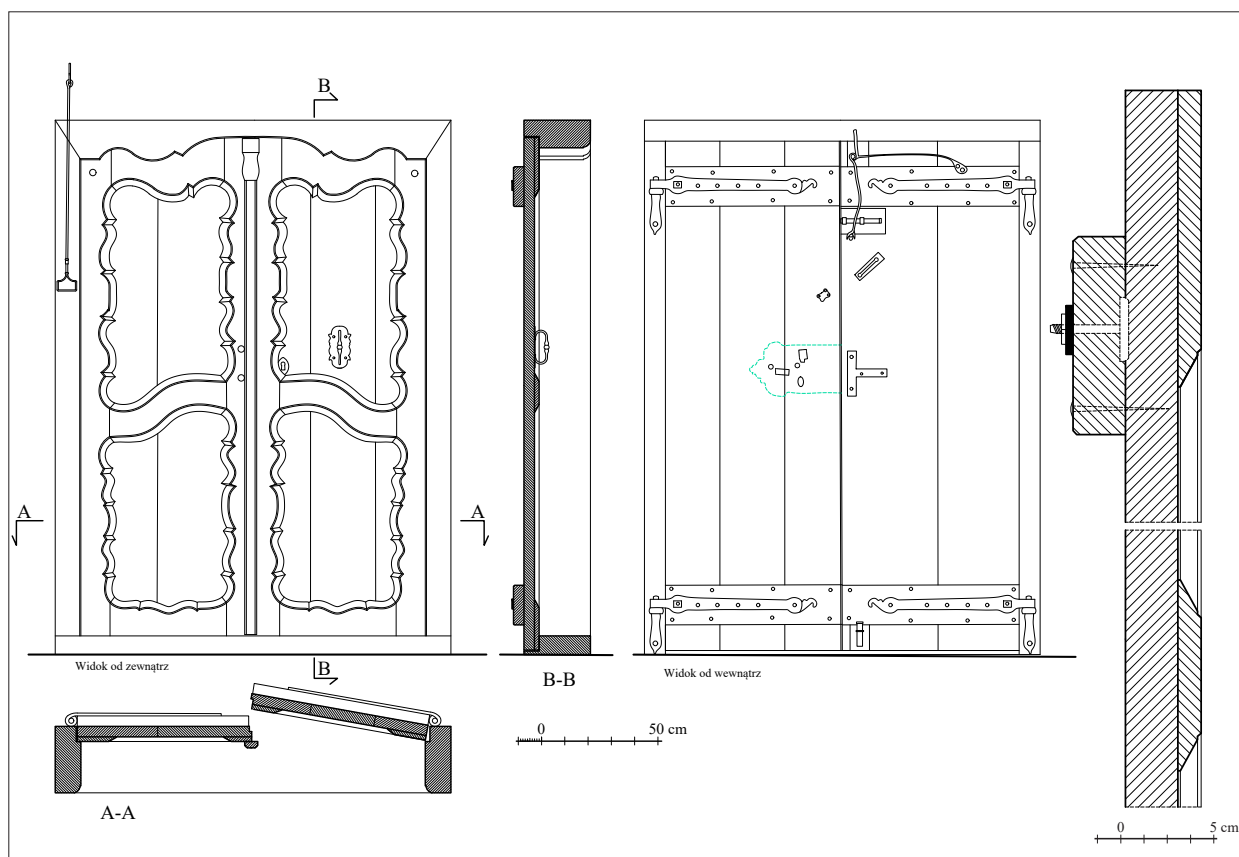
Ryc. 3. Drzwi wewnętrzne domu w Trutnowach: a) inwentaryzacja pomiarowo-rysunkowa, b) detal
Fig. 3. Internal door of the house in Trutnowy: a) measured survey drawing, b) detail

drzwi w domu nr 15 zamontowane są w odrzwiach, których nadproże zostało dekoracyjnie wycięte w formy faliste (ryc. 4). Wykrój płycin jest również falisty i niesymetryczny – charakterystyczny dla rokoka. Jednak poła płycin dają tylko złudzenie konstrukcji ramowo-płycinowej. Efekt ten osiągnięto inaczej niż w opisanym wcześniej przykładzie: właściwa konstrukcja ma charakter deskowo-listwowy i jest widoczna od strony wnętrza, natomiast rokokowa rama stanowi jedynie opierzenie.

Drzwi frontowe domu w Żuławkach nr 64 mają charakterystyczną dla klasycyzmu dekorację płycin uzyskaną przez żłobkowanie i pogrubienie dolnych partii (ryc. 5). Od strony awersu widoczna jest kon-

ratywnie rzeźbione nadproże z falistym wykończeniem (Fig. 4). Płeciny również mają faliste krawędzie i są asymetryczne, w typowym stylu rokoka. Jednak płeciny same w sobie dają wrażenie konstrukcji ramowo-płycinowej. Ten efekt osiągnięto innymi środkami niż w poprzednim przykładzie. Ta drzwi były wykonane w konstrukcji desek i listw, co jest widoczne z wnętrza. W tym czasie rokokowa rama służyła jedynie jako podpora.

Frontowe drzwi domu nr 64 w Żuławkach mają typową dekorację płycin z klasycyzmu, w której dolne płeciny są grubsze i żłobkowane (Fig. 5). Z zewnątrz widzimy konstrukcję ramowo-płycinową z trzema rzędami płycin. Jednak z wewnątrz, drzwi

Ryc. 4. Inwentaryzacja pomiarowo-rysunkowa drzwi domu w Steblewie

Fig. 4. Measured survey drawing of the door of a house in Steblewo

struktura ramowo-płycinowa o trzech poziomach płycin, od wewnątrz zaś – deskowa z listwą czołową. W tym przypadku dwie konstrukcje złożono w jedną, tworząc konstrukcję zdwojoną. Zabieg taki wykonano prawdopodobnie w celu wzmocnienia modnej wówczas i coraz częściej stosowanej, ale być może niezbyt sztywnej konstrukcji ramowo-płycinowej. Takie rozwiązania wzmiankuje też Jan Tajchman [Tajchman 1991, s. 273]. Możliwe jest także, choć mniej prawdopodobne, że na wcześniejsze drzwi deskowe nabitą w późniejszym okresie drugą konstrukcję z klasycystyczną dekoracją. Analogiczną sytuację zidentyfikowano w drzwiach frontowych (dwoinkowych) domu nr 6 w Żuławkach.

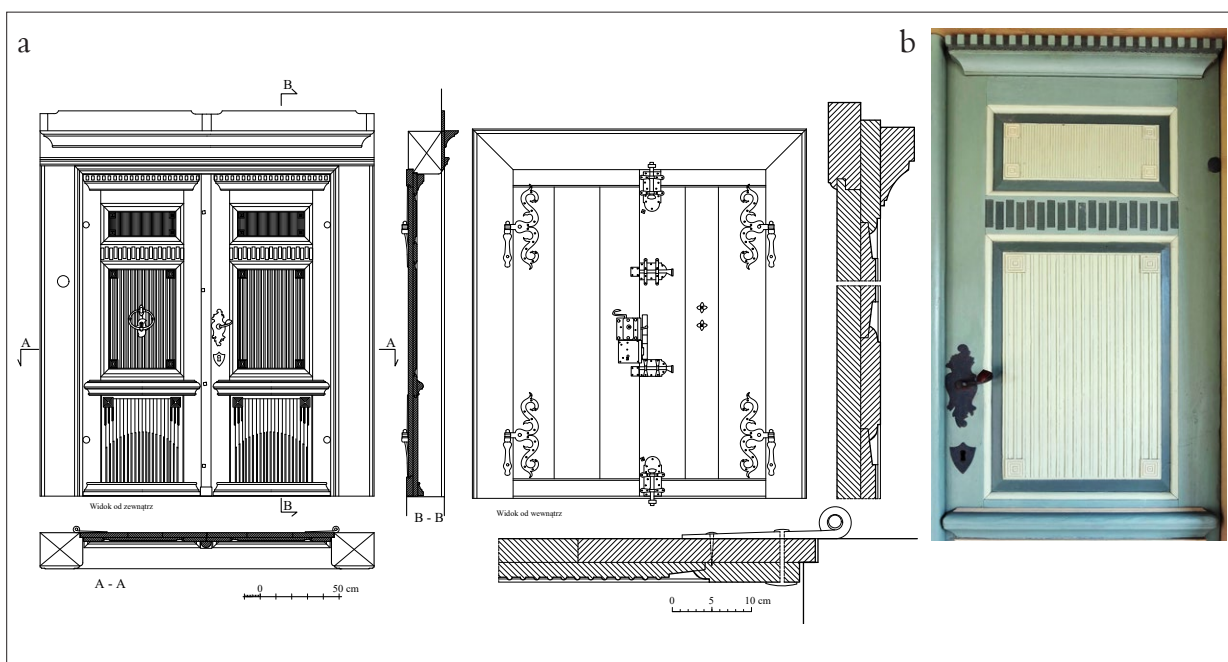
Właściwą konstrukcję ramowo-płycinową stwierdzono dopiero w dwuskrzydłowych drzwiach trzech domów w Orłowie (nr 1, 3 i 33) oraz dwóch w Marynowach (nr 19 i 70). Niektóre różnią się jednak szczegółami. W domu podcieniowym nr 3 w Orłowie ramy i płyciny mają taką samą grubość i są połączone złączem wpustowo-wypustowym (ryc. 6). W efekcie od strony awersu płyciny osadzone głębiej niż ramę, natomiast po stronie rewersu jest na odwrót – płyciny wysunięto przed lico.

Warto przypomnieć, że stolarki z Orłowa (przy ul. Żuławskiej 66, Mennonickiej 11 i Orłowo Pierwsze 1) oraz z Marynowych (nr 19), osadzone w obramieniach bogatych portali z napisami fundacyjnymi

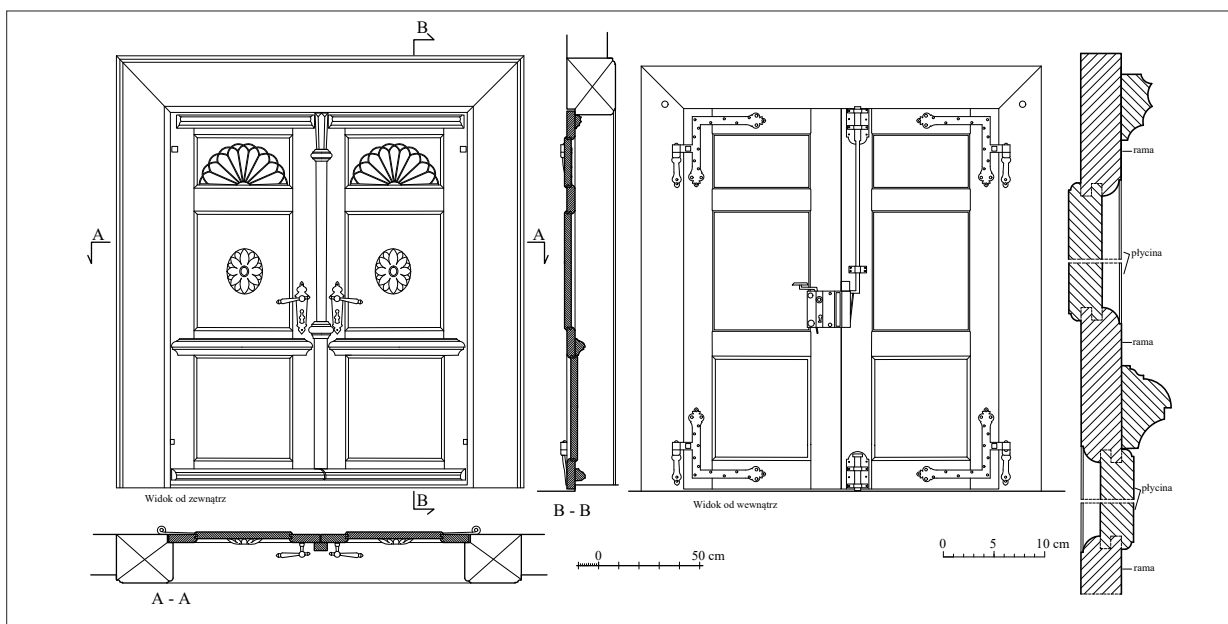
exhibits a boarded construction with a top rail. In this instance, the two constructions were combined to create a double-layer door. This was probably done to reinforce the frame-and-panel construction, which was already in popular use at the time, but may not have been particularly sturdy. This type of design is also mentioned by Jan Tajchman [Tajchman 1991, p. 273]. It is also possible, though less likely, that the second construction with Classicist decoration was fixed to the earlier board door at a later date. A similar case was observed with the front door (of the split variety) of house no. 6 in Żuławki.

True frame-and-panel construction is represented by the double-leaf doors of three houses in Orłowo (no. 1, 3 and 33) and two in Marynowy (no. 19 and 70), though some of them differ in their details. In arched house no. 3 at Orłowo, the frame and panels are of the same thickness and are connected using tongue-and-groove joints (Fig. 6). This created a visual effect whereby, from the front, the panels are set deeper than the frame, whilst at the back the situation is reversed: the panels protrude beyond the face of the door.

Notably, the doors from Orłowo (at 66 Żuławska, 11 Mennonicka, and 1 Orłowo Pierwsze streets) and Marynowy (no. 19), set in frames within ornate portals bearing foundation inscriptions and dates, are identical. They were made in 1802 and 1803 for houses built by Peter Loewen. The door leaves are divided into three

Ryc. 5. Drzwi frontowe domu nr 64 w Żuławkach: a) inwentaryzacja pomiarowo-rysunkowa, b) skrzydło drzwiowe
 Fig. 5. Front door of house no. 64 in Żuławki: a) measured survey drawing, b) door leaf

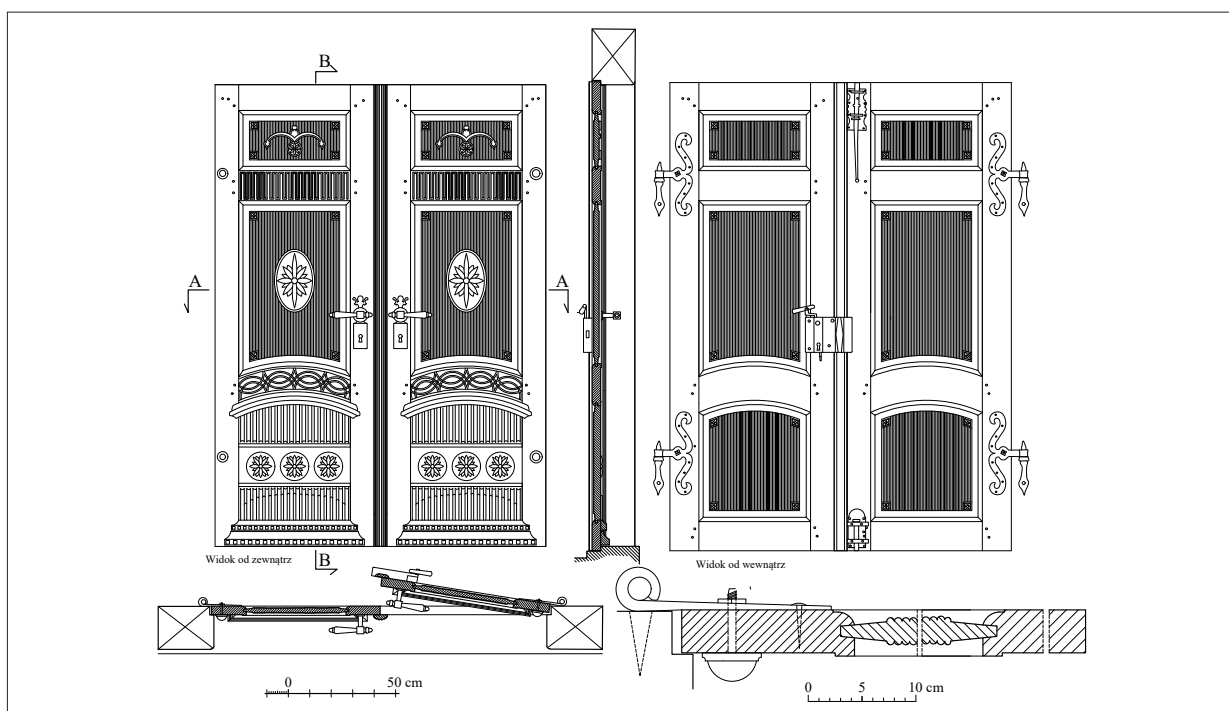

Ryc. 6. Inwentaryzacja pomiarowo-rysunkowa drzwi domu nr 3 w Orłowie
 Fig. 6. Measured survey drawing of the door of house no. 3 in Orłowo

i datami, są identyczne. Powstały w latach 1802–1803 w domach zbudowanych przez Petera Loewena. Skrzydła podzielono na trzy poziomy płyciny. Niemal cała powierzchnia awersu – zarówno płycin, jak i poziomych ramiaków – jest dekoracyjnie opracowana z wykorzystaniem motywów typowych dla klasycyzmu. Pod względem konstrukcyjnym awers i rewers są takie same (ryc. 7). Płyciny są cieńsze od ramy i wsunięte w rowek wykonany w ramiakach, co oznacza, że ich montaż musiał się odbywać jednocześnie z montażem ram.

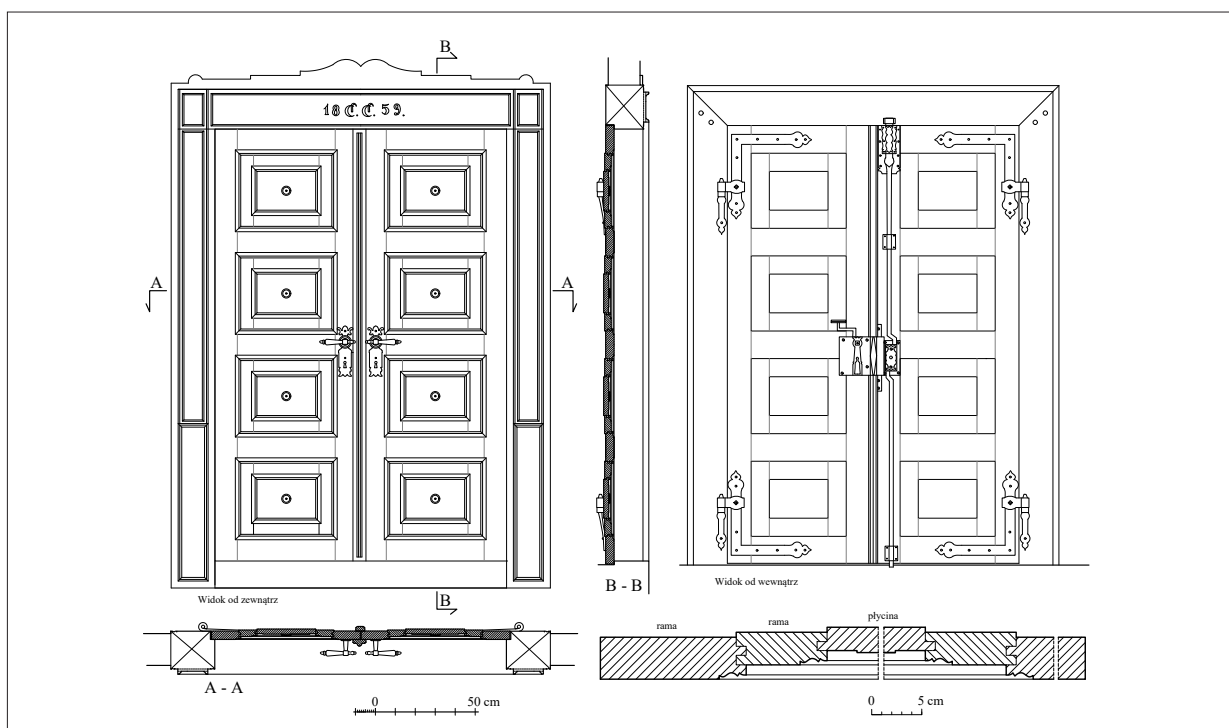
rows of panels. Virtually the entire surface of the front face (both panels and rails) is decorated with motifs typical of Classicism. In terms of construction, the front and back are identical (Fig. 7). The panels are thinner than the frame and were inserted into a groove in the frame. The panels and frame must have been assembled at the same time.

A more elaborate variant of frame-and-panel construction was used for the door of house no. 75 in Żuławki (Fig. 8). There are four rows of rectangular

Ryc. 7. Inwentaryzacja pomiarowo-rysunkowa drzwi domu nr 19 w Marynowach

Fig. 7. Measured survey drawing of the door of house no. 19 in Marynowy

Ryc. 8. Inwentaryzacja pomiarowo-rysunkowa drzwi frontowych domu nr 75 w Żuławkach

Fig. 8. Measured survey drawing of the front door of house no. 75 in Żuławki

Bardziej rozbudowany wariant ramowo-płycinowy zastosowano w drzwiach domu nr 75 w Żuławkach (ryc. 8). Przy czterech poziomych prostokątnych płycin wykonano dodatkowe ramy – wewnątrz zasadniczej ramy umieszczono kolejną i dopiero w niej osadzono płycinę. Wszystkie elementy mają tę samą grubość, a połączenia

panels with additional frames, meaning that an additional frame was fitted inside the main frame and it was within this inner frame that the panels were fixed. All of these elements are of the same thickness and they are connected by tongue-and-groove joints. As in the previous example, the individual parts must have been

między nimi wykonano na złącza wpustowo-wypustowe. Montaż poszczególnych części, podobnie jak stwierdzono powyżej, musiał przebiegać jednocześnie. W tym przypadku awers różni się jednak od rewersu.

Ramiaki w konstrukcji ramowo-płycinowej łączono w narożach na przelotowe złącza widlicowe. Natomiast połączenia pionowych ramiaków z poziomymi środkowymi wykonywano na kryte (nieprzelotowe) półkrzyżowe złącze widlicowe. Czop zwykle był wzmacniany dwoma kołkami o przekroju graniastym, zbliżonym do kolistego, niekiedy soczewkowatym, wbijanymi na wylot przez ramę⁵. Profilowania krawędzi ramiaków przy styku z płyciną stosowane w żuławskiej stolarce są typowe i charakterystyczne dla okresu ich powstania. W XVIII w. nie były one zbyt rozbudowane – przeważnie składały się z uskoku i ćwierćwałka, a lustro płyciny wysuwano do lica i wyodrębniano za pomocą uskoku. W XVI–XVII w. oraz od początku XIX w. profile były bardziej rozbudowane i drobniejsze, np. złożone z uskoku, ćwierćwałka, kolejnego uskoku i wklęsli. W konstrukcjach deskowych deski opierzenia miały z obu stron profile charakterystyczne dla okresu, w którym powstały. Dla XVIII i XIX w. były to najczęściej profile składające się z uskoku i ćwierćwałka, niekiedy uzupełnione dodatkowym uskokiem.

Interesujący detal przy stolarce drzwiowej zidentyfikowano w Koszwałach (ryc. 9). Po obu stronach drewnianych odrzwi, od strony wnętrza, zamontowano drewniane zaczepy służące do zakładania na nich poziomej belki, stanowiącej dodatkowe wzmocnienie i zabezpieczenie antywłamaniowe.

Kolorystyka i problematyka konserwatorska

Wiele stolarzek drzwiowych na Żuławach zachowało się do dzisiaj, jednak ich stan, podobnie jak stan samych domów, nie jest na ogół dobry⁶. Powierzchnie drewniane są zazwyczaj przemalowane, a warstwy malarskie w wielu miejscach spękane, odspojone i z ubytkami. Drewno od strony zewnętrznej bywa często silnie zniszczone, zwłaszcza w dolnych partiach, i ma wiele ubytków. Przyczyną takiego stanu jest niewykonywanie bieżących napraw, wynikające zazwyczaj z niedostatku środków finansowych, a niekiedy również z braku świadomości historycznej wartości drzwi. Niektóre stolarki zostały częściowo przekształcone lub zmodernizowane, bądź dostawiono do nich dodatkowe drzwi w celu lepszej izolacji termicznej wewnątrz (np. w Świerkach). Czasami zabudowywano podcień i wówczas pierwotne drzwi zewnętrzne stawały się wewnętrznymi (np. w domu nr 7 w Marynowach oraz w Zwierzynie). Jedynie nieliczne drzwi doczekały się konserwacji, choć nie zawsze przeprowadzonej w sposób właściwy.

Do dobrych przykładów takich działań, zasługujących na uznanie, należy dom podcieniowy nr 64 w Żuławkach. Przed przystąpieniem do prac przeprowadzono tam dokładne rozpoznanie obiektu i badania konserwatorskie oraz opracowano program restauracji [Jaszczak 2016; Pabiś-Ptak 2016]. Dom nadal jest

assembled simultaneously. In this instance, the front and back are not the same.

In frame-and-panel construction, the stiles and rails of the frame were connected at the corners using through bridle joints. Meanwhile, blind bridle joints were used to connect the stiles to the central rails. The tenon was usually reinforced by driving two roughly round dowels through the joint.⁵ In Żuławy doors, the moldings cut into the edges of the stiles and rails at the point where they meet the panels are typical and characteristic of the period in which they were made. In the eighteenth century they were not very elaborate. These moldings usually consisted of a chamfer and quarter round, whilst the edges of each panel were chamfered and the face of the panel was flush with the rails and stiles. In the sixteenth and seventeenth centuries, and again from the early nineteenth century onwards, moldings became finer and more intricate, comprising, for example, a chamfer, a quarter round, a chamfer and a concave bead. In board doors, the bracing members on both sides featured moldings characteristic of the period in which they were made. In the eighteenth and nineteenth centuries these were most often a chamfer and a quarter round, sometimes with an additional chamfer.

An interesting feature of door joinery was noted in a house in Koszwały (Fig. 9). From the interior, wooden supports were mounted on either side of a timber door frame. These would have held a horizontal beam in place to reinforce the door and provide extra security.

Color schemes and conservation issues

Numerous historic doors have survived in the Żuławy region, but, like the houses themselves, they are in poor condition.⁶ In most cases, the wooden surfaces have been repainted, and in many places the paint layers are cracked, peeling or have flaked away. The timber on the exterior is often severely decayed with multiple losses, particularly in the lower sections. This sorry state is caused by a lack of running repairs, which is usually due to inadequate financial resources and sometimes a lack of awareness of the historical value of these doors. Some of them have been partially altered or modernized, or a second door has been added for better thermal insulation of the interior (e.g., in Świerki). In some instances, the arcade was later enclosed, meaning that the original external door then became an internal one (e.g., house no. 7 in Marynowy, and in Zwierzno). Conservation work has been carried out on a few of the doors, though not always in line with best practice.

Among the commendable examples is the arcaded house no. 64 in Żuławki. Before work began, a thorough survey and conservation assessment was conducted and a restoration schedule was drawn up [Jaszczak 2016, Pabiś-Ptak 2016]. Work on the house is ongoing and is being implemented in phases. Small

Ryc. 9. Detal do antywłamaniowego blokowania drzwi w Koszwałach

Fig. 9. Detail of an anti-burglary blocking device on a door in Koszwały

Ryc. 10. Detal drzwi dwioinkowych w Lwi Dwór po pracach konserwatorskich

Fig. 10. Detail of a split door from the Lwi Dwór following conservation work

w trakcie prac, prowadzonych etapami. Na wewnętrznej stolarnie widoczne są wykonane odkrywki stratygraficzne, ukazujące bogactwo pierwotnych rozwiązań kolorystycznych. Drzwi frontowe zostały już poddane profesjonalnej konserwacji i odzyskały historyczną kolorystykę: odrzwia są kremowe, ramy konstrukcji ramowo-płycinowej – szarozielonkawe, kanelowane płyciny – jasnoszarozielone, a wręgi przy płycinach i wgłębne dekoracje geometryczne – stalowoszare (ryc. 5b). W zwieńczeniu drzwi obecni właściciele, zgodnie z historyczną tradycją, umieścili swoje imiona i datę renowacji – 2016. Rewers stolarki w całości odzyskał kolorystykę oliwkową, a okucia – czarną.

Z dużą pieczołowitością potraktowano również wszystkie drzwi wewnętrzne domu w Trutnowach, pochodzące z różnych okresów i charakteryzujące się odmiennym opracowaniem powierzchni – woskowaniem, malowaniem, fornirowaniem czy intarsjowaniem. Wszelkie ubytki uzupełniano zgodnie z pierwowzorem. Uszkodzone okucia zawiasowe jedynie uzupełniono, pozostawiając oryginalne elementy, zamiast wymieniać je w całości. Co interesujące, brakujące fragmenty w intarsjowanej dekoracji jednych z drzwi odtworzono poprzez ich namalowanie na drewnie. Zabieg ten wykonano perfekcyjnie.

W domu nr 6 w Żuławkach przeprowadzono gruntowną rewaloryzację w 2. dekadzie XXI w. Wszystkie drzwi zachowano, poddano je starannej konserwacji i przywrócono ich oryginalną kolorystykę⁷. Drzwi wejściowe w całości pomalowano na kolor oliwkowy, natomiast bliki (krawędzie) dekoracji snycerskiej oraz inskrypcję w nadprożu z datą 1825 delikatnie podkreślono brązem w proszku. Zabieg ten w ocenie współczesnej uatrakcyjnił stolarkę, jednocześnie zakłamał jednak pierwotne roz-

test areas where layers of paintwork have been removed revealing a wealth of colorful treatments can be seen on the internal doors. The front door has already undergone professional conservation and its original color scheme has been restored: the door frame is cream, the stiles and rails of the frame-and-panel construction are grayish-green, the fluted panels are light grayish-green, and the rebates around the panels are steel gray, as are the recessed geometric motifs (Fig. 5b). In keeping with historical tradition, the current owners have added their names and the date of renovation (2016) above the door. The back of the door has been restored to its original olive green color with black ironwork.

All internal doors at the house in Trutnowy, which date from various periods and feature various surface finishes (waxed, painted, veneered or inlaid), were treated with great care. Any losses were restored as per the original design. Damaged hinge fittings were repaired whilst retaining original elements instead of replacing them in their entirety. Interestingly, missing areas of inlaid decoration on one of the doors were imitated by painting the design onto the wood, and this was executed to perfection.

A comprehensive restoration program was carried out at house no. 6 in Żuławki in the 2010s. All of its doors were preserved, undergoing meticulous conservation treatments and being restored to their original color schemes.⁷ The front door is painted entirely in olive green. However, the edges of the carved decoration and the date inscription (1825) on the lintel are subtly accentuated with bronze powder. This measure, in modern opinion, has enhanced the woodwork, but unfortunately it has also distorted the

wiązanie kolorystyczne. Drzwi wewnętrzne utrzymano również w przeważającej części w kolorze oliwkowym, z wyróżnieniem elementów podziałów takich jak płyciny, wręgi czy listwy w kolorach białym, czerwonym i stalowym. Częściowo wzorowano się w tym zakresie na innych obiektach z 2. połowy XVIII w. w Gdańsku.

Warto jeszcze wspomnieć o innej pozytywnej inicjatywie konserwatorskiej polegającej na zachowaniu kilku par drzwi wraz z portalem z 1754 r., pochodzących z dawnej, drewnianej, ale nieistniejącej już karczmy w Marynowach. Zamontowano je w domu podcieniowym przeniesionym z Jelonek do Żelichowa. Pozostałe, oryginalne drzwi w tym domu zostały poddane konserwacji – na niektórych widać pierwotną kolorystykę: zieloną, szaroniebieską oraz ugrową. W stolarce wejściowej z 1843 r., o prostej konstrukcji ramowo-płycinowej, odtworzono na podstawie archiwalnych zdjęć malowane dekoracje kwiatowe⁸. Choć jest to rekonstrukcja malarska, daje jednak wyobrażenie o dawnym sposobie zdobienia drzwi.

Do negatywnych przykładów zaliczyć trzeba prace przeprowadzone przy wzmiankowanych już drzwiach domu w Lipcach. Rewaloryzację obiektu przeprowadzano w 1960 r., a następnie w latach 2004–2006⁹. Dawne drzwi zewnętrzne wprawdzie zachowano, jednak w celu wzmocnienia konstrukcji znacznie zniekształcono. Doprowadziło to do zatarcia ich historycznej formy. Drzwi frontowe, dwioinkowe, o konstrukcji deskowej wzmocnione poziomymi listwami, a od strony awersu opierzone deskami ułożonymi w romb, zachowały swoją właściwą, historyczną formę. Od strony wnętrza z kolei dodano nową ramę, przykręconą do oryginału współczesnymi śrubami, a oba skrzydła zespolono w jedno. Dodano też nowe odrzwia i zawiasy o udziwnionej formie – ani historycznej, ani współczesnej (ryc. 10). Oryginalny zamek zamontowano ponadto na podkładce ze sklejek. Czyszczenie niemalowanej powierzchni odwrocia przeprowadzono w sposób agresywny, prawdopodobnie przy użyciu metalowych szczotek, uszkadzając profile poziomych listew. Podobnie postąpiono w przypadku drzwi tylnych – również dwioinkowych, lecz o prostej konstrukcji deskowo-listwowej (złożonej z dwóch szerokich desek). Szlifowanie powierzchni doprowadziło do zatarcia śladów ręcznej obróbki strugiem zdzierakiem w postaci wzdłużnych, półkolistych wgłębień po stronie rewersu. W tych drzwiach, nawet od strony zewnętrznej, dodano nowe ramy z poprzeczkami oraz współczesne okucia. Podczas prac usunięto również interesujące drewniane detale służące do zamykania dolnych skrzydeł – w jednym przypadku był to obracany drewniany klocek zamontowany w odrzwiach, w drugim zaś duży drewniany zamykacz dźwigniowy. Elementy te zidentyfikowano podczas rozpoznania w 2004 r.¹⁰

W domu podcieniowym nr 19 w Marynowach badania i prace konserwatorskie prowadzono w latach 2010–2015¹¹. Drzwi – zarówno zewnętrzne, jak i wewnętrzne – zachowano, usunięto z nich jednak niestety wszystkie nawarstwienia malarskie, aż do surowego sosnowego drewna. Z przeprowadzonego rozpoznania

original design. Most of the internal doors are also olive colored, with features such as panels, rebates and moldings variously highlighted in white, red or steel gray. To some extent, inspiration for this was drawn from doors in Gdańsk dating from the late eighteenth century.

It is also worth mentioning another positive conservation initiative to preserve several doors and a portal dating from 1754, salvaged from a no-longer-extant wooden inn in Marynowy. They have been installed in an arcaded house that was relocated from Jelonki to Żelichowo. The remaining original doors in this building have been restored, some of them retaining their original green, bluish-green or ochre color schemes. The entrance door of simple paneled construction, dating from 1843, has been decorated with painted floral motifs recreated from archival photographs.⁸ Although this is only a reconstruction, it gives a good idea of the traditional way in which doors would have been decorated.

Negative examples of conservation efforts include the work carried out on the aforementioned doors from the house in Lipce. Renovations were made to this building in 1960 and again in 2004–2006.⁹ Although the old external doors were kept, they were significantly altered by the measures taken to structurally reinforce them, thus compromising their original integrity. The split door of the front entrance is of board-and-batten construction, and the front is faced with planks arranged in a diagonal lattice. The outer face of the door retains its authentic historical form; however, a new frame fixed in place with modern screws was added to the inner face. The two leaves of the split door were consolidated into a single unit. A new door frame and new hinges of very fanciful form—neither historical nor modern—were also added (Fig. 10). The original lock was remounted on a piece of plywood. The unpainted surface of the rear face of the door was aggressively cleaned, probably using wire brushes, damaging the profiles of the battens. The back door, which was also a split door but of simple board-and-batten construction (made from just two wide boards), was subjected to similar treatment. Sanding of its surface obliterated manual scrub plane marks in the form of long, curved indentations on the rear face. New frames with battens and ironwork were even added to the front face of this door. During the course of renovations, interesting timber features used for closing the lower leaves of the doors were also removed. On one door this comprised a wooden block mounted on the door frame in such a way that it could be rotated, whilst the other door had been provided with a large wooden latch. These elements were identified during a preliminary assessment in 2004.¹⁰

At arcaded house no. 19 in Marynowy, investigations and conservation work were carried out between 2010 and 2015.¹¹ Both external and internal doors were extant, but sadly all accumulated layers of surface coatings had been stripped down to the bare pine wood.

konserwatorskiego wynika natomiast, że pierwotnie były one malowane barwnie. Na wszystkich drzwiach od strony sieni dobrze zachowała się warstwa ciemnoszara o błękitnym odcieniu, korespondująca z relikami dekoracji ścian. Usunięcie warstw barwnych ze wszystkich detali stolarki (także ze schodów i klasycystycznej balustrady) we wnętrzach domu zupełnie zmieniło, a wręcz zakłamało ich pierwotny wyraz plastyczny. W powszechnym odbiorze i współczesnym poczuciu estetyki dawna stolarka powinna być prezentowana w surowym drewnie, z widocznym usłojeniem. Nie jest to jednak rozwiązanie historyczne – drzwi, zwłaszcza wykonane z drewna sosnowego, przeważnie były pokrywane powłokami kryjącymi.

Niestety, żadne drzwi w portalach Petera Loewena nie zostały profesjonalnie zbadane pod kątem pierwotnej kolorystyki, a obecnie wszystkie są prezentowane w formie surowego drewna sosnowego. Jedynie zwieńczenie oraz kapitele kolumn w portalu tzw. Domu Tujskiego w Orłowie nie zostały jeszcze oczyszczone z warstw barwnych, co stwarza ostatnią możliwość przeprowadzenia, choćby fragmentarycznej, badań nad sposobem wykończenia powierzchni drewna w tych reprezentacyjnych i zachwycających portalach.

Istotnym problemem jest również stosowanie w zachowanych zabytkowych drzwiach elementów pozyskanych z innych obiektów. Dotyczy to najczęściej zamków, zawiasów, klamek i szyldów. Tego typu ingerencje rzadko są dokumentowane i pozostają znane tylko właścicielom domów. Z ich punktu widzenia są to działania pozytywne, ponieważ przywracają zabytkom kompletność i wartości użytkowe. Jednak z perspektywy badaczy zniekształca to obraz oryginalny i może prowadzić do niewłaściwych wniosków.

Drzwi zrekonstruowane nie mają już wartości oryginału. Pomimo że czasami wiernie odtwarzają formę zewnętrzną, to zazwyczaj nie powielają dawnych połączeń stolarskich, przez co utracona zostaje informacja o dawnym rzemiośle. W przypadku całkowitej utraty zabytku i jego odtworzenia zgodnie z przekazami źródłowymi takie działanie należy jednak ocenić pozytywnie. Przykładem są drzwi wejściowe o bogatej empirowej dekoracji w doszczętnie spalonym w 2014 r. domu w Złotowie, które zrekonstruowano, choć z uproszczeniem dekoracji¹². Z kolei w domu w Trutnowach drzwi z podcienia zostały odtworzone dokładnie według zachowanych i odnalezionych przez właściciela fragmentów, łącznie z odsłoniętą na nich oryginalną kolorystyką (ryc. 2b)¹³. Ten przykład także należy ocenić pozytywnie.

Większość zachowanych drzwi nie została jeszcze poddana renowacji i pozostaje obecnie przemalowana w jednolitym kolorze, najczęściej brązowym (Koszwały, Nowa Kościelnica, Nowy Staw, Lasowice Wielkie, Klecie, Nowe Dolno). W domu w miejscowości Bystrze powierzchnie płaskie pokryto farbą szarooliwkową, a elementy dekoracyjne ciemnoczerwoną, natomiast odwrotnie intensywnie oliwkową. Jak wykazały wstępne sondażowe badania, pierwotnie awers był pomalowany w kolorach ciemnej zieleni i szarooliwkowym, a rewers – w jasnym odcieniu

However, conservation assessment revealed that colored paint had been applied to them. All of the doors facing the entrance hall featured a well-preserved dark gray layer tinged with blue, which matched the remnants of painted decoration on the walls. Removing the layers of color from all of the woodwork (including the stairs and Classicist balustrade) inside this house completely changed, or even distorted, its original visual appeal. According to popular belief and contemporary aesthetics, old doors and windows look best when stripped down to the bare wood with the grain visible. However, this is historically inappropriate. Doors, especially those made of pine, were usually coated with opaque paints.

Sadly, none of the doors from the portals designed by Peter Loewen have been professionally analyzed to determine their original color schemes. All of them currently have a raw pine finish. Only the finial and column capitals of the portal in the house known as Dom Tujski in Orłowo have not yet been stripped of all their colored coatings. This is, therefore, the last chance to investigate, if only within a very small area, the surface finishes used on these prestigious and impressive portals.

Another problem is posed when various parts sourced from other locations are added to surviving historical doors. This often happens with locks, hinges, handles and escutcheons. Alterations of this sort are not documented and are known only to the house owners, who perceive them as positive measures that complete the door and restore it to working order. However, from a research perspective, this can be highly misleading and can result in erroneous conclusions.

Reconstructed doors do not hold the value of the original historic ones. Although they sometimes faithfully replicate the external appearance, they do not reproduce the original joinery techniques, and thus information about past craftsmanship is lost. However, in cases where the entire object is lost and then reproduced in accordance with the original, this has to be seen as a positive. An example of this is the lavishly decorated, Empire-style entrance door of a house in Złotowo which burned down in 2014 and was reconstructed, albeit with slightly simplified ornamentation.¹² Meanwhile, the door from the arcade at a house in Trutnowy was accurately reconstructed based on extant fragments discovered by the owner. The original color scheme was also recreated thanks to the surface finishes revealed on these fragments (Fig. 2b).¹³ This is another example that should be viewed in a positive light.

The majority of surviving doors have not yet been renovated and are now uniformly repainted in a single color, usually brown (Koszwały, Nowa Kościelnica, Nowy Staw, Lasowice Wielkie, Klecie, Nowe Dolno). At a house in Bystrze, the flat surfaces have been painted olive-gray, and the decorative elements—dark red, whilst the back of the door is a rich olive green. Preliminary investigations have revealed that the front face

szarooliwkowym. Drzwi wejściowe domu nr 3 w Orłowie obecnie są przemalowane na ciemny brąz, natomiast – jak wykazały miejscowe badania konserwatorskie – pierwotnie miały kolor ciemnoczerwony¹⁴.

Tradycja wielobarwnego malowania stolarki drzwiowej bywa niekiedy podtrzymywana do czasów współczesnych (Bystrze, Jeziernik, Lubieszewo, Rozgart)¹⁵. Z nielicznych informacji z przedwojennej literatury oraz wykonanych wówczas fotografii również wynika, że drzwi były wielobarwnie malowane. Przykładowo, na czarno-białej fotografii klasycystycznego (z 1797 r.) wejścia do nieistniejącego już domu podcieniowego w Palczewie wyraźnie widoczne są różnice walorowe poszczególnych elementów, sugerujące zastosowanie co najmniej czterech kolorów [Schmid 1919, s. 251]. To samo dotyczy drzwi z Lwiego Dworu, które według dawnych fotografii były dwubarwne [Kloepfel 1924, il. 26]. Wspomniane drzwi w Żuławkach nr 6 do niedawna również pozostawały pomalowane w kilku kontrastowych kolorach: ciemnobrązowym, zielonym, czerwonym i białym, jednak była to twórcza inicjatywa ówczesnego właściciela, przeprowadzona konserwacja nie potwierdziła bowiem takiej historycznej kolorystyki.

Do działań pozytywnych należy zaliczyć zachowywanie i kolekcjonowanie przez niektórych właścicieli domów podcieniowych różnych detali stolarskich i kowalskich, pochodzących także z drzwi, znalezionych na terenie posesji lub niewykorzystanych podczas prac restauratorskich. Wymienić tutaj należy dom w Żelichowie oraz dom nr 19 w Marynowach, gdzie elementy te prezentowane są w formie okazjonalnie udostępnianej ekspozycji. W Trutnowach z kolei właściciel przechowuje zachowane detale na strychu domu.

Podsumowanie

Zabytkoznawcze, kompleksowe badanie stolarki drzwiowej nie powinno się opierać wyłącznie na analizie formy, podziałów, dekoracji i okuć. Bardzo ważna jest właściwa identyfikacja zastosowanych konstrukcji stolarskich. Umożliwia ona rozpoznanie zabytkowych drzwi, ustalenie czasu ich powstania, zakresu późniejszych przeróbek, a także poznanie tajników dawnego rzemiosła stolarskiego. Dokumentowanie szczegółów rozwiązań konstrukcyjnych stanowi istotny wkład w tworzenie bazy danych, która może być następnie wykorzystywana porównawczo również w odniesieniu do innych stolarek, pochodzących z różnych obiektów i regionów. Niejednokrotnie stosowane konstrukcje stolarskie miały charakter indywidualny i nieoczywisty, co dotyczy zwłaszcza terenów poza dużymi ośrodkami miejskimi [Darecka 2024b]. Dla występującej na Żuławach konstrukcji deskowo-szpungowej z ramowo-płycinowym opierzeniem nie znaleziono dotąd bezpośrednich odpowiedników w Gdańsku, choć nie wyklucza to ich stosowania. Ze względu na niewielki stopień zachowania oraz ograniczony stan udokumentowania dawnej stolarki nie jest możliwe jednoznaczne rozstrzygnięcie tej kwestii. Wiadomo jednak, że podobne konstrukcje były

były oryginalnie pomalowane ciemnozielono i oliwkowo, a tył – na jasny odcień oliwkowo-szary. Frontowe drzwi domu nr 3 w Orłowie obecnie są pomalowane ciemnobrownie, ale analiza konserwatorska wykazała, że pierwotnie miały kolor ciemnoczerwony¹⁴.

Tradycja malowania drzwi w wielu kolorach jest nadal powszechna (Bystrze, Jeziernik, Lubieszewo, Rozgart)¹⁵. Ograniczone informacje z publikacji przedwojennych i fotografie z tego czasu wskazują, że drzwi były wielobarwne. Na przykład, na czarno-białej fotografii klasycystycznego (z 1797 r.) wejścia do nieistniejącego już domu podcieniowego w Palczewie wyraźnie widoczne są różnice tonalne między poszczególnymi elementami, co wskazuje na użycie co najmniej czterech kolorów [Schmid 1919, s. 251]. To samo dotyczy drzwi z Lwiego Dworu, które stare fotografie pokazują, że były pomalowane dwukolorowo [Kloepfel, 1924, il. 26]. Do niedawna drzwi nr 6 w Żuławkach były również pomalowane w kilku kontrastowych kolorach: ciemnobrownie, zielono, czerwono i białym. To jednak mogło być wynikiem artystycznej wyobraźni ówczesnego właściciela, ponieważ konserwacja nie potwierdziła takiej historycznej kolorystyki.

Do działań pozytywnych należy zaliczyć zachowywanie i kolekcjonowanie przez niektórych właścicieli domów podcieniowych różnych detali stolarskich i kowalskich, pochodzących także z drzwi, znalezionych na terenie posesji lub niewykorzystanych podczas prac restauratorskich. Wymienić tutaj należy dom w Żelichowie oraz dom nr 19 w Marynowach, gdzie elementy te prezentowane są w formie okazjonalnie udostępnianej ekspozycji. W Trutnowach z kolei właściciel przechowuje zachowane detale na strychu domu.

Conclusions

A comprehensive historical study of doors should not be based solely on an analysis of their form, divisions, decoration and fittings. It is essential to correctly identify the construction of the joinery. This helps in recognizing historic doors, determining when they were made, identifying any alterations, and uncovering the secrets of traditional craftsmanship. Recording design details allows for the creation of a data base, which can be used for comparative purposes when analyzing woodwork from other buildings and regions. Many of the joinery designs used were unique and unconventional, especially in areas outside of major urban centers [Darecka 2024b]. No equivalent has been found in Gdańsk of the board-and-wedged-ledge construction faced with a paneled framework noted in Żuławki. This does not, however, rule out its use. Given the poor level of preservation and documentation of historic joinery, it is difficult to arrive at any certain conclusions in this regard. Nevertheless, we do know that constructions of this type were used in the late eighteenth / early nineteenth century, for example in Cracow [Rząsa 2004, pp. 46, 52,

stosowane na przełomie XVIII i XIX w., m.in. w Krakowie [Rząsa 2004, s. 46, 52, 104, 105] czy w Jarosławiu [Stęchły 2023a, s. 27, 232, 235, 237, 241]. Właściwa konstrukcja ramowo-płycinowa, choć stosowana w stolarce wewnętrznej w Gdańsku od końca XV w., w przypadku drzwi zewnętrznych zaczęła być używana dopiero po połowie XVIII w. [Darecka 2024b, s. 73, 172–176]. Niestety, nie jest możliwe przeprowadzenie szerszej analizy porównawczej z innymi ośrodkami z powodu braku wystarczającej liczby opracowań tego tematu.

Innym, dotąd często pomijanym przez badaczy domów żuławskich zagadnieniem jest oryginalna kolorystyka drzwi. Jak wskazują zachowane przykłady (także z innych terenów), stolarka drzwiowa, zwłaszcza z XVIII i początku XIX w., mogła być wielobarwnie malowana, co podkreślało zarówno jej formę, jak i konstrukcję.

Oczyszczanie zabytków w procesie konserwacji do surowego drewna jest błędem, którego skutków często nie da się odwrócić. Należy mieć nadzieję, że zachowane jeszcze stolarki drzwiowe na Żuławach doczekają się profesjonalnej konserwacji, która nie będzie polegała jedynie na poprawie ich stanu technicznego i oczyszczeniu z warstw farby, lecz także przywróci im pierwotne, barwne opracowanie powierzchni.

104, 105] and Jarosław [Stęchły 2023a, pp. 27, 232, 235, 237, 241]. Although true frame-and-panel construction had already been used for internal doors in Gdańsk since the late 15th century, it was only after the mid-eighteenth century that it began to be used in the construction of external doors [Darecka 2024b, pp. 73, 172–176]. Unfortunately, a broader comparative analysis with other cities is not possible due to the shortage of studies on this subject.

Another aspect that is usually overlooked in research on houses in the Żuław region is the original color schemes of their doors. As surviving examples (including those from other regions) show, doors, especially of eighteenth- and early nineteenth-century date, may have been painted in multiple colors, thus highlighting their form and construction.

Stripping them down to the bare wood during conservation is a mistake that often has irreversible negative consequences. It is to be hoped that the surviving historic doors in Żuław will eventually undergo professional conservation that will not focus solely on improving their structural condition and stripping away their paintwork, but will also restore their original, colored surface finishes.

Przypisy

- ¹ Niekiedy domy pozostawały zamknięte, a kontakt z właścicielem był niemożliwy bądź nie wyrażał on zgody na wpuszczenie do wnętrza.
- ² Dotyczy to także stolarki okiennej.
- ³ Współcześnie jednak wielu badaczy oraz architektów projektantów nie przestrzega tych zasad. Często inwentaryzacja stolarki wykonywana jest w skali 1:20 i to bez detali konstrukcji, a wtedy pomijane są wszystkie istotne, niejednokrotnie kluczowe szczegóły.
- ⁴ Jest to kopia oryginalnego rozwiązania, o czym będzie mowa w dalszej części artykułu.
- ⁵ Innym sposobem unieruchamiania czopów było stosowanie kliników wbijanych od boku, przy sztorcach tych czopów. Nie są one wówczas widoczne ani od strony awersu, ani od strony rewersu. Metodę tę zaczęto jednak stosować dopiero od 2. połowy XIX w., dlatego rozróżnienie obu systemów może być pomocne w datowaniu stolarki.
- ⁶ Kwestia konieczności ochrony konserwatorskiej zabytkowych drzwi była podejmowana przez kilku badaczy. W najnowszym artykule Jadwigi Stęchły zestawiono wcześniejszą literaturę poświęconą temu zagadnieniu [Stęchły 2023a].
- ⁷ Prace nie były jednak poprzedzone profesjonalnymi badaniami konserwatorskimi wykonanymi przez dyplomowanego konserwatora zabytków. Informacje o odtworzeniu kolorystyki na podstawie odsłoniętych śladów podano według ustnych przekazów.
- ⁸ Podobne dekoracje w dużym stopniu zachowały się również na okiennicach.
- ⁹ Rozpoznanie i wstępne badania w obiekcie prowadziła wówczas autorka w ramach nadzorów WUOZ. Niestety, nie zostały one opracowane w formie pełnej dokumentacji. W kolejnych latach, po zakończeniu remontu, dom przez

Footnotes

- ¹ Some houses remained permanently shut, and it was either impossible to contact the owner or they would not allow anyone inside the property.
- ² The same is true of the windows in these buildings.
- ³ Currently, however, many researchers and architect-designers do not follow these principles. In surveys of woodwork, measured drawings are often executed at 1:20 scale and do not include any structural details. In these cases crucial features are often omitted.
- ⁴ This is a copy of the original design, which will be discussed later in the article.
- ⁵ Another way of securing tenons involves driving wedges in from the side, at the end of the tenons, thus rendering them invisible on either the front or the back of the door. However, this method was only introduced in the latter half of the nineteenth century. Distinguishing between these two systems is helpful in dating doors and windows.
- ⁶ Several researchers have addressed the need for conservation and protection of historic doors. Jadwiga Stęchły's latest article includes references to earlier literature [Stęchły 2023].
- ⁷ This work was not, however, preceded by a professional conservation survey conducted by a qualified expert. Information about the color scheme having been recreated based on uncovered traces of paintwork was passed on by word of mouth.
- ⁸ Similar decorative motifs survived on many of the window shutters.
- ⁹ At the time, I conducted an assessment and preliminary investigations of this building as part of my supervisory work for the provincial heritage protection office (WUOZ). Unfortunately, this work was not documented. In the years following the completion of the renovations,

dłuższy czas pozostawał niedostępny, co uniemożliwiło weryfikację ówczesnych ustaleń.

- ¹⁰ Niestety, wykonane wówczas fotografie są zbyt małej rozdzielczości, aby spełniały współczesne wymogi publikacyjne.
- ¹¹ Rozpoznanie i badania stolarki prowadziła autorka, jednak nie opracowano ich wówczas w formie pełnej dokumentacji. Obecnie dostępne dane pochodzą wyłącznie z własnych notatek.
- ¹² Porównaj fotografię z 2009 r. [Koperska-Kośmicka 2020, il. 395].
- ¹³ Z ustnych relacji właściciela domu wynika, że drzwi te, we fragmentach przeznaczonych do spalania, odnalazł u jednego z sąsiadów.
- ¹⁴ Wstępne badania wykonała autorka, ich potwierdzenie będzie jednak możliwe dopiero podczas prac konserwatorskich.
- ¹⁵ Wielobarwne malowanie stolarki drzwiowej, a także okiennic jest kontynuowane również w innych domach na Żuławach (Drewnica, Pręgowo, Stogi, Różany, Nowy Dwór).

the house remained inaccessible for long periods and it was not possible to verify my initial findings.

- ¹⁰ Unfortunately, the photographs taken at the time are of too low a resolution for modern publishing standards.
- ¹¹ I carried out an assessment and examination of this woodwork—unfortunately, my findings were not written up in the form of official documentation. The information provided here comes from my own notes.
- ¹² Compare with a photograph taken in 2009 [Koperska-Kośmicka 2020, ill. 395].
- ¹³ The house owner said that he had found the door in pieces, ready to be used as firewood, at a neighbor's property.
- ¹⁴ A preliminary assessment was carried out by the author; however, these initial findings can only be confirmed during conservation work.
- ¹⁵ Doors and window shutters continue to be painted in multiple colors in other houses across the Żuławy region, for example in Drewnica, Pręgowo, Stogi, Różane and Nowy Dwór.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Darecka Katarzyna, *Drzwi gotyckie na Żuławach i w ich bezpośrednim otoczeniu. Konstrukcja, okucia, kolorystyka*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2024a, nr 78.
- Darecka Katarzyna, *Drzwi i wrota w Gdańsku od średniowiecza do współczesności*, Gdańsk 2024b.
- Domino Jerzy, *Domy na Żuławach*, [w:] *Na polderach i w podcieniach – krajobraz i architektura Żuław*, Nowy Dwór Gdański 2013.
- Heurich Jan, *Przewodnik dla stolarzy, obejmujący cały zakres stolarstwa*, Warszawa 1862.
- Kaczor Danuta, Kocięba Mariusz, *Domy żuławskie. W poszukiwaniu zagubionej tradycji budownictwa*, Nowy Dwór Gdański 2009.
- Kloepfel Otto, *Die bäuerliche Haus-, Hof- und Siedlungsanlage im Weichsel-Nogat-Delta*, Danzig 1924.
- Koperska-Kośmicka Marta, *Dom podcieniowy na Żuławach*, Gdańsk 2020.
- Koperska-Kośmicka Marta, *Drewniane detale domów żuławskich*, [w:] *Zachować podcień. Zapisane w krajobrazie i pamięci*, Gdańsk–Pruszcz Gdański 2010.
- Krauth Theodor, *Die gesamte Bauschreinerei einschliesslich der Holztreppe, der Glaserarbeiten und der Beschläge*, Bd. I, Leipzig 1890.
- Krzyżanowski Lech, *Wpływ neoklasycyzmu na podcieniowe budownictwo Żuław Gdańskich. Budowniczy Piotr Loewen*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1963, t. 8, z. 1.
- Laskowska Krystyna, *W żuławskim domu. In einem Haus auf dem Werden*, Elbląg 2010.
- Rząsa Krystyna, *Barokowe i klasycystyczne drzwi zewnętrzne krakowskich domów*, [w:] *Krakowska Teka Konserwatorska. Stolarka bram i okien w kamienicach krakowskich*, red. Zbigniew Beiersdorf, Stanisław Dziedzic, Jan Janczykowski, Halina Rojkowska-Tasak, Genowefa Zań-Ograbek, Kraków 2004.

Schmid Bernard, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg*, Danzig 1919.

Soczewica Katarzyna, *Die Häuser Peter Loewen im Werder und ihre denkmalpflegerische Problematik*, [w:] *Vermittlung von Dokumentationsmethoden an Baudenkmalen*, Teil 2: *Beiträge zur Ländlichen Siedlung an unterer und mittlerer Weichsel (u. a. Laubenhäuser)*. Fachhochschule Oldenburg. Fachbereich Architektur, Oldenburg 1997.

Stankiewicz Jerzy, *Zabytki budownictwa i architektury na Żuławach (na marginesie przeprowadzonej w latach 1955–1956 lustracji zabytków)*, „Rocznik Gdański” 1956/1957, nr 15/16.

Stęchły Jadwiga, *Drzwi i bramy w architekturze świeckiej Jarosławia od końca wieku XVIII do roku 1939*, t. 1–2, Warszawa 2023a.

Stęchły Jadwiga, *Zabytkowa stolarka drzwiowa. Kilka uwag w związku z problematyką ochrony konserwatorskiej*, „Ochrona Zabytków” 2023b, nr 1.

Tajchman Jan, *Drewniane drzwi zabytkowe na terenie Polski. Systematyka i problematyka konserwatorska*, „Ochrona Zabytków” 1991, nr 44/4 (175).

Dokumentacja / Dokumentation

- Narodowy Instytut Dziedzictwa oddział w Gdańsku:
- Chrzanowicz Anna, „Trutnowy – gmina Cedry Wielkie. Inwentaryzacja konserwatorska detali architektonicznych”, mps, Gdańsk 1978.
 - Domagała Tadeusz, „Dom podcieniowy »Orłowo I« w Orłowie, pow. Nowy Dwór, woj. gdańskie. Sprawozdanie z przebiegu prac konserwatorskich (13.III.1968–30.X.1968)”, mps, Gdańsk 1968.
 - Góra M., Chołuj J., „Nowa Kościelna [Kościelnica]. Dom podcieniowy nr 64. Ekspertyza techniczna mykologiczna. Inwentaryzacja”, mps, Gdańsk 1981.
 - Krzyżanowska Krystyna, „Dom podcieniowy w Kleciu, pow. malborski, woj. gdańskie. Dokumentacja naukowa”, mps, Gdańsk 1951.

- Krzyżanowski Lech, „Dokumentacja opisowo-fotograficzna przebiegu prac konserwatorskich 1960 r. Lipce, pow. Gdańsk. Dom Podcieniowy XVII w.”, mps, Gdańsk 1960.
 - Lewandowski Krzysztof, „Dom podcieniowy Trutnowy. Inwentaryzacja konserwatorska”, mps, Gdańsk 1978.
 - Połoczanin Waldemar, „Dom podcieniowy nr 6, Krzywe Koło – gmina Suchy Dąb, Inwentaryzacja konserwatorska detali architektonicznych”, mps, Gdańsk 1975.
 - Stankiewicz Krystyna, „Dom podcieniowy nr 32, Żuławki, Inwentaryzacja konserwatorska detali architektonicznych”, mps, Gdańsk 1980a.
 - Stankiewicz Krystyna, „Dom podcieniowy nr 43, Żuławki, Inwentaryzacja konserwatorska detali architektonicznych”, mps, Gdańsk 1979.
 - Stankiewicz Krystyna, „Dom podcieniowy nr 64, Żuławki, Inwentaryzacja konserwatorska detali architektonicznych”, mps, Gdańsk 1980b.
 - Stankiewicz Krystyna, „Dom podcieniowy nr 75, Żuławki, Inwentaryzacja konserwatorska detali architektonicznych”, mps, Gdańsk 1980c.
- Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Gdańsku:
- Jaszczak Monika, „Badania konserwatorskie. Program prac konserwatorskich dla drzwi zewnętrznych domu podcieniowego w Żuławkach 64, gm. Stegna”, mps, Gdańsk 2016.
 - Pabiś-Ptak Jolanta, „Dokumentacja opisowa i fotograficzna prac badawczo-poszukiwawczych z zakresu rozpoznania nawarstwień w wybranych izbach domu podcieniowego w Żuławkach 64”, mps, Gdańsk 2016.
- Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Sztuk Pięknych, Katedra Konserwatorstwa:
- Soczewica Katarzyna, „Domy Petera Loewena na Żuławkach i ich problematyka konserwatorska”, praca magisterska, mps, Toruń 1994.

Streszczenie

Właściwe rozpoznanie konstrukcji stolarskiej drzwi oraz wykonanie szczegółowej inwentaryzacji pomiarowo-rysunkowej stanowi jedną z podstawowych metod badawczych tego typu zabytków. Pomaga ona w identyfikacji drzwi, ustaleniu czasu ich powstania i ewentualnych przekształceń, a także w poznaniu tajników dawnego rzemiosła stolarskiego. Badania konserwatorskie nad zastosowaną kolorystyką i sposobem wykończenia powierzchni drewna mają istotne znaczenie dla rekonstrukcji historycznej estetyki architektury i jej wnętrza. Aspekty te w konsekwencji służą prawidłowemu przeprowadzeniu prac konserwatorskich, z poszanowaniem nie tylko rozwiązań dekoracyjnych, lecz także stolarskich – konstrukcyjnych i kolorystycznych. Dokumentowanie szczegółów takich rozwiązań stanowi również istotny wkład w tworzenie bazy danych, która może być następnie wykorzystywana w celach porównawczych także dla innych realizacji stolarskich pochodzących z różnych obiektów i regionów.

Abstract

Conducting an accurate assessment of a period door's construction and a detailed measured survey and drawings are fundamental steps to take when analyzing this type of architectural heritage. These research methods help to identify the structural details of the door, determine when it was made and any alterations it may have undergone, and also reveal some of the secrets of the joiner's craft. Conservation investigations into the timber surface treatments and color schemes used provide crucial insights into the historical aesthetics of buildings and their interiors. These are all important factors in planning and executing appropriate conservation work that respects not only the door's historic decorative features, but also its structural design and color scheme. Recording these details is also instrumental in creating a database which can be used for comparative studies of other woodwork from various buildings and different regions.

Krzysztof Wroński*

orcid.org/0000-0003-2848-1718

Analiza elewacji wschodniej średniowiecznego zamku joannitów w Swobnicy

Analysis of the Eastern Facade of the Medieval Castle of the Knights Hospitaller in Swobnica

Słowa kluczowe: Pomorze, architektura średniowieczna, architektura ceglana, zamek, badania architektoniczne

Keywords: Pomerania, medieval architecture, brick architecture, castle, architectural research

Wprowadzenie

Zamek joannitów w Swobnicy należy do najcenniejszych zabytków Pomorza Zachodniego, pozostając jednak obiektem stosunkowo słabo rozpoznanym pod względem badań architektonicznych. Dotychczasowe analizy nie objęły m.in. elewacji wschodniej korpusu, stanowiącej pierwotnie wschodnią kurtynę średniowiecznego kasztelu, a współcześnie niemal całkowicie pozbawionej tynków, ukazującej złożony obraz przekształceń tej części założenia. Celem prac przeprowadzonych przez autora była analiza zachowanych nawarstwień architektonicznych, co pozwoliło uzupełnić dotychczasowy stan wiedzy dotyczący historii budowlanej skrzydła wschodniego, gdzie do czasów wojny trzydziestoletniej koncentrowały się funkcje sakralne, mieszkalne i reprezentacyjne związane z działalnością joannitów – początkowo katolickiego konwentu, a po wprowadzeniu reformacji na Pomorzu rezydencji ewangelickich komendantów.

Skrócony opis obiektu

Zamek jest położony na południe od zabudowań wsi Swobnica, na sztucznie uformowanym półwyspie Jeziora Zamkowego. Od stałego lądu oddziela go przepiór dawnej fosy zewnętrznej, wyznaczający czwor-

Introduction

The Castle of the Knights Hospitaller in Swobnica is one of the most valuable monuments of Western Pomerania, yet it remains relatively insufficiently investigated in terms of architectural research. Previous analyses have not encompassed, among other aspects, the eastern facade of the main mass, which originally constituted the eastern curtain wall of the medieval castle complex and, in its present state—almost entirely deprived of plaster—reveals a complex picture of the transformations undergone by this part of the complex. The aim of this research was to analyze the preserved architectural stratification, thereby supplementing the existing state of knowledge concerning the construction history of the eastern wing, where, until the Thirty Years' War, the religious, residential, and formal functions associated with the activity of the Knights Hospitaller were concentrated—initially as a Catholic convent, and, following the introduction of the Reformation in Pomerania, also as the seat of Evangelical commanders.

Brief description of the castle

The castle is situated south of the village of Swobnica, on an artificially formed peninsula of Zamkowe Lake. It

* dr, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Wydział Sztuk Pięknych, Instytut Historii Sztuki i Dziedzictwa Kulturowego, Katedra Konserwatorstwa

* Ph.D., Nicolaus Copernicus University, Faculty of Fine Arts, Institute of History of Art and Cultural Heritage, Department of Conservation

Cytowanie / Citation: Wroński K. Analysis of the Eastern Facade of the Medieval Castle of the Knights Hospitaller in Swobnica. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2026, 86:76–93

Otrzymano / Received: 11.12.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 23.03.2026

doi: 10.48234/WK86SWOBNICA

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Swobnica, widok założenia zamkowego od strony północno-zachodniej; fot. Ł. Świerczewski, Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Zamek_w_Swobnicy_aerial_2023_II.jpg

Fig. 1. Swobnica, general view of the castle complex from the northwest; photo by Ł. Świerczewski, Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Zamek_w_Swobnicy_aerial_2023_II.jpg

bok o wymiarach ok. 150×146 m. W środkowej części założenia znajduje się nasyp zamkowy, od strony zachodniej wydzielony przegłębieniem fosy wewnętrznej; przewyższa on położony po tej stronie dziedziniec gospodarczy o ok. 4 m. Zamek ma formę czworoboku o wymiarach $50,4 \times 50,5 \times 47 \times 48,4$ m (E, W, N, S), którego mury obwodowe obejmują całą wysokość nasypu (ryc. 1, 2). Cokół, z wyjątkiem narożnika północno-zachodniego, wzniesiono z kamienia narzutowego, natomiast mury powyżej wykonano z cegły.

Zabudowę tworzą dwa murowane skrzydła główne, wschodnie i południowe, oraz wieża usytuowana w narożniku północno-zachodnim. W licu kurtyny północnej widoczne są relikty niezachowanego skrzydła. Korpus główny ma trzy kondygnacje nadziemne oraz piwnice i jest nakryty czterospadowym dachem namiotowym z pokryciem ceramicznym. Układ funkcjonalno-przestrzenny parteru jest jedno- i dwutraktowy, pierwszego piętra – w większości dwutraktowy, a drugiego piętra – mieszany. Wnętrza przedzielone są stropami drewnianymi. Piwnice, przekryte sklepieniami kolebkowymi i krzyżowymi, zajmują północną i środkową część skrzydła.

Elewacja zachodnia jest 11-osiowa w kondygnacji parteru, a na pozostałych kondygnacjach 13-osiowa. Jej układ w części północnej jest nieregularny i nosi ślady licznych przekształceń. Główne wejście umieszczono w ryzalicy na osi korpusu, a wejścia dodatkowe znajdują się w osiach skrajnych. Po obu stronach ryzalitu zlokalizowano zejścia oraz świetliki piwniczne. Południowa ściana szczytowa skrzydła jest 3-osiowa na poziomie drugiego piętra; poniżej znajdują się świetliki latryn. W północnej ścianie szczytowej parter ma układ 2-osiowy, zaś drugie

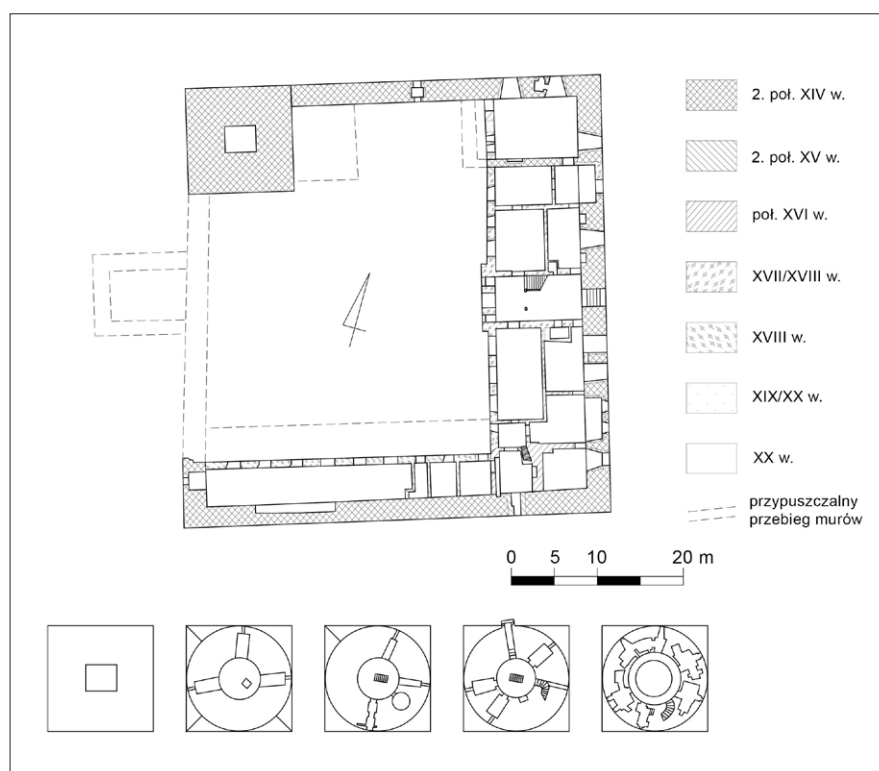
is separated from the mainland by a former outer moat, which delineates a quadrilateral measuring approximately 150×146 m. In the central part of the complex there is a castle mound, separated on the western side by a deepened inner moat. It rises approximately 4 m above the outer ward situated on that side.

The castle is roughly rectangular in plan, measuring $50.4 \times 50.5 \times 47 \times 48.4$ m (E, W, N, S), with curtain walls extending over the entire height of the mound (Fig. 1, 2). The plinth, with the exception of the northwestern corner, was constructed of glacial erratic stone, while the walls above were built of brick.

The complex consists of two main brick wings—the eastern and the southern—as well as a tower situated in the northwestern corner. In the face of the northern curtain wall, relics of a non-preserved wing are visible. The main mass comprises three above-ground stories and basements and is covered with a hipped roof with ceramic roofing.

The functional and spatial arrangement of the ground floor is single- and double-bay; that of the first floor is predominantly double-bay, and that of the second floor is mixed. The interiors are divided by wooden beam ceilings. The cellars, covered with barrel and groin vaults, occupy the northern and central parts of the wing.

The western facade is eleven-axial at the ground-floor level and thirteen-axial on the remaining stories. Its layout in the northern part is irregular and bears traces of numerous alterations. The main entrance is located in a central avant-corps, while additional entrances are situated in the outermost axes. On both

Ryc. 2. Współczesny rzut poziomy przyziemia zamku z rozwarstwieniem chronologicznym, opracowany na podstawie dotychczasowego stanu badań; oprac. K. Wroński

Fig. 2. Present-day site plan of the castle with chronological stratification, based on the current state of research; drawing: K. Wroński

piętro – 3-osiowy. Niesymetryczna elewacja wschodnia jest 9-osiowa na poziomie parteru i 8-osiowa na piętrze. Drugie piętro ma regularny układ 14-osiowy. W 6. osi parteru znajduje się wejście ogrodowe (ryc. 3).

Otwory okienne – prostokątne na parterze i pierwszym piętrze, a na drugim piętrze zbliżone do kwadratu – są zamknięte ceglаныmi nadprożami, zaś w fasadzie zwieńczone kłincami w nadprożach. Otwory okienne elewacji wschodniej, zwłaszcza w północnej części parteru i piętra, cechują się większą dysproporcją formatów. W osi klatki schodowej okna zamknięto łukiem pełnym.

Elewacja zachodnia pokryta jest tynkiem wapiennym, a narożniki ryzalitu opracowano w formie boniowania. W ścianach szczytowych i elewacji wschodniej tynki zachowały się między oknami drugiego piętra, co uwiadamia liczne przemalowania. Na poziomie parteru elewację wschodnią porasta bluszcz.

Rys historyczny

Wieś Swobnica istniała najprawdopodobniej już pod koniec XIII w., podlegając wówczas komandorii templariuszy w Rurce. Po kasacie zakonu w 1312 r. jego dobra przekazano joannitom [Brzustowicz 2009, s. 52–54, 56]. Swobnica została po raz pierwszy wzmiankowana w źródłach ponad 30 lat później, w 1345 r. W 1373 r., po napaści Wedlów i mieszczan chojeńskich oraz zniszczeniem Rurki, konieczne stało się przeniesienie siedziby zakonnej do miejsca o większych walorach obronnych. W 1377 r. książęta pomorscy wydali zgodę na budowę

sides of the avant-corps there are cellar entrances and cellar skylights. The southern gable wall of the wing is three-axial at the second floor; below are latrine openings. In the northern gable wall, the ground floor has a two-axial layout, while the second floor is three-axial. The asymmetrical eastern facade is nine-axial at ground-floor level and eight-axial on the first floor, while the second floor displays a regular fourteen-axial arrangement. In the sixth axis of the ground floor there is a garden entrance (Fig. 3).

Window openings—rectangular at the ground floor and first-floor levels, and nearly square on the second floor—are closed with brick lintels, and in the façade they are topped with wedge-shaped voussoirs. The window openings of the eastern facade, especially in the northern part of the ground floor and first floor, display greater disproportions in size. In the axis of the staircase, the windows are topped with a round arch.

The western facade is covered with lime plaster, and the corners of the avant-corps are articulated with bossage. On the gable walls and on the eastern facade, plaster has been preserved between the second-floor windows, revealing numerous rebuilding phases. At ground-floor level, the eastern facade is overgrown with ivy.

Historical outline

The village of Swobnica most probably existed already at the end of the 13th century and was then subordinate to the Templar commandery in Rurka. Following the

Ryc. 3. Widok kurtyny wschodniej od strony południowo-wschodniej, 2023; fot. K. Wroński

Fig. 3. View of the eastern curtain wall from the southeast, 2023; photo by K. Wroński

nowego „zamku czy domu, który mogą wznieść z drewna lub kamienia” na terenie ziemi bańskiej [Breitsprecher 1940, s. 88–90, 129]. Pierwszy komendant – *Comter Herrn Heinrich von Gunsterberch* z Suchania – został odnotowany w 1382 r., gdy nastąpić miało przeniesienie komandorii z Rurki do Swobnicy [Breitsprecher 1940, s. 101–104, 129; Kantzow 2005, s. 462]. Konwent swobnicki był stosunkowo nieliczny – składał się z komendanta, trzech braci-rycerzy oraz dwóch lub trzech kapłanów [Wroński 2024, s. 446–447]. W 1474 r. mistrz baliwatu oddał Swobnicę dożywotnio komendantowi Richardowi von Schulenburgowi [Breitsprecher 1940, s. 126]. W 1534 r. na Pomorzu przyjęto reformację. Joannici, opowiadając się za protestantyzmem, uniknęli kasaty majątków. Stanowiska komendantów miały być odtąd obsadzone pod dyktando księżcy, o co w 1544 r. wybuchł konflikt, zakończony dopiero trzy lata później potwierdzeniem księżcego przywileju. Komendantem został wówczas Andreas Blumenthal, dworzanin księcia Filipa I Wołogoskiego [Breitsprecher 1940, s. 148–149]. W kolejnych latach konwent zanikł. W okresie 1576–1628 Swobnica pozostawała w rękach komendantów z rodu von Putbus. W 1621 r. pożar zniszczył znaczną część zamku. W trakcie wojny trzydziestoletniej w 1629 r. obiekt zajęły wojska cesarskie, a w 1631 r. – szwedzkie. Po zakończeniu wojny Swobnicę włączono w obręb Pomorza Szwedzkiego. Joannici, pomimo podejmowanych prób, nie odzyskali już komandorii [Breitsprecher 1940, s. 164, 203–206]. Majątek był następnie w posiadaniu dygnitarzy szwedzkich, jednak już w 1675 r. zamek znalazł się w granicach Brandenburgii. Początkowo pozostawał własnością prywatną, po czym w 1680 r. został sprzedany księżnej Dorothei [Hinterkeuser 2014, s. III, VII–IX]. W latach 1689–1788 Swobnica znajdowała się w rękach margrabiów z linii Brandenburg-Schwedt, a następnie Hohenzollernów.

dissolution of the Order in 1312, its possessions were transferred to the Knights Hospitaller [Brzustowicz 2009, pp. 52–54, 56]. Swobnica was first mentioned in written sources in 1345. In 1373, following an attack by the Wedel family and the townspeople of Chojna, as well as the destruction of Rurka, it became necessary to relocate the Order’s seat to a place of greater defensive value. In 1377, the Pomeranian dukes granted permission to construct a new “castle or house, which they might erect in wood or stone” within the Land of Banie [Breitsprecher 1940, pp. 88–90, 129]. The first commander—Comter Herrn Heinrich von Gunsterberch of Suchań—was recorded in 1382; at that time, the transfer of the commandery from Rurka to Swobnica is believed to have taken place [Breitsprecher 1940, pp. 101–104, 129; Kantzow 2005, p. 462]. The convent in Swobnica was relatively small, consisting of the commander, three knight-brothers, and two or three priests [Wroński 2024, pp. 446–447]. In 1474, the bailiff granted Swobnica as a life estate to the commander Richard von Schulenburg [Breitsprecher 1940, p. 126]. In 1534, the Reformation was adopted in Pomerania. By adopting Protestantism, the Knights Hospitaller avoided the confiscation of their estates. Thereafter, the office of commander was to be filled according to ducal decision, which led to a conflict in 1544, resolved only three years later through the confirmation of the ducal privilege. Andreas Blumenthal, a courtier of Duke Philip I of Wolgast, subsequently became commander [Breitsprecher 1940, pp. 148–149]. In subsequent years, the convent ceased to exist. Between 1576 and 1628, Swobnica remained in the hands of commanders from the von Putbus family. In 1621, a fire destroyed a substantial part of the castle. During the Thirty Years’ War, the complex was

Do 1945 r. pozostawała w dzierżawie. W 1948 r., po krótkim okresie użytkowania jako mieszkania, zamek został przejęty przez Państwowe Gospodarstwo Rolne. Korpus główny pełnił od tego czasu funkcję biur i spichlerza, co doprowadziło do pogorszenia stanu technicznego [Radacki 1959, s. 17]. W 1992 r. zamek nabył właściciel prywatny, którego działania przyczyniły się do dalszej degradacji obiektu. W 2008 r. zawaliło się skrzydło północne, a w wnętrzu skrzydła głównego z powodu złego stanu dachów uległy znacznym zniszczeniom. W 2012 r. zamek przejęła gmina Banie i przeprowadziła remont wieży oraz dachów [Hinterkeuser 2014, s. IV–V]. W ostatnich latach jego stan ponownie uległ pogorszeniu.

Stan badań

Pierwsze próby omówienia dziejów budowlanych zamku, oparte głównie na źródłach pisanych i obserwacji zachowanych struktur, były dziełem badaczy niemieckich przed 1945 r. [Bülow 1879; Bülow 1880; *Die Baudenkmäler* 1902; Breitsprecher 1940]. Badania architektoniczne obiektu przeprowadził w 1959 r. Antoni Kąsinowski, a opracowanie historyczne na ich podstawie przygotował Zbigniew Radacki. Elewacja wschodnia została jednak omówiona marginalnie [Kąsinowski 1959; Radacki 1959]. W 1975 r. Kazimiera Kalita sporządziła dokumentację układu funkcjonalnego oraz wystroju wnętrz [Kalita 1975], a w latach 1978–1981 prowadzono pod kierunkiem Andrzeja Kamińskiego kolejne badania architektoniczne [Kamiński 1982a; Kamiński 1982b], uzupełnione archeologicznymi badaniami wiertniczymi [Cnotliwy et al. 1979]. Analiza struktury objęła elewację frontową oraz wnętrza skrzydła głównego (wschodniego). Potwierdzono wówczas, że wielofazowa zabudowa średniowieczna obejmowała całą kurtynę wschodnią. Na temat historycznej formy zamku wypowiadał się przede wszystkim Zbigniew Radacki [Radacki 1976; Radacki 2005/2006], a w ostatnich latach także Krzysztof Wroński [Wroński 2024]. Architektura zamku była ponadto omawiana w innych publikacjach [m.in. Guerquin 1984, s. 294; Kajzer et al. 2010, s. 471–472; Pilch, Kowalski 2012, s. 173–174; Kalita-Skwirzyńska 2006, s. 124–127; *Architektura gotycka* 1995, s. 218, 331–332; Hinterkeuser 2014], jednak zamek nadal nie doczekał się kompleksowego opracowania.

Badania kurtyny wschodniej autor przeprowadził w latach 2023–2024. W ich trakcie zarejestrowano przewiązania murów, rozkucia, przemurowania oraz cechy zastosowanego budulca [Zimnowoda-Krajewska 2015, s. 121–129]. Uzyskane wyniki zestawiono z dotychczasowymi ustaleniami badawczymi (zwłaszcza rezultatami analiz wewnętrzznego łoża kurtyny wschodniej) oraz z materiałem źródłowym, przede wszystkim inwentarzami sporządzonymi w latach 1545–1576 [APS, AKW, sygn. 1999, 2040].

Rozwarstwienie chronologiczne

W wyniku przeprowadzonych badań wyróżniono dzieł wieć faz budowlanych, z których pięć pierwszych wiąże się z działalnością zakonu joannitów.

occupied by imperial troops in 1629 and by Swedish forces in 1631. After the war, Swobnica became part of Swedish Pomerania. Despite repeated attempts, the Knights Hospitaller never regained the commandery [Breitsprecher 1940, pp. 164, 203–206]. Subsequently, the estate was held by Swedish dignitaries, but already in 1675 the castle came under Brandenburg rule. Initially, it remained in private ownership; in 1680, however, it was sold to Duchess Dorothea [Hinterkeuser 2014, pp. III, VII–IX]. Between 1689 and 1788, Swobnica remained in the hands of the margraves of Brandenburg-Schwedt line and, subsequently, the Hohenzollerns. Until 1945, it remained under lease. In 1948, following a short period of residential use, the castle was taken over by a State Agricultural Farm. The main mass was subsequently used as offices and a granary, which led to a deterioration in its condition [Radacki 1959, p. 17]. In 1992, the castle was acquired by a private owner whose actions contributed to its further degradation. In 2008, the northern wing collapsed, and the interiors of the main wing were severely damaged due to the poor condition of the roofs. In 2012, the castle was taken over by the municipality of Banie, which undertook repairs to the tower and the roofs [Hinterkeuser 2014, pp. IV–V]. In recent years, its condition has deteriorated once again.

State of research

The first attempts to discuss the construction history of the castle, based primarily on written sources and observations of the surviving fabric, were undertaken by German researchers before 1945 [Bülow 1879; Bülow 1880; *Die Baudenkmäler* 1902; Breitsprecher 1940]. Architectural investigations of the building were carried out in 1959 by Antoni Kąsinowski, and a historical study based on these results was prepared by Zbigniew Radacki. The eastern facade, however, was addressed only marginally [Kąsinowski 1959; Radacki 1959]. In 1975, Kazimiera Kalita compiled documentation of the spatial layout and interior decoration [Kalita 1975], and in 1978–1981 further architectural investigations were conducted under the direction of Andrzej Kamiński [Kamiński 1982a; Kamiński 1982b], supplemented by archaeological drilling surveys [Cnotliwy et al. 1979]. These studies encompassed the main (courtyard) facade and the interiors of the main (eastern) wing and confirmed the existence of a multi-phase medieval structure extending along the entire eastern curtain wall. The historical form of the castle has been discussed primarily by Zbigniew Radacki [Radacki 1976; Radacki 2005/2006], and, more recently, also by Krzysztof Wroński [Wroński 2024]. The castle has also been analysed in other publications [m.in. Guerquin 1984, p. 294; Kajzer et al. 2010, pp. 471–472; Pilch, Kowalski 2012, pp. 173–174; Kalita-Skwirzyńska 2006, pp. 124–127; *Architektura gotycka* 1995, pp. 218, 331–332; Hinterkeuser 2014]; however, it has not yet been the subject of a comprehensive study.

The author conducted research on the eastern

Ryc. 4. Rozwarstwienie chronologiczne elewacji wschodniej zamku; linią przerywaną oznaczono obrys latryny z fazy III; oprac. K. Wroński
Fig. 4. Chronological stratification of the eastern facade of the castle; the dashed line indicates the outline of the latrine from Phase III; drawing: K. Wroński

Faza I (4. ćwierć XIV – 1. ćwierć XV w.)

Najstarszym elementem elewacji jest cokół kamienny w narożniku północno-wschodnim, powstały wraz z odcinkiem północnym, a następnie – w jednym lub dwóch etapach – uzupełniony dalszym odcinkiem w kierunku południowym, aż do narożnika południowo-wschodniego (ryc. 4, 5). Mimo różnic w sposobie układania poszczególnych warstw eratyków cokół wykazuje względną jednorodność i zmiany wynikają zapewne z krótkich przerw we wznoszeniu poszczególnych odcinków, które prowadzono według wcześniej wytyczonego rzutu lub wykonanego w całości fundamentu zamku. Cokół wzniesiono z kamienia narzutowego, a jego warstwy główne starannie wypełniono mniejszymi kamieniami, okrzeskami i fragmentami cegieł spojonymi zaprawą wapienną. Budowę partii ceglanych rozpoczęto od wzniesienia powstającego wraz z kurtyną północną narożnika północno-wschodniego na wysokość +7,6 m ponad cokół (etap I, 10 w = 115,5 cm; 27,5–29,5 × 13,5–14 × 9–10 cm)¹. Zmiana kolorystyki cegieł oraz większy udział zendrówek w wyższej partii mogą świadczyć o więcej niż jednym źródle budulca ceglano. Następnie przy użyciu strzępi dowiązano do niego niższy odcinek muru (do wysokości +3,85 m), sięgający do narożnika południowo-wschodniego² (etap II, ryc. 4, 5). Murowano go od strony strzępi, jednak siedem dolnych warstw cegieł charakteryzuje się zaburzeniami w wтку (m.in. zdwojone wozówki, układ rzemykowy), co może wskazywać, że pierwotnie prace prowadzono od strony południowej, wymuszając zmiany wtku w miejscu dowiązania do istniejącego muru. W części północnej cechuje go zróżnicowanie formatów cegieł, zwłaszcza ich wysokości, niwelowane zmienną grubością spoin, w górnych warstwach miejscami uformowanych trój-

curtain wall in 2023–2024. During this work, bondings, rebuildings, cuttings and the characteristics of the building material were recorded [Zimnowoda-Krajewska 2015, pp. 121–129]. The results were compared with previous research findings, particularly analyses of the inner face of the eastern curtain wall, as well as with source material, especially inventories compiled in the years 1545–1576 [APS, AKW, sygn. 1999, 2040].

Chronological stratification

As a result of the research carried out, nine construction phases were identified, the first five of which are associated with the activity of the Knights Hospitaller.

Phase I (fourth quarter of the fourteenth century – first quarter of the fifteenth century)

The oldest element of the facade is the stone plinth in the northeastern corner, constructed together with the northern section and subsequently extended—either in one or two stages—southwards to the southeastern corner (Fig. 4, 5). Despite differences in the arrangement of individual layers of erratics, the plinth displays relative uniformity. The observed variations most likely result from short interruptions in the construction of individual sections, carried out according to a pre-established plan or based on fully executed foundations of the castle. The plinth was constructed of glacial erratic stones, and its principal courses were carefully filled with smaller stones, chips, and fragments of brick bonded with lime mortar. The construction of the brick sections began with the erection of the northeastern corner to a height of 7.6 m above the plinth (stage I, 10 w = 115.5 cm; 27.5–29.5 × 13.5–14 × 9–10 cm).¹ A change

Ryc. 5. Północna część elewacji wschodniej; strzałką oznaczono linię strzępi między I a II etapem fazy I, linie przerywane wyznaczają obrys latryny z fazy III, 2024; fot. K. Wroński

*Fig. 5. Northern part of the eastern facade; the arrow indicates the line of the tooth-
ing between stages I and II of Phase I, dashed lines mark the outline of the latrine
from Phase III, 2024; photo by K. Wroński*

Ryc. 6. Południowa część elewacji wschodniej, 2024; fot. K. Wroński

Fig. 6. Southern part of the eastern facade, 2024; photo by K. Wroński

Ryc. 7. Środkowa część elewacji wschodniej; linią przerywaną oznaczono strefę zaburzenia wstępu gotyckiego; A – zablockowane okno z fazy III, 2024; fot. K. Wroński

Fig. 7. Central part of the eastern facade; the dashed line marks the zone of disturbance in the Gothic bond; A – blocked window from Phase III, 2024; photo by K. Wroński.

kątnie z rysą (10 w = 113–118 cm; 28–30 × 13–14,5 × 8,5–11 cm). W części środkowej 10 w = 116 cm (27–28 × 13,5–14,5 × 9–10), a w południowej 10 w = 116,5 cm (28–29 × 13–14 × 9–10,5 cm).

W wyższych warstwach mur nabiera regularności w zakresie ornamentu zendrówkowego, jednak etap ten wieńczy pas o wysokości sześciu cegieł na całej długości pozbawiony dekoracji³. W rejonie 8. osi występuje, zastosowana tylko w tym miejscu zamku, dekoracja w postaci dwóch rombów wykonanych z zendrówek (ryc. 4–6). Między 2. a 3. osią parteru pojawiają się „dziewiątki” i „rzemyki”, a między 8. a 9. osią czytelne jest zaburzenie wstępu gotyckiego na wysokość 13 warstw (zwielokrotnienie wozówek i główek). W mo-

in the color of the bricks and a higher proportion of overfired bricks in the upper part may indicate that the material originated from more than one source. Subsequently, a lower section of the wall (to a height of +3.85 m) was tied to it, extending to the southeastern corner² (stage II, Fig. 4, 5). It was bonded against a toothing; however, the seven lowest courses display irregularities in the bond (including doubled stretchers and half-headers), which may indicate that construction was originally carried out from the southern side.

In the northern section, variation in brick dimensions—especially in height—is evident, compensated for by variations in joint thickness. In the upper courses, the joints are in places triangular, with an incised groove. In the central section, 10 w = 116 cm (27–28 × 13,5–14,5 × 9–10) and in the southern section, 10 w = 116,5 cm (28–29 × 13–14 × 9–10,5 cm).

In the upper parts of the wall, the masonry becomes more regular in terms of the decorative arrangement of overfired bricks; however, this stage is concluded by a six-course band devoid of decoration.³ At the eighth axis, a unique decorative motif consisting of two rhombuses executed in overfired bricks appears (Fig. 4–6). Between the second and third axes at ground-floor level, occurrences of three-quarter bricks and half-headers appear, while between the eighth and ninth axes a disturbance of the Gothic bond is clearly visible over a height of 13 courses (with a multiplication of stretchers and headers). At the time of its completion, the wall rose approximately 2.5 m above the courtyard level.⁴

Following a probable interruption, possibly resulting from seasonal organization of work or the availability of building materials, construction resumed with the erection of a further section extending from a toothing in the northern part to the southeastern corner, reaching heights of 7.74 m and 9.51 m at the corner (third stage). In the northern section, 10 w = 117 cm (27,5–30 × 14–14,5 × 9–10 cm), in the central section, 10 w = 117 cm (27–28 × 11,5–13,5 × 9–10 cm), and in the southern section, 10 w = 116 cm (29–30 × 14–14,5

Ryc. 8. Górna partia północnej części elewacji z widocznym krenelażem; strzałką oznaczono linię strzępi między etapem IV i VI fazy I, A, B – domniemane ościeża okien z fazy III, C – przemurowanie pionu kominowego, D – domniemane miejsce żurawia z fazy IV, 2024; fot. K. Wroński

Fig. 8. Upper part of the northern section of the facade with visible crenellation; the arrow indicates the line of the toothing between stages IV and VI of Phase I; A, B – presumed window jambs from Phase III; C – rebuilding of the chimney flue; D – presumed location of a crane from Phase IV, 2024; photo by K. Wroński

mencie ukończenia mur wznosił się ponad dziedziniec na wysokość ok. 2,5 m⁴.

Po przypuszczalnie dłuższej przerwie, mogącej wynikać z sezonowości prac lub dostępności materiału budowlanego, wzniesiono odcinek od strzępi w północnej części kurtyny do narożnika południowo-wschodniego (do wysokości +7,74 m, a w narożniku +9,51 m) (etap III). W części północnej 10 w = 117 cm (27,5–30 × 14–14,5 × 9–10 cm), w części środkowej 10 w = 117 cm (27–28 × 11,5–13,5 × 9–10 cm), a w części południowej 10 w = 116 cm (29–30 × 14–14,5 × 9–11) (ryc. 4). Przy narożniku południowo-wschodnim, pomiędzy 2. a 3., 5. a 6., 6. a 7. oraz 7. a 8. osią, występują „dziewiątki” i „rzemyki”. Mur cechuje lepszy wypał cegły i bardziej regularny ornament zendrówkowy.

Być może w ramach tej samej kampanii budowlanej lub w krótkim odstępie czasu podniesiono narożnik północno-wschodni, wieńcząc go krenelażem (etap IV, +13,8 m; 10 w = 112,5 cm; 28–28,5 × 13,5–14,5 × 9–9,5 cm), przy jednoczesnym kontynuowaniu ornamentu zendrówkowego. Długość tego odcinka (blisko 13 m) odpowiada szerokości ulokowanej tu kaplicy (ryc. 2, 4, 5); można przypuszczać, że budowę jej partii nadziemnych kontynuowano po wzniesieniu tego fragmentu muru [Wroński 2024, s. 438–441, fig. 6]. Taki przebieg prac, zakładający ukończenie w pierwszej kolejności budynku kaplicy, pozostaje w zgodzie z potrzebami życia wspólnotowego konwentu, dla którego podstawowymi elementami były dormitorium, refektarz i właśnie świątynia. Jako ostatnie powstały nadbudowa przy narożniku południowo-wschodnim (etap V; 10 w = 112 cm; 28–29 × 13,5–14 × 8,5–9 cm) oraz odcinek wypełniający środkową część kurtyny (etap VI;

× 9–11 cm) (Fig. 4). Near the southeastern corner, between the second and third, fifth and sixth, sixth and seventh, and seventh and eighth axes, occurrences of three-quarter bricks and half-headers are observed. In this stage, the masonry is characterized by better firing quality and a more regular decorative pattern.

It is possible that, as part of the same building campaign or shortly thereafter, the northeastern corner was raised and crowned with crenellation (stage IV, 13.8 m; 10 w = 112.5 cm; 28–28.5 × 13.5–14.5 × 9–9.5 cm), while at the same time the decorative pattern in over-fired bricks was continued. The length of this section (nearly 13 m) corresponds to the width of the chapel located here (Fig. 2, 4, 5); it may therefore be assumed that the construction of its above-ground parts continued after the erection of this fragment of the wall [Wroński 2024, pp. 438–441, Fig. 6]. Such a sequence of works, in which the chapel building was completed first, is consistent with the needs of the communal life of the convent, for which the dormitory, refectory, and the chapel itself constituted the principal elements. The final elements to be constructed were the raising of the southeastern corner (stage V; 10 w = 112 cm; 28–29 × 13.5–14 × 8.5–9 cm) and the section filling the central part of the curtain wall (stage VI; 5 w = 59 cm; 29–30 × 14–15 × 9.5–10 cm)⁵ (Fig. 4, 6, 7). Between the fifth and sixth, and sixth and seventh axes of the first floor, as well as at the sixth axis of the second floor, disturbances in the bond occur in the form of half-headers and multiplied stretchers and headers (Fig. 7). Below the seventh and eighth axes of the first floor, a levelling course is also clearly visible (transition from a single-course arrangement to a rowlock course,

5 w = 59 cm; 29–30 × 14–15 × 9,5–10 cm)⁵ (ryc. 4, 6, 7). Między 5. a 6. oraz 6. a 7. osią piętra, a także przy 6. osi drugiego piętra, występują zaburzenia wątku w postaci „rzemyków” oraz zwielokrotnionych wozówek i główek (ryc. 7). Poniżej 7. i 8. osi piętra czytelna jest także warstwa wyrównawcza (przejście układu pojedynczej warstwy w układ rolki, a następnie w układ dwuwarstwowy) (ryc. 8). Budulec użyty w ostatnim etapie był gorszej jakości, o czym świadczą zaawansowana korozja cegieł oraz znaczne ubytki w spoinach. Dolna część granicy III i IV etapu jest słabo czytelna, co może świadczyć o tym, że na placu budowy nadal znajdował się większy zapas cegieł lub że w tym miejscu mur z etapu III został częściowo podwyższony.

Prace w fazie I były realizowane w sposób spójny. Część ceglana została wzniesiona w wątku gotyckim w układzie kowadełkowym⁶, ze spoinowaniem płaskim z rysą, miejscami jednak obserwuje się przesunięcia oraz nakładanie się spoin pionowych. Oba narożniki przewiązano, zaczynając od cegły „dziewiątki” i główki, a w kolejnej warstwie stosując układ główki i wozówki⁷. Ościeża krenelażu wykonano z użyciem „rzemyków” i „dziewiątek”. Zauważalne zróżnicowanie cegieł, ich kolorystyki i formatu, zwłaszcza ich wysokości w obrębie etapów I–III, wynika zapewne z przemieszania materiału dostarczanego przez więcej niż jeden warsztat strycharski. Z kolei zaburzenia wątku, przechodzące również przez granice poszczególnych etapów, można wiązać z miejscami styku murów wznoszonych przez różne zespoły murarskie [por. Poklewski-Koziół 2012, s. 115]. W dalszych etapach nastąpiło większe ujednolicenie budulca, co świadczy o zmianie cegielni lub strycharzy. Ponadto zarejestrowano tylko dwa miejsca zaburzenia wątku, na styku stref pracy murarzy. W procesie budowy stosowano rusztowania jednosztandarowe, czego śladem są miejscami zaślepione otwory maculcowe, rozmieszczone co dziesięć warstw cegieł⁸, z niewielkimi odchyleniami w początkowych etapach prac.

Bezokienny mur kurtynowy był zwieńczony krenelażem o prostokątne zamkniętych zębach (120–125 cm zęby, 85–95 cm wręby). W niektórych wrębach widoczne są ślady skucia jednej, a nawet dwóch warstw cegieł, które pierwotnie tworzyły parapet. Jest to zapewne efekt ich usunięcia z powodu uszkodzenia bądź zamiaru zwiększenia prześwitu (ryc. 4, 7, 8). Przypuszczalnie usunięta warstwa występowała tylko od strony zewnętrznej, gdyż nie zarejestrowano jej od strony ganku. Mogła mieć formę schodkowego parapetu lub stanowić element konstrukcji osłaniającej belkę pod hak hakownicy. W obu narożnikach zęby krenelażu były ponadto wyższe o jedną warstwę cegieł, zaś w narożniku południowo-wschodnim wręby miały zróżnicowaną wysokość (ryc. 4, 6), czytelną dobrze także w południowej ścianie szczytowej skrzydła, która – przewiązana z murem V etapu – rozciąga się na długość 8,9 m i kończy się strzępiami. Pokrywa się to z linią wzdłużnej ściany działowej w południowej części skrzydła⁹. Nie można wykluczyć, że także w północnej części elewacji krenelaż miał zbliżoną formę. Różnice te mogą być związane

and subsequently to a double-course arrangement) (Fig. 8). The building material used in the final stage was of poorer quality, as evidenced by advanced weathering of the bricks and significant losses in the mortar joints. The lower part of the boundary between stages III and IV is poorly legible, which may indicate that a larger stockpile of bricks remained on the construction site or that, in this area, the wall from stage III was partially raised.

The works carried out in Phase I were executed in a coherent manner. The brick masonry was constructed in Gothic bond,⁶ with flush joints with an incised groove; in places, however, displacements and overlapping of vertical joints can be observed. Both corners were bonded, beginning with a three-quarter bricks a header, and in the subsequent course employing an arrangement of headers and stretchers.⁷ The embrasures of the crenellation were constructed using half-headers and three-quarter bricks. Noticeable variation in the bricks—their color and dimensions, particularly their height within stages I–III—most likely results from the mixing of material supplied by more than one brickyard. Disturbances in the bond, extending across the boundaries of individual phases, may in turn be associated with junctions between sections of wall constructed by different masonry teams [Poklewski-Koziół 2012, p. 115]. In the later phases, greater standardization of the building material is observed, which suggests a change of brickyard or brickmakers. Furthermore, only two instances of disturbance in the bond were recorded, located at the junctions between working zones of the masons. Single scaffolding was employed during the construction process, as evidenced by partially blocked putlog holes, in places spaced every ten brick courses,⁸ with minor irregularities in the early stages of construction.

The windowless curtain wall was crowned with crenellation with rectangular merlons (120–125 cm wide) and embrasures (85–95 cm). In some embrasures, traces of the removal of one or even two brick courses are visible; these originally formed a parapet. This is most probably the result of their removal due to damage or in order to increase the opening (Fig. 4, 7, 8). It is likely that the removed course occurred only on the external side, as it was not recorded on the side of the wall-walk. It may have taken the form of a stepped parapet or constituted part of a structure protecting the beam supporting the harquebus-rest. In both corners, the merlons were also higher by one brick course, while in the southeastern corner the embrasures varied in height (Fig. 4, 6), which is also clearly visible in the southern gable wall of the wing. This wall—bonded with the stage V masonry—extends over a length of 8.9 m and terminates in toothing. This corresponds to the line of the longitudinal partition wall in the southern part of the wing.⁹ It cannot be excluded that in the northern part of the facade the crenellation had a similar form. These differences may be related to buildings situated in both corners: the chapel, and an existing or planned structure with the proportions of a residential

z zabudową usytuowaną w obu narożnikach: kaplicą oraz istniejącym lub planowanym obiektem o proporcjach wieży mieszkalnej w narożniku w południowo-wschodnim¹⁰, gdzie mur V etapu zachował się na długości 9,5 m (przy maksymalnej możliwej wynoszącej 11 m).

Krenelaż był kryty dachem dwuspadowym, o czym świadczy brak widocznych drenów w murach oraz negatyw zadaszenia zachowany na licu wieży. Nie zaobserwowano śladu szczytów, należy zatem przypuszczać, że zabudowę kryły dachy namiotowe. Jedynym elementem artykulacji elewacji był gzyms kapnikowy wykonany z kształtki i sfazowanej cegły ułożonej stroną główkową (w części południowej i północnej) i wozówkową (ryc. 4, 6, 8). Co warto podkreślić, wysokość partii ceglanych do gzymsu odpowiada długości boku głównej wieży zamku, stanowiącej najpewniej bazową figurę geometryczną zastosowaną przy projektowaniu całego założenia [por. Wroński 2026, s. 100].

Uwzględniając proces przygotowawczy, początek właściwych prac budowlanych należy datować na ok. 1382 r., kiedy po raz pierwszy wzmiankowano komendanta Swobnicy. Prace realizowane od IV etapu można hipotetycznie wiązać z pożyczką zaciągniętą w 1397 r.¹¹ Zamek został pierwszy raz odnotowany w 1406 r. („*castri Wildenbruke*”) [Codex 1860, s. 294], zaś główne obiekty były już zdane do użytkowania w 1417 r., kiedy na zamku odbyło się spotkanie księcia pomorskiego z krzyżackim wójtem Nowej Marchii [Simiński 2019, s. 440]. W 1420 r. odnotowano kaplicę¹² – w tym momencie musiał zatem być ukończony narożnik północno-zachodni. Ze względu na brak wyraźnych dłuższych przerw budowlanych nie można wykluczyć, że prace zakończono wcześniej, już w 1406 r., a zamek nadawał się do pełnienia funkcji rezydencjonalnych nawet przed 1399 r. – w związku z przypuszczeniem, że przebywał tam wtedy preceptor Detlew von Walmeden [Gahlbeck 2014, s. 315–316].

Faza II (2. połowa XV w.)

W 2. połowie XV w. do kurтины wschodniej dostawiono nowe skrzydło, mieszczące pomieszczenia reprezentacyjne i mieszkalne¹³. Należy przypuszczać, że w murze kurtynowym wybito wówczas otwory okienne, zwłaszcza w związku z zasłonięciem południowej ściany kaplicy przez nowe skrzydło (Wroński 2024, s. 439–440). W ościeżach z fazy IV widoczne są ślady wcześniejszego, celowego rozkucia o regularnej formie, jednakże czas ich powstania można ogólnie datować na fazy II–III. Zapewne w tym samym okresie, w ramach modernizacji fortyfikacji zamkowych, skuto górne warstwy cegieł we wrębach krenelażu.

Faza III (połowa XVI – początek XVII w.)

IIIa (1547–1560)

Śladem przekształceń tej fazy są przypuszczalnie rozkucia i relikty ościeży w północnej części piętra, w obrębie 7. i 8. osi. Znajdujący się tam otwór okienny został osadzony w częściowo rozglifionej, wkuwej wnęce o słabo opracowanych ścianach i stropie. Forma

tower in the southeastern corner,¹⁰ where the Phase V wall is preserved over a length of 9.5 m (with a maximum possible extent of 11 m).

The crenellation was covered with a gable roof, as indicated by the absence of visible drainage elements in the walls and by the trace of roofing preserved on the face of the tower. No traces of gables were observed; it may therefore be assumed that the buildings were covered with hipped roofs. The only element articulating the facade was a cornice executed from a molded brick and a chamfered brick laid with the header face (in the southern and northern sections) and with the stretcher face (Fig. 4, 6, 8). Notably, the height of the brick-built sections up to the cornice corresponds to the side length of the main tower of the castle, which most likely constituted the basic geometric unit employed in the design of the entire complex [Wroński 2026, p. 100].

Taking into account the preparatory process, the beginning of the actual construction works should be dated to around 1382, when the commander of Swobnica was first mentioned. The works carried out from stage IV onwards may hypothetically be associated with a loan contracted in 1397.¹¹ The castle was first recorded in 1406 (“*castri Wildenbruke*”) [Codex 1860, p. 294], while the principal buildings were already fit for use in 1417, when a meeting between the Pomeranian duke and the Teutonic vogt of the Neumark took place at the castle [Simiński 2019, p. 440]. In 1420, the chapel was mentioned;¹² at this point, the northwestern corner must therefore have been completed. Due to the lack of clear evidence for longer interruptions in construction, it cannot be excluded that the works were completed earlier, already by 1406, and that the castle was suitable for residential use even before 1399—in connection with the assumption that the preceptor Detlew von Walmeden resided there at that time [Gahlbeck 2014, pp. 315–316].

Phase II (second half of the fifteenth century)

In the second half of the fifteenth century, a new wing was added to the eastern curtain wall, housing representative and residential rooms.¹³ It may be assumed that window openings were cut into the curtain wall at that time, particularly in connection with the screening of the southern wall of the chapel by the new wing (Wroński 2024, pp. 439–440). In the jambs from Phase IV, traces of an earlier, deliberate cutting-back of a regular form are visible; however, their formation may generally be dated to Phases II–III. Most likely in the same period, as part of the modernization of the castle fortifications, the upper courses of brick in the embrasures of the crenellation were cut back.

Phase III (mid-sixteenth to early seventeenth century)

IIIa (1547–1560)

The traces of transformations from this phase most likely include cuttings and relics of jambs in the north-

ta jest wyraźnie odmienna w porównaniu z wnękami powstałymi w fazie barokowej¹⁴ (il. 8, 9). Być może kolejne otwory okienne wprowadzono również w miejscu późniejszych osi drugiego–piątego piętra, gdzie miejscami widoczne są pionowe, regularne rozkucia, wcześniejsze od ościeży wykonanych w fazach IV i V (ryc. 4, 6). Na linii 7. osi parteru został wprowadzony wykusz ryglowej latryny o szerokości ok. 1,5 m, którego śladem są wykute w murze gniazda belek; od strony wnętrza jej ślady zostały zatarte w fazie barokowej. Na piętrze powyżej latryny powstał kominek z kanałem dymowym poprowadzonym w grubości muru, czego śladem jest najprawdopodobniej rozkucie sięgające krenelażu (ryc. 4, 8, 9).

Latryna znajdowała się w izbie dworskiej istniejącej już przed 1545 r. [APS, AKW 1999, k. 2; APS, AKW 2040, k. 2, 15, 26, 43]. Z kolei potencjalne ślady otworów okiennych oraz kominek zlokalizowane są w obrębie powstałych między 1547 a 1560 r. apartamentów komendanta, obejmujących dawną izbę gościnną i sąsiednie izby braci-rycerzy [APS, AKW 2040, k. 134, 227, 230–232]¹⁵.

IIIb (4. ćwierć XVI w.)

Prace prowadzone w tej fazie wiążą się ze stopniowym odchodzeniem od militarnej funkcji zamku. W pierwszym etapie zaślepiono wręby krenelażu, a następnie nadbudowano na nim nową kondygnację (ryc. 4, 6–9). Między 6. a 7. osią zachował się zablokowany otwór okienny o wykroju zbliżonym do kwadratu (150 × 144 cm), którego śladem od strony wnętrza jest fragment łuku pełnego zamykającego wnękę okienną. W obrębie 1. i 2. osi czytelne są ościeża co najmniej dwóch kolejnych, większych otworów (ryc. 4, 6, 7), z częściowo zachowanym wewnętrznym ościeżem pierwszego z nich, profilowanym ćwierćwałkiem. Otwory były zamknięte ceglany nadprożem o grubości jednej cegły i prostych ościeżach, przypuszczalnie z odcinkowym łukiem odciążającym powyżej. Nad ościeżami 1. i 2. osi widoczne są rozkucia, mogące stanowić negatywy tych łuków. Znaczna, wynosząca ok. 230 cm, odległość między ościeżami w 2. osi może ponadto świadczyć o istnieniu w tym miejscu okien zdwojonych. Okna wprowadzono najpewniej także na pozostałych kondygnacjach, na co mogą wskazywać ślady opracowania krawędzi północnego ościeża w 2. osi oraz czworoboczne rozkucie w 8. osi piętra, te jednak zostały powiększone w fazie barokowej. Na poziomie parteru i pierwszego piętra rozstaw otworów okiennych był prawdopodobnie powiązany z istniejącym podziałem przestrzennym, zaś zachowane mury w filarach międzyokiennych na drugim piętrze wskazują na regularność zastosowanego układu. O skali prowadzonych prac świadczy ponadto rozległe przelicowanie między 1. a 2. osią piętra sięgające krenelażu (ryc. 4, 6).

Mury fazy III cechuje zróżnicowanie budulca ceglano-¹⁶ i niestaranny układ warstw. Zastosowano wątki główkowo-wozówkowe (głównie kowadełkowy), zaś spoin nie opracowano, pozostawiając je pod mlecznobiałą wyprawę tynkową o gruzelkowatej powierzchni, zachowaną na poziomie drugiego piętra [Kamiński 1982b, s. 25] (ryc. 7–9). Otwory maculco-

ern part of the first floor, within the seventh and eighth axes. The window opening located there was set within a partially splayed, cut recess with poorly finished walls and soffit. This form differs markedly from the recesses created in the Baroque phase¹⁴ (Fig. 8, 9). Further window openings may also have been introduced at the later second to fifth axes of the upper story, where vertical, regular cuttings are visible in places, predating the jambs executed in Phases IV and V (Fig. 4, 6). Along the line of the seventh axis at ground-floor level, a projecting timber-framed latrine bay approximately 1.5 m wide was added, evidenced by beam sockets cut into the wall; from the interior, its traces were obliterated during the Baroque phase. On the floor above the latrine, a fireplace was constructed, with a flue channel running within the thickness of the wall, most probably evidenced by a cutting extending up to the crenellation (Fig. 4, 8, 9).

The latrine was located within the great hall, which already existed before 1545 [APS, AKW 1999, f. 2; APS, AKW 2040, f. 2, 15, 26, 43]. The possible traces of window openings and the fireplace, in turn, are situated within the commander's apartments established between 1547 and 1560, which comprised the former guest chamber and the adjoining rooms of the knight-brethren [APS, AKW 2040, f. 134, 227, 230–232].¹⁵

Phase IIIb (last quarter of the sixteenth century)

The works carried out in this phase are associated with a gradual departure from the military function of the castle. In the first stage, the embrasures of the crenellation were infilled, and subsequently a new story was added above it (Fig. 4, 6–9).

Between the sixth and seventh axes, a blocked window opening of approximately square proportions (150 × 144 cm) has been preserved; on the interior side, its presence is indicated by a fragment of a round arch closing the window recess. Within the first and second axes, the jambs of at least two further, larger openings are clearly legible (Fig. 4, 6, 7), including the partially preserved inner jamb of the first, molded with a quarter-round profile.

The openings were closed with brick lintels one brick thick and had plain jambs, most probably with segmental arches above. Above the jambs of the first and second axes, cuttings are visible which may represent the negative traces of these arches. The considerable distance between the jambs in the second axis (approx. 230 cm) may further indicate the presence of paired windows at this location. Window openings were most likely cut into the wall on the remaining storeys as well; their existence may be indicated by traces of working on the northern jamb edge in the second axis and a rectangular cutting in the eighth axis of the first floor. These openings were later enlarged during the Baroque phase. At the level of the ground floor and first floor, the spacing of the window openings was probably related to the existing spatial divi-

Ryc. 9. Północna część elewacji wschodniej z widocznym śladem latryny z III fazy oraz przebudowaniem pionu kominowego (?), 2024; fot. K. Wroński

Fig. 9. Northern part of the eastern facade with a visible trace of the Phase III latrine and rebuilding of the chimney flue (?), 2024; photo by K. Wroński

we widoczne na drugim piętrze przy narożniku południowo-zachodnim wskazują na zastosowanie rusztowań przewieszonych.

Zaobserwowane elementy korespondują ze zmianami w elewacji frontowej, datowanymi na ostatnie ćwierćwiecze XVI w. [Kamiński 1982b, s. 25, 27]. Potwierdzają to również źródła pisane – inwentarz z 1576 r. opisuje wnętrza w niezmienionej formie [APS, AKW 2040, k. 225–248, 333–369; APS, AKW 1999, k. 2–13].

Faza nieokreślona wczesnonowożytna (połowa XVI – początek XVII w.)

Zmniejszenie światła otworu okiennego w 8. osi okiennej piętra oraz przypuszczalne wprowadzenie okna w 7. osi, którego śladem miałby być relikw północnego ościeża (ryc. 4, 8), należy wiązać z pracami prowadzonymi między połową XVI a początkiem XVII w., po pożarze w 1621 r.¹⁷, a najpóźniej przed zajęciem zamku przez wojska cesarskie w 1629 r.

Faza IV (koniec XVII – początek XVIII w. (ok. 1680–1698))

W tej fazie przeprowadzono przebudowę w stylu barokowym. Elewacja wschodnia została podporządkowana nowemu układowi przestrzenno-funkcjonalnemu, przy czym w mniejszym stopniu zadbano o zachowanie symetrii analogicznej do reprezentacyjnej ściany dziedzińcowej

sion, while the preserved masonry in the interwindow piers on the second floor indicates the regularity of the layout employed. The scale of these works is further evidenced by the extensive refacing between the first and second axes of the first floor, reaching up to the crenellation (Fig. 4, 6).

The walls of Phase III are characterized by variability in brick material¹⁶ and an irregular arrangement of courses. Header–stretcher bonds were employed (primarily of the English bond type), while the joints were left untooled, intended to be covered with a milky-white plaster coating of a nodular texture, preserved at the level of the second floor [Kamiński 1982b, p. 25] (Fig. 7–9). Putlog holes visible on the second floor near the southwestern corner indicate the use of cantilevered scaffolding.

The observed features correspond to changes in the main (courtyard) facade, dated to the last quarter of the sixteenth century [Kamiński 1982b, pp. 25, 27]. This is also confirmed by written sources—the inventory of 1576 describes the interiors in an unchanged form [APS, AKW 2040, f. 225–248, 333–369; APS, AKW 1999, f. 2–13].

Undetermined early modern phase (mid-sixteenth to early seventeenth century)

The reduction in the size of the window opening in the eighth axis of the first floor, as well as the probable insertion of a window in the seventh axis—evidenced by a remnant of the northern jamb (Fig. 4, 8)—should be associated with works carried out between the mid-sixteenth and early seventeenth centuries, after the fire of 1621¹⁷ and no later than before the occupation of the castle by imperial troops in 1629.

Phase IV (late seventeenth – early eighteenth century, c. 1680–1698)

In this phase, a Baroque remodeling was carried out. The eastern facade was adjusted to a new spatial and functional layout, although less attention was paid to maintaining symmetry comparable to that of the representative courtyard facade (Fig. 3). Following the construction of a central staircase, a new garden entrance was cut through on the axis of the building, and at the level of the landings, large windows topped with round arches were inserted (Fig. 4, 7). In the southern part of the facade, substantial sections of the wall between the second and fifth axes at the levels of the first and second floors were either refaced or rebuilt.¹⁸ This resulted in a regular five-axis composition, associated with the representative Ducal Hall and the adjoining rooms located on the first floor. A degree of symmetry is also apparent on the second floor, which housed private apartments¹⁹ (Fig. 3, 4, 6, 8).

The northern part of the facade was affected to the least extent by the changes (Fig. 4). The axes on the first floor do not correspond to those of the front facade, which may suggest that, in the new interior layout, the

(ryc. 3). W związku z powstaniem centralnej klatki schodowej przebito w osi budynku nowe wejście ogrodowe, a na poziomie spoczników wprowadzono monumentalne okna zamknięte łukiem pełnym (ryc. 4, 7). W południowej części elewacji przelicowano lub wymurowano na nowo znaczne fragmenty ścian na wysokości 2.–5. osi pierwszego i drugiego piętra¹⁸. Powstał tu rytmiczny układ 5-osiowy, powiązany z usytuowaną na pierwszym piętrze reprezentacyjną Salą Książęcą i sąsiednimi pokojami. Stosunkową symetrią cechuje się także drugie piętro, mieszczące przestrzenie prywatne¹⁹ (ryc. 3, 4, 6, 8).

Zmiany w najmniejszym stopniu objęły północną część elewacji (ryc. 4). Osie na piętrze nie odpowiadają elewacji frontowej, co może sugerować, że w nowym układzie wewnątrz zachowano lokalizację starszych otworów lub ograniczono liczbę nowych ze względu na trudność ich wybicia w średniowiecznej kurtynie. Jednocześnie zlikwidowano latrynę oraz górną część komina w grubości muru, gdyż pokrywały się z osią nowego otworu okiennego drugiego piętra (ryc. 9).

Otwory okienne otrzymały zunifikowaną formę: zbliżoną do kwadratu na drugim piętrze oraz większą, prostokątną w parterze i na piętrze w części południowej; w północnej części format okien był zróżnicowany. Zamknięto je, poza klatką schodową, ceglаныmi nadprożami o grubości jednej cegły (w jednym wypadku drewnianą belką). Niewykluczone, że krótko po zakończeniu prac zmniejszono światło dwóch okien parteru w południowej części, zamykając je analogicznym nadprożem; dla otworu osadzonego w ościeżu przykrytym belką zastosowano odciążenie w postaci łuku odcinkowego (ryc. 3, 4, 6, 7). Przebudowa wiązała się z wykonaniem nowych wnek okiennych i drzwiowych.

Stosowano watek kowadełkowy, choć miejscami, zwłaszcza w przemurowaniach o mniejszej powierzchni, układ był nieregularny i dostosowany zarówno do kształtu przemurowania, jak i zróżnicowanego materiału. Warte odnotowania jest naśladownictwo technik średniowiecznych w ościeżach 7. i 8 osi parteru w postaci wтку gotyckiego ze spoiną poziomą z rysą. Nieregularne otwory maculcowe zachowały się głównie w południowej części, poniżej otworów okiennych drugiego piętra – rozmieszczono je co 13 warstw. Ponadto w 10. osi widoczne jest znaczne rozkucie muru I i III fazy, ze śladami uszkodzenia lica ceglanoego i gzymsu poniżej, przypuszczalnie będące śladem ustawienia w tym miejscu żurawia w trakcie przebudowy²⁰ (ryc. 4, 8). Powierzchnie ścian były przygotowane do położenia tynków, trudno jednak ocenić, czy elewacja wschodnia została nimi finalnie pokryta²¹. Prace przebiegały w kilku etapach i niewykluczone, że prowadziło jej kilka zespołów lub następowała ich zmiana, gdyż przemurowanie między 2. a 5. osią cechuje się starannością i względną jednorodnością materiału (ryc. 4, 6).

Fazę tę datuje się na lata 1680–1700²² – w 1698 r. (lub krótko po) powstał obraz Michiela Madderstega przedstawiający ukończoną elewację zachodnią. Pewne prace mogły być kontynuowane jeszcze w kolejnych latach.

location of earlier openings was preserved, or that the number of new ones was limited due to the difficulty of cutting them into the medieval curtain wall. At the same time, the latrine and the upper part of the chimney within the thickness of the wall were removed, as they coincided with the axis of a new window opening on the second floor (Fig. 9).

The window openings were given a more uniform form: approximately square on the second floor and larger, rectangular ones on the ground floor and first floor in the southern part; in the northern part, the window forms remained varied. Except for those in the staircase, they were closed with brick lintels one brick thick (in one case with a timber beam). It cannot be excluded that shortly after the completion of the works, the size of two ground-floor windows in the southern part was reduced by closing them with analogous lintels; in the case of an opening set within a jamb spanned by a beam, a segmental relieving arch was employed (Fig. 3, 4, 6, 7). The rebuilding involved the creation of new window and door recesses.

An English bond was employed; however, in places, particularly in smaller areas of rebuilding, the arrangement was irregular and adapted both to the form of the rebuilding and to the varied material. Noteworthy is the imitation of medieval techniques in the jambs of the seventh and eighth axes at ground-floor level, in the form of Gothic bond with horizontal joints featuring an incised groove. Irregular putlog holes are preserved mainly in the southern part, below the window openings of the second floor, where they are spaced at intervals of thirteen courses. In addition, in the tenth axis a substantial cutting into the Phase I and Phase III masonry is visible, with traces of damage to the brick face and the cornice below, most probably representing evidence of the placement of a crane at this location during the rebuilding²⁰ (Fig. 4, 8). The wall surfaces were prepared for the application of plaster; however, it is difficult to determine whether the eastern facade was ultimately plastered.²¹ The works were carried out in several stages, and it cannot be excluded that they were undertaken by different teams or that changes in personnel occurred, as the rebuilding between the second and fifth axes is characterized by careful workmanship and a relatively uniform material (Fig. 4, 6).

This phase is dated to the years 1680–1700;²² in 1698 (or shortly thereafter), a painting by Michiel Maddersteg depicting the completed western facade was created. It is possible that certain works continued in the following years.

Phase V (second half of the nineteenth century)

The window openings in the southern part of the first floor (axes 2–5) were reduced in size and closed with arches of varying form (Fig. 4, 6). In the second axis, the brick lintel from Phase IV was removed, which may have resulted from settlement of the walls. In three windows, stepped jambs were employed, closed

Faza V (2. połowa XIX w.)

Otwory okienne w południowej części piętra (osie 2.–5.) zostały zmniejszone i zamknięte łukami o zróżnicowanej formie (ryc. 4, 6). W 2. osi zlikwidowano nadproże ceglane z fazy IV, co mogło wynikać z osiadania murów. W trzech oknach zastosowano ościeża uskokowe, zamknięte podwójnymi łukami odcinającymi odcinkowymi, poniżej których wykonano właściwe, prostokątne ościeża zamknięte łukiem odcinkowym o niemal płaskiej strzałce. Okno w 4. osi jako jedyne zamknięto wyłącznie nadprożem ceglanym. Zmiany te odpowiadają wprowadzonemu wówczas podziałowi Sali Książęcej na dwa trakty, z mniejszymi pomieszczeniami w części tylnej. Drugim etapem prac było zmniejszenie otworu okiennego 1. osi piętra, który zamknięto nadprożem ceglanym o grubości jednej cegły. W tym czasie najpewniej powstała także weranda w osi drzwi ogrodowych.

Prace prowadzono z użyciem cegły maszynowej (10 w = 76 cm, 23,5 × 12 × 6 cm; 10 w = 72 cm, 17–17,5 × 11,5 × 6–6,5 cm), stosując staranny watek główkowo-wozówkowy ze spoiną wklęsłą, co przemawia za datowaniem tej fazy na 2. połowę XIX w.²³

Faza VI (1. połowa XX w., po 1899 r.)

W miarę stopniowego zarzucania rezydencjonalnego charakteru części wewnątrz i wprowadzania funkcji gospodarczych wypełniono cegłą niektóre kwatery okien 1.²⁴, 4. i 5. osi parteru (ryc. 4, 6). Dalsze prace miały charakter doraźnych remontów i obejmowały m.in. przemurowanie parapetów oraz ich częściowe zastąpienie opaskami betonowymi.

Faza VII (2. połowa XX w.)

Wraz ze zmianą funkcji po 1945 r. i przeznaczeniem wewnątrz na biura PGR-u oraz magazyny postępowała degradacja zamku. Zniszczeniu uległa stolarka, a w związku z pogłębiającą się rysą w narożniku południowo-wschodnim doszło do destrukcji otworów okiennych na drugim piętrze. Zlikwidowana została weranda, a wyjście ogrodowe zamurowano (ryc. 3, 4).

Faza nieokreślona

Do fazy tej zaliczono przemurowania nowożytnie, w tym otwór okienny w 7. osi parteru osadzony we wnętrzu z XVII–XVIII w.

Wnioski

Mimo znacznych przekształceń elewacji wschodniej obraz uzyskany w toku badań koresponduje z przekazami źródłowymi i potwierdza, że kasztel był w dużym stopniu ukończony przed 1420 r. Etapowość średniowiecznego procesu budowy wynikała z prac prowadzonych w obrębie jednej fazy, być może z jedną nieco dłuższą przerwą. W momencie ukończenia bezokienną kurtynę wieńczył kryty dachem dwuspadowym krenelaż, a w narożniku północno-wschodnim znajdowała się kaplica przykryta dachem

with double segmental relieving arches, below which the actual rectangular openings were formed, closed with a segmental arch of almost flat curvature. The window in the fourth axis was the only one closed solely with a brick lintel. These changes correspond to the subdivision of the Ducal Hall into two bays, with smaller rooms in the rear part. A second stage of the works involved reducing the size of the window opening in the first axis of the first floor, which was closed with a brick lintel one brick thick. At that time, a veranda was most probably also constructed on the axis of the garden doorway.

The works were carried out using machine-made bricks (10 w = 76 cm, 23.5 × 12 × 6 cm; 10 w = 72 cm, 17–17.5 × 11.5 × 6–6.5 cm), employing a carefully executed header–stretcher bond with concave joints, which supports dating this phase to the second half of the nineteenth century.²³

Phase VI (first half of the twentieth century, after 1899)

With the gradual abandonment of the residential character of some of the interiors and the introduction of utilitarian functions, some window panes in the first,²⁴ fourth, and fifth axes at ground-floor level were filled in with brick (Fig. 4, 6). Further works took the form of ad hoc repairs and included, among others, the rebuilding of window sills and their partial replacement with concrete surrounds.

Phase VII (second half of the twentieth century)

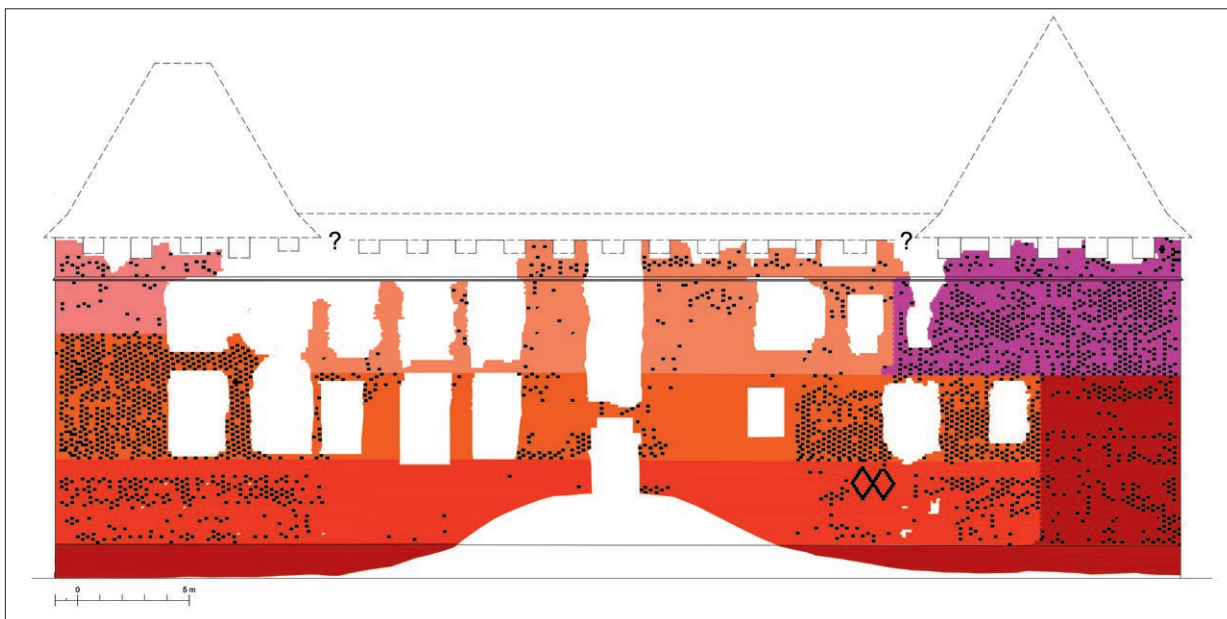
With the change of function after 1945 and the conversion of the interiors for use as offices of the State Agricultural Farm and as storage, the degradation of the castle progressed. The joinery was destroyed, and, in connection with the widening crack in the southeastern corner, the window openings on the second floor were damaged. The veranda was removed, and the garden entrance was bricked up (Fig. 3, 4).

Undetermined phase

This phase includes post-medieval rebuilding, including a window opening in the seventh axis at ground-floor level, set within a seventeenth–eighteenth-century recess.

Conclusions

Despite significant transformations of the eastern facade, the picture obtained in the course of the research corresponds with the source material and confirms that the castle was to a large extent completed before 1420. The staged character of the medieval construction process resulted from works carried out within a single phase, possibly with one slightly longer interruption. At the time of completion, the windowless curtain wall was crowned with crenellation covered by a gable roof, while a chapel covered with a hipped roof was located in the northeastern corner. The possibility of the exist-

Ryc. 10. Próba rekonstrukcji elewacji wschodniej w I fazie z założeniem istnienia zabudowy w narożniku południowo-wschodnim; ryc. K. Wroński

Fig. 10. Reconstruction of the eastern facade in Phase I, assuming the existence of buildings in the south-eastern corner; drawing by K. Wroński

czterospadowym. Nie można wykluczyć istnienia lub planowania zabudowy również w południowo-wschodnim narożniku zamku.

Formę ówczesnej elewacji prezentuje próba rekonstrukcji fazy I (ryc. 10). Powstanie w 2. połowie XV w. nowego skrzydła nie pozostawiło w elewacji czytelnych reliktyw. W połowie XVI w. rozpoczęły się prace związane z przekształcaniem zamku w obiekt rezydencjonalny w duchu renesansu. Początkowo ograniczały się one przypuszczalnie do wykonania nielicznych otworów okiennych na poziomie piętra, powiązanych z ulokowanymi tam pomieszczeniami mieszkalnymi, jednak w ostatniej ćwierci XVI w. na poziomie ganku obronnego powstała nowa kondygnacja, której ściana zewnętrzna stanowi najlepiej zachowany element tej fazy. Największe przekształcenia przyniosła barokowa przebudowa z przełomu XVII i XVIII w., która – mimo późniejszych ingerencji i stopniowej degradacji – ukształtowała zarówno elewację wschodnią, jak i całe skrzydło w formie zasadniczo zachowanej do dzisiaj.

Niewątpliwie dalszych informacji o tym wyjątkowym dla Pomorza Zachodniego zabytku mogą dostarczyć kompleksowe badania architektoniczno-archeologiczne obejmujące cały zamek.

ence or planning of building in the southeastern corner of the castle cannot be excluded.

The appearance of the facade at that time is presented by a reconstruction of Phase I (Fig. 10). The construction of a new wing in the second half of the fifteenth century did not leave clearly legible traces in the facade. In the mid-sixteenth century, works began that were connected with transforming the castle into a residential building in the spirit of the Renaissance. Initially, these were probably limited to the cutting of a small number of window openings at the first-floor level, associated with the residential rooms located there. However, in the last quarter of the sixteenth century, a new story was created at the level of the wall-walk, the external wall of which constitutes the best-preserved element of this phase. The most extensive transformations resulted from the Baroque remodeling at the turn of the seventeenth and eighteenth centuries, which—despite later interventions and gradual degradation—shaped both the eastern facade and the entire wing in a form essentially preserved to the present day.

Przypisy

- ¹ Pomiar cegieł wykonano według schematu: 10 warstw = wysokość warstw wraz ze spoiną; długość × szerokość × grubość.
- ² Z obserwacji wynika, że w pierwszej kolejności wzniesiono wysoko narożnik południowo-zachodni, do którego następnie dowieziono pozostałą część kurtyny południowej.
- ³ Północna część kurtyny również charakteryzuje się na tej wysokości mniejszą liczbą zendrówek. Jednocześnie wysokość ta (sześć warstw) odpowiada wysokości muru

Footnotes

- ¹ Brick measurements were taken according to the following scheme: 10 courses = total height of the courses including joints; length × width × thickness.
- ² Observations indicate that the southwestern corner was erected first to a considerable height, to which the remaining part of the southern curtain wall was subsequently bonded.
- ³ The northern part of the curtain wall is also characterized, at this level, by a smaller number of overfired bricks. At the same time, this height (six courses) corresponds to the

- wznoszonego jednorazowo przez jednego murarza z wraz pomocnikami. Por. Poklewski-Koziół 2012, s. 115.
- ⁴ Ówczesny poziom dziedzińca (ok. 1,5 m poniżej obecnego) rekonstruuje się w oparciu o poziom świetlików piwnicznych w elewacji południowej kaplicy. W trakcie wierceń archeologicznych przypuszczalny poziom użytkowy na osi wjazdu uchwyciono na głębokości 150 cm, ale w północnej części dziedzińca calec zarejestrowano na głębokości zaledwie 80 cm [Cnotliwy et al. 1979, s. 11–12].
 - ⁵ Ze względu na niedostępność pomiar wykonano na wewnętrznym licu kurtyny.
 - ⁶ Wyłącznie w południowej części, poniżej krenelażu, występuje warstwa główkowa.
 - ⁷ Sposób wiązania jest odmienny w stosunku do narożnika południowo-zachodniego oraz narożnika północno-zachodniego (wieży), gdzie w pierwszej warstwie zastosowano główkę i dwie wozówki, a w kolejnej – wozówkę i „dziewiątkę”. Dopiero w górnej partii części czworobocznej wieży pojawia się sposób wiązania analogiczny do zastosowanego w kurtynie wschodniej.
 - ⁸ Zwyczajowo 10–11 cegieł [Kąsinowski 1972, s. 53–54].
 - ⁹ Została wtórnie dostawiona (nachodzi na światło wyjścia ucieczkowego). Wzniesiono ją w technice *opus emplectum* z kamienno-ceglanym licem (grubość ok. 1,4 m). Zbliżoną grubość (ok. 1,35 m) miała ściana szczytowa kaplicy. Ponadto na piętrze, w narożniku południowo-wschodnim, od strony wewnętrznej stwierdzono ślady okopcenia oraz skute lico bądź strzępia w kurtynie południowej [Kamiński 1982a, rys. *Swobnica zamek: pom. 110*].
 - ¹⁰ Na zamku rycerskim w Złocięncu wzniesiono dwie narożne wieże mieszkalne [Radacki 1976, s. 190, 194–195, ryc. 152].
 - ¹¹ Książęta pomorscy w 1377 r. zapewnili o pomocy przy budowie; być może temu służyły także nadania bedy pieniężnej z 1383 r. i znaczna pożyczka 80 kop groszy czeskich z 1397 r. [Breitsprecher 1940, s. 98–100, 106].
 - ¹² „Der lampe in der capelle to Wildenbruke upme slot”, za: Breitsprecher 1940, s. 104.
 - ¹³ Układ pomieszczeń według inwentarza z 1545 r.: (od północy) na parterze kaplica (1,5 kondygnacji), izba dworska, komnata komendanta, sypialnia i „izba ciemna”, na piętrze izba gościnna, trzy izby braci-rycerzy, deskowana izba (?) („braden khammer”) oraz przypuszczalnie kilka dalszych izb.
 - ¹⁴ W fazie barokowej w świetle wnęki wstawiono ścianę [Kamiński 1982a, rys. *Swobnica zamek: pom. 105, 106*].
 - ¹⁵ Potwierdzeniem prac są rejestry pożyczek z 1560 r., w których odnotowano m.in.: „60 g. dem tischlermstr Wetzel, der vielleicht das obere zimmer vertafelte, [...] 35 g. nach Stettin fur ziegel und flursteine” [Breitsprecher 1940, s. 174]. Apartament urządzony w miejscu izb braci-rycerzy został w 1560 r. określony właśnie jako *oben vorteffeltem neuen gemach* [APS, AKW 2040, k. 227].
 - ¹⁶ Zarejestrowano powtarzalny format ok. 27–28 × 11–13 × 7–7,5 cm.
 - ¹⁷ „Ganze Haus samt allen Zimmern, ausgenommen das Brauhaus und das Zimmer unter dem Thorhause”. Ów Haus Breitsprecher uznał za skrzydło południowe, którego zniszczenie doprowadziło do przeniesienia niektórych funkcji użytkowych do wnętrza skrzydła wschodniego [Bülow 1880, s. 214; Breitsprecher 1940, s. 164].
 - ¹⁸ Również elewacja frontowa w tej części zamku uległa znacznym przekształceniom.
 - ¹⁹ Zbigniew Radacki twierdził, że układ okien parteru i piętra elewacji wschodniej powstał dopiero na początku XIX w., height of a section of wall constructed in a single working cycle by one mason with assistants. Cf. Poklewski-Koziół 2012, p. 115.
 - ⁴ The original ground level of the courtyard (approx. 1.5 m below the present level) is reconstructed on the basis of the level of the cellar skylights in the southern facade of the chapel. During archaeological drilling, the presumed occupation level along the axis of the castle gate was recorded at a depth of 150 cm, whereas in the northern part of the courtyard the subsoil was encountered at a depth of only 80 cm [Cnotliwy et al. 1979, pp. 11–12].
 - ⁵ Due to limited access, the measurements were taken on the inner face of the curtain wall.
 - ⁶ A header course occurs exclusively in the southern part, below the crenellation.
 - ⁷ The bonding differs from that observed in the southwestern corner and the northwestern corner (the tower), where the first course consists of a header and two stretchers, and the following course of a stretcher and a three-quarter brick. Only in the upper part of the tower's quadrangular section does a bonding pattern appear that is analogous to that used in the eastern curtain wall.
 - ⁸ Typically 10–11 bricks [Kąsinowski 1972, pp. 53–54].
 - ⁹ The wall was added secondarily (overlapping the opening of the escape exit). It was constructed using the *opus emplectum* technique, with a stone-and-brick facing (approx. 1.4 m thick). A similar thickness (approx. 1.35 m) was characteristic of the gable wall of the chapel. In addition, on the first floor, in the southeastern corner, traces of soot deposits were identified on the inner side, as well as the hacked-back face or toothing in the southern curtain wall [Kamiński 1982a, rys. *Swobnica zamek: pom. 110*].
 - ¹⁰ At the knightly castle in Złocieniec, two corner residential towers were constructed [Radacki 1976, pp. 190, 194–195, Fig. 152].
 - ¹¹ In 1377, the Pomeranian dukes assured their support for the construction; the grant of a monetary endowment in 1383 and the substantial loan of 80 kopa of Prague groschen in 1397 may also have served this purpose [Breitsprecher 1940, pp. 98–100, 106].
 - ¹² „Der lampe in der capelle to Wildenbruke upme slot”, quoted in: Breitsprecher 1940, p. 104.
 - ¹³ Layout of the rooms according to the inventory of 1545: (from the north) on the ground floor, a chapel (one-and-a-half stories), the great hall, the commander's chamber, a bedroom, and a “dark chamber;” on the first floor, a guest chamber, three rooms of the knight-brethren, a boarded chamber (?) (*braden khammer*), and several other rooms.
 - ¹⁴ In the Baroque phase, a wall was inserted within the recess [Kamiński 1982a, rys. *Swobnica zamek: pom. 105, 106*].
 - ¹⁵ Evidence of these works is provided by the loan registers of 1560, which record, among others: 60 g. dem tischlermstr Wetzel, der vielleicht das obere zimmer vertafelte, [...] 35 g. nach Stettin fur ziegel und flursteine” [Breitsprecher 1940, p. 174]. The apartment arranged in place of the rooms of the knight-brethren was in 1560 described precisely as *oben vorteffeltem neuen gemach* [APS, AKW 2040, f. 227].
 - ¹⁶ A recurrent brick format of approx. 27–28 × 11–13 × 7–7.5 cm.
 - ¹⁷ “Ganze Haus samt allen Zimmern, ausgenommen das Brauhaus und das Zimmer unter dem Thorhause.” This Haus was identified by Breitsprecher as the southern wing, the destruction of which led to the transfer of certain functions to the interiors of the eastern wing [Bülow 1880, p. 214; Breitsprecher 1940, p. 164].

na co miałyby wskazywać charakter wnętrza oraz rzut zamku z lat 20. XIX w. opublikowany przez Hugo Lemckego [Radacki 1959]. Badania Kazimiera Kality wykazały jednak, że dwutraktowy układ parteru i jego wystrój powstały już w fazie barokowej [Kalita 1975, s. 17–19, 21–22].

²⁰ Zbliżone rozkucie widoczne jest w 4. osi drugiego piętra elewacji zachodniej.

²¹ W skrzydle południowym tynk zachował się wyłącznie na elewacji dziedzińcowej, natomiast na pozostałych dwóch elewacjach nie stwierdzono jego śladów.

²² Prace prowadzono w 1685 r.: „*Waß auch die ganz nöthige Reparaturung des hiesigen Schlosses anbetrifft*” [Hinterkeuser 2014, s. 24].

²³ Prace remontowe przy wieży były prowadzone w 1899 r. [Die Baudenkmäler 1902, s. 309]. Andrzej Kamiński początek prac w skrzydle wschodnim datuje również na 1899 r. [Kamiński 1982b, s. 33–34]. Por. także dwa widoki zamku z 1892 i 1899 r. [Pomerania 1846].

²⁴ W obu traktach tej osi wykonano dodatkowe stropy dzielące pomieszczenia na dwie kondygnacje.

¹⁸ The front facade in this part of the castle likewise underwent significant transformations.

¹⁹ Zbigniew Radacki argued that the arrangement of windows at the ground-floor and first-floor levels of the eastern facade was created only at the beginning of the nineteenth century, as suggested by the character of the interiors and a plan of the castle from the 1820s published by Hugo Lemcke [Radacki 1959]. However, research by Kazimiera Kalita has shown that the two-tract layout of the ground floor and its interior decoration had already been established in the Baroque phase [Kalita 1975, pp. 17–19, 21–22].

²⁰ A similar cutting is visible in the fourth axis of the second floor of the western facade.

²¹ In the southern wing, plaster is preserved only on the courtyard facade, whereas no traces of it were found on the other two facades.

²² The works were carried out in 1685: “*Waß auch die ganz nöthige Reparaturung des hiesigen Schlosses anbetrifft*” [Hinterkeuser 2014, p. 24].

²³ Repair works on the tower were carried out in 1899: *Die Baudenkmäler* 1902, pp. 309]. Andrzej Kamiński also dates the beginning of the works in the eastern wing to 1899 [Kamiński 1982b, pp. 33–34]. Cf. also two views of the castle from 1892 and 1899 [Pomerania 1846].

²⁴ In both bays of this axis, additional floors were inserted, dividing the rooms into two storeys.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej APS), Archiwum Książąt Wołoskich (dalej AKW), sygn. 1999, 2040.

Teksty źródłowe / Source texts

Bülow Gottfried, *Inventarium der S. Johanniterordenscomthurei Wildenbruch aus den Jahren 1547 und 1560*, „Baltische Studien. Alte Folge” 1879, t. 29.

Codex diplomaticus Brandenburgensis. Sammlung der Urkunden, Chroniken und sonstigen Geschichtsquellen für die Geschichte der Mark Brandenburg und ihrer Regenten, Th. 1, Bd. 19, hrsg. v. Adolph Friedrich Riedel, Berlin 1860.

Kantzow Thomas, *Pomerania. Kronika pomorska z XVI wieku*, t. 1, Szczecin 2005.

Dokumentacja / Documentation

Cnotliwy Eugeniusz, Kamiński Roman, Rogosz Ryszard, Wilgocki Eugeniusz, „Swobnica – zamek / woj. szczeciński / : Dokumentacja z archeologicznych badań wiertniczych przeprowadzonych w 1979 r. na terenie założenia zamkowego w Swobnicy”, mps w archiwum NID w Warszawie, Oddział Terenowy w Szczecinie, Szczecin 1979.

Kalita Kazimiera, „Swobnica : woj. Szczecińskie : zamek : Dokumentacja historyczno-architektoniczna z uwzględnieniem wystroju wnętrza wykonana na zlecenie Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej – Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie”, mps w archiwum NID w Warszawie, Oddział Terenowy w Szczecinie, Szczecin 1975.

Kamiński Andrzej, „Swobnica : Badania architektoniczne”, dokumentacja terenowa, mps w archiwum NID w Warszawie, Oddział Terenowy w Szczecinie, Szczecin 1982a.

Kamiński Andrzej, „Swobnica : Badania architektoniczne”, mps w archiwum NID w Warszawie, Oddział Terenowy w Szczecinie, Szczecin 1982b.

Kąsinowski Antoni, „Swobnica – zamek, woj. szczeciński” [graficzne rozwarstwienie chronologiczne kondygnacji], mps w archiwum NID w Warszawie, Oddział Terenowy w Szczecinie, Szczecin 1959.

Radacki Zbigniew, „Zamek w Swobnicy: Dokumentacja historyczna”, mps w archiwum NID w Warszawie, Oddział Terenowy w Szczecinie, Szczecin 1959.

Opracowania / Secondary sources

Architektura gotycka w Polsce, red. Teresa Mroczko, Marian Arsyński, t. 2: *Katalog zabytków*, red. Andrzej Włodarek, Warszawa 1995.

Breitsprecher Albert, *Die Komturei Rörchen-Wildenbruch. Geschichte des Landes Bahn und Wildenbruch*, Stettin 1940.

Brzustowicz Grzegorz J., *Likwidacja zakonu templariuszy w Nowej Marchii i na Pomorzu Zachodnim*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2009, t. 16.

Die Baudenkmäler der Provinz Pommern, Th. 2: *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*, Bd. 2: *Die Kreise Randow, Greifenhagen und Pyritz*, H. 6: *Der Kreis Greifenhagen*, hrsg. v. Hugo Lemcke, Stettin 1902.

Gahlbeck Christian, *Lagow (Łagów) oder Sonnenburg (Słońsk). Zur Frage der Residenzbildung in der Ballei*

- Brandenburg der Johanniter 1317 bis 1527*, [w:] *Regionalität und Transfergeschichte: Ritterordenskommenden der Templer und Johanniter im nordöstlichen Deutschland und Polen*, hrsg. v. Christian Gahlbeck, Heinz-Dieter Heimann, Dirk Schumann, Berlin 2014.
- Guerquin Bohdan, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984.
- Hinterkeuser Guido, *Wildenbruch / Swobnica, Woiwodschaft Westpommern / Województwo Pomorze Zachodnie* (Schlösser und Gärten der Neumark / Zamki i ogrody Nowej Marchii 4/15), Berlin 2014.
- Kajzer Leszek, Kołodziejski Stanisław, Salm Jan, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010.
- Kalita-Skwirzyńska Kazimiera, *Swobnica – zamek / Wildenbruch – Schloss*, [w:] *Zamki i rezydencje na Pomorzu / Schloesser und Herrenhauser in Pommern*, red. Kazimiera Kalita-Skwirzyńska, Eugeniusz Kus, Beata Makowska, Zdzisław Pawlicki, Ewa Prync-Pomerence, Szczecin 2006.
- Kąsinowski Antoni, *Podstawowe zasady murarstwa gotyckiego na Pomorzu Zachodnim*, Warszawa 1972.
- Pilch Józef, Kowalski Stanisław, *Leksykon zabytków architektury Pomorza Zachodniego i ziemi lubuskiej*, Warszawa 2012.
- Poklewska-Kozieł Tadeusz, *Studia o zamkach średniowiecznych*, oprac. Jarzy Maik, Maria Żemigala (Collectio Archaeologica Historica at Ethnologica 5), Warszawa 2012.
- Pomerania: Geschichte und Beschreibung des Pommerlandes zur Förderung der pommerschen Vaterlandskunde*, B. 4–6, Stettin 1846.
- Radacki Zbigniew, *Średniowieczne zamki na Pomorzu Zachodnim*. Suplement do monografii z 1976 roku, „Materiały Zachodniopomorskie. Nowa Seria” 2005/2006, t. 2–3, nr 2.
- Radacki Zbigniew, *Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego*, Warszawa 1976.
- Simiński Rafał, *Konflikt – pojednanie – współpraca. Studia nad polityką książąt zachodniopomorskich i biskupów kamieńskich wobec Zakonu Krzyżackiego w Prusach w latach 1320–1423*, Wrocław 2019.
- Wroński Krzysztof, *The church within the walls. Sacred spaces in Hospitaller castles*, „Studia z Dziejów Średniowiecza” 2024, t. 27.
- Wroński Krzysztof, *Wehrbauten der Johanniter in der Balley Brandenburg. Anmerkungen zur Bautechnik bei der Errichtung von Ordensburgen*, „Backsteinbaukunst” 2026 [w druku].
- Zimnowoda-Krajewska Bożena, *Badania architektury ceglanej – kryteria analityczne i graficzna interpretacja wniosków*, [w:] *Badania architektoniczne. Historia i perspektywy rozwoju*, red. Marian Arsyński, Maciej Prarat, Ulrich Schaaf, Bożena Zimnowoda-Krajewska, Toruń 2015.

Publikacje prasowe / Press publications

- Bülów Gottfried, *Die Johanniter-Commende Wildenbruch*, „Wochenblatt der Johanniter-Ordens-Balley Brandenburg” 1880, t. 21, nr 36.

Streszczenie

Zamek joannitów w Swobnicy należy do najcenniejszych zabytków architektonicznych Pomorza Zachodniego. W pełnej wysokości zachowała się jego pozbawiona tynków elewacja wschodnia, która dotychczas nie była przedmiotem szczegółowych badań. Celem prac prowadzonych przez autora w latach 2023–2024 było określenie charakteru przekształceń tej części zamku i skorelowanie uzyskanych wyników z danymi pochodzącymi z wcześniejszych badań skrzydła głównego. Określono przebieg średniowiecznego procesu budowlanego, powiązanego z wymogami reguły zakonnej, oraz zarysowano możliwy pierwotny wygląd tej części zamku. Zarejestrowano relikty fazy renesansowej, w której obiektowi nadano charakter rezydencjonalny, oraz fazy barokowej, w której nastąpiła radykalna przebudowa elewacji. Ponadto oceniono skalę zmian wprowadzonych w XIX i XX w. Uzyskane wyniki istotnie uzupełniają dotychczasowy stan wiedzy i stanowią podstawę do objęcia dalszymi badaniami całego założenia zamkowego.

Abstract

The Castle of the Knights Hospitaller in Swobnica is one of the most valuable architectural monuments of Western Pomerania. Its eastern facade, preserved to its full height and devoid of plaster, has until now not been the subject of detailed study. The aim of the research conducted by the author in 2023–2024 was to determine the character of the transformations of this part of the castle and to correlate the results obtained with data from earlier studies of the main wing. The course of the medieval construction process, associated with the requirements of the Order's rule, was identified, and a possible reconstruction of the original appearance of this part of the castle was outlined. Remains of the Renaissance phase were recorded, during which the complex was given a residential character, as well as of the Baroque phase, in which a radical remodeling of the facade took place. In addition, the extent of changes introduced in the nineteenth and twentieth centuries was assessed. The results obtained significantly supplement the existing state of knowledge and provide a basis for further research on the entire castle complex.

Jerzy Wowczak*

orcid.org/0000-0001-6337-6943

Zabytkowy park sportowy KS Korona w Krakowie na Krzemionkach – utracone wartości krajobrazowe

KS Korona Historic Sports Park in Cracow's Krzemionki: Lost Landscape Values

Słowa kluczowe: historia Podgórze, Krzemionki, park sportowy, architektura sportowa, socrealizm, KS Korona

Keywords: history of Podgórze, Krzemionki, sports park, sports architecture, Socialist Realism, KS Korona

Wstęp

Początki Klubu Sportowego Korona sięgają 1919 r., kiedy został on założony przez działaczy społecznych z Podgórze. W latach 50. klub połączono ze Związkiem, a jego nazwę zmieniono na KS Włókniarz. W tym czasie rozpoczęto budowę kompleksu obiektów sportowych na Krzemionkach oraz u ich podnóża, przy ul. Kalwaryjskiej. Szczególnie spektakularna, także ze względów politycznych, była budowa w czynie społecznym stadionu sportowego na wierzchołku. Powstał na terenach powojennych, w sąsiedztwie umocnień ziemnych Twierdzy Kraków. Zespół stadionu na Krzemionkach wyróżnia się formami architektonicznymi harmonijnie wpisanymi w krajobraz. W okresie PRL uległ on zaniedbaniu, a w czasach transformacji ustrojowej został zdewastowany. Obecnie obiekty podlegają adaptacji do współczesnych potrzeb, co wiąże się z ich stopniową przebudową. Artykuł przedstawia historię powstania tego unikatowego pod względem krajobrazowym zespołu, ukazuje jego odrębny charakter oraz wartości historyczne i architektoniczne.

Introduction

The origins of the Korona Sports Club date back to 1919, when it was founded by community activists from Podgórze. In the 1950s, the club was merged with the Związkowiec club and renamed KS Włókniarz. At that time, construction began on a complex of sports facilities in the Krzemionki Hill area, and at its foot, on Kalwaryjska Street. The construction of a sports stadium on the hilltop as a part of community action was particularly spectacular, also for political reasons. It was built on land previously owned by the military, adjacent to the earthen fortifications of the Cracow Fortress. The stadium complex in Krzemionki is distinguished by architectural forms harmoniously integrated into the landscape. It fell into neglect during the Polish People's Republic and was devastated during the political transition. The facilities are currently being adapted to modern needs through gradual remodeling. This article presents the history of the creation of this unique ensemble in landscape terms, shows its distinct character and historical and architectural values.

Stan badań, materiały źródłowe

Historię rozwoju Podgórze przedstawił w monografii *Zmiany użytkowania ziemi w procesie urbanizacji*

State of research, source materials

The history of Podgórze's development was presented by Wojciech Przegon [2004] his monograph entitled

* dr hab. inż. arch., prof. Uniwersytetu Andrzeja Frycza-Modrzewskiego w Krakowie, Wydział Architektury i Sztuk Pięknych

* D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., University Professor, Andrzej Frycza-Modrzewski Krakow University, Faculty of Architecture and Fine Arts

Cytowanie / Citation: Wowczak W. KS Korona Historic Sports Park in Cracow's Krzemionki: Lost Landscape Values. *Wiomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2026, 86:94–112

Otrzymano / Received: 9.09.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 9.03.2026

doi: 10.48234/WK86KRZEMIONKI

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

krajobrazu na przykładzie Miasta Podgórze 1784–1917 Wojciech Przegon [2004]. Informacje dotyczące fortyfikacji, które do dziś pozostają czytelne na terenie zespołu sportowego Korony, zawarto m.in. w publikacji *Miasto pod kopcem* w rozdziale zatytułowanym *Austriackie fortyfikacje podgórze w latach 1790–1859* [Opaliński 2016]. Przebieg wałów ziemnych przedstawia mapa Twierdzy Kraków dostępna w domenie publicznej [Interaktywna mapa], zaś stosunki własnościowe oraz zagospodarowanie terenu przed powstaniem zespołu sportowego na Krzemionkach dokumentuje mapa geodezyjna z 1918 r., przechowywana w Archiwum Narodowym w Krakowie¹. Interesującym źródłem informacji dotyczących budowy zespołu jest jednodniówka „Włókniarz” wydana z okazji oddania stadionu do użytkowania [„Włókniarz” 1952]. Fotografie archiwalne inwestycji były publikowane w artykułach poświęconych architekturze obiektów sportowych Romualda Wirszyłły [Wirszyłło 1954; Wirszyłło 1959]. Obiekty stadionu zostały również omówione w opracowaniu *Dwa miasta Krakowa. Modernizm lat 1945–1990 w dzielnicach Kazimierz i Podgórze* [Włodarczyk 2014]. Informacje dotyczące autorów projektów zespołu sportowego pochodzą z archiwum SARP w Warszawie, archiwum Politechniki Krakowskiej, zbiorów KS Korona oraz materiałów prasowych. Zespół sportowy na Krzemionkach nie był dotąd przedmiotem szczegółowych badań, chociaż jego projekt prezentowano na wystawach w kraju i za granicą, o czym będzie mowa w dalszej części artykułu.

Znaczenie Krzemionek w historii Podgórze

Zanim na Krzemionkach pojawiły się obiekty sportowe, wzgórze położone nieopodal Kopca Krakusa, zwane Lasotynem, owiane było aurą tajemniczości. Z kościołem św. Benedykta, miejscami straceń oraz legendą o Panu Twardowskim, od dawna pobudzało wyobraźnię [Mączyński 1855; Zubrzycki-Sas 1928]. W XIX w. żywa była również tradycja związana z partyzanckimi walkami konfederatów barskich [Mączyński 1911]. W kamieniołomie na północnym skłonie wzgórza internowano powstańców z 1831 r. U jego podnóża Austriacy rozstrzelali procesję pod przewodnictwem Edwarda Dembowskiego, idącą na odsiecz powstańcom z 1846 r. przeciwko rebelii Jakuba Szela. Wzgórze miało istotne znaczenie strategiczne – jego opanowanie umożliwiało kontrolę przeprawy przez Wisłę oraz szlaku do Wieliczki, a przede wszystkim zapewniało ochronę Podgórze i Kazimierza od strony południowej. Od połowy XIX w. był to teren militarny, stały na nim dwie działobitnie Twierdzy Kraków – Fort 31 Benedykt oraz bliźniaczy Fort 32 Krzemionki, połączone systemem ziemnych umocnień z bastionem nr IX [Bogdanowski 1979]. Przez trzy dekady linia fortyfikacji wyznaczała w krajobrazie południową granicę Podgórze. Istotną zmianą w funkcjonowaniu tego obszaru była budowa Galicyjskiej Kolei Transwersalnej z odnogą Oświęcim – Sucha – Podgórze, obejmującą dworzec Płaszów i stację Podgórze-Miasto.

Zmiany użytkowania ziemi w procesie urbanizacji krajobrazu na przykładzie Miasta Podgórze 1784–1917. Information on the fortifications, which still remain legible on the grounds of the Korona sports complex, is included in the publication *Miasto pod kopcem* in the chapter titled *Austriackie fortyfikacje podgórze w latach 1790–1859* [Opaliński 2016], among others. The course of the earthen embankments is depicted by a map of the Cracow Fortress available in the public domain [Interaktywna mapa], while the property relations and land use prior to the establishment of the sports complex in Krzemionki are documented by a survey map from 1918, stored in the National Archives in Cracow.¹ An interesting source of information on the construction of the ensemble is the one-day newspaper “Włókniarz,” published on the occasion of the stadium’s commissioning [„Włókniarz” 1952]. Archival photographs of the project were published in articles devoted to the architecture of sports facilities by Romuald Wirszyłło [Wirszyłło 1954; Wirszyłło 1959]. The stadium’s facilities were also discussed in the study *Dwa miasta Krakowa. Modernizm lat 1945–1990 w dzielnicach Kazimierz i Podgórze* [Włodarczyk 2014]. Information on the authors of the sports complex designs comes from the archives of SARP in Warsaw, the archives of the Cracow University of Technology, the collections of KS Korona and press materials. The sports complex in Krzemionki has not yet been studied in detail, although its design has been presented at exhibitions at home and abroad, as will be discussed later in this article.

Significance of Krzemionki in the history of Podgórze

Before sports facilities appeared in Krzemionki, the hill near Krakus Mound, called Lasotyn, was shrouded in an aura of mystery. With St. Benedict’s church, execution sites, and the legend of Master Twardowski, it has long stirred the imagination [Mączyński 1855; Zubrzycki-Sas 1928]. In the nineteenth century, the tradition associated with the partisan battles of the Bar Confederates was also alive [Mączyński 1911]. The 1831 insurgents were interned in a quarry on the northern slope of the hill, and at the foot of the hill, the Austrians executed a procession led by Edward Dembowski, which had been going to the relief of the 1846 insurgents against Jakub Szeł’s rebellion. The hill was of vital strategic importance—its capture made it possible to control the Vistula River crossing and the route to Wieliczka, and, above all, provided protection for Podgórze and Kazimierz from the south. Since the mid-nineteenth century, it was a military area, with two Cracow Fortress gun emplacements standing there—Fort 31 Benedykt and the twin Fort 32 Krzemionki, connected by a system of earthen fortifications with Bastion No. IX [Bogdanowski 1979]. For three decades, the line of fortifications marked the southern boundary of Podgórze in the landscape. An important change in the functioning of the area was the construction of the Galician Transversal Railway with an

Ryc. 1. Teren stadionu KS Korona na Krzemionkach przedstawiony na planie Krakowa z 1916 r.; źródło: *Atlas historyczny* 2007; Plan Krakowa Kazimierza Dziewońskiego (1937–1939); źródło: Dziewoński 1939, s. 125; oprac. graf. A. Rykaczewska

Fig. 1. The area of the KS Korona stadium in Krzemionki depicted on a 1916 plan of Cracow; source: *Atlas Historyczny* 2007; Kazimierz Dziewoński's Plan of Cracow (1937–1939); source: Dziewoński 1939, p. 125; mod. by A. Rykaczewska

Wraz z wytyczeniem Placu Lasoty, Alei Edwarda Dembowskiego i dawnej ul. Głębokiej, prowadzących z podgórskiego Rynku w kierunku cmentarza i stacji kolejowej, a także ul. Parkowej, mającej swoją kontynuację w drodze Swoszowickiej, wzgórze zostało podzielone na trzy obszary. Teren położony na zachód od ul. Parkowej, na którym później powstały obiekty sportowe, pełnił funkcję placu ćwiczeń dla żołnierzy z pobliskich koszar artyleryjskich. W okresie II Rzeczypospolitej parcele na Krzemionkach stanowiły własność miasta, wojska oraz osób prywatnych. Obszar ten wraz z Parkiem Bednarskiego tworzył kompleks niezabudowanych terenów przy południowej granicy Podgórza. W przedwojennym planie rozwoju Krakowa, opracowanym przez zespół Kazimierza Dziewońskiego, ten nieurbanizowany kompleks został od południa ograniczony planowaną drogą biegnącą wzdłuż linii kolejowej (dzisiejsza Aleja Powstańców Śląskich) [Dziewoński 1939]. W zamyśle zarządzających miastem teren ten miał pełnić funkcje sportowe. Potwierdza to opracowany przez Mariana Plebańczyka w 1938 r., zachowany projekt świetlicy dla Związku Strzeleckiego, przewidzianej przy ul. Parkowej [ANK, Budynek przy ul. Parkowej]. W projekcie zagospodarowania świetlicy teren po stronie zachodniej opisano jako „Stadion Sokoła”. Na ilustracji przedstawiono lokalizację przyszłego stadionu sportowego KS Korona na mapie Podgórza w przededniu odzyskania przez Polskę niepodległości oraz fragment z planu Dziewońskiego z widocznym otoczeniem Krzemionek (ryc. 1).

Tereny sportowe na Krzemionkach jako wyraz nowoczesnych trendów w planowaniu przestrzennym

Lokalizacja obiektów sportowych na styku terenów zurbanizowanych i otwartych była zgodna z zasadami, które obowiązywały w planowaniu przestrzennym lat 30. XX w.

Auschwitz–Sucha–Podgórze branch, including Płaszów station and Podgórze-Miasto station. With the delineation of Lasota Square, Edward Dembowski Avenue and the former Głęboka Street, leading from Rynek Podgórski towards the cemetery and the train station, as well as Parkowa Street, which has its continuation in Swoszowicka Road, the hill was divided into three areas. The area west of Parkowa Street, where sports facilities were later built, served as a training ground for soldiers from the nearby artillery barracks. During the Second Polish Republic, plots of land in Krzemionki were owned by the municipality, the army, and private individuals. This area, together with Bednarski Park, formed a complex of undeveloped land at the southern border of Podgórze. In the prewar plan for the development of Cracow, drawn up by Kazimierz Dziewoński and colleagues, this non-urbanized complex was bounded from the south by a planned road running along the railroad line (today's Aleja Powstańców Śląskich) [Dziewoński 1939]. The municipal authorities intended this area for sports use. This is confirmed by Marian Plebańczyk's surviving 1938 design documentation for a community center for the Marksmen's Association, planned for Parkowa Street [ANK, Budynek przy ul. Parkowej]. The community center documentation describes the area on the west side as “Sokół Stadium.” The illustration shows the location of the future KS Korona sports stadium on a map of Podgórze on the eve of Poland's independence, as well as an excerpt from Dziewoński's plan showing the surroundings of Krzemionki (Fig. 1).

Sports areas in Krzemionki as an expression of modern trends in spatial planning

The siting of sports facilities at the boundary between urbanized and open areas was in line with the principles that prevailed in urban planning in the 1930s.

Kultura fizyczna, sport i rekreacja stanowiły przedmiot szczególnej uwagi twórców teorii planistycznych okresu modernizmu. Decyzja o przekształceniu nieużytkowanych terenów Krzemionek w kompleks sportowy była zgodna z ideami, które przyświecały twórcom Karty Ateńskiej z 1933 r. – dokumentu opracowanego przez CIAM (Congrès international d'architecture moderne), który wywarł znaczący wpływ na planowanie przestrzenne XX w. i nadal pozostaje punktem odniesienia dla teorii planistycznych [Syrkus 1976]. Uwzględnienie funkcji sportowych w przedwojennym planie Kazimierza Dziewońskiego było zapewne konsekwencją rozpowszechnienia się w Polsce w latach 30. modernistycznych koncepcji urbanistycznych. Modernizm w architekturze powojennej pozostawał dominującym nurtem do 1949 r., kiedy zaczęła obowiązywać doktryna socrealizmu. Projekt obiektów sportowych na Krzemionkach należy wiązać z awangardową twórczością architektoniczną okresu powojennej kontynuacji modernizmu. Stadion z towarzyszącymi mu obiektami został zaprojektowany przez Juliana Brzuchowskiego i Mariana Plebańczyka jeszcze przed 1949 r. Projekt całego zespołu sportowego wraz z kąpieliskiem opracował po 1956 r. zespół architektów w składzie: Eryk Moj, Antoni Kowal i Bolesław Klimek.

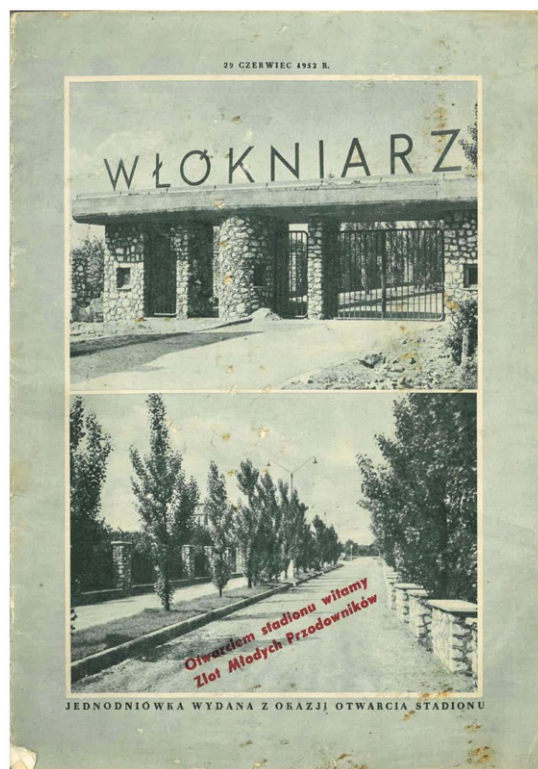
Zespół sportowy na Krzemionkach – unikatowe założenie krajobrazowe okresu kontynuacji modernizmu

Stadion na Krzemionkach został zaprezentowany przez Romualda Wirszyłłę w artykule *Architektura terenów kultury fizycznej* opublikowanym w 1954 r. Autor wymienił w nim projektantów Mariana Plebańczyka i Juliana Brzuchowskiego², a jako datę powstania projektu podał rok 1949 [Wirszyłło 1954, s. 84]. Znamienne jest, że kompleks przy ul. Parkowej został tam nazwany parkiem sportowym. Wirszyłło wysoko ocenił jego walory architektoniczne, formułując jednocześnie zastrzeżenia dotyczące zgodności założenia z obowiązującymi w okresie socrealizmu zasadami kompozycji urbanistycznej: „Park sportowy ZS Włóknierz może stanowić przykład rozwiązania plastycznego zgodnego z zasadami realizmu socjalistycznego, nie jest jednak to rozwiązanie poparte właściwym urbanistycznym ujęciem tego założenia typowo dzielnicowego w skali miasta przez zbyt rozbudowaną jak na dzielnicę podgóorską widownię oraz [...] braki w komunikacji zewnętrznej łączącej park z miastem” [Wirszyłło 1954, s. 86]. Zrozumiałe są polityczne uwarunkowania tej krytyki i trudno się nie zgodzić z taką diagnozą, wszak projekt powstał w 1949 r., a doktryna socrealistyczna zaczęła obowiązywać w drugiej połowie tego roku. Co znamienne, w kolejnym artykule poświęconym obiektom Korony Wirszyłło nie będzie się już odwoływał do socrealistycznych idei jako podstaw projektu [Wirszyłło 1959, s. 152]. Sam stadion został wyróżniony przez umieszczenie jego planu na okładce kwietniowego numeru ogólnopolskiego miesięcznika „Architektura” z 1954 r. Artykuł ilustrowano planem sytuacyjnym oraz fotografią stadionu (ryc. 2).

Physical culture, sports and recreation were the subject of special attention of the developers of planning theories of the Modernist period. The decision to transform the unused land of Krzemionki into a sports complex was in line with the ideas that guided the creators of the Athens Charter of 1933—a document produced by the CIAM (Congrès international d'architecture moderne), which had a significant impact on urban planning in the twentieth century and remains a reference point for planning theories [Syrkus 1976]. The inclusion of sports uses in Kazimierz Dziewoński's prewar plan was probably a consequence of the spread of Modernist urban planning concepts in Poland in the 1930s. Modernism in postwar architecture remained the dominant trend until 1949, when the doctrine of Socialist Realism took effect. The design of sports facilities in the Krzemionki area should be associated with the avant-garde architecture of the postwar continuation of Modernism. The stadium with accompanying facilities was designed by Julian Brzuchowski and Marian Plebańczyk even before 1949. The design of the entire sports complex, including the swimming pool, was developed after 1956 by a team of architects consisting of Erik Moj, Antoni Kowal, and Bolesław Klimek.

Sports complex in Krzemionki: A unique landscape layout of the period of continuation of Modernism

The stadium in Krzemionki was described by Romuald Wirszyłło in his 1954 article *Architektura terenów kultury fizycznej*. The author listed the designers Marian Plebańczyk and Julian Brzuchowski and gave 1949 as the project's date [Wirszyłło 1954, p. 84]. It is significant that the complex on Parkiwa Street there was called a sports park. Wirszyłło highly rated its architectural qualities, while formulating reservations regarding the compatibility of the layout with the principles of urban composition in force during the Socialist Realist period: “The ZS Włóknierz sports park may be an example of a visual solution in accordance with the principles of Socialist Realism, but this solution is not supported by a proper urban planning of this assumption of a typical district in the scale of the city by the auditorium, which is too elaborate for the Podgórze district, and [...] deficiencies in external circulation connecting the park with the city” [Wirszyłło 1954, p. 86]. The political conditions of this criticism are understandable, and it is hard to disagree with such a diagnosis. After all, the project was created in 1949, and Socialist Realist doctrine came into effect in the second half of that year. Significantly, in a subsequent article on the Korona facilities, Wirszyłło would no longer refer to Socialist Realist ideas as the basis for the project [Wirszyłło 1959, p. 152]. The stadium itself was highlighted by including its plan on the cover of the April 1954 issue of the national monthly magazine “Architektura.” The article was illustrated with a site plan and a photograph of the stadium (Fig. 2).

Ryc. 3. Ilustracje opublikowane na okładce jednodniówki „Włókniarz” wydanej z okazji otwarcia stadionu na Krzemionkach 29 czerwca 1952 r.: widok zadaszonej trybuny stadionu oraz widok z wieży na Aleję Włókniarza; źródło: „Włókniarz” 1952

Fig. 3. Illustrations published on the cover of the one-day edition of “Włókniarz” published on the occasion of the opening of the stadium in Krzemionki on June 29, 1952: a view of the stadium’s covered stand and a view from the tower on Włókniarza Avenue; source: “Włókniarz” 1952

ny już stadion z pawilonem sportowym oraz boiskami do siatkówki i koszykówki, a także planowane inwestycje: basen pływacki o długości 50 m z wieżą do skoków, brodzik, przebieralnie, internat dla zawodników, kawiarnię, korty tenisowe z zapleczem, strzelnicę, tory łucznicze oraz różnej wielkości boiska treningowe do gier zespołowych i lekkiej atletyki. Wirszylło krytycznie odniósł się do wielkości stadionu: „Trybuny stadionu pierwotnie harmonijnie wkomponowane w teren i mające mieścić 5000 widzów zostały ostatecznie zwiększone, wbrew potrzebom dzielnicy i możliwościom komunikacyjnym, do 14 000 miejsc”, jednocześnie pozytywnie oceniając jego wyraz architektoniczny: „Całość ośrodka stanowi pozytywny przykład krajo-brazowego rozwiązania (poza widownią stadionu) oraz dostosowania do użytku przede wszystkim dla celów powszechnego wychowania fizycznego, wypoczynku i rozrywki” [Wirszylło 1959, s. 152]. Artykuł ilustrował: rysunek lokalizacji w Podgórzu z widocznym kompleksem przy ul. Kalwaryjskiej (ówczesnej ul. Pstrowskiego), rysunek sytuacji z odniesieniami do opisu, fotografie zadaszenia południowej trybuny i stadionu oraz zdjęcie makiety. Wirszylło wymienił również autorów kompleksu basenowego oraz Jana Kruga jako autora Domu Sportu przy ul. Kalwaryjskiej.

Sam Romuald Wirszylło był osobą ze wszech miar kompetentną w dziedzinie projektowania i oceny zespołów sportowych. Absolwent Wydziału Architek-

pavilion and volleyball and basketball courts, as well as planned projects: a 50 m swimming pool with a jumping tower, a wading pool, changing rooms, a dormitory for players, a cafeteria, tennis courts with facilities, a shooting range, archery lanes, and training fields of various sizes for team games and athletics. Wirszylło was critical of the size of the stadium: “The grandstands of the stadium originally harmoniously integrated into the terrain and intended to hold 5,000 spectators were eventually increased, contrary to the needs of the district and transportation potential, to 14,000 seats,” while giving a positive assessment of its architectural expression: “The center as a whole is a positive example of landscape solution (except for the stadium auditorium) and adaptation for use primarily for general physical education, recreation and entertainment” [Wirszylło 1959, p. 152]. The article was illustrated with a drawing of the site in Podgórze, showing the complex on Kalwaryjska Street (then Pstrowskiego Street) visible; a drawing of the situation with references to the description; photographs of the roofing of the south stand and the stadium; and a photo of the mock-up. Wirszylło also mentioned the authors of the swimming pool complex and Jan Krug as the author of the House of Sports on Kalwaryjska Street.

Romuald Wirszylło himself was an all-around competent person in the field of the design and evaluation of sports complexes. He was a graduate of the

tury Politechniki Warszawskiej (1939), doktor nauk technicznych, uczestnik powstania warszawskiego ps. „Wiktor”, sportowiec i trener, był także założycielem i sekretarzem sekcji Sport i Wypoczynek Międzynarodowej Unii Architektów (UIA) [Wirszyłło 1961].

Tło polityczne

Wzmianka o „zasadach realizmu socjalistycznego” w wyżej przywołanym artykule z 1954 r. każe nam przyjrzeć się politycznemu kontekstowi epoki, w której powstawały omawiane projekty. W 1949 r., w następstwie przemian politycznych i przyjętych nowych założeń makroekonomicznych, rozpoczęto gruntowną reformę struktur zarządzania państwem na wzór sowiecki. Działania te objęły również projektowanie i realizację inwestycji budowlanych. 27 maja 1949 r. Komitet Ekonomiczny Rady Ministrów podjął uchwałę w sprawie uzgadniania i zatwierdzania projektów urządzeń zakładów przemysłowych przedsiębiorstw państwowych przez władze przemysłowe (M.P. nr A-84, poz. 1031). W załączniku do uchwały zamieszczono wykaz centralnych biur projektowych działających pod nadzorem poszczególnych ministerstw. Jednostką właściwą dla Ministerstwa Budownictwa było Centralne Biuro Projektów Architektonicznych i Budowlanych z siedzibą w Warszawie. Jednocześnie wprowadzono przepisy podatkowe niwelujące opłacalność prywatnych biur projektowych. W rezultacie ograniczono możliwość działalności prywatnych pracowni, a architekci zostali zmuszeni do podjęcia pracy w strukturach państwowych biur projektowych. W Krakowie już w 1949 r. utworzono oddział Centralnego Biura Architektury i Budownictwa, później znany jako Miastoprojekt Kraków. W ramach tej samej reorganizacji państwa 30 grudnia 1949 r. powołano Główny Komitet Kultury Fizycznej (GKKF). Do kompetencji tej instytucji należało planowanie, kierowanie i kontrola całokształtu spraw związanych z dziedziną sportu, w tym uzgadnianie inwestycji z zakresu obiektów sportowych. W strukturze GKKF działała Komisja Oceny Projektów Inwestycyjnych, której zadaniem było uzgadnianie programów użytkowych oraz opiniowanie rozwiązań architektonicznych projektowanych obiektów. W ten sposób kształtowano obowiązujące standardy i „dobre praktyki” projektowe. Wszystkie te zmiany miały, przynajmniej w założeniu, usprawnić procesy administracyjne, odbiurokratyzować uzyskiwanie pozwoleń na budowę oraz zapewnić kontrolę nad socrealistycznym wyrazem architektonicznym projektowanych obiektów⁴. W 1949 r. przystąpiono do realizacji planu sześcioletniego, w ramach którego powstawały wielkie zakłady przemysłowe i wdrażano program budowy „nowego społeczeństwa”. Za narzędzie socjotechniczne służyła szeroko rozumiana kultura ujęta w ramy doktryny socrealistycznej. Obowiązujący wówczas propagandowy przekaz polityczny dobrze oddaje fragment tekstu opublikowany w jednodniówce „Włókniarz”: „Jednym z najważniejszych elementów budowy

Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology (1939), a doctor of technical sciences, and a participant in the Warsaw Uprising, under the pseudonym “Wiktor,” an athlete and coach, was also the founder and secretary of the Sports and Leisure section of the International Union of Architects (UIA) [Wirszyłło 1961].

Political background

The mention of “principles of Socialist Realism” in the 1954 article cited above prompts us to look at the political context of the era in which the projects in question were created. In 1949, following political changes and new macroeconomic assumptions, a major reform of state management structures on the Soviet model was launched. These activities also included the design and execution of construction projects. On May 27, 1949, the Economic Committee of the Council of Ministers adopted a resolution on the agreement and approval of projects of industrial plants of state-owned enterprises by industrial authorities (M.P. No. A-84, item 1031). The appendix to the resolution includes a list of central design bureaus operating under the supervision of each ministry. The competent unit for the Ministry of Construction was the Central Bureau of Architectural and Construction Projects, based in Warsaw. At the same time, tax laws were introduced to level the profitability of private design firms. As a result, the potential for private design studios to operate was reduced, and architects were forced to work within the structures of state-owned design bureaus. A branch of the Central Office of Architecture and Construction, later known as Miastoprojekt Kraków, was established in Cracow as early as 1949. As part of the same state reorganization, the General Committee for Physical Culture (GKKF) was established on December 30, 1949. The authority of this institution included planning, directing and controlling all matters related to the field of sports, including the approval of design documentation of sports facilities. Within the structure of the GKKF was the Project Evaluation Committee, whose task was to approve use programs and provide opinions on the architectural solutions of proposed facilities. In this way, existing standards and design “good practices” were formulated. All of these changes were intended, at least in concept, to streamline administrative processes, de-bureaucratize the obtaining of construction permits, and ensure control over the Social-Realist architectural expression of the projected buildings.³ In 1949, the Six-Year Plan was launched, under which large industrial plants were built and a program to build a “new society” commenced. A broadly defined culture, framed by Socialist Realist doctrine, served as a social-engineering tool. The political propaganda message that was in effect at the time is well reflected in a piece of text published in the one-day edition of the “Włóknarz.” “One of the most important elements of building the foundations of socialism in People’s

podstaw socjalizmu w Polsce Ludowej jest wychowanie nowego człowieka – świadomego twórcy nowego, sprawiedliwego ustroju. W procesie tego wychowania poważną rolę spełniają wychowanie fizyczne i sport, które poprzez podnoszenie sprawności fizycznej i stanu zdrowia narodu przysposabiają go do wydajnej pracy i obrony Ludowej Ojczyzny. Stają się one ważnym czynnikiem społecznej aktywizacji i wychowania młodzieży. [...] Powszechne wychowanie fizyczne i masowy sport w Polsce Ludowej – to pomnożenie sił budowniczych Polski Socjalistycznej [oryg.], jeden ze środków wychowania w duchu międzynarodowej solidarności sił postępu, to jeden ze środków walki o trwały i demokratyczny pokój” [Rusinek 1952, s. 3].

W ośrodkach wielkomiejskich powstawały wielofunkcyjne obiekty łączące funkcje sportowe i kulturalne, zwane pałacami młodzieży. W krakowskim Podgórzu postanowiono wybudować bardziej ambitny zespół – na Krzemionkach miał powstać stadion sportowy, odkryty basen oraz zespół boisk. U ich podnóża planowano natomiast kompleks składający się z krytego basenu z wieżą do skoków, sali gimnastycznej i budynku administracyjnego. Polityczne tło powstania kompleksu sportowego Włókniarz dobrze ilustruje artykuł Jana Bujaka, również opublikowany we wspomnianej jednodniówce z 1952 r.: „Wspaniały czyn złotowy podjęli sportowcy Koła Sportowego Z.S. „Włókniarz” przy Krakowskich Zakładach Przemysłu Odzieżowego w Krakowie, oddając do użytku w gorące dni przedzlotowe wybudowany przez siebie stadion sportowy. Stadion ten będzie służył młodzieży w jej dalszym wychowaniu dla ideałów Polski Ludowej i Budownictwa Socjalistycznego. Ten wspaniały czyn złotowy niech stanie się wezwaniem do całej młodzieży sportowej Krakowa, by stanęła do czynnej pracy nad dalszym rozwojem kultury fizycznej, by coraz liczniejsze i coraz piękniejsze stawały się nasze stadiony, by nasza młodzież stawiała się silna i odważna, pełna zapału do walki o realizację gigantycznych planów naszej 6-latki” [Bujak 1952, s. 4].

Niezrealizowany projekt parku sportowego na Krzemionkach

W spisie projektów przechowywanym w archiwum Politechniki Krakowskiej, w teście osobowej profesora Eryka Moja, zachowała się krótka charakterystyka projektu: „Zespół urządzeń sportowych oraz otwartych basenów kąpielowych dla ZS „Włókniarz” w Krakowie-Podgórze-Krzemionki charakteryzuje się próbą nawiązania rozwiązań funkcjonalnych i konstrukcyjnych do bogatej konfiguracji terenu. Wielkość założenia ok. 12 ha. Projekt był wystawiony w Berlinie, w Paryżu i w Warszawie, publikowany w miesięczniku »Architektura« oraz zbiorczym »Architektura 1956–1959 r.« [...]. Ponadto był wystawiony na pokazie XX-lecia Polskiej Architektury w Moskwie i Pekinie” [APK, Akta osobowe profesora Eryka Moja].

Projekt powstał po 1956 r., w okresie politycznej „odwilży” oraz modernistycznej awangardy w architek-

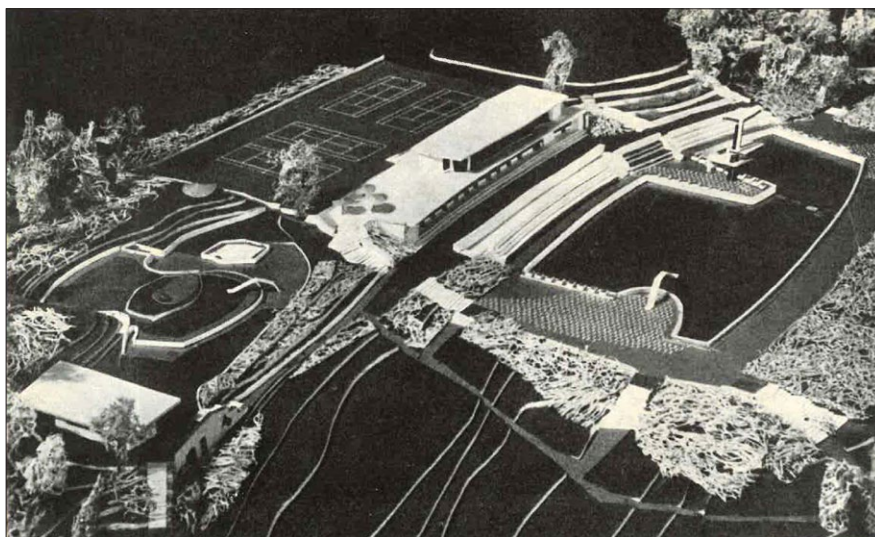
Poland is the upbringing of a new man—a conscious creator of a new, just system. In this upbringing, a significant role is played by physical education and sports, which, by raising the nation’s physical fitness and health, prepare it for the prominent work and defense of the People’s Homeland. They are becoming an important factor in the social activation and education of youth. [...] Universal physical education and mass sports in People’s Poland—this is a multiplication of the forces of the builders of Socialist Poland [original], one of the means of education in the spirit of international solidarity of the forces of progress, this is one of the means of struggle for lasting and democratic peace” [Rusinek 1952, p. 3].

Mixed-use facilities combining sports and cultural functions, called youth palaces, were built in metropolitan centers. In Cracow’s Podgórze district, it was decided to build a more ambitious complex—a sports stadium, an outdoor swimming pool and a complex of sports pitches were to be built in Krzemionki. Instead, a complex consisting of an indoor swimming pool with a jumping tower, a gymnasium, and an administration building was planned at their base. The political background of the creation of the Włókniarz sports complex is well illustrated by an article by Jan Bujak, also published in the aforementioned 1952 one-day newspaper: “A magnificent rally deed was undertaken by the athletes of ZS “Włókniarz” Sports Club at the Cracow Clothing Industry Plant in Cracow, putting the sports stadium they built for use in the hot days before the rally. This stadium will serve the youth in their further education for the ideals of People’s Poland and Socialist Construction. Let this magnificent rallying act become a call to all of Cracow’s sports youth to stand up to actively work on the further development of physical culture, so that our stadiums become increasingly numerous and beautiful, so that our youth become strong and courageous, full of enthusiasm to fight for the realization of the gigantic plans of our six-year-olds” [Bujak 1952, p. 4].

Unbuilt sports park project in Krzemionki

In the list of projects kept in the archives of the Cracow University of Technology, in the personal file of Professor Eryk Moj, a brief description of the project is preserved: “The complex of sports facilities and open swimming pools for the ZS ‘Włókniarz’ in Cracow-Podgórze-Krzemionki is characterized by an attempt to relate functional and structural solutions to the rich configuration of the area. The size of the ensemble is ca. 12 ha. The project was exhibited in Berlin, Paris, and Warsaw, published in the monthly magazine ‘Architektura’ and the collective issue ‘Architecture 1956–1959’ [...]. In addition, he was exhibited at the twentieth Anniversary Exhibition of Polish Architecture in Moscow and Beijing.” [APK, Akta osobowe profesora Eryka Moja].

The project was created after 1956, during the period of the political “thaw” and the Modernist

Ryc. 4. „Kąpielisko przy ośrodku sportowym w Krakowie” – zdjęcie makiety zespołu sportowego zlokalizowanego na południowym stoku Krzemionek, autor projektu: E. Moj, współpraca: A. Kowal, B. Klimek; źródło: *Architektura 1956–1959 1960*

Fig. 4. “The swimming pool at the sports complex in Cracow” – photo of a mock-up of the sports complex located on the southern slope of Krzemionki, author: E. Moj, with: A. Kowal, B. Klimek; source: Architektura 1956–1959 1960

turze. Znana ze zdjęcia makiety kompozycja obiektów została podporządkowana uwarunkowaniom krajobrazowym – zespół harmonijnie wpisuje się w tarasowy układ terenu. Wyraźnie widać to na modelu, na którym starannie odwzorowano przebieg poziomicy i wykazano brak większych ingerencji w naturalne ukształtowanie wzgórza. Zieleń uformowano w pasmach w sposób swobodny, rezygnując z osi kompozycyjnych i pokreśleń formalnych. Widoczna na modelu wieża zegarowa pawilonu sportowego, zaprojektowana przez zespół Plebańczyka i Brzuchowskiego, została przez Eryka Moja świadomie zignorowana – nie dominuje ani nie prowadzi na nią żaden ciąg widokowy, stanowi jedynie jeden z wielu elementów organizujących rozległe wnętrze stadionu i placu przed nim. Pawilony i baseny są rozmieszczone zgodnie z założeniem, że wytyczna funkcjonalna podporządkowana warunkom terenowym powinna być wystarczającą determinantą kompozycji. Zakładano, że wejście do zespołu basenów znajdzie się od strony projektowanej autostrady – Alei Powstańców Śląskich (ówczesnej ul. Telewizyjnej). W rezultacie uzyskano swobodną kompozycję urbanistyczną, w której elementy architektoniczne nie dominują nad krajobrazem. Obiekty projektowano jako prostopadłościennne bryły z charakterystycznymi podcieniami i masywnymi filarami podtrzymującymi płaskie dachy. Najbardziej wyszukaną formę otrzymała niecka dużego basenu wraz z trybuną. Wysublimowany kształt tafli wody oraz łuki jej krawędzi powtórzone w geometrii trybun dobrze wpisują się w miękkie linie skupisk drzew.

Park sportowy na Krzemionkach ostatecznie nie został zrealizowany. Ograniczono się jedynie do budowy boiska treningowego i strzelnicy. Po 1960 r. miasto nie podjęło już prób zagospodarowania terenów zgodnie z ich planowanym przeznaczeniem. Zaniehdane

avant-garde in architecture. The composition of the buildings, as seen in the mock-up photo, was subordinated to the landscape conditions—the complex fits harmoniously into the area’s terraced layout. This is evident in the model, which carefully mapped the course of the contour lines and showed no major interference with the hill’s natural relief. The greenery was formed in free-form strips, dispensing with compositional axes and formal overlaps. The clock tower of the sports pavilion, visible on the model and designed by Plebańczyk, Brzuchowski and colleagues, was deliberately ignored by Eryk Moj—it does not dominate or lead to any scenic route, and is only one of many elements organizing the vast interior of the stadium and the square in front of it. The pavilions and pools are arranged according to the assumption that the functional guideline, subordinated to the site conditions, should be a sufficient determinant of the composition. It was assumed that the entrance to the swimming pool complex would be from the side of the projected highway—Powstańców Śląskich Avenue (then Telewizyjna Street). The result is a freeform urban composition in which architectural elements do not dominate the landscape. The buildings were designed as rectangular masses with characteristic arcades and massive pillars supporting flat roofs. The most elaborate form was given to the basin of a large swimming pool along with a grandstand. The sublime shape of the water surface and the curves of its edges are repeated in the geometry of the stands, which fit well with the soft lines of the clusters of trees.

The sports park in Krzemionki was ultimately not built. It was limited only to the construction of a training field and a shooting range. After 1960, the city no longer attempted to develop the land according to its intended use. The neglected facilities on the south side

Ryc. 5. Relikty umocnień Twierdzy Kraków, stan z wiosny 2025 r.; fot. J. Wowczak

Fig. 5. Relics of fortifications of the Cracow Fortress, as of spring 2025; photo by J. Wowczak

obiekty po południowej stronie stadionu stopniowo ulegały sukcesji naturalnej i z czasem przekształciły się w zagajnik. Przez lata obszar pozostawał pod silną presją inwestycyjną; jego wschodnią część zabudowano budynkami wielorodzinnymi. Stadion popadał w ruinę – rozebrano zadaszenie trybuny południowej, a same trybuny ulegały postępującej destrukcji. Wobec groźby ze strony Rady Dzielnicy, Rady Miasta i Zarządu Miasta odebrania terenu Koronie, działacze i sympatycy klubu w 2014 r. podjęli starania o jego utrzymanie. Opracowano wówczas jeszcze jedną koncepcję budowy obiektów sportowych z programem użytkowym nawiązującym do projektu z lat 60. [Rapalski, Serafin 2014; Tymczak 2014].

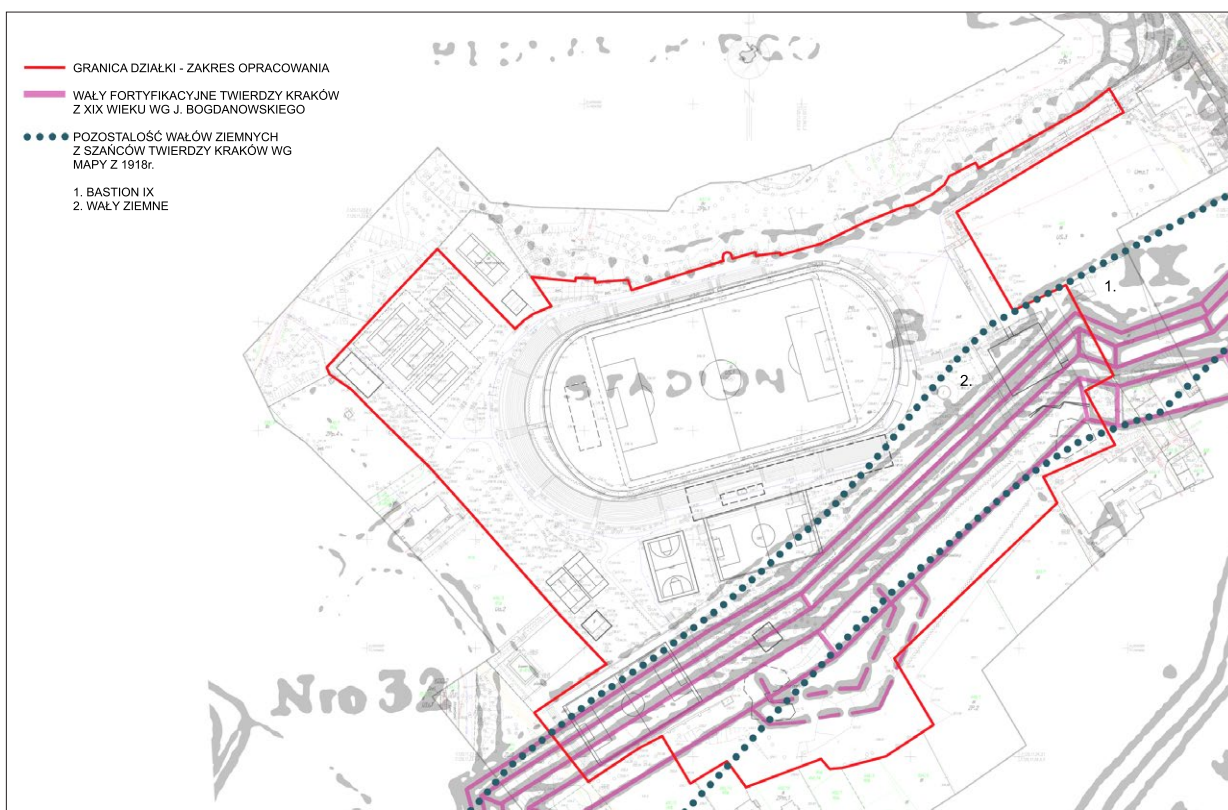
Pozostałości Twierdzy Kraków

Ślady dawnych umocnień Twierdzy Kraków są nadal widoczne na południowym stoku Krzemionek. Czytelny pozostaje przebieg wałów ziemnych pomiędzy bastionami (ryc. 5). Analiza historycznych dokumentów kartograficznych zestawionych ze współczesnym podkładem geodezyjnym wykazała, że w południowo-wschodnim narożniku terenu zachowały się pozostałości czoła bastionu IX. Z kolei miejsce dawnej

of the stadium gradually succumbed to natural succession and, over time, turned into a grove. Over the years, the area remained under heavy development pressure; its eastern part was developed with multifamily buildings. The stadium fell into disrepair—the canopy of the south stand was demolished, and the stands themselves gradually deteriorated. Faced with threats from the District Council, the City Council, and the City Administration to take the site away from Korona, activists and supporters of the club in 2014 made efforts to keep it. At that time, another proposal was developed for the construction of sports facilities with a use program referring to the 1960s design [Rapalski, Serafin 2014; Tymczak 2014].

Remains of the Cracow Fortress

Traces of the former fortifications of the Cracow Fortress are still visible on the southern slope of Krzemionki. The course of the earthen ramparts between the bastions remains legible (Fig. 5). An analysis of historical cartographic documents paired with a contemporary survey map showed that in the southeastern corner of the site, the remains of the front of Bastion IX remain. In turn, the site of the former archery range

Ryc. 6. Narys umocnień Twierdzy Kraków w granicach terenu kompleksu sportowego KS Korona: 1 – bastion IX, 2 – wały ziemne; oprac. graf. M. Tatar

Fig. 6. An outline of the fortifications of the Cracow Fortress within the boundaries of the KS Korona sports complex area: 1 – Bastion IX, 2 – earthen ramparts; by M. Tatar

strzelnicy łuczniczej odpowiada obszarowi między-wała Twierdzy Kraków. Zagadkowe formy ziemne w zachodniej części terenu wyraźnie powtarzają układ z mapy z 1919 r. Przedstawiona analiza graficzna w formie narysu umocnień znanych z dokumentów historycznych na współczesną mapę geodezyjną dowodzi, że na obszarze kompleksu sportowego zachowały się dobrze czytelne relikty fortyfikacji ziemnych Twierdzy Kraków (ryc. 6).

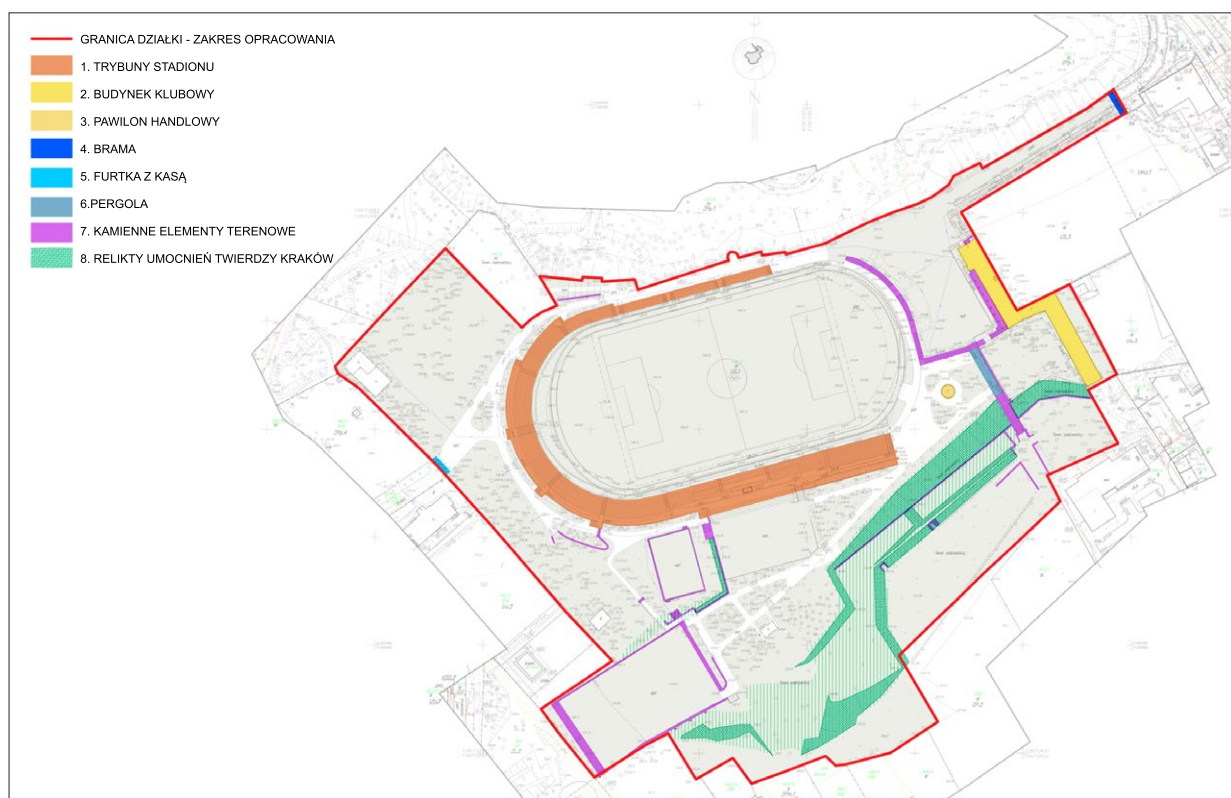
Stan zachowania obiektów stadionu i formy ich ochrony

Na terenie kompleksu zachowała się większość elementów zagospodarowania terenu z lat 50. (ryc. 7). Przede wszystkim przetrwały trybuny stadionu na Krzemionkach, które mimo likwidacji zadaszenia i budki spikera nadal wyglądają imponująco. Oryginalnym wyrazem architektonicznym wyróżnia się pawilon klubowy z wieżą zegarową i zachowanymi mozaikami w posadzce. Odrębność architektoniczna tego obiektu została doceniana, skoro w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego wskazano go jako dobro kultury współczesnej. Zachował się także okrągły pawilon gastronomiczny, wzniesiony z cegły klinkierowej – zmianom uległo jedynie jego pokrycie dachowe. Wy-

corresponds to the area of the Cracow Fortress interval. The puzzling earthen formations in the western part of the site clearly repeat the layout from the 1919 map. The presented graphical analysis in the form of an outline of fortifications known from historical documents on a contemporary geodetic map proves that well-defined relics of earth fortifications of the Cracow Fortress are preserved in the area of the sports complex (Fig. 6).

State of preservation of the stadium facilities and their conservation forms

Most of the 1950s site development elements are preserved in the complex (Fig. 7). Most importantly, the stadium stands in Krzemionki have survived, and despite the removal of the canopy and announcer's booth, they still look impressive. The club pavilion, with its clock tower and preserved mosaics on the floor, stands out for its original architectural expression. The architectural distinctiveness of this building has been appreciated, since the local spatial development plan designates it as a contemporary cultural asset. The circular gastronomic pavilion, built of clinker brick, has also survived—only its roofing has changed. The listed elements are also included in the municipal

Ryc. 7. Elementy historyczne na terenie kompleksu sportowego KS Korona; oprac. graf. M. Tatar

Fig. 7. Historical elements on the territory of the KS Korona sports complex; by M. Tatar

mienione elementy zostały również ujęte w gminnej ewidencji zabytków, pod numerem 3923 (ul. Parkowa 12a). Na terenie kompleksu występują ponadto inne formy architektoniczne z lat 50. – charakterystyczne mury z kamienia wapiennego wzniesione „na dziko” na zaprawie cementowej, a także ceglane stopnie i nawierzchnie ścieżek. Szczególnie interesująca jest konstrukcja zejścia na dolną terasę ze sklepionym mostem przerzuconym nad międzywalem. Zachowały się również kioski biletowe przy bramie od ul. Parkowej oraz przy wejściu na teren stadionu od ul. Krzemionki, murowane z kamienia wapiennego. Pergola nad ścieżką prowadzącą na dolną terasę została natomiast współcześnie odtworzona.

Teren wpisano do rejestru zabytków jako część układu urbanistyczno-architektonicznego dzielnicy Podgórze pod numerem A-608 decyzją z dnia 26 października 1981 r., znajduje się on ponadto na obszarze historycznego zespołu miasta Krakowa uznanego za pomnik historii zarządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 września 1994 r. i jest objęty miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego obszaru „Stare Podgórze-Krzemionki” przyjętego uchwałą nr XC/1324/13 Rady Miasta Krakowa z dnia 20 listopada 2013 r. Można by zatem wnioskować, że jest on objęty wystarczającą ochroną konserwatorską. Wnioskom tym przeczy jednak rzeczywisty stan zachowania obiektów historycznych.

monument records, under number 3923 (12a Parkowa Street). In addition, there are other architectural forms from the 1950s in the complex—characteristic limestone walls built without approval in cement mortar, as well as brick steps and path surfaces. The construction of the descent to the lower terraces with a vaulted bridge spanning the fort gorge is particularly interesting. Also preserved are the ticket kiosks at the gate from Parkowa Street and at the entrance to the stadium area from Krzemionki Street, made of limestone. The pergola over the path leading to the lower terraces, meanwhile, has been reconstructed in a contemporary fashion.

The site is listed in the register of monuments as part of the urban and architectural layout of the Podgórze district under the number A-608 by a decision dated October 26, 1981; it is also located in the area of the historic complex of the city of Cracow recognized as a monument to history by an order of the President of the Republic of Poland dated September 8, 1994, and is covered by the local spatial development plan for the “Stare Podgórze-Krzemionki” area adopted by Resolution No. XC/1324/13 of the Cracow City Council dated November 20, 2013. Therefore, one could conclude that it is adequately protected by conservation measures. However, these conclusions are contradicted by the actual state of preservation of the historical structures.

Teren dawnego kompleksu sportowego jest dobrze eksponowany od strony Alei Powstańców Śląskich, jednak najważniejszy jest jego widok z Kopca Krakusa. Z kurhanu w kierunku północnym roztacza się szeroka panorama Krakowa. Wzniesienie Krzemionek od strony wschodniej zamyka estakada kolejowa, w kierunku zachodnim zaś widoczne są zadrzewienia dawnego cmentarza, ponad którymi wylania się ceglany fort wieżowy w sąsiedztwie kościoła św. Benedykta. W dalszym planie dostrzegalne są kamienice i charakterystyczne zwieńczenie podgórskiej fary. Dobrze widoczna jest także łąka pomiędzy kościołem św. Benedykta a Fortem – można się domyślać, gdzie skrywają się ślady wałów ziemnych XIX-wiecznej Twierdzy Kraków. Ten ocalały fragment relikтового krajobrazu zawdzięczamy ochronie konserwatorskiej bezpośredniego otoczenia cennych budynków zabytkowych. Na pozostałym obszarze Krzemionek historyczne elementy zdominowała współczesna zabudowa: modernistyczny gmach szkoły podstawowej w otoczeniu drzew, blok mieszkalny z lat 60., budynki wielorodzinne, a na zachodnim skraju u podnóża obiekty handlowo-usługowe branży motoryzacyjnej z placami magazynowymi. Nad Lasotynem góruje wieża telewizyjna. Autorzy tych obiektów nie komponowali ich we wzajemnych relacjach z uwzględnieniem widoku z kopca. Zabudowa jest chaotyczna, a architektura pawilonów i salonów samochodowych potęguje poczucie chaosu i utraty wartości krajobrazowych.

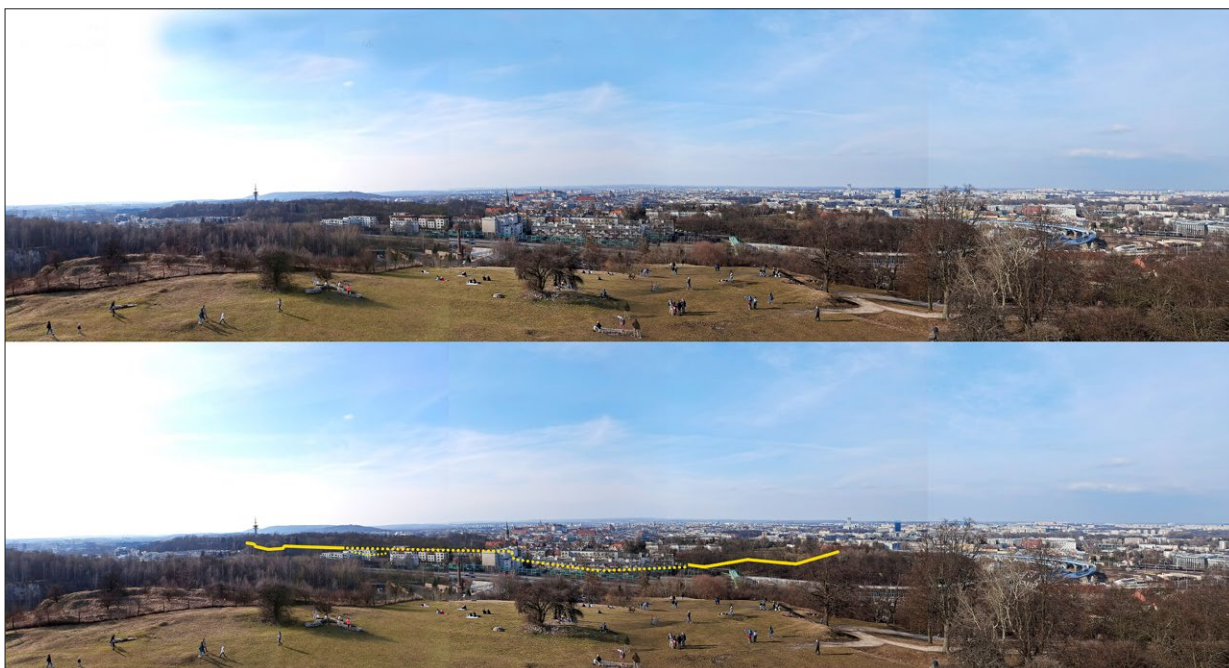
Teren zespołu sportowego na Krzemionkach miał w pierwotnym zamyśle przylegać do głównej arterii i obejmować większy obszar. W połączeniu z komponowanymi smugami drzew tworzyłby nawarstwienia zielonych planów i byłby interpretowany jako kontynuacja układu terenów zielonych przy forcie św. Benedykta. Nadal istnieje możliwość wyeksponowania wałów ziemnych przed działobitnią jako elementu większej kompozycji krajobrazowej. Wymagałoby to jednak trzebieży samosiejek – pozostaje więc pytanie, czy taka interwencja będzie możliwa na terenie dzierżawionym przez klub sportowy? Obiekty, które zostały objęte ochroną konserwatorską, tworzą cenny zespół historycznych elementów krajobrazu, powstałych w różnych okresach. Mogłyby stanowić istotny składnik kompozycji urbanistycznej dzielnicy. Relikty wałów, gdyby zostały odsłonięte, mogłyby w powiązaniu z innymi fragmentami umocnić twierdzy uczynić granicę historycznego Podgórza i wzmocnić tożsamość krajobrazową tego obszaru (ryc. 8).

Podobnie zdegradowane są potencjalne powiązania widokowe terenu dawnego KS Korona z otoczeniem. Gęste zadrzewienia uniemożliwiają dziś interpretację form ziemnych, a historyczna kompozycja urbanistyczna zespołu stadionu pozostaje nieczytelna. Nieczytelne są też powiązania widokowe ponad drzewami Parku Bednarskiego w kierunku Podgórza, Kazimierza i centrum Krakowa, a projektowane z myślą o tych panoramach platformy widokowe straciły swoją pierwotną użyteczność. Brakuje również otworzyć krajobrazo-

The site of the former sports complex is well exposed from Powstańców Śląskich Avenue, but the most important is its view from the Krakus Mound. The barrow to the north offers a wide panorama of Cracow. Krzemionki hill is closed off from the east by a railroad overpass, while to the west one can see the canopies of a former cemetery, above which emerges a brick tower fort in the vicinity of St. Benedict's Church. In the further background, the townhouses and the characteristic finial of the Podgórze parish church are discernible. Also well visible is the meadow between St. Benedict's Church and the Fort—one can guess where traces of the earthen ramparts of the nineteenth-century Cracow Fortress are hiding. This surviving piece of relic landscape is due to the conservation protection of the immediate surroundings of valuable historic buildings. In the rest of the Krzemionki area, the historical elements have been dominated by modern developments: a Modernist elementary school building surrounded by trees, a 1960s apartment block, multi-family buildings, and on the western edge at the foothills, automotive retail and service facilities with storage yards. Above Lasotyń is a television tower. The authors of these structures did not compose them in mutual relations with regard to the view from the mound. The development is chaotic, and the architecture of pavilions and car dealerships heightens the sense of disorder and the loss of landscape values.

The sports complex in Krzemionki was originally intended to be adjacent to the main arterial and to cover a larger area. Combined with composed tree streaks, it would form a layering of green plans and would be interpreted as a continuation of the layout of the green areas at Fort St. Benedict. There is still an opportunity to expose the earthen ramparts in front of the gun emplacement as part of a larger landscape composition. However, this would require the thinning of volunteer trees—so the question remains, will such an intervention be possible on land leased by a sports club? The structures, which have been placed under statutory conservation, form a valuable set of historical landscape elements, created in different periods. They could be an important component of the district's urban composition. The relics of the ramparts, if displayed, could, in conjunction with other fragments of fortress fortifications, make the boundary of the historic Krzemionki more legible and strengthen the landscape identity of the area (Fig. 8).

Similarly, the potential view links of the former KS Korona site with the surrounding area are degraded. Today, dense tree canopies make it impossible to interpret the ground forms, and the historic urban composition of the stadium complex remains illegible. The visual linkages above the trees of Bednarski Park towards Podgórze, Kazimierz and the center of Cracow are also unclear, and the viewing platforms

Ryc. 8. Widok panoramiczny z Kopca Krakusa w kierunku Podgórze; żółtą linią zaznaczono przebieg wałów ziemnych Twierdzy Kraków; oprac. graf. A. Rykaczewska

Fig. 8. Panoramic view from the Krakus Mound in the direction of Podgórze; the yellow line marks the course of the earthen ramparts of the Cracow Fortress; by A. Rykaczewska

wych w kierunku południowym, mimo że szczególnie atrakcyjne mogłyby być relacje widokowe z Kopcem Krakusa, kamieniołomem Liban czy zalesionymi terenami Bonarki. Wszystkie te powiązania widokowe, panoramy, widoki i zarośnięte relikty dawnych umocnień to utracone wartości krajobrazowe Krzemionek.

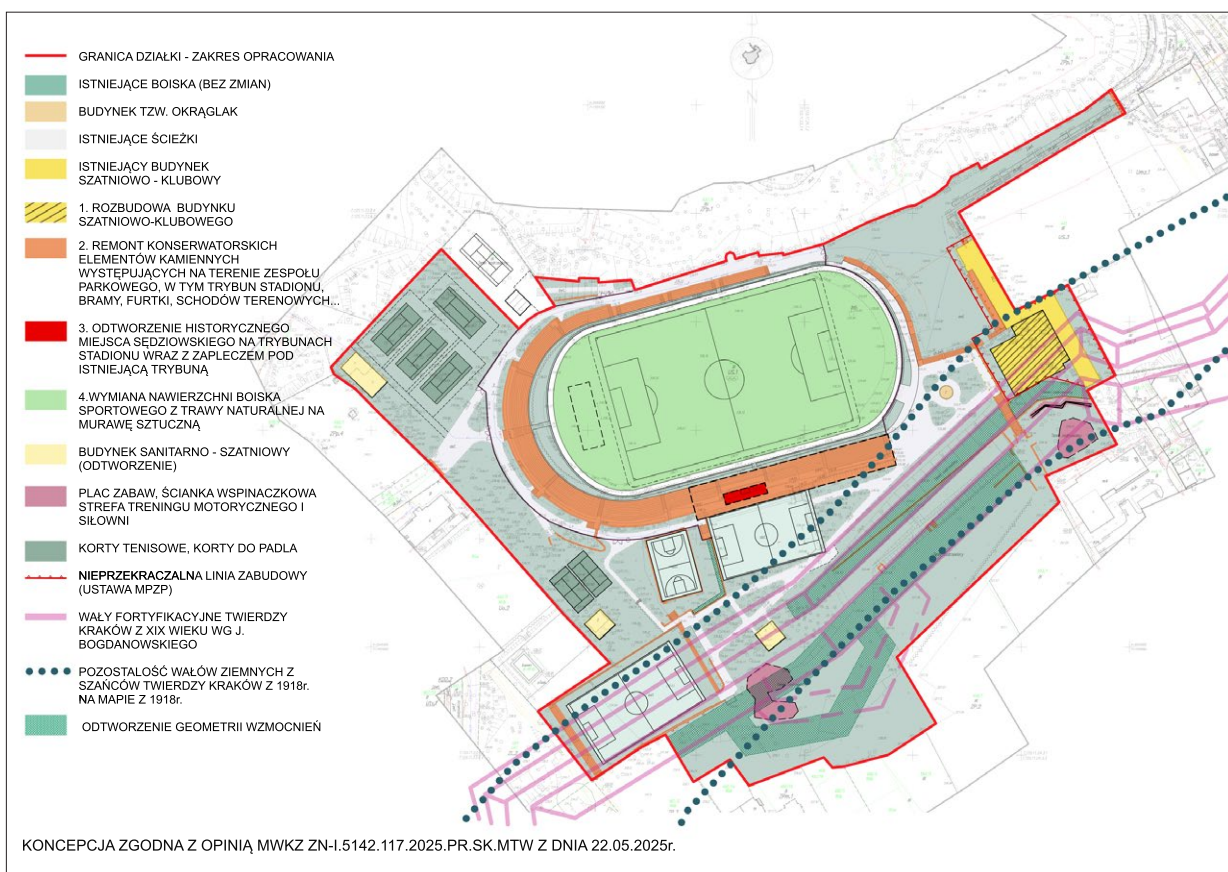
Obecny sposób użytkowania terenu i plany inwestycyjne

W 2015 r. teren został przekazany w dzierżawę Klubowi Sportowemu Kabel, którego działalność koncentruje się przede wszystkim na kultywowaniu kultury piłkarskiej oraz działalności gastronomicznej. Stadion jest również udostępniany na imprezy plenerowe. Klub prowadzi na terenie obiektu liczne prace budowlane i modernizacyjne – wyremontował pawilon szatniowy z wieżą zegarową, inwestuje w boiska, a także korty zadaszane konstrukcją pneumatyczną⁵. Na mocy decyzji administracyjnych przebudowuje południową trybunę od strony jej zaplecza. Sukcesywnie dostosowuje również obiekt do wymogów przepisów o imprezach masowych. W ramach tych działań boisko zostało odgrodzone od bieżni i trybun stalowym ogrodzeniem z bramami i wejściami, a bramy pomalowano na jaskrawy żółty kolor, tworząc silny akcent wizualny dominujący w krajobrazie. Standardowe lampy to kolejny współczesny element obniżający estetyczną i krajobrazową wartość historycznego obiektu. Na dawnym placu przed trybuną południową klub wybudował boisko treningowe do gry w piłkę nożną typu „Orlik” wraz z ogrodzeniem, co doprowadziło do zatarcia pierwotnego przeznaczenia

designed for these panoramas have lost their original usefulness. There is also a lack of landscape openings to the south, even though the view relationships with the Krakus Mound, the Liban quarry or the wooded areas of Bonarka could be particularly attractive. All of these visual linkages, panoramas, vistas and overgrown relics of former fortifications are lost landscape values of Krzemionki.

Current land use and development plans

In 2015, the site was leased to the Kabel Sports Club, whose activities primarily focus on cultivating football culture and catering. The stadium can also be leased for outdoor events. The club is carrying out numerous construction and modernization works on the site—it has renovated the locker room pavilion with a clock tower, invested in playing fields, as well as courts roofed with an inflatable structure.⁴ Under administrative decisions, the club is in the process of rebuilding the south grandstand from its backside. It is also successively bringing the facility into compliance with regulations on mass events. As part of these measures, the pitch has been separated from the running track and stands by a steel fence with gates and entrances, and the gates have been painted bright yellow, creating a strong visual accent that dominates the landscape. Standard lamps are another modern element that diminishes the aesthetic and landscape value of a historic site. On the former plaza in front of the south grandstand, the club built an “Orlik” type soccer training field with a fence, which led to the obliteration of the original purpose

Ryc. 9. Analiza uwarunkowań oraz koncepcja programowo-przestrzenna parku sportowego Korona na Krzemionkach; oprac. graf. M. Tatar
Fig. 9. Analysis of conditions and programmatic and spatial concept of the Korona sports park in Krzemionki; by M. Tatar

i charakteru tej wielofunkcyjnej przestrzeni. Postępuje zużycie techniczne i estetyczna degradacja – dostawiono prowizoryczne przybudówki do zabytkowego pawilonu gastronomicznego, a wśród drzew pojawiają się kontenery oraz tymczasowe obiekty pawilonowe i stoiska gastronomiczne. Na placu pomiędzy stadionem a budynkiem klubowym ustawiane są samochody gastronomiczne typu food-truck. W planach są dalsze inwestycje⁶.

Zarząd Inwestycji Sportowych w Krakowie podjął starania o właściwe zagospodarowanie terenu z punktu widzenia ochrony jego wartości. Opracowano analizę uwarunkowań historycznych i krajobrazowych z wnioskami przedstawionymi w formie koncepcji programowo-przestrzennej⁷. Koncepcja ta określa ramy dopuszczalnej w świetle zapisów planu miejscowego rozbudowy budynku administracyjno-szatniowego oraz sankcjonuje realizację, w oparciu o zatwierdzony projekt, boiska o sztucznej nawierzchni. Przewiduje także częściową zabudowę pod południową trybuną stadionu wraz z odtworzeniem pomieszczenia spikera i zadaszenia nad centralną częścią trybuny. Uwzględnia ponadto planowane obiekty pneumatyczne o charakterze tymczasowym, ujęte w programie inwestycyjnym klubu sportowego, w tym zespół kortów przy granicy z Parkiem Bednarskiego. Przede wszystkim jednak opracowanie wskazuje historyczne elementy ukształtowania terenu

and character of this multipurpose space. Technical wear and tear and aesthetic degradation are progressing—makeshift additions have been made to the historic gastronomic pavilion, and containers, temporary pavilion structures, and food stands are appearing among the trees. Food trucks are set up in the plaza between the stadium and the club building. Further projects are planned.⁵

The Sports Project Board of Cracow has made efforts to properly develop the site from the point of view of protecting its value. An analysis of historical and landscape conditions was prepared with conclusions presented in the form of a programmatic and spatial proposal.⁶ This proposal defines the framework of the expansion of the administration and locker room building permitted under the provisions of the local plan, and sanctions the construction, based on the approved project, of a pitch with an artificial surface. It also provides for partial development under the stadium's south grandstand, along with the restoration of the announcer's room and the canopy over the center stand. In addition, it takes into account the planned temporary pneumatic facilities included in the sports club's development program, including a complex of courts near the border with Bednarski Park. Above all, however, the study identifies historical landform

Ryc. 10. Powiązania funkcjonalne terenu stadionu KS Korona z sąsiednimi terenami zielonymi; ortofotomapa
 Fig. 10. Functional linkages of the KS Korona stadium site with neighboring green areas; orthophotomap

– pozostałości dawnej Twierdzy Kraków, które należy chronić i eksponować. Przedstawia również możliwości zagospodarowania terenu i przywrócenia mu charakteru parku sportowego. Dokument uzyskał pozytywną opinię konserwatora zabytków i może stanowić podstawę do dalszych prac projektowych nad przyszłym parkiem sportowym na Krzemionkach. Gdyby takie założenie powstało, to wraz z przyległym od strony północnej Parkiem Bednarskiego oraz zadrzewionymi terenami wokół kompleksu Telewizji Kraków stanowiłoby zwarty obszar zieleni o powierzchni ok. 30 ha, o zróżnicowanym, bogatym w obiekty zabytkowe i atrakcyjnym przyrodniczo i geologicznie charakterze.

Wnioski

Na terenie dawnego parku sportowego na Krzemionkach następuje uzupełnianie elementów zabytkowych współczesnymi obiektami sportowymi o niskim standardzie architektonicznym, z zastosowaniem tanich rozwiązań materiałowych, które nie współgrają z wysoką rangą architektoniczną obiektów historycznych. Mimo objęcia terenu obszarem wpisem do rejestru zabytków oraz ujęcia poszczególnych elementów w gminnej ewidencji zabytków następuje powolna degradacja wartości krajobrazowych i architektonicznych dawnego stadionu Korony. Szansą na odwrócenie tego procesu może

elements—remnants of the former Cracow Fortress, which should be protected and exposed. It also presents options for developing the area and restoring it as a sports park. The document has received a positive opinion from the conservator of historical monuments and can form the basis for further design work on the future sports park in Krzemionki. If such an establishment were to be created, then along with Bednarski Park adjacent to the north and the wooded areas around the Cracow Television complex, it would constitute a compact green area of about 30 ha, with a diverse, rich in historical structures and attractive natural and geological character.

Conclusions

In the area of the former sports park in Krzemionki, there is a supplementation of historic elements with modern sports facilities of low architectural standard, using cheap material solutions that do not harmonize with the high architectural rank of the historic buildings. Despite the listing of the area in the register of monuments and that of individual elements in the municipal monument records, there is a slow degradation of the landscape and architectural values of the former Korona stadium. A return to the idea of a sports park, already present at the dawn of the

być powrót do idei parku sportowego, obecnej już u zarania powstania kompleksu w latach 50. XX w. W takim założeniu funkcja rekreacyjna może – i powinna – pozostawać równorzędna wobec funkcji sportowej. Należy ograniczyć możliwość lokalizacji kolejnych boisk oraz dalszych przekształceń terenu, a jednocześnie dążyć do eksponowania historycznych elementów zagospodarowania i ponownego uczynienia relikwów dawnych umocnień ziemnych Twierdzy Kraków. Aby to osiągnąć, konieczne jest przeprowadzenie waloryzacji istniejącej zieleni, a w dalszej perspektywie zapewne również selektywna wycinka drzew zacierających ślady historycznych fortyfikacji. Należy także rozważyć objęcie zespołu obiektów sportowych wraz z terenem pełną ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków wszystkich historycznych elementów kompozycji z lat 50. oraz zachowanych umocnień ziemnych Twierdzy Kraków. Pozwoliłoby to w pełni kontrolować wprowadzanie nowych form architektonicznych, egzekwować stosowanie właściwych materiałów wykończeniowych, w nawiązaniu do historycznego charakteru założenia, oraz wykluczyć rozwiązania prowizoryczne i tymczasowe o niskim standardzie architektonicznym. Sposób zagospodarowania terenu należy poddać kompleksowej analizie krajobrazowej, obejmującej relacje z terenami sąsiednimi oraz powiązania widokowe, ze szczególnym uwzględnieniem ekspozycji z Kopca Krakusa.

complex's creation in the 1950s, could prove to be an opportunity to reverse this process. Under such an assumption, the recreational function can—and should—remain equal to the sports function. It is necessary to limit the possibility of building further pitches and the further modification of the area, while striving to display the historical elements of development and make the relics of the former earthen fortifications of the Cracow Fortress legible again. To achieve this, it is necessary to valorize the existing greenery and, in the long term, probably also selectively cut trees that obscure traces of historical fortifications. Consideration should also be given to placing the complex of sports facilities along with the area under full statutory conservation by entering all historical elements of the 1950s composition and the preserved earth fortifications of the Cracow Fortress in the register of monuments. This would allow to fully control the introduction of new architectural forms, enforce the use of appropriate finishing materials, with reference to the historical character of the layout, and exclude makeshift and temporary solutions of low architectural standard. The land development should be subject to a comprehensive landscape analysis, including relationships with neighboring areas and visual connections, with particular attention to exposure from the Krakus Mound.

Przypisy

- ¹ W zbiorze dokumentacji archiwalnej związanej z Parkiem Bednarskiego znajduje się plan geodezyjny z zaznaczonym przebiegiem wałów ziemnych: „Położenie parku W. Bednarskiego na Podgórzu wraz z przyległymi terenami, mapa sporządzona w Biurze regulacji miasta przy Budownictwie miejskim oddz. B z dnia 22. VIII 1918 opracowana przez geometrę Henryka Wojciechowskiego” [ANK, Park Bednarskiego].
- ² Julian Brzuchowski (1909–1987) – architekt i sędzia sportowy, absolwent Wydziału Architektury Politechniki Lwowskiej (1938). W czasie okupacji pracował zawodowo, projektował m.in. wnętrze Teatru Skarbowski we Lwowie oraz obiekty sportowe w Moskwie. Lwów opuścił w 1944 r. W 1947 r. przeprowadził się do Warszawy, gdzie kierował Miastoprojektem Stolica i wykładał na Wydziale Architektury SGGW. Do jego najważniejszych realizacji należą: Stadion Śląski w Chorzowie (1950, wspólnie z Danutą Bredy-Brzuchowską), lodowisko Torwar (1950–1953), biurowiec Stalexportu (1952–1953, wspólnie z Danutą Bredy-Brzuchowską), stadion Polonii Warszawa (1953–1954), Dom Turysty PTTK w Warszawie (1954), pływalnia KS Kolejacz w Warszawie (1955, wspólnie z Danutą Bredy-Brzuchowską), hala sportowa w Koszalinie (1961) oraz zespół basenów Wisła w Warszawie (1971). Był uznanym autorytetem w zakresie projektowania obiektów sportowych oraz autorem podręczników: *Urządzenia sportowe. Wytyczne do projektowania* (1954) i *Urządzenia sportowe. Projektowanie i budowa* (1959) [Archiwum SARP, Nytsch, „Leksykon”]. Marian Plebańczyk (1905–1973) – architekt, sportowiec, działacz społeczny oraz fotograf dokumentalista. Urodził się w Podgórzu i przez całe życie pozostawał związany z wio-

Footnotes

- ¹ In the collection of archival documentation related to Bednarski Park, there is a survey plan with the course of the earth embankments marked: “Położenie parku W. Bednarskiego na Podgórzu wraz z przyległymi terenami, mapa sporządzona w Biurze regulacji miasta przy Budownictwie miejskim oddz. B z dnia 22. VIII 1918 opracowana przez geometrę Henryka Wojciechowskiego” [ANK, Park Bednarskiego].
- ² Julian Brzuchowski (1909–1987) – architect and sports referee, a graduate of the Faculty of Architecture of the Lviv Polytechnic (1938). During the occupation, he continued to work professionally, designing, among other things, the interior of the Skarbowski Theater in Lviv and sports facilities in Moscow. He left Lviv in 1944. In 1947, he moved to Warsaw, where he headed Miastoprojekt Stolica and taught at the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Life Sciences. His most significant projects include: the Silesian Stadium in Chorzów (1950, together with Danuta Bredy-Brzuchowska), the Torwar ice rink (1950–1953), the Stalexport office building (1952–1953, in collaboration with Danuta Bredy-Brzuchowska), the Polonia Warsaw stadium (1953–1954), the PTTK Tourist House in Warsaw (1954), the KS Kolejacz swimming pool in Warsaw (1955, in collaboration with Danuta Bredy-Brzuchowska), the sports hall in Koszalin (1961), and the Wisła swimming pool complex in Warsaw (1971). He was a recognized authority in the field of sports facility design and the author of the textbooks: *Urządzenia sportowe. Wytyczne do projektowania* (1954) and *Urządzenia sportowe. Projektowanie i budowa* (1959) [SARP Archives, Nytsch, “Leksykon”]. Marian Plebańczyk (1905–1973) – architect, athlete, social activist, and documentary photographer. He was born in

- ślarstwem i kajakarstwem. W latach 1924–1929 był zawodnikiem Oddziału Wioślarskiego krakowskiego „Sokoła”, a także współzałożycielem Kolejowego Klubu Wioślarskiego [Kubiształ 2018]. Stąd zapewne powierzenie mu projektu świetlicy „Sokoła” przy ul. Parkowej. Był absolwentem Wyższej Szkoły Przemysłowej w Krakowie (1924). Projektował m.in. przystanie wodne [Kwiatek 2019]. Pełnił funkcję kierownika budowy stadionu na Krzemionkach oraz opracowywał „fragmenty i szczegóły” projektu [Plebańczyk 1952].
- ³ Eryk Moj (1920–1990) – architekt, profesor Politechniki Krakowskiej. Uczestnik kampanii wrześniowej, w czasie okupacji niemieckiej działał w konspiracji. Po wojnie studiował na Wydziale Architektury AGH, uzyskując dyplom w 1950 r. Już od 1949 r. pracował na Wydziale Architektury AGH, później Politechniki Krakowskiej, a równolegle – w biurze projektów Miastoprojekt Kraków. Pełnił funkcję kierownika Zakładu Budownictwa Ogólnego na Wydziale Budownictwa PK. Był głównym projektantem Akademii Górniczo-Hutniczej, współautorem kilkunastu pawilonów uczelni, m.in. budynków Wydziałów Górniczego. Projektował również Klinikę Pediatrię Akademii Medycznej w Krakowie (fundacja USA, wspólnie z Antonim Kowalem), Park Kultury i Wypoczynku w Sosnowcu z zespołem basenowym, Ośrodek Sportowy UMCS w Lublinie (we współpracy z Bolesławem Klimkiem) i wiele innych realizacji. Profesor Eryk Moj był uznanym autorytetem w dziedzinie projektowania basenów kąpielowych oraz systemów kurtynowych ścian aluminiowych [APK, Akta osobowe profesora Eryka Moja].
- ⁴ Minister Budownictwa Miast i Osiedli wydał zarządzenie w sprawie upoważnienia komórek weryfikacyjnych w podległych mu biurach projektów Ministrowi Budownictwa Miast i Osiedli, do zatwierdzania projektów podstawowych (M.P. nr A-102, poz. 1481). Zarządzenie to stanowiło wykonanie uchwały nr 817 Prezydium Rządu z dnia 1 grudnia 1951 r. w sprawie zatwierdzania projektów urbanistycznych i architektonicznych. Następnie 22 kwietnia 1953 r. Minister Budownictwa Miast i Osiedli wydał zarządzenie w sprawie ustalenia wykazu biur projektowych upoważnionych do zatwierdzania podstawowych projektów budowlanych w zakresie budownictwa ogólnego (M.P. nr A-51, poz. 577), które uchylało wcześniejsze regulacje z 1951 r.
- ⁵ Klub Sportowy Kabel planuje dalsze inwestycje, obejmujące m.in. zespół boisk sportowych oraz znaczną rozbudowę istniejącego budynku szatniowego. Autor niniejszego artykułu na zlecenie Zarządu Inwestycji Sportowych w Krakowie opracował w 2025 r. studium krajobrazowe dotyczące tego obszaru.
- ⁶ Planowana jest budowa zespołu kortów tenisowych przykrytych konstrukcją pneumatyczną, rozbudowa historycznego budynku szatniowego oraz realizacja kolejnych boisk piłkarskich z obiektami towarzyszącymi.
- ⁷ Analizę opracował autor niniejszego artykułu na przełomie lat 2024 i 2025.
- Podgórze and remained involved in rowing and canoeing throughout his life. From 1924 to 1929, he was a member of the rowing team of the Kraków “Sokół” club and a co-founder of the Railway Rowing Club [Kubiształ 2018]. This is likely why he was entrusted with the design of the “Sokół” community center on Parkowa Street. He was a graduate of the Higher School of Industry in Cracow (1924). His designs included, among other things, boat marinas [Kwiatek 2019]. He served as construction manager for the stadium in Krzemionki and developed “fragments and details” of the design [Plebańczyk 1952].
- ³ Erik Moj (1920–1990) – architect, professor of the Cracow University of Technology. A participant in the September campaign, he was active in the underground during the German occupation. After the war, he studied at the Faculty of Architecture of the AGH University of Science and Technology, receiving his diploma in 1950. Since 1949, he had already worked at the Faculty of Architecture of the AGH University of Science and Technology, later at the Cracow University of Technology, and in parallel – in Miastoprojekt Kraków. He served as head of the Department of Construction at the Faculty of Civil Engineering of the CUT. He was the chief designer of the AGH University of Science and Technology, co-authoring more than a dozen of the university’s pavilions, including the buildings of the Faculty of Mining. He also designed the Pediatric Clinic of the Medical Academy in Cracow (funded by the US, together with Antoni Kowal), the Park of Culture and Recreation in Sosnowiec with a swimming pool complex, the Sports Center of the UMCS in Lublin (in cooperation with Bolesław Klimek) and many other projects. Professor Eryk Moj was a recognized authority on the design of swimming pools and aluminum curtain wall systems [APK, Akta osobowe profesora Eryka Moja].
- ⁴ The Minister of City and Housing Estate Construction issued an order on authorizing verification cells in the project offices under the Ministry of City and Housing Estate Construction to approve basic projects (M.P. No. A-102, item 1481). The order implemented Resolution No. 817 of the Presidium of the Government, dated December 1, 1951, on the approval of urban planning and architectural designs. Subsequently, on April 22, 1953, the Minister of Urban and Settlement Construction issued an order on the establishment of a list of design offices authorized to approve basic construction projects in the field of general construction (M.P. No. A-51, item 577), which repealed the earlier 1951 regulations.
- ⁵ The Kabel Sports Club is planning further projects, including a complex of sports fields and a major expansion of the existing locker room building. The author of this article, commissioned by the Sports Project Board of Cracow, prepared a landscape study of the area in 2025.
- ⁶ It is planned to build a complex of tennis courts covered with an inflatable structure, expand the historic locker room building and develop more football fields with accompanying facilities.
- ⁶ The analysis was prepared by the author of this article for 2024/2025.

Bibliografia

- Archiwalia / Archive materials**
 Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej ANK):
 – Park Bednarskiego, sygn. 29/1410/0/2.3.1/ABM TAU BUP 5p259b;
 – Budynek przy ul. Parkowej, sygn. 12 29/420/0-/1028.
 Archiwum Politechniki Krakowskiej (dalej APK), Akta osobowe profesora Eryka Moja.

Archiwum Stowarzyszenia Architektów Polskich w Warszawie (dalej Archiwum SARP), Andrzej L. Nytsch, „Leksykon architektów i budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce działających”, rkps w depozycie.

Teksty źródłowe / Source texts

Bujak Jan, *Młodzieży! Naprzód na Złot Młodych Przodowników Budowniczych Polski Ludowej*, „Włókniarz. Jednodniówka wydana z okazji otwarcia stadionu”, 29 czerwca 1952.

Rusinek Kazimierz, *Czerwone Sztandary na maszt!!!*, „Włókniarz. Jednodniówka wydana z okazji otwarcia stadionu”, 29 czerwca 1952.

„Włókniarz. Jednodniówka wydana z okazji otwarcia stadionu”, 29 czerwca 1952.

Opracowania / Secondary sources

Architektura 1956–1959, katalog wystawy („Wystawa Architektury 1956–1959”), Zarząd Główny SARP, Warszawa 1960.

Atlas historyczny miast polskich, t. 5: Małopolska, z. 1: Kraków, Kraków 2007.

Bogdanowski Janusz, *Wąrownie i zieleń Twierdzy Kraków*, Kraków 1979.

Kwiatek Anna, *Krakowianin o wielu pasjach. Fotografie amatorskie Mariana Plebańczyka w zbiorach Muzeum Krakowa*, „Krzysztofor” 2019, nr 37.

Mączyński Wojciech A., *Dziennik zdarzeń w mieście Krakowie w czasie Konfederacji Barskiej*, Kraków 1911.

Mączyński Józef, *Duchy na Krzemionkach pod Krakowem*, [w:] *Kilka podań i wspomnień krakowskich*, red. Józef Mączyński, Kraków 1855.

Opaliński Piotr, *Austriackie fortyfikacje podgórza w latach 1790–1859*, [w:] *Miasto pod kopcem*, red. Elżbieta Firlet, Kraków 2016.

Przegon Wojciech, *Zmiany użytkowania ziemi w procesie urbanizacji krajobrazu na przykładzie Miasta Podgórze 1784–1917*, Kraków 2004.

Syrkus Helena, *Ku idei osiedla społecznego*, Warszawa 1976.

Wirszylło Romuald, *Budownictwo urządzeń sportowych*, Warszawa 1961.

Włodarczyk Małgorzata, *Dwa miasta Krakowa. Modernizm lat 1945–1990 w dzielnicach Kazimierz i Podgórze*, Kraków 2014.

Zubrzycki-Sas Jan, *Mistrz Twardowski, białoksiężnik polski*, Miejsce Piastowe 1928.

Publikacje prasowe / Press publications

Dziwoński Kazimierz, *Kraków jutra*, „Ziemia. Ilustrowany Miesięcznik Krajoznawczy” 1939, nr 4.

Wirszylło Romuald, *Architektura terenów kultury fizycznej*, „Architektura” 1954, nr 4.

Wirszylło Romuald, *Kultura fizyczna i sport na osiedlu*, „Architektura” 1959, nr 4.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

Interaktywna mapa Twierdzy Kraków podzielona na obszary I–VIII, [b.d.], <http://kaponiera.pl> (dostęp: 21.08.2025).

Kubisztal Paweł, „Z albumu wspomnień – Marian Plebańczyk” w *Muzeum Podgórze*, Podgórze.pl, 21 maja 2018, <https://podgorze.pl/z-albumu-wspomnien-marian-plebanczyk-w-muzeum-podgorza/> (dostęp: 21.08.2025).

Rapalski Piotr, Serafin Dawid, *Korona ma pomysł na piękny kompleks sportowy na Krzemionkach*, Gazeta Krakowska, 14 maja 2014, <https://gazetakrakowska.pl/korona-ma-pomysl-na-piekny-kompleks-sportowy-na-krzemionkach-wizualizacja/ar/3434989> (dostęp: 21.08.2025).

Tymczak Piotr, *Basen na wzgórzu Krzemionek*, Dziennik Polski, 14 maja 2014, <https://dziennikpolski24.pl/basen-na-wzgorzu-krzemionek/ar/c3-3434475> (dostęp: 21.08.2025).

Streszczenie

Na wierzchołku Krzemionek, na krakowskim Podgórzu, znajduje się stadion użytkowany niegdyś przez Klub Sportowy Korona. Obiekt jest wpisany do gminnej ewidencji zabytków. Na jego terenie, obok elementów architektonicznych pierwotnej kompozycji, czytelne są wcześniejsze historyczne umocnienia ziemne Twierdzy Kraków. Obszar ten pozostaje pod presją inwestycyjną ze strony użytkowników terenu. Artykuł przedstawia historię oraz tło polityczne powstania stadionu, a także jego walory architektoniczne i krajobrazowe, jak również koncepcję zagospodarowania terenu z poszanowaniem wartości kompozycyjnych i historycznych.

Abstract

On the top of Krzemionki, in Cracow's Podgórze district, is a stadium once used by the Korona Sports Club. The building is listed in the municipal monument records. Its site, alongside the architectural elements of the original composition, there are legible, older historical earthworks of the Cracow Fortress. The area remains under development pressure from the land's users. This article presents the history and political background of the stadium's construction, as well as its architectural and landscape qualities, and proposes developing the site with respect for compositional and historical values.

Tomasz Kargol*

orcid.org/0000-0002-7195-6638

Przestrzeń, zabudowania i socjotopografia Dobromila na przełomie XVIII i XIX wieku. Wstęp do badań

Space, Buildings and Sociotopography of Dobromyl at the Turn of the Eighteenth and Nineteenth Centuries: An Introduction to Research

Słowa kluczowe: Dobromil, socjotopografia, zabudowa, inwentarze ekonomiczne, plany miasta

Keywords: Dobromyl, sociotopography, development, economic inventories, town plans

Wprowadzenie

„Nie masz w całej dawnej Polsce krainy, która by w więcej ciekawości obfitowała, jak dotąd jeszcze nieznanne podgórze karpackie. Tutaj to ciekawy wędrowiec, prawie za każdym krokiem napotyka wnet zabytki sztuki, przypominające mu drogie dzieje ojczyzny, wnet szczególniejsze piękności samej przyrody, ujmującej swymi tysięcznymi wdziękami. Jedną z takowych okolic, zalecającą się historycznymi wspomnieniami, jako też i ładnym swym położeniem, jest dobromilski monaster OO. Bazylianów” [Pauli 1839, s. 229].

W taki sposób Żegota Pauli rozpoczął swój artykuł poświęcony wspomnianemu klasztorowi bazylianów w Dobromilu. W dalszej części tekstu ceniony archeolog i historyk podkreślał, że samo miasto było „niegdyś pod opieką Herburtów zamożne, dziś zaś znacznie podupadłe” [Pauli 1839, s. 229]. Stwierdzenie to tłumaczy fenomen Dobromila – do dziś kojarzonego z pięknym monastylem i malowniczymi ruinami zamku Herburtów. To właśnie te dwa zabytki przyniosły mu sławę, zarazem spychając miasto w cień.

Zjawisko to jest też widoczne w badaniach historycznych, koncentrujących się na klasztorze, zamku i rzymskokatolickim kościele parafialnym [Krasny 1995,

Introduction

“There is no land in all of historical Poland that abounds in more curiosities than the as yet unknown Carpathian foothills. Here, a curious wanderer can encounter monuments of art around every corner, reminding them their dear fatherland’s history, and the most peculiar beauty of nature itself, which captivates us with its multiple charms. One such area, which enchants us with historical memories and its picturesque location, is Dobromyl’s monastery of the Basilian monks” [Pauli 1839, p. 229].

This is how Żegota Pauli began his article on the aforementioned Basilian monastery in Dobromyl. Later in this text, the esteemed archaeologist and historian emphasized that the town itself was “once prosperous under the care of the Herburt family, while today it is much in decline” [Pauli 1839, p. 229]. The statement explains Dobromyl’s phenomenon—still associated today with a beautiful monastery and the picturesque ruins of the Herburt family castle. These two monuments made it famous, overshadowing the town itself.

This phenomenon is also evident in historical research, which focuses on the monastery, the castle and the Roman Catholic parish church [Krasny 1995, pp. 271–282; Quirini-Popławski, Quirini-Popławski

* dr hab., prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii

* D.Sc. Ph.D., Prof. UJ, Institute of History, Jagiellonian University

s. 271–282; Quirini-Popławski, Quirini-Popławski 2009, s. 417–432; Bevz 2021, s. 96–108]. Sam Dobromil nie doczekał się jak dotąd opracowania monograficznego. Powstały jedynie publikacje przyczynkarskie, poruszające wybrane zagadnienia, takie jak przestrzeń miejska i ludność w latach 80. XVIII w. [*Na styku kultur i narodów* 2023; Nestorow, Nestorow 2024, s. 34–40], czy wydawnictwa albumowe [*Dobromil* 2000], wspomnieniowe [Klimpel 2001] oraz popularnonaukowe [Kurek-Grad 2007].

Celem artykułu jest przedstawienie przestrzeni fizycznej, historycznej zabudowy oraz socjotopografii Dobromila w półwieczu 1772–1824, a także odpowiedź na pytanie, czy rozbiory Polski oraz zmiana statusu własnościowego miasta – z prywatnego na należące do austriackiego skarbu państwa – wpłynęły na te elementy jego funkcjonowania

Ramy czasowe wyznacza historia polityczna Polski oraz dostępna baza źródłowa. Tę ostatnią tworzą dwa rodzaje źródeł – opisowe i kartograficzne. Do pierwszych zaliczają się inwentarze dóbr z lat 1773, 1775, 1779 i 1789, józefiński kataster gruntowy z 1787 r., tzw. opisanie urbarialne z 1789 r. (sporządzone w wyniku reformy podatkowej cesarza Józefa II), opisy dóbr dobromilskich z lat 1797 i 1802 oraz franciszkański kataster gruntowy z 1820 r. Sięgnięto również do opisu majątku parafii rzymskokatolickiej z początku XIX w.

Źródła kartograficzne reprezentują tzw. mapa Miega z przełomu lat 70. i 80. XVIII w., wraz z częścią opisową, oraz plany Dobromila z lat 1820 i 1824, uzupełnione o plan katastralny z 1852 r.

W badaniach zastosowano metodę indukcyjną, polegającą na ustalaniu jednostkowych faktów na podstawie źródeł, a następnie formułowaniu wniosków ogólnych, oraz geograficzną, opartą na konfrontacji dokumentów o charakterze ekonomicznym z planami. Pozwoliło to na umiejscowienie zjawisk społeczno-gospodarczych oraz infrastruktury budowlanej w przestrzeni geograficznej miasta.

Historia miasta do roku 1772

Początki Dobromila sięgają 1374 r., kiedy to z nadania księcia Władysława Opolczyka ziemie Rusi Czerwonej w okolicach Felsztyna i Dobromila otrzymali bracia Herbord i Frydysz, protoplaści późniejszego rodu Herburtów. Wówczas Dobromil był jeszcze wsią. Powstała tam parafia prawosławna, a pierwszy przekaz źródłowy o jej istnieniu pochodzi z 1507 r. [Motylewicz 1996, s. 125–126]. W 1531 r. Jan Herburt ufundował w Dobromilu parafię rzymskokatolicką oraz drewniany kościół [Kurek-Grad 2007, s. 13–14]. Prawa miejskie Dobromil uzyskał w 1566 r. Nowe miasto otrzymało przywilej organizowania jarmarków, a jego teren otoczono murem obronnym, wałem i fosą [Czemereński 1870, s. 187–188]. W 1591 r. wybudowana została pierwsza synagoga, a w 1613 r. ufundowano klasztor bazylianów [Kurek-Grad 2007, s. 69–70].

2009, pp. 417–432; Bevz 2021, pp. 96–108]. The town itself has not become the subject of a monographic study. Contributory publications have been written on it, addressing selected issues such as urban space and population in the 1780s [*Na styku kultur i narodów* 2023; Nestorow, Nestorow 2024, pp. 34–40], as well as album [*Dobromil* 2000], memoir [Klimpel 2001] and popular-science publications [Kurek-Grad 2007].

The purpose of this article is to present the physical space, historical buildings and sociotopography of Dobromyl in the fifty or so years between 1772 and 1824, and to answer the question whether the partitions of Poland and the change in the town's ownership status—from private to Austrian State Treasury property—affected elements of its functioning.

The time frame was determined by Poland's political history and the source base. The latter consists of two types of sources—descriptive and cartographic. The former include estate inventories from 1773, 1775, 1779 and 1789; the Josephinian land cadaster of 1787, the so-called urbarial documentation (a 1789 document produced as a result of Emperor Joseph II's tax reform); descriptions of Dobromyl estates from 1797 and 1802, and the Franziskan land cadaster from 1820. A description of the Roman Catholic parish's property from the early nineteenth century was also used.

Cartographic sources were represented by the so-called Mieg map from the late 1770s and early 1780s, together with a descriptive section, plans of Dobromyl from 1820 and 1824, supplemented by a cadastral plan from 1852.

The research was based on the inductive method, based on determining singular facts based on sources, and then on the formulation of general conclusions, as well as the geographic method, based on confronting economic documents and plans. This made it possible to place socio-economic phenomena and building infrastructure in the town's geographic space.

The town's history up to 1772

The origins of Dobromyl date back to 1374, when, by a grant from Duke Vladislaus II of Opole, the territories of Red Ruthenia in the vicinity of Felsztyn and Dobromyl were given to the brothers Herbord and Frydysz, the progenitors of the later Herburt family. At the time, Dobromyl was a village. An Orthodox parish was established there, and the first source account of its existence dates back to 1507 [Motylewicz 1996, pp. 125–126]. In 1531, Jan Herburt founded a Roman Catholic parish and a wooden church in Dobromyl [Kurek-Grad 2007, pp. 13–14]. Dobromyl was granted town rights in 1566. The new town was granted fair hosting rights, and was surrounded by a defensive wall, rampart and moat [Czemereński 1870, pp. 187–188]. In 1591, the town's first synagogue was built, and in 1613 a Basilian monastery was founded [Kurek-Grad 2007, pp. 69–70].

Towards the end of the sixteenth and the early seventeenth century, two castles were built in Dobromyl.

Pod koniec XVI i na początku XVII stulecia w Dobromilu powstały dwa zamki. Pierwszy – zwany górnym, wysokim lub Herburtów – został wzniesiony na gruntach wsi Tarnawka, na wzgórzu oddalonym od miasta o 4 km. Budowę ukończono w 1613 r. W kolejnych dziesięcioleciach obiekt podupadał i uległ zniszczeniu – już w XVII w. był stopniowo rozbierany na potrzeby miejscowego klasztoru bazylianów. Drugi zamek, zwany dolnym, został wzniesiony na początku XVI w. [Proksa 2001, s. 70, 81–84; *Galicja* 2017, s. 174]. Zlokalizowany był w południowo-zachodniej części miasta, w pobliżu rzeki oraz przedmieścia Huczko. Obiekt ten został odnotowany w inwentarzach dóbr dobromilskich z lat 70. XVIII w., w metryce józefińskiej (jako „zamek ekonomiczny”) oraz w austriackim opisie dóbr z 1797 r. Informacje zawarte w metryce, wskazujące na sąsiedztwo altarii, kościoła rzymskokatolickiego, cmentarza i szpitala, pozwalają na jego precyzyjną lokalizację. Zamek dolny pełnił funkcje gospodarczo-administracyjne, m.in. jako siedziba zarządu dóbr rodziny Krasińskich, a potem państwowej Prefektury Dobromilskiej.

Dobromil po I rozbiorze Polski

W wyniku I rozbioru Polski Dobromil znalazł się w granicach monarchii austriackiej. Był wówczas własnością Antoniego Lubomirskiego i Izabeli z Krasińskich oraz stanowił centrum kompleksu dóbr ziemskich. Zgodnie z inwentarzem z 1773 r. obejmował on miasto Dobromil, przedmieście Huczko z folwarkiem oraz dziewięć wsi [LNNB, f. 141, o. 1, spr. 109, s. 4].

Władze austriackie prowadziły w Galicji politykę wykupu z rąk prywatnych dóbr zasobnych w złoża soli. Występowały one również w pobliżu Dobromila [Staszic 1815, s. 277–278]. W rezultacie porozumień zawartych w latach 1774–1776 rząd w Wiedniu przejął warzelnię soli w Huczku i Lacku, miasto Dobromil oraz cały klucz dóbr [Czemeryński 1870, s. 29, 186–187; Hec 1937, s. 41]. W ten sposób Dobromil został stolicą kompleksu dóbr państwowych, określanych jako Prefektura Dobromilska. Obejmowała ona nie tylko dawny klucz dobromilski, lecz także 25 innych wsi oraz 9 kolonii niemieckich [Czemeryński 1870, s. 58, 187].

Przestrzeń miejska

Dobromil jest położony na wysokości 336 m n.p.m., w dolinie otoczonej wzgórzami (ryc. 1). Z historycznego i społeczno-gospodarczego punktu widzenia miejscowość dzieliła się na cztery części: miasto Dobromil (ryc. 2, poz. 1), klasztor bazylianów (ryc. 2, poz. 2), zamek górny (wysoki, Herburtów) (ryc. 2, poz. 3) oraz przedmieście Huczko (ryc. 2, poz. 4). Pod względem prawnowłasnościowym i administracyjnym nie stanowiły one jedności. Zamek górny znajdował się w obrębie gminy katastralnej Tarnawa, natomiast miasto Dobromil i przedmieście Huczko stanowiły odrębne

The first—called the upper, high or Herburt Castle—was erected on land belonging to the village of Tarnawka, on a hill 4 km away from the town. The castle’s construction finished in 1613. Over the following decades, the building deteriorated and became dilapidated—its gradual dismantling began already in the seventeenth century to procure material for the local Basilian monastery. A second castle, dubbed the lower castle, was erected in the early sixteenth century [Proksa 2001, pp. 70, 81–84; *Galicja* 2017, p. 174]. It was located in the southwest part of the town, near the river and suburb of Huczko. This structure was noted in the inventories of Dobromyl properties from the 1870s, in the Josephinian cadaster (as “an economic castle”) and in the Austrian estate list from 1797. Information contained in the cadaster, which pointed to the proximity of an altarium, a Roman Catholic church, a cemetery and hospital, allow us to determine its location with precision. The lower castle performed economic and administrative functions, for instance serving as the seat of the Krasiński family, and later of the Dobromyl Prefecture.

Dobromyl after the first partition of Poland

As a result of the First Partition of Poland, Dobromyl found itself within the borders of Austria. At the time, it was owned by Antoni Lubomirski and Izabela Lubomirska, née Krasińska, and was the center of a complex of estates. According to a 1773 inventory, it included the town of Dobromyl, the suburb of Huczko with a manor, and 9 villages [LNNB, f. 141, o. 1, spr. 109, p. 4].

In Galicia, the Austrian authorities pursued a policy of buying estates with rich salt deposits out of private hands. Such estates were also located near Dobromyl [Staszic 1815, pp. 277–278].

As a result of agreements from 1774–1776, the government in Vienna took over the salt brewing plants in Huczko and Lacko, the town of Dobromyl and the entire fee tail [Czemeryński 1870, pp. 29, 186–187; Hec 1937, p. 41].

Thus, Dobromyl became the capital of a complex of state property known as the Dobromyl Prefecture. It included not only the former Dobromyl fee tail, but also 25 other villages and 9 German colonies [Czemeryński 1870, pp. 58, 187].

Urban space

Dobromyl is located at an elevation of 336 m a.s.l. and is situated in a valley, surrounded by hills (Fig. 1). From a historical and socioeconomic standpoint, it was divided into four parts: the town of Dobromyl (Fig. 2, item 1), the Basilian monastery (Fig. 2, item 2), the upper (high, Herburt) castle (Fig. 2, item 3) and the suburb of Huczko (Fig. 2, item 4). Legally and administratively, they were not one body. The upper castle was located within the cadastral municipality of Tarnawa, while the town of Dobromyl and the suburb of Huczko constituted separate cadastral municipalities. The Basilian

Ryc. 1. Widok ogólny Dobromila, pocztówka z 1934 r.; źródło: Biblioteka Narodowa, Polona, <https://polona.pl/preview/008c20eb-c8a5-4ad7-8b4a-de6c82f7430b>

Fig. 1. General view of Dobromyl, postcard from 1934; source: Biblioteka Narodowa, Polona, <https://polona.pl/preview/008c20eb-c8a5-4ad7-8b4a-de6c82f7430b>

Ryc. 2. Miasto Dobromil z przedmieściem Huczko, klasztorem bazylianów i ruinami zamku górnego na tzw. mapie Miega; źródło: *Galicja* 2017, cz. B, ark. 152 (fragm.)
Objaśnienia: 1 – miasto Dobromil, 2 – klasztor bazylianów, 3 – ruiny zamku górnego, 4 – przedmieście Huczko

Fig. 2. The town of Dobromyl with the suburb of Huczko, the Basilian monastery and the ruins of the upper castle on the so-called Mieg Map; source: *Galicja* 2017, p. B, sh. 152 (fragm.)
Legend: 1 – town of Dobromyl, 2 – Basilian monastery, 3 – ruins of Herburt castle, 4 – suburb of Huczko

Ryc. 3. Rozmieszczenie budynków w Dobromilu w 1820 r.; źródło: ANK, Zbiór kartograficzny, sygn. 586

Objaśnienia: 1 – siedziba zarządu (dawny zamek dolny), 2 – ogrody urzędników, 3 – szkoła trywialna, 4 – rudera, 5 – lokalizacja dawnej bramy miejskiej, 6 – zakład karny, 7 – kościół rzymskokatolicki, 8 – plebania rzymskokatolicka, 9 – szpital, 10 – miejska gorzelnia, 11 – cmentarz chrześcijański, 12 – cmentarz żydowski, 13 – pański browar, 14 – synagoga, 15 – ratusz, 16 – ruiny kościoła greckokatolickiego, 17 – plebania greckokatolicka, 18 – fragment murów miejskich, 19 – pańska stodoła murowana, 20 – dwa młyny pańskie, 21 – lokalizacja młyna, 22 – pańska jatka (rzeźnia)

Fig. 3. Placement of buildings in Dobromyl in 1820; source: ANK, Zbiór kartograficzny ref. 586

Legend: 1 – authority, 2 – officials' gardens, 3 – community school, 4 – deteriorated building, 5 – a town gate was located here, 6 – penitentiary, 7 – Roman Catholic church, 8 – Roman Catholic parsonage, 9 – hospital, 10 – municipal distillery, 11 – Christian cemetery, 12 – Jewish cemetery, 13 – manorial brewery, 14 – synagogue, 15 – town hall, 16 – deteriorated Greek Catholic church, 17 – Roman Catholic parsonage, 18 – fragment of the town walls, 19 – manorial brick barn, 20 – two manorial mills, 21 – a mill was located here, 22 – manorial slaughterhouse

gminy katastralne. Klasztor bazylianów był położony w granicach gminy katastralnej Huczko.

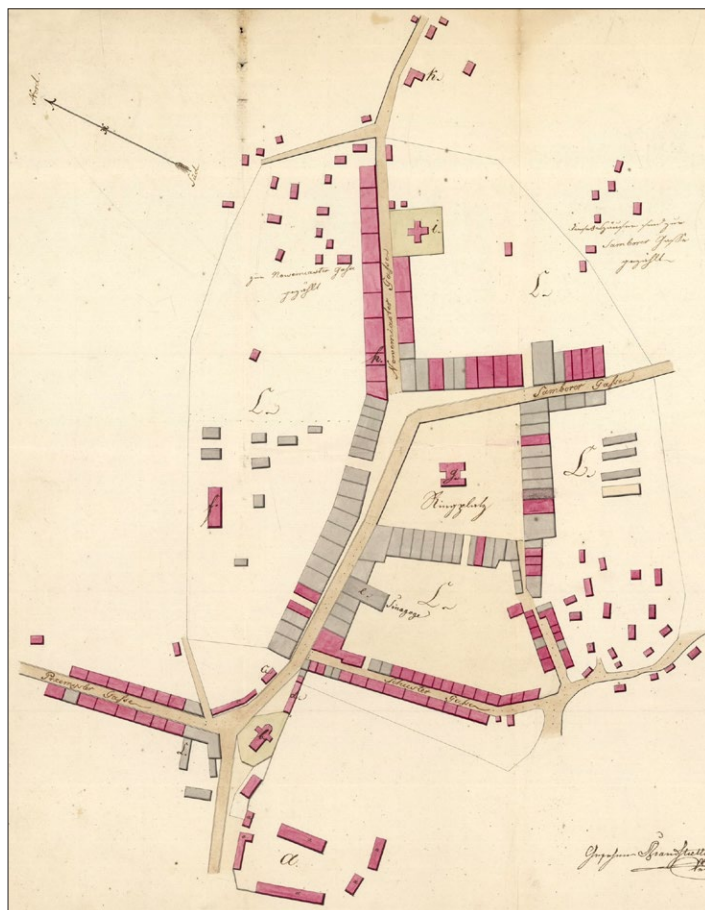
W analizowanym okresie zachowany został układ przestrzenny wykształcony w czasie lokacji miasta i ukształtowany jeszcze w epoce przedrozbiorowej. Centrum miasta stanowił Rynek Stary, od którego odchodziły trzy główne ciągi komunikacyjne – ul. Przemyska prowadząca na zachód, ul. Nowomiejska biegnąca na wschód oraz ul. Chyrowska (Samborska) skierowana na południe. Obok Rynku Starego funkcjonował także Rynek Nowy, zlokalizowany w zachodniej części miasta. Nie miał on jednak typowego kształtu czworobocznego, lecz formę wydłużoną, i składał się dwóch pierzei, określanych w źródłach jako „ulice” – zachodniej i wschodniej (ryc. 3–5). W 1775 r. znajdowało się przy nim 14 budynków, w tym 13 domów mieszkalnych oraz „dom pański”, pełniący wcześniej funkcję karczmy.

Inwentarze z lat 1773 i 1775 odnotowywały w mieście ulice i rynki, różniąc się jednak pod względem ich liczby i nazewnictwa. Pierwszy wymieniał następujące ulice: „Premisliensis” (Przemyska), „Novo Civitatis” (Nowomiejska), „Chyrovienis” (Chyrowska), „Sutor. [ienis]” (Szewska), „Monaster. [ienis]” [Klasztorna] i „Occidentalis” [Zachodnia]. Dwie ostatnie obejmowa-

monastery was located within the borders of the cadastral municipality of Huczko.

During the period under analysis, the spatial layout developed at the time of the issuance of the town's charter and shaped in the pre-partition era was preserved. The town center was formed by Rynek Stary (Old Market) with three main transport routes—Przemyska Street to the west and Nowomiejska Street to the east, and Chyrowska (Samborska) Street to the south. Next to Rynek Stary was Rynek Nowy (New Market), located in the western part of the town. It was not a typical quadrilateral square, but had an elongated shape, consisting of two frontages, named “streets” in sources—Zachodnia (Western) and Wschodnia (Eastern) (Fig. 3–5). In 1775, there were 14 buildings there (13 houses and 1 “lord's house,” which had previously been an inn).

Inventories from 1773 and 1775 listed streets and market squares in the city, differing as to their numbers and names. The first listed the following streets: “Premisliensis” (Przemyska), “Novo Civitatis” (Nowomiejska), “Chyrovienis” (Chyrowska), “Sutor. [ienis]” (Szewska), “Monaster. [ienis]” [Klasztorna] and “Occidentalis” [Zachodnia]. The latter two ad-

Ryc. 4. Rozmieszczenie budynków w Dobromilu w 1824 r.; źródło: ANK, Zbiór kartograficzny, sygn. 587
 Objaśnienia: a – zarząd dóbr kameralnych (dawny zamek dolny), b – kościół rzymskokatolicki, c – plebania rzymskokatolicka, d – szpital rzymskokatolicki, e – synagoga, f – kameralna słodownia (browar), g – ratusz, h – kameralna jatka (rzeźnia), i – stary budynek kościoła greckokatolickiego, k – plebania greckokatolicka, l – lokalizacja gorzelni żydowskich; kolor czerwony – zabudowa chrześcijańska, kolor szary – zabudowa żydowska

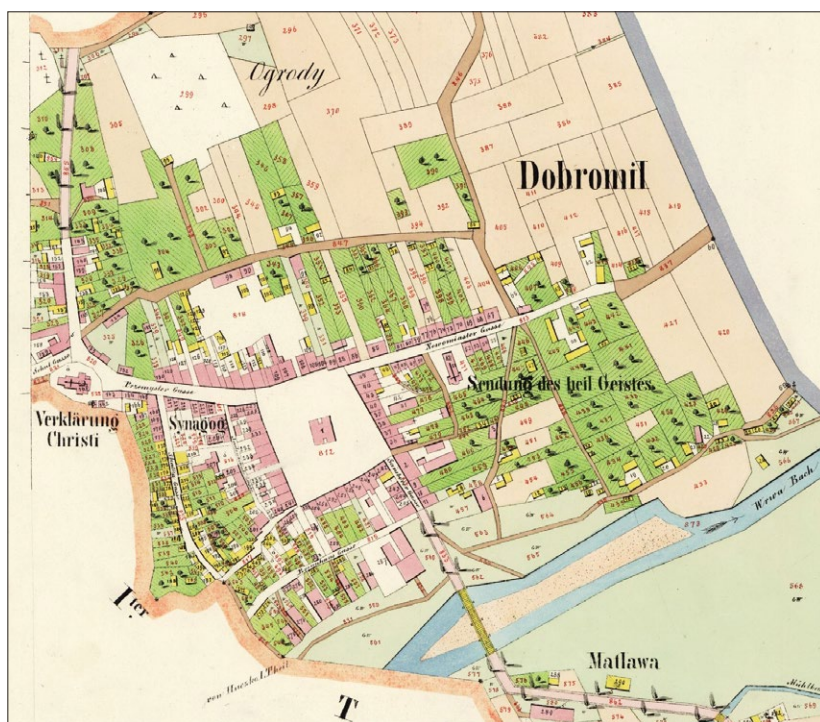
Fig. 4. Placement of buildings in Dobromyl in 1824; source: ANK, Zbiór kartograficzny, ref. 587
 Legend: a – cameral estate administration, b – Roman Catholic church, c – Roman Catholic parsonage, d – Roman Catholic hospital, e – synagogue, f – cameral malt house/brewery, g – town hall, h – cameral butcher (slaughterhouse), i – old Greek Catholic church building, k – Greek Catholic parsonage, l – Jewish distilleries, red – Christian houses, gray – Jewish houses

ły północną i zachodnią pierzeję rynku. W dokumencie tym nie podano nazwy głównego rynku (Starego), lecz wskazano jedynie jego dwie pierzeje – wschodnią i południową. Odnotowano również „Novum Forum” (Rynek Nowy). Inwentarz z 1775 r. przedstawiał bardziej szczegółowy obraz przestrzeni miejskiej. Wymieniał „Rynek Stary” z czterema „połaciami”, czyli pierzejami (północną, wschodnią, południową i zachodnią), a także „Rynek Nowy” i dziewięć ulic: „Przemyską”, „Nowomiejską”, „Chyrowską”, „Przy Skałce”, „Szewską przy Skałce”, „Za Skałką alias za Murem”, „Za Murem za Bramą Chyrowską”, „Za Bramą Nowomiejską” oraz „W zatyłkach od północy ku murze”.

Z kolei inwentarz z 1787 r. wymieniał Rynek Stary oraz następujące ulice: „Przedmiastergassen” (Przedmiejska, prawdopodobnie inna nazwa Przemyskiej), „Neustädtergassen” (Nowomiejska), „Schustergassen” (Szewska), „Hinter Felsen und Mauer” (Za Skałą i Murem), „Hinter Chirower Thor” (Za Bramą Chyrowską), „Hinter Neustödter Thor” (Za Bramą Nowomiejską), „Hinter Przemysler Thor” (Za Bramą Przemyską), „Chyrower Gassen” (Chyrowska), „Przy Skałce” (Przy Skałce),

ket squares. This document did not name the main (Rynek Stary) market square, but gave its two frontages (eastern and southern). Instead, it mentioned the “Novum Forum” (Nowy Rynek). The 1775 inventory precisely analyzed the urban space. It listed “Rynek Stary” with four “slopes,” or frontages (north, east, south and west), “Nowy Rynek” and nine streets: “Przemyska,” “Nowomiejska,” “Chyrowska,” “Przy Skałce,” “Szewska przy Skałce,” “Za Skałką alias za Murem,” “Za Murem za Bramą Chyrowską,” “Za Bramą Nowomiejską,” and “W zatyłkach od północy ku murze.”

The 1787 inventory listed the market square and the following streets: “Przedmiastergassen” (Przedmiejska, probably another name for Przemyska Street), “Neustädtergassen” (Nowomiejska), “Schustergassen” (Szewska), “Hinter Felsen und Mauer” (Za Skałą i Murem), “Hinter Chirower Thor” (Za Bramą Chyrowską), “Hinter Neustödter Thor” (Za Bramą Nowomiejską), “Hinter Przemysler Thor” (Za Bramą Przemyską), “Chyrower Gassen” (Chyrowska), “Przy Skałce” (Przy Skałce),

Ryc. 5. Centrum Dobromila na planie katastralnym z 1852 r.; źródło: Archiwum Państwowe w Przemyśle, Archiwum Geodezyjne, sygn. 353M

Fig. 5. Center of Dobromil on a 1852 cadastral plan; source: Archiwum Państwowe w Przemyśle, Archiwum Geodezyjne, ref. 353M.

Przemyską), „Chyrower Gassen” (Chyrowska), „Przy Skale” (Przy Skale) oraz „W Zatyłkach od północy przy murze” [LNNB, f. 141, o. 1, spr. 109, spr. 142].

Metryka józefińska wprowadziła nowy podział miasta na trzy niwy: „Ogrody przy Domach”, „Nad Winnicam” i „Za Rzeką”. Jednocześnie utrzymywał się dawny podział miasta na place i ulice. Tzw. opisanie urbarialne z 1789 r. wymieniało jeden plac „Rynek” (Rynek Stary) oraz dziesięć ulic: „Przemyską”, „Nowomiejską”, „Szewską”, „Za Skalami i Murami”, „Za Bramą Przedmiejską”, „Za Bramą Chyrowską”, „Za Bramą Przemyską”, „W Zatyłkach”, „Chyrowską” i „Przy Skale” [Na styku kultur i narodów 2023, s. 46–47].

Układ i nazewnictwo ulic nie zmieniły się aż do połowy XIX w. Na planie miasta z 1824 r. umieszczono nazwy „Rynku” (Rynku Starego) i czterech ulic: „Przemyskiej”, „Nowomiejskiej”, „Samborskiej” i „Szewskiej” (ryc. 4). Na planie katastralnym z 1853 r. widoczny jest „Rynek Stary” z ratuszem oraz ulice wymieniane już pod koniec XVIII w., takie jak „Przemyską” i „Nowomiejską”, a także „Skalkagasse” (zapewne dawne ulice „Za Skalami” i „Przy Skale”). Występują tam również nowe nazwy ulic: „Samborska”, „Szkolna”, „Brennhausgasse” oraz „Judenschulegasse” (ryc. 5).

Zabudowa

W 1648 r. odnotowano w mieście 156 domów, później ich liczba spadła do 50, by na początku XVIII w. wzrosnąć do 97, a w 2. połowie tego stulecia do 207. Z kolei dla początku XVIII w. wskazywano jedynie 37 domów

„W atyłkach od północy przy murze” [LNNB, f. 141, o. 1, spr. 109, spr. 142].

The Josephinian cadaster introduced a new division of the town into three *niwy*: „Ogrody przy Domach,” „Nad Winnicam” and „Za Rzeką.” At the same time, the old division of the town into squares and streets persisted. The so-called urbarial description of 1789 listed one square called „Rynek” (Rynek Stary) and ten streets: „Przemyską,” „Nowomiejską,” „Szewską,” „Za Skalami i Murami,” „Za Bramą Przedmiejską,” „Za Bramą Chyrowską,” „Za Bramą Przemyską,” „W Zatyłkach,” „Chyrowską” and „Przy Skale” [Na styku kultur i narodów 2023, pp. 46–47].

The layout and naming of streets did not change until the mid-nineteenth century. The 1824 plan of the town center includes the names of Rynek (Rynek Stary) and four streets: „Przemyską,” „Nowomiejską,” „Samborską” and „Szewską” (Fig. 4). A cadastral plan of the town from 1853 shows Rynek Stary with the town hall, as well as the streets mentioned at the end of the eighteenth century, namely „Przemyską” and „Nowomiejską” and „Skalkagasse” (probably the former „Za Skalami” and „Przy Skale” streets). New street names were also visible: „Samborska,” „Szkolna,” „Brennhausgasse,” „Judenschulegasse” (Fig. 5).

Development

In 1648, 156 houses were recorded in the town, later this number dropped to 50, and by the beginning of the eighteenth century there were 97, and in the sec-

[Motylewcz 1993, s. 130]. W świetle austriackich spisów wojskowych liczba domów w mieście kształtowała się następująco: 181 w 1773 r., 179 w 1775 r. (bez budynków gospodarczych, sakralnych i użyteczności publicznej), 203 w 1787 r., 211 w 1799 r., 211 w 1807 r., 211 w 1816 r. oraz 221 w 1824 r. [Jewuła 2013, s. 187]. Metryka józefińska podawała liczbę 198 domów [*Na styku kultur i narodów* 2023, s. 47]. W analizowanym okresie nie nastąpiły istotne zmiany w ruchu budowlanym. Liczba domów w mieście była w miarę stabilna, przy czym nie odnotowano ich ubytków, lecz stopniowy wzrost.

W 2. połowie XVIII w. zabudowa była w zdecydowanej większości drewniana. Sporadycznie w źródłach pojawiają się wzmianki o kamienicach murowanych. Zmiana materiału budowlanego nastąpiła w latach 20. XIX w., gdy odbudowywano miasto po pożarze. Według wykazu 60 nowo wybudowanych domów z 1829 r. wszystkie one były murowane. Na planie katastralnym z 1852 r. zabudowa wokół Rynku Starego i głównych ulic ma już charakter murowany (ryc. 5). Budynki drewniane utrzymywały się natomiast przy bocznych ulicach oraz w tylnych partiach głównych traktów; im dalej od Rynku Starego i głównych ulic, tym silniej dominowała zabudowa drewniana.

Rozwój przestrzenny miasta następował od trzech pierzei Rynku Starego (zachodniej, południowej i wschodniej) oraz wzdłuż dwóch głównych ulic – „Przemyskiej” i „Nowomiejskiej”. Naturalne bariery stanowiły potok Wyrwa i podmokłe tereny nad nim na południu oraz granice miasta od zachodu. Największe zagęszczenie zabudowy występowało wokół Rynku Starego. W 1775 r. przy Rynku Starym odnotowano 35 domów na placach pełnych i 6 na placach niepełnych. Zgodnie z tym inwentarzem placów pełnych (takich, na których znajdował się jeden dom lub jeden dom stał na przestrzeni od 1 do 2 placów) było 67, zaś placów niepełnych – 105. Domy na placach pełnych oraz na dwóch placach występowały przy Rynku Starym, a także przy ulicach „Przemyskiej”, „Chyrowskiej” i „W Zatyłkach”. Z kolei domy na placach niepełnych występowały wprawdzie przy Rynku Starym (w mniejszości) i przy ulicy „Przemyskiej” (8 placów), dominowały jednak przy ulicach „Nowomiejskiej”, „Przy Skałce”, „Szewskiej”, „Za Bramą Nowomiejską” oraz przy Rynku Nowym [LNNB, f. 141, o. 1, spr. 142].

O charakterze zabudowy Dobromiła w latach 20. XIX w. informują materiały podatkowe związane z naliczaniem podatków od domów. Kluczowy jest wyciąg z wykazu domów z 1820 r. zawierający dane o 60 budynkach. Tylko 2 domy miały piętro, pozostałe były parterowe. Z 60 domów 18 było jednoizbowych, 21 dwuizbowych, 7 trzyizbowych, 5 czteroizbowych, 2 pięcioizbowe, 1 sześcioizbowy, 2 siedmioizbowe, 2 ośmioizbowe oraz 1 jedenastoizbowy. Dominowały budynki zaliczane do najniższej stawki podatkowej – 45 domów [CPAHU we Lwowie, f. 20, o. 15, spr. 83, s. 234–237]. W latach 1822, 1823 i 1825 odnotowano 14 nowo wybudowanych domów, powstających po

ond half of that century it rose to 207. At the beginning of the eighteenth century, only 37 houses stood there [Motylewcz 1993, p. 130]. Austrian military censuses recorded the following numbers of houses in the town: 181 in 1773, 179 in 1775 (excluding agricultural, religious and public buildings), 203 in 1787, 211 in 1799, 211 in 1807, 211 in 1816, 221 in 1824 [Jewuła 2013, p. 187]. The Josephinian Land Survey listed 198 houses [*Na styku kultur i narodów* 2023, p. 47]. There were no significant changes in construction traffic during the period under analysis. The number of houses recorded in the town was fairly stable. The number of houses did not decrease, but instead gradually increased.

In the late eighteenth century, the buildings were predominantly wooden. There were sporadic references to brick townhouses and tenements in the sources. Changes in building material appeared in the 1820s, when the town was rebuilt after a fire. According to a 1892 list of 60 newly built houses, they were all made of brick. The cadastral plan of 1852 shows the buildings along the market square and major streets as made of brick (Fig. 5). Wooden buildings were located on side streets and in the back of main streets. The farther away from the market square and main streets, the more dominant the wooden buildings became.

The town's spatial development progressed from the three market square frontages (west, south and east), and from two main streets—“Przemyska” and “Nowomiejska.” Wyrwa Creek and the wetlands to the south, as well as the town's limits in the west acted as natural barriers. The buildings around Rynek Stary were the most numerous. In 1775, near the market square's full-sized plots there were 35 houses, and on partial plots there were 6. According to the 1775 inventory, there were 67 full-sized plots (1 house on 1 plot, on a space between 1 3/5 to 2 plots), and 105 partial plots. Houses on full-sized plots and on two plots were present along the market square and “Przemyska,” “Chyrowska” and “W Zatyłkach” streets. Houses on partial plots were present along Rynek (they were a minority) and along “Przemyska” (8 plots), while they predominated along “Nowomiejska,” “Przy Skałce,” “Szewska” and “Za Bramą Nowomiejską” streets, and along Rynek Nowy [LNNB, f. 141, o. 1, spr. 142].

The character of Dobromyl's development in the 1820s is described in tax-related materials, linked to calculating taxes on houses. An excerpt from a list of houses from 1820 was key here, as it included information on 60 buildings. Only 2 houses had a second floor. The rest only had a single floor. Of the 60 houses, there were 18 one-room houses, 21 two-room houses, 7 three-room houses, 5 four-room houses, 2 five-room houses, 1 six-room house, 2 seven-room houses, 2 eight-room houses, and 1 eleven-room house. Houses from the lowest tax bracket predominated—45 houses [CPAHU in Lviv, f. 20, o. 15, spr. 83, pp. 234–237]. In 1822, 1823, 1825, 14 newly built houses were recorded, following an earlier fire. They were one-story buildings with different numbers of rooms, namely:

wcześniejszym pożarze. Były to budynki parterowe o zróżnicowanej liczbie pomieszczeń: 4 jednoizbowe, 7 dwuizbowych, 2 trzyizbowe oraz 1 czteroizbowy [CPAHU we Lwowie, f. 20, o. 15, spr. 83, s. 174–175]. Wykaz nowo wybudowanych domów z 1829 r. przynosi informacje o 60 domach, w tym 54 parterowych i 6 piętrowych. Miały zróżnicowaną liczbę pomieszczeń: 14 domów było jednoizbowych, 25 dwuizbowych, 9 trzyizbowych, 6 czteroizbowych, 4 sześciobizbowe, 1 siedmioizbowy oraz 1 dziesięcioizbowy. Większość zaliczono do najniższej kategorii podatkowej [CPAHU we Lwowie, f. 20, o. 15, spr. 83, s. 213–215].

Inwentarze pozwalają na określenie liczby budynków przy poszczególnych placach i ulicach. W świetle dokumentu z 1787 r. liczba domów przedstawiała się następująco: „Auf den Ring” (przy Rynku) – 40 domów; „Przedmiaster Gassen” (ulica Przedmiejska, prawdopodobnie inna nazwa ulicy Przemyskiej) – 23 domy, „szkoła żydowska” (2 budynki), łaźnia żydowska i szpital żydowski; „Neustädter Gassen” (Nowomiejska) – 30 domów i jatka rzeźnicza; „Schuster Gassen” (Szewska) – 33 domy; „Hinter Felsen und Mauer” (Za Skalą i Murem) – 9 domów; „Hinter Chirower Thor” (Za Bramą Chyrowską) – 6 domów; „Hinter Neustödter Thor” (Za Bramą Nowomiejską) – 6 domów; „Hinter Przemysler Thor” (Za Bramą Przemyską) – 14 domów; „Chyrower Gassen” (Chyrowska) – 11 domów; „Przy Sckala” (Przy Skale) – 7 domów; „W Zatyłkach od północy przy murze” – 12 domów, greckokatolicki kościół parafialny i browar [CPAHU we Lwowie, f. 19, o. 15, spr. 1, s. 124–132].

W mieście odnotowywano szereg obiektów gospodarczych należących do mieszczan i dworu, a po przejęciu dóbr przez państwo austriackie – do skarbu państwa. Do mieszczańskich obiektów gospodarczych należały „winiarnie” (karczmy). Inwentarz z 1775 r. wymieniał ich 9. Struktura budynków dworskich była bardziej zróżnicowana. Ten sam inwentarz klucza dobromińskiego odnotował 9 budynków dworskich w mieście, w tym 8 murowanych i 1 drewniany. Zaliczały się do nich dwukondygnacyjny pałac z 21 pokojami, oficyna kuchenna z 5 pokojami i obszernym magazynem, gubernia (mieszkanie administratora dóbr) z 5 pokojami, dwukondygnacyjna brama, 2 oficyny (budynki przeznaczone dla służby – 1 murowana, 1 drewniana), stajnia, dwukondygnacyjny ratusz (na parterze mieściły się sklepy, a na piętrze izba sądowa) oraz browar. Na przedmieściu znajdowało się 20 budynków gospodarczych: folwark, 2 stajnie, obora, spichlerz, gumno, młocarnia, browar ze spichlerzem, „sklep” (pomieszczenie ze sklepieniem, podziemne), tartak, 6 młynów, cegielnia oraz szopa do wyrobu cegły. Większość z nich, bo aż 19, była drewniana, murowany był jedynie sklep, w którym przechowywano wódkę i piwo. W Huczku zlokalizowana była warzelnia soli, złożona z 15 budynków (1 murowanego i 14 drewnianych). Do zabudowy murowanej należała nowo wzniesiona rezydencja oficjalistów żupnych złożona z 4 pokoi i spiżarni. Pozostałe obiekty – drev-

4 one-room houses, 7 two-room houses, 2 three-room houses, 1 four-room house [CPAHU Lviv, f. 20, o. 15, spr. 83, pp. 174–175]. A 1829 list of newly built houses reported 60 houses, with 54 being one-story and 6 being two-story. They had a varying number of rooms: 14 one-room houses, 25 two-room houses, 9 three-room houses, 6 four-room houses, 4 six-room houses, 1 seven-room house, 1 ten-room house. Most were included in the lowest tax category [CPAHU in Lviv, f. 20, o. 15, spr. 83, pp. 213–215].

The inventories allow us to report the number of buildings along specific squares and streets. According to the 1787 inventory, the number of houses along the streets was as follows: „Auf den Ring” (on the market) – 40 houses, „Przedmiaster Gassen” (Przedmiejska Street, probably another name for Przemyska Street) – 23 houses, „Jewish school” (2 buildings), Jewish bathhouse and Jewish hospital, „Neustädter Gassen” (Nowomiejska Street) – 30 houses and butcher’s stall (slaughterhouse), „Schuster Gassen” (Szewska Street) – 33 houses, „Hinter Felsen und Mauer” (Za skalą i murem) – 9 houses, „Hinter Chirower Thor” (Za bramą chyrowską) – 6 houses, „Hinter Neustödter Thor” (Za bramą nowomiejską) – 6 houses, „Hinter Przemysler Thor” (Za bramą przemyską) – 14 houses, „Chyrower Gassen” – 11 houses, „Przy Sckala” (Przy skale) – 7 houses, „W zatyłkach od północy przy murze” – 12 houses, Greek Catholic parish church, brewery [CPAHU in Lviv, f. 19, o. 15, spr. 1, pp. 124–132].

A number of commercial buildings were recorded in the town, which belonged to the burghers and to the manor (and after Austrian state’s takeover, the state treasury). „Wineries” (inns) were such commercial buildings. The 1775 inventory listed nine such buildings. The structure of manorial buildings was more varied. A 1775 inventory of the Dobromyl fee tail listed 9 manorial buildings in the city, including 8 made of brick and 1 made of wood. These included a two-story palace with 21 rooms, a kitchen outbuilding with 5 rooms and an extensive storehouse, a governor’s office (the estate administrator’s dwelling) with 5 rooms, a two-story gatehouse, two outbuildings (buildings designed for servants, one brick and one wooden), a stable, a two-story town hall (with stores on the first floor and a courtroom upstairs) and a brewery. There were 20 outbuildings in the suburb: a farmstead, two stables, a barn, a granary, a threshing floor, a threshing building, a brewery with a granary, a stable, a “store” (a room with a vault, located underground), a sawmill, six grain mills, a brick factory and a shed for making bricks. Of these, 19 were wooden, and one store was made of brick, and held vodka and beer. In Huczko there was also a saltworks, which consisted of fifteen buildings (1 masonry and 14 wooden). The masonry building was a newly built residence for the saltworks officials, which consisted of four rooms and a pantry. The wooden ones were sheds, towers, salt chambers, a scribe’s house, a smithy, stables, and an inn [LNNB, f. 141, o. 1, spr. 142, pp. 7–8, 24–30].

Ryc. 6. Kościół rzymskokatolicki w Dobromilu, pocztówka z 1915 r.; źródło: Biblioteka Narodowa, Polona, <https://polona.pl/preview/b14edb2a-f4b2-4150-ba76-0e62557ff4f3>

Fig. 6. Roman Catholic Church in Dobromyl, postcard from 1915; source: Source: Biblioteka Narodowa, Polona, <https://polona.pl/preview/b14edb2a-f4b2-4150-ba76-0e62557ff4f3>

niane – to m.in. szopy, wieże, komory solne, dom pisarza, kuźnia, stajnia oraz austeria [LNNB, f. 141, o. 1, spr. 142, s. 7–8, 24–30].

Powyższy rozkład budynków potwierdzają austriackie opisy dóbr dobromińskich z lat 1797 i 1802. Opis z 1797 r. wymienia m.in. zamek, mieszkanie dyrektora dóbr, kolejny budynek mieszkalny, dawne mieszkanie ogrodnika, stajnię i wozownię, bramę wjazdową, pomieszczenie nocne przy wjeździe, dom mandatarusza (urzędnika) na przedmieściu, dom chirurga, szkołę, ratusz, jatki rzeźnicze, kompleks zabudowań cegielni (piec, szopa, stodoła, magazyn, dom strycharza) oraz warzelnię soli. W Huczku odnotowano dom mieszkalny, spichlerz, domy leśniczego i nadleśniczego, stajnię, wozownię, komórkę i magazyn na drewno oraz oborę z wozownią [AT-OeStA/FHKA NHF Dom. Staatsgüterbeschr., sygn. 957.32]. Opis z 1802 r. ogranicza liczbę budynków i wymienia jedynie ratusz, browar ze słodownią, młyn i jatki w Dobromilu oraz karczmę i młyn w Huczku [AT-OeStA/FHKA NHF Dom. Staatsgüterbeschr., sygn. 949.5].

Na planach Dobromila z lat 20. XIX w. odnotowano ratusz, słodownię (browar), gorzelnię, rzeźnię, młyn oraz stodołę (ryc. 3, 4).

Zabudowania dworskie (kameralne) były zlokalizowane w trzech częściach Dobromila. Ratusz znajdował się na Rynku Starym. Przy granicy z przedmieściem Huczko usytuowany był zespół zabudowań dworskich, określany w inwentarzach jako „zamek dobromiński” (dawny zamek dolny), którego nie należy utożsamiać z zamkiem górnym. Pierwszy opisywano jako „solidny”, drugi natomiast scharakteryzowano jako „solidnie zbudowany, ale zupełnie zrujnowany”

This distribution of buildings was attested by Austrian descriptions of the Dobromyl estate from 1797 and 1802. The 1797 description listed the castle, the estate director's dwelling, another residential building, a former gardener's dwelling, stables and carriage houses, an entrance gate, a night room at the entrance, a mandatar's (clerk's) house in the suburb, a surgeon's (doctor's) house, a school, a town hall, butchers' stalls, a complex of brickyard buildings (kiln, shed, barn, storehouse, brickmaker's house) and the salt works. In Huczko, the reports mentioned a house, a granary, a forester's and district forester's houses, a stable, a cart house, a wood shed, a wood store, a barn and a carriage house [AT-OeStA/FHKA NHF Dom Staatsgüterbeschr, sign. 957.32]. The 1802 description limited the number of buildings to the town hall, a brewery with a malt house, a mill and butchers' stalls in Dobromyl, and an inn and mill in Huczko [AT-OeStA/FHKA NHK Dom Staatsgüterbeschr. 949.5].

Plans of Dobromyl from the 1820s note a town hall, malt house/brewery, distillery, slaughterhouses, mills, and a barn (Fig. 3, 4).

Manorial (cameral) buildings were located in three parts of Dobromyl. The town hall was located on Rynek Stary. At the border with the suburb of Huczko there was a complex of manor buildings called “Dobromyl castle” (the old lower castle) in the inventories, which must not be confused with the upper castle. The first was described as “solid,” while the other as “solidly built, but completely ruined” [Galicja 2017, p. 9]. The grange and saltworks buildings were located on the other side of the Wyrwa River, already in the suburb of Huczko.

[Galijs 2017, s. 9]. Zabudowania folwarczne i salinarne znajdowały się po drugiej stronie rzeki Wyrwy, na przedmieściu Huczko.

Trzecią grupę obiektów w Dobromilu stanowiła architektura sakralna związana z Kościołami rzymskokatolickim i greckokatolickim oraz społecznością wyznania mojżeszowego.

Rzymskokatolicki kościół parafialny został wzniesiony na niewielkim placu wydzielonym z zabudowy miejskiej (ryc. 3, poz. 7; ryc. 6). Jego prezbiterium było skierowane ku wschodowi. Świątynię przebudowywano w latach 1743–1753 [Krasny 1995, s. 271–272]. Na początku XIX w. kościół opisywano jako murowany i kryty dachówką, ale wymagający nowego wiązania dachowego i wybielenia ścian. Obok stała murowana dzwonnica nakryta dachem gontowym. Plebania była murowana, posadowiona na murowanym fundamencie (ryc. 3, poz. 8). Składała się z czterech pokoi i wymagała naprawy dachu. Osobny budynek mieścił kuchnię z izbą dla służby. Odnotowano jeszcze altarię, służącą jako mieszkanie wikarego, została ona jednak sprzedana i w rezultacie wikary nie dysponował własnym lokum. Wspomniano również o innym budynku, przeznaczonym na mieszkania dla proboszcza i wikarego. Był on dwupiętrowy, murowany, kryty dachówką, lecz nieukończony. Na jego parterze mieszkali ubodzy oraz organista i kościelny. Był to zapewne szpital zaznaczony na planach miasta (ryc. 3, poz. 9) oraz wymieniany w opisie dóbr z 1797 r. Do zabudowań parafialnych należały również budynki gospodarcze: drewniano-murowana stajnia dla koni, wołów i krów oraz drewniano-murowana stodoła z wozownią. Zostały one wzniesione w 1761 r. Do obiektów kościelnych zaliczano ponadto murowaną szkołę „za miastem” [CPAHU we Lwowie, f. 159, o. 9, spr. 3095, s. 2–2v].

W epoce przedrozbiorowej w Dobromilu funkcjonowały cztery cerkwie: dwie w centrum (Narodzenia NMP i św. Mikołaja) oraz dwie na przedmieściu Huczko (św. Spasa i św. Onufrego – przyklasztorna). Rozpoczęto również budowę kolejnej – Zesłania Ducha Świętego, którą ukończono w 1848 r. W 1. połowie XIX w. z dawnych czterech cerkwi zachowały się trzy: Zesłania Ducha Świętego i św. Mikołaja oraz św. Onufrego. Cerkiew św. Mikołaja zawałiła się w 1828 r., a teren stał się własnością miasta [Hyc 1937, s. 43, 61–62]. Ostatecznie przetrwały jedynie dwie świątynie – stara cerkiew św. Onufrego oraz nowa cerkiew Zesłania Ducha Świętego.

Klasztor bazylianów położony był na południe od miasta, w leśnej i górzystej okolicy. Składał się z murowanego, jednopiętrowego budynku klasztorowego z dziedzińcem i kościołem, kilku mniejszych zabudowań gospodarczych oraz obszernego ogrodu. Całość była otoczona częściowo parkanem, częściowo murem [ANK, Teki Schneidra, sygn. 29/864/402; Łobeski 1858a].

Społeczność żydowska posiadała własne obiekty sakralne i użyteczności publicznej: synagogę przy ul. „Przemyskiej” (ryc. 3, poz. 14), którą w inwentarzu

The third group of buildings in Dobromyl consisted of the religious architecture of the Roman Catholic and Greek Catholic Churches, as well as of the followers of Judaism.

The Roman Catholic parish church was erected on a small plot delineated from the urban development (Fig. 3, item 7; Fig. 6). Its chancel faced east. The church was remodeled between 1743 and 1753 [Krasny 1995, pp. 271–272]. In the early nineteenth century, the church was described as made of brick, covered in tiles, and as needing a new roof truss and whitewashing. There was also a separate bell tower with a shingled roof. The parsonage was a brick building with a brick foundation (Fig. 3, item 8). It consisted of four rooms. It was in need of a new roof. The kitchen and servants' quarters were located in a separate building. An altaria, used as the vicar's dwelling, was also noted, but it was sold and the vicar did not have their own dedicated residence. Also mentioned was another building that was to serve as housing for the parish priest and the vicar. It was two-story, brick, with a tiled roof, but was unfinished. Downstairs lived the poor, as well as the organ player and the parish clerk. This was probably the hospital marked down on the town's plans (Fig. 3, item 9) and listed in the estate description from 1797. The parish's ancillary buildings were represented by a wooden and brick stable for horses, oxen and cows, and a wooden and brick shed with a carriage house. The parish buildings were erected in 1761. The church buildings also included a brick school “outside the town” [CPAHU in Lviv, f. 159, o. 9, spr. 3095, pp. 2–2v].

In the pre-partition era, Dobromyl featured four Orthodox churches: two in the center (Church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary and St. Nicholas' Church), and two in the Huczko suburb (the Church of the Holy Savior and St. Onuphrius' Church, which adjoined the monastery). The construction of another Orthodox church—the Pentecost Church—was also initiated and finalized in 1848. In the early nineteenth century, out of the four Orthodox churches, two had survived: the Pentecost Church and St. Nicholas' Church, and the monastic church. The Church of St. Nicholas collapsed in 1828, and the site became municipal property [Hyc 1937, pp. 43, 61–62]. Thus only two churches survived: that of St. Onuphrius (monastic church) and the Pentecost church.

The Basilian monastery was located south of the town, in a forested and mountainous area. The monastery development complex consisted of the monastery building proper, which was made of brick, had one floor, a courtyard and a church, several smaller ancillary buildings and an extensive garden surrounded in part by a palisade and in part by a wall [ANK, Teki Schneidra, file no. 29/864/402; Łobeski 1858a].

The Jewish community had its own buildings: a synagogue on “Przemyska” Street (Fig. 3, item 14),

z 1775 r. określono jako „nowo pobudowaną”, a także łaźnię i szpital [LNNB, f. 141, o. 1, spr. 142, s. 12].

W świetle opisów miast stanowiących dodatek do mapy Galicji, tzw. mapy Miega (1779–1783), Dobromil przedstawiał się jako ośrodek dobrze zagospodarowany: „Jest solidnie zabudowany, ma solidny zamek, ratusz, kościół z murem, solidną synagogę i dobrze zbudowane domy”. Na przedmieściu Huczko znajdował się „solidny dwór” z dwoma młynami i warzelnią soli [Galicja 2017, s. 9].

Socjotopografia

Powyższy rozkład przestrzenny domów i obiektów gospodarczych odzwierciedlał strukturę społeczną Dobromila. Pod względem gospodarczym miasto dzieliło się na część miejską i przedmieście. Ta pierwsza stanowiła ośrodek działalności rzemieślniczej, handlowej i usługowej. Zamieszkiwali ją kupcy, rzemieślnicy oraz mieszczaństwo prowadzący karczmy. Przedmieście było natomiast osadą typowo rolniczą, zamieszkałą przez rolników, rzemieślników i młynarzy. Mieszkali tam poddani dominium dobromilskiego i proboszcza rzymskokatolickiego. W źródłach dzielono ich na „rolników”, „chałupników” oraz „młynarzy”. Rolnicy utrzymywali się z uprawy ziemi, odrabiali pańszczyznę, płacili czynsz i przekazywali daniny w naturze. Chałupnicy, czyli poddani posiadający chałupy, płacili czynsz [LNNB, f. 141, o. 1, spr. 142, s. 37–39]. Osobną kategorią mieszkańców przedmieścia była czeladź dworska oraz pracownicy warzelni soli.

Pod względem etniczno-wyznaniowym społeczność Dobromila tworzyły trzy grupy: Żydzi, Polacy wyznania rzymskokatolickiego oraz Rusini wyznania unickiego. Ludność żydowska już w połowie XVIII w. stanowiła ponad połowę mieszkańców. Według austriackich spisów wojskowych jej udział wynosił 51,4% w 1790 r., 51,8% w 1816 r. oraz 57,9% w 1824 r. [Kosińska 1972, tabela nr 1; Jewuła 2013, s. 187].

Jerzy Motylewicz pisał o „ulicach etnicznych” w dużych miastach ziemi sanockiej i przemyskiej, czyli zamieszkiwanych przez zwarte grupy etniczne [Motylewicz 1999, s. 149–155]. Zjawisko to można zaobserwować również w Dobromilu. Skupiska ludności żydowskiej koncentrowały się przy Rynku Starym i ul. „Przemyskiej” (tab. 1; ryc. 4), największe skupisko ludności ukraińskiej znajdowało się natomiast na przedmieściu Huczko. Przy ulicy „Nowomiejskiej” wszystkie domy zostały zaklasyfikowane jako chrześcijańskie, co potwierdzają nazwiska ich właścicieli, z wyjątkiem jednego, którego przynależność wyznaniowo-etniczna budzi wątpliwości (tab. 1). Dane metryki józefińskiej wskazują, że ludność żydowska zamieszkiwała głównie Rynek Stary oraz ul. „Przemyską” i „W Zatyłkach” [Na styku kultur i narodów 2023, s. 49]. Analiza imion i nazwisk mieszkańców chrześcijańskich pozwala postawić tezę, że w obrębie miasta dominowała ludność polska, podczas gdy przedmieście zamieszkiwała głównie ludność ukraińska.

which the 1775 inventory described as “newly built,” a bathhouse and a hospital [LNNB, f. 141, o. 1, spr. 142, p. 12].

In light of the descriptions of towns that were a supplement to the map of Galicia, the so-called Mieg map (1779–1783), Dobromyl presented itself as a well-developed center: “It is solidly built, with a solid castle, town hall, a church with a wall, a solid synagogue and well-built houses.” In Huczko there was a “solid manor” with two mills and a salt brewery [Galicja 2017, p. 9].

Sociotopography

The spatial distribution of houses and ancillary buildings described above were reflected in Dobromyl’s sociography. Economically, Dobromyl was divided into a town and a suburb. The town provided artisanal, commercial and service functions. It is here that merchants, craftsmen, and the burghers who ran inns lived. The suburb was a typical agricultural settlement, populated by farmers, craftsmen and millers. The subjects of the Dobromyl dominion and the Dobromyl Roman Catholic parish priest lived there. They were divided into “farmers,” “cotters” and millers. The “farmers” made their living by farming, fulfilling their serfdom-related obligations, paying rent and providing tributes in kind. The “cotters,” i.e., serfs who owned cottages, paid rent [LNNB, f. 141, o. 1, spr. 142, pp. 37–39]. The manorial servants and saltworks workers were a separate category of the suburb’s residents.

Ethnically and religiously, Dobromyl’s community was made up of three groups: Jews, Polish Roman Catholics, and Ruthenians Uniates. The Jewish population had already made up more than half of the population in the mid-eighteenth century. According to Austrian military censuses, the Jewish population was 51.4% in 1790, 51.8% in 1816 and 57.9% in 1824 [Kosińska 1972, table no. 1; Jewuła 2013, p. 187].

Jerzy Motylewicz wrote about “ethnic streets” in the large towns of the Sanok and Przemyśl lands, i.e., streets populated by closely knit ethnic groups [Motylewicz 1999, pp. 149–155]. This phenomenon was also evident in Dobromyl. There were concentrations of Jewish people at the market square and “Przemyska” Street (Table 1; Fig. 4). The largest concentration of the Ukrainian population was in the suburb of Huczko. Along “Nowomiejska” Street, all the houses were classified as Christian, this is confirmed by the names of their owners, with the exception of one whose religious and ethnic origin is questionable (Table 1). According to the Josephinian Land Survey, the Jewish population resided mainly in Rynek and on “Przemyska” and “W Zatyłkach” streets [Na styku kultur i narodów 2023, p. 49]. An analysis of the names and surnames of Christian residents allows us to hypothesize that in the town itself, the Polish population predominated in the Christian population category. The suburb was inhabited by a mostly Ukrainian population.

Tab. 1. Struktura wyznaniowo-narodowa mieszkańców rynków i ulic Dobromila w latach 1773–1824

Lokalizacja	Domy chrześcijańskie				Domy żydowskie			
	1773	1775	1779	1824	1773	1775	1779	1824
„Rynek [Stary]”	10*	9	12	8	7*	30	28	34
„Ulica Przemyska”	6	7	32	16	19	14	18	18
„Ulica Nowomiejska”	29	28		37	0	0	1	
Ulica Chyrowska/Samborska	10	10	13	12	0	0	0	5
„Platea Monaster.[iensis]”**	16				3			
„Platea Occidentalis”***	2				17			
„Ulica przy Skalce”		16	17			2	2	
„Ulica Szewska przy Skalce”	32	29	31	61	0	1	1	13
„Ulica za Skalką alias za Murem”		8	9			0	0	
„Ulica za Murem za Bramą Chyrowską”		4	6			0	0	
„Ulica za Bramą Nowomiejską”		2	5			0	0	
„Rynek Nowy za Bramą Przemyską”	30	14	13		0	0	0	
„W zatyłkach od północy ku murze”		3	4			2	3	
„Pod cmentarzem żydowskim”								8

* Dane obejmują wyłącznie dwie pierzeje Rynku Starego – wschodnią i południową.

** Ulica obejmuje północną pierzeję Rynku Starego.

*** Ulica obejmuje zachodnią pierzeję Rynku Starego.

Źródło: LNNB, f. 141, o. 1, spr. 109, 142; ANK, Zbiór kartograficzny, sygn. 587; ANK, Teki Schneidra, sygn. 29/684/402

Tab. 1. Religious and national structure of the population of Dobromyl's market squares and streets in 1773–1824

Location	Christian homes				Jewish homes			
	1773	1775	1779	1824	1773	1775	1779	1824
“Rynek [Stary]”	10*	9	12	8	7*	30	28	34
“Przemyska” Street	6	7	32	16	19	14	18	18
“Nowomiejska” Street	29	28		37	0	0	1	
“Chyrowska/Samborska” Street	10	10	13	12	0	0	0	5
“Platea Monaster.[iensis]”**	16				3			
“Platea Occidentalis”***	2				17			
“Przy Skalce” Street		16	17			2	2	
“Szewska przy Skalce” Street	32	29	31	61	0	1	1	13
“Za Skalką” alias “Za Murem” Street		8	9			0	0	
“Za Murem za Bramą Chyrowską” Street		4	6			0	0	
“Za Bramą Nowomiejską” Street		2	5			0	0	
“Za Bramą Przemyską” Street	30	14	13		0	0	0	
“W Zatyłkach od Północy ku Murze” Street		3	4			2	3	
“Pod cmentarzem żydowskim”								8

* Data covers only two frontages of Rynek Stary, the eastern and southern frontages.

** This street covers the northern frontage of Rynek Stary.

*** This street covers the western frontage of Rynek Stary.

Source: LNNB, f. 141, o. 1, spr. 109, 142; ANK, Zbiór kartograficzny, ref. 587; ANK, Teki Schneidra, ref. 29/684/402.

Do czasów współczesnych przetrwał historyczny układ urbanistyczny Dobromila: prostokątny rynek (Rynek Stary) z ratuszem i pomnikiem Adama Mickiewicza, kościół, synagoga oraz cerkiew. Zachowały się też dwa dawne cmentarze – katolicki i żydowski [Nicieja 2014, s. 207]. Ratusz został przebudowany w 1892 r., a w 1903 r. przed jego fasadą ustawiono pomnik z popiersiem Mickiewicza.

Przetrwał również klasztor bazylianów, mimo że w XIX w. przeżywał on znaczny kryzys. Spadła liczba alumnów: w 1847 r. było ich dwóch, w 1852 r. sześciu, a w 1879 r. ponownie dwóch. Kilka lat później przeprowadzano reformę zakonu bazylianów. W Dobromilu wyremontowano budynki klasztorne i utworzono nowicjat. W tym okresie klasztorem opiekowali się jezuita i bazylianie. W 1904 r. oba zgromadzenia opuściły miasto, jednak bazylianie powrócili w 1920 r. Po II wojnie światowej w klasztornych murach ulokowano szkołę zawodową, a później zakład dla umysłowo chorych kobiet. W tym czasie przebudowano cerkiew. Najmniej ucierpiała dzwonnica i klasztor. W 1992 r. bazylianie odzyskali klasztor i podjęli prace remontowe [Kurek-Grad 2007, s. 70–71; Hyc 1937, s. 57]

W XIX w. zamek górny, a raczej jego ruiny, uległ dewastacji. W „Specyfikacji wszelkich realności i praw do monasteru Bazylianów dobromilskich...” z 1803 r. odnotowano, że zakonnicy otrzymali w 1784 r. od Anny Białogłowskiej zgodę na wykorzystanie murów zamkowych na remont klasztoru [CPAHU we Lwowie, f. 159, o. 9, spr. 3593, s. 6v]. Felicjan Łobeski w 1858 r. zanotował, że ruiny zostały zakupione przez bazylianów, którzy początkowo zamierzali rozebrać je na materiał budowlany, ale ostatecznie zrezygnowali z tego zamiaru [Łobeski 1858b, s. 371]. Pod koniec XIX w. z inicjatywy Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej ruiny zinwentaryzowano, opisano oraz objęto ochroną konserwatorską [Kurek-Grad 2007, s. 65].

Niewielkim zmianom uległa socjotopografia miasta. Opis życia w Dobromilu na przełomie XIX i XX w. pozostawił żydowski pamiętnikarz Saul Miller. Wspominał on, że w pobliżu Rynku (Starego) żydowscy furmani oczekiwali na podróżnych udających się na dworzec kolejowy. Pisał również, że Rynek z trzech stron otoczony był kamienicami i sklepami należącymi do Żydów. Przy czwartej pierzei znajdowały się apteka, sąd, poczta i karczma. Od Rynku odchodziło kilka ulic zamieszkałych głównie przez ludność żydowską. Miller wymienił ul. Szewską, przy której mieszkali szewcy, krawcy, piekarze, stolarze i inni rzemieślnicy [Miller 1980, s. 4–5].

W XIX i XX w. dwa historyczne obiekty Dobromila, ruiny zamku i klasztor bazylianów, stały się turystycznymi atrakcjami. Pisano o nich w prasie. Krótki opis miasta został zamieszczony na łamach lwowskiego czasopisma „Rozmaitości”, dodatku do dziennika „Gazeta Lwowska”, już w 1834 r. [„Rozmaitości” 1834, s. 151]. W 1839 r. artykuł poświęcony Dobromilowi opubliko-

Dobromyl's historic urban layout has survived to the present day: consisting of the rectangular market square (Rynek Stary) with a town hall and a monument to Mickiewicz, a church, a synagogue and an Orthodox church. Two old cemeteries—a Polish one and a Jewish one—have also survived [Nicieja 2014, p. 207]. The town hall was remodeled in 1892, and a monument with a bust of Mickiewicz was erected in front of it in 1903.

The Basilian monastery also survived, even though it underwent a significant crisis in the nineteenth century. The number of alumni dropped. There were two in 1847, and six in 1852, and two again in 1879. A few years later, the Basilian Order was reformed. In Dobromyl itself, buildings were renovated and a novitiate was established. During this time, the monastery was cared for by Jesuits and Basilians. In 1904, both congregations left Dobromyl. The Basilians returned in 1920. After the Second World War, a vocational school and later an institution for mentally ill women were located within the monastery's walls. During this time, the monastic Orthodox church was remodeled. The bell tower and monastery suffered the least damage. In 1992, the Basilians reclaimed the monastery and renovated it [Kurek-Grad 2007, pp. 70–71; Hyc 1937, p. 57]

In the nineteenth century, the upper castle, or rather its ruins, deteriorated into dereliction. The 1803 document “Specyfikacja wszelkich realności i praw do monasteru Bazylianów dobromilskich...” notes that in 1784 the monks received permission from Anna Białogłowska to use the castle walls for monastery repairs [CPAHU in Lviv, f. 159, o. 9, spr. 3593, p. 6v]. Felicjan Łobeski noted in 1858 that the ruins were purchased by the Basilians, who planned to dismantle it to procure building material, but they abandoned this [Łobeski 1858, p. 371]. At the end of the nineteenth century, on the initiative of the Western Galicia Conservators Circle, the ruins were surveyed, documented and placed under conservation [Kurek-Grad 2007, p. 65].

The sociotopography of the town changed slightly. A description of life in Dobromyl at the turn of the twentieth century was left by Jewish diarist Saul Miller. He recalled that near Rynek Stary, Jewish wagoners had waited for travelers wishing to go to the train station. He wrote that the market had been surrounded on three sides by tenements and stores owned by Jews. On the fourth side of Rynek Stary there were a pharmacy, a courthouse, a post office and a tavern. Several streets, also inhabited by the Jewish population, diverged from Rynek Stary. Miller mentioned Szewska Street, where shoemakers, tailors, bakers, carpenters and other craftsmen had lived [Miller 1980, pp. 4–5].

In the nineteenth and twentieth centuries, two historical sites, the castle ruins and the Basilian monastery, became tourist attractions. They were reported on in the press. A brief description of Dobromyl was published in

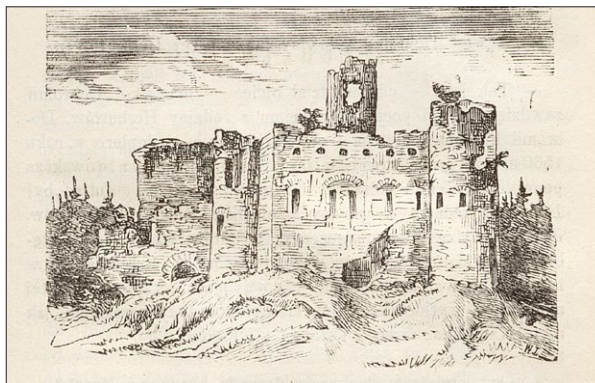
Ryc. 7. Rysunek klasztoru bazylianów i zamku górnego ilustrujący artykuł Żegoty Pauliego, opublikowany na łamach „Przyjaciela Ludu”; źródło: Pauli 1839, s. 229

Fig. 7. Drawing of the Basilian monastery and the upper castle, which illustrates Żegota Pauli's article published in "Przyjaciela Ludu;" Source: Pauli 1839, p. 229

wał Żegota Pauli na łamach „Przyjaciela Ludu”. Z kolei w 1858 r. Felician Łobeski napisał dla „Rozmaitości” obszerny artykuł zatytułowany *Monaster OO. Bazylianów nad Dobromilem w obwodzie Sanockim* [Łobeski 1858a, s. 361–363; Łobeski 1858b, s. 369–371]. Jedno z opowiadań poświęconych Dobromilowi opublikowało także czasopismo „Przyjaciela Dzieci” w 1863 r. Artykuły prasowe koncentrowały się na klasztorze bazylianów i ruinach zamku. Przytaczano również dzieje rodu Herburtów, natomiast samemu miastu poświęcano niewiele uwagi. Wskazywano jednak na jego przyrodnicze walory: „Dobromil jest jednym z najporządniejszych miasteczek wschodniej Galicji. Leży w dolinie otoczonej zewsząd górami i rozściela się niejako u stóp starego zamczyska, wznoszącego się na wysokim, stromym szczycie górskim” [Pielgrzymka 1863, s. 281–282].

Dobromil wzbudzał zainteresowanie rysowników. Sylwetkę klasztoru bazylianów i zamku górnego, ilustrującą artykuł Żegoty Pauliego *Klasztor Bazylianów w Dobromilu i gruzi zamku Herburtów*, opublikowano na łamach „Przyjaciela Ludu” (ryc. 7), a rysunek ruin zamku został zamieszczony w „Przyjacielu Dzieci” (ryc. 8). Widok miasta „z natury”, zatytułowany *Dobromil nad rzeką Wyrwą*, sporządził też Napoleon Orda (ryc. 9), który ukazał klasztor bazylianów na tle wzgórze z ruinami zamkowymi. Na podstawie rysunku Adama Gorczyńskiego Karol Auer wykonał chromolitografię przedstawiającą monaster w Dobromilu (1837–1838). Widok klasztoru Bazylianów w Dobromilu znalazł się również na kartach publikacji *Galicyja w obrazach czyli Galeria litografowanych widoków, okolic i najznakomitszych zabytków w Galicji z opisaniem obrazów w języku polskim i niemieckim*, wydanej przez Piotra Pillera we Lwowie w 1840 r. Fotografie monasteru i zamku były też licznie wykorzystywane na pocztówkach.

W 2. połowie XIX w. zabytki Dobromila wzbudziły zainteresowanie historyków sztuki i konserwatorów zabytków. W 1890 r. klasztor zwiedził prof. Władysław Łuszczkiewicz podczas wakacyjnej wycieczki ze stu-

Ryc. 8. Rysunek ruin zamku górnego ilustrujący artykuł o Dobromilu na łamach „Przyjaciela Dzieci”; źródło: *Pielgrzymka* 1863, s. 281

Fig. 8. Drawing of the Herbut castle ruins that illustrates an article on Dobromyl; source: *Pielgrzymka* 1863, p. 281

the Lviv magazine “Rozmaitości,” a supplement to the Lviv daily “Gazeta Lwowska” in 1834. [“Rozmaitości” 1834, p. 151]. In 1839, Żegota Pauli published an article on the pages of “Przyjaciela Ludu.” In 1858, Felician Łobeski published an article entitled *Monaster OO. Bazylianów nad Dobromilem w obwodzie Sanockim* [Łobeski 1858a, pp. 361–363; Łobeski 1858b, pp. 369–371]. The magazine “Przyjaciela Dzieci” devoted one of its stories to Dobromyl. Newspaper articles focused on describing the Basilian monastery and castle ruins. The history of the Herbut family was referenced. The town itself received little attention, but its natural advantages were remarked on: “Dobromyl is one of the most orderly towns in eastern Galicia. It lies in a valley surrounded by mountains on all sides and spreads out, as it were, at the foot of an old castle, rising on a high, steep mountain peak” [Pielgrzymka 1863, pp. 281–282].

Dobromyl aroused the interest of illustrators. A skyline featuring the Basilian monastery and the Herbut castle, illustrated by Żegota Pauli's article *Klasztor Bazylianów w Dobromilu i gruzi zamku Herburtów*, was published in “Przyjaciela Ludu” (Fig. 7). A drawing of the ruins of the upper castle was included in the “Przyjaciela Dzieci” (Fig. 8). A view of the town “as seen,” entitled *Dobromil nad rzeką Wyrwą* was drawn by Napoleon Orda (Fig. 9). It showed the Basilian monastery against the background of a hill with the ruins of the castle. Based on Adam Gorczyński's drawing, Karol Auer prepared a chromolithograph depicting the monastery in Dobromyl (1837–1838). A view of the Basilian monastery in Dobromil was included on the pages of a publication entitled *Galicyja w obrazach czyli Galeria litografowanych widoków, okolic i najznakomitszych zabytków w Galicji z opisaniem obrazów w języku polskim i niemieckim* published by Piotr Piller in Lviv in 1840. Photographs of the monastery and the castle appeared in large numbers on postcards.

In the late nineteenth century, Dobromyl's monuments aroused the interest of art historians and conser-

Ryc. 9. Napoleon Orda, *Dobromil nad rzeką Wyrwą*, źródło: Napoleon Orda, *Album widoków historycznych Polski poświęcony Rodakom* [...], Warszawa 1880, plansza 175, Cyfrowe Muzeum Narodowe w Warszawie, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/922103>

Fig. 9. Napoleon Orda, *Dobromil nad rzeką Wyrwą*; source: Napoleon Orda, *Album widoków historycznych Polski poświęcony Rodakom* [...], Warszawa 1880; sheet 175, Cyfrowe Muzeum Narodowe w Warszawie, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/922103>

Ryc. 10. Witold Stefan Matejko, *Ruiny zamku Herburtów w Dobromilu*, 1890; źródło: Biblioteka Jagiellońska, sygn. BJ Graf. I.R. 4750–4775, Teka 92, rys. 4775

Fig. 10. Witold Stefan Matejko, *Ruiny zamku Herburtów w Dobromilu*, 1890; source: Biblioteka Jagiellońska, ref. BJ Graf. I.R. 4750–4775, Teka 92, drawing 4775

dentami krakowskiej Szkoły Sztuk Pięknych. W trakcie wyjazdu rysowali oni widoki miast i wsi oraz znajdujących się w nich zabytków. W wycieczce po Podkarpaciu w 1890 r. wzięło udział sześciu studentów. Efektem wyjazdu były trzy szkicowniki. Jeden z nich znajduje się obecnie w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej i zawiera m.in. szkice Stefana Matejki, bratanka Jana Matejki, który wykonał rysunki zewnętrznych i wewnętrznych murów ruin zamku górnego (ryc. 9) [Ross 1970, s. 27–29]. Klasztorem zainteresowało się również Grono c.k. Konserwatorów Galicji Wschodniej, które w 1906 r. sprzeciwiało się planom rozbiórki klasztoru, cerkwi i dzwonnicy, do której ostatecznie nie doszło [Qurini-Popławski, Qurini-Popławski 2009, s. 425–426].

Dobromil przyciągał także pielgrzymów z okazji odpustów oraz turystów. Stanisław Klimpel wspominał: „Jedną ze znakomitych ciekawostek Dobromila były ruiny zamku Herburtów, położone na wyniosłym wzgórzu opodal miasta. Na szczycie grzbietu górskiego o wysokości 555 m nad poziomem morza, na południe od miasta w odległości około 4 km (w linii powietrznej) leżał ongiś zamek Herburtów, starszy od samego miasta, własność znanego od XIV wieku rodu Herburtów. Ruiny te znałem dobrze, gdyż zwiedziłem je dwukrotnie, w tym ostatnio w roku 1931, gdy z matką byłem na wakacjach w Krościenku i poprowadziłem wycieczkę na Herburt” [Klimpel 2001, s. 82].

Podsumowanie

Na podstawie analizowanych źródeł narracyjnych i kartograficznych można sformułować szereg wniosków ogólnych. Zmiana przynależności państwowej, a także stosunków własnościowych – związana z wyku-

vators. In 1890, the monastery was visited by Professor Władysław Łuszczkiewicz during a summer trip with students from the School of Fine Arts in Cracow. During a trip, the students drew views of the towns and villages and their monuments. Six students took part in a 1890 tour of the Subcarpathian region. This trip produced three sketchbooks. One of them is currently in the collection of the Jagiellonian Library and contains, among others, sketches by Stefan Matejko, nephew of Jan Matejko, who prepared a sketch of the exterior and interior walls of the upper castle ruins (Fig. 9) [Ross 1970, pp. 27–29]. The monastery also attracted the interest of the Eastern Galician Conservators Circle. In 1906, it opposed plans to demolish the monastery's Orthodox church and bell tower, which ultimately did not happen [Qurini-Popławski, Qurini-Popławski 2009, pp. 425–426].

Dobromyl also attracted pilgrims on the occasion of indulgences, and tourists. Stanisław Klimpel recalled:

“One of Dobromyl's outstanding curiosities was the ruins of the Herburt castle, located on a lofty hill near the town. On top of a mountain ridge rising 555 m a.s.l., south of the town at a distance of about 4 km (along an air line), there once was Herburt Castle, older than the town itself, the property of the Herburt family known since the fourteenth century. I knew these ruins well, as I had visited them twice, including the last time in 1931, when I was on vacation in Krościenko with my mother and led a trip to Hebut” [Klimpel 2001, p. 82].

Conclusions

Based on the analyzed narrative and cartographic sources, we can formulate a range of general conclusions. The change in state affiliation and property relations—

pieniem miasta z rąk prywatnych przez rząd austriacki – nie wpłynęły zasadniczo na układ przestrzenny, zabudowę ani socjografię miasta. Utrzymał się podział na rejony z przewagą ludności żydowskiej (centrum miasta, okolice synagogi) oraz z przewagą ludności chrześcijańskiej (przedmieścia). Austriacki skarb państwa nie wpłynął w sposób istotny na rozwój gospodarczy Dobromiła w XIX w. W tym okresie miasto stało się atrakcją turystyczną, opierając swoją rozpoznawalność na przedrozbiorowym dziedzictwie architektonicznym, przede wszystkim ruinach zamku Herburtów oraz klasztorze bazylianów.

Niniejszy artykuł nie wyczerpuje problematyki dziejów Dobromiła w epoce rozbiorowej. Dalszych badań wymagają zwłaszcza zagadnienia związane z gospodarką miasta, w tym jego funkcjonowaniem jako stolicy rządowego kompleksu dóbr ziemskich, historia klasztoru bazylianów i parafii obu obrządków, losy dobromińskich Żydów do czasu II wojny światowej, a także przemiany miejskiej zabudowy.

associated with the town's purchase from private hands by the Austrian government—did not substantially affect the town's spatial layout, development or sociology. The division into areas with a predominant Jewish population (town center, the area near the synagogue), and with a predominantly Christian population (suburbs) persisted. The Austrian state treasury did not significantly contribute to Dobromyl's economic growth in the nineteenth century. During this period, the town became a tourist attraction, and based its recognizability on its pre-partition architectural heritage, primarily the upper castle and the Basilian monastery.

This article does not exhaust the history of Dobromyl in the partition period. Further research is required, especially on the city's economy and operation as a government complex of landed properties, the history of the Basilian monastery and the parishes of the two rites, the history of Dobromyl's Jews up to the Second World War, as well as changes in the city's development.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

- Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (dalej CPAHU we Lwowie):
- f. 19: Metryka józefińska, o. 15, spr. 1;
 - f. 20: Metryka franciszkańska, o. 15, spr. 83;
 - f. 146: Namiestnictwo Galicyjskie, o. 18, spr. 3170, 3171;
 - f. 159: C.k. Galicyjska Prokuratura Skarbowa we Lwowie, o. 9, spr. 3095, 3593.
- Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka im. Wasyla Stefanyka (dalej LNNB), f. 141: Rękopisy Aleksandra Czołowskiego, o. 1, spr. 109, 142.
- Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej ANK):
- Teki Schneidra, sygn. 29/684/402, 29/864/403;
 - Zbiór kartograficzny, sygn. 586, 587.
- Archiwum Państwowe w Przemyślu, Archiwum Geodezyjne, Stadt Dobromil in Galizien Sanoker Kreis, sygn. 353M.
- Oesterreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Neue Hofkammer und Finanzministerium, Domänenakten, Staatsgüterbeschreibung (dalej: AT-OeStA/FHKA NHF Dom. Staatsgüterbeschr.), sygn. 949.5, 957.32.
- Biblioteka Jagiellońska, Magazyn Grafiki, Teka 92, Szkicownik z podróży studenckiej po Podkarpaciu w roku 1890, sygn. BJ Graf. I.R. 4750–4775.

Teksty źródłowe / Source texts

- Galicia na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. 7, cz. A–B, red. Waldemar Bukowski, Bogusław Dybaś, Zdzisław Noga, Kraków–Warszawa 2017.
- Klimpel Stanisław, *W dolinie Wyrwy*, Warszawa 2001.

- Łobeski Felicjan, *Monaster OO. Bazylianów nad Dobromilem w obwodzie Sanockim*, „Rozmaitości” 1858a, nr 46, 17 listopada.
- Łobeski Felicjan, *Monaster OO. Bazylianów nad Dobromilem w obwodzie Sanockim*, „Rozmaitości” 1858b, nr 47, 24 listopada.
- Miller Saul, *Life in a Galician shtetl 1890–1907*, New York 1980.
- Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta miasteczka w józefińskim katastrze gruntowym*, t. 50: *Bukowsko, Dobromil i Jaćmierz*, oprac. Krzysztof Ślusarek, Hubert Ossadnik, Kraków 2023.
- Pauli Żegota, *Klasztor Bazylianów w Dobromilu i gruzi zamku Herburtów*, „Przyjaciel Ludu” 1839, R. 5, nr 29.
- Pielgrzymka*, „Przyjaciel Dzieci” 1863, nr 18, 15 września.
- Ross Juliusz, *Szkicownik i rysunki uczniów Krakowskiej Szkoły Sztuk Pięknych z podróży po Podkarpaciu w roku 1890*, „Zeszyty Naukowe Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie” 1970, nr 1.
- „Rozmaitości. Pismo dodatkowe do Gazety Lwowskiej” 1834, nr 19.
- Staszic Stanisław, *O ziemiorodztwie Karpatów i innych gór i równin Polski*, Warszawa 1815.

Opracowania / Secondary sources

- Bevz Mykola, *Town of Dobromil and its castles: An attempt of reconstruction the planning structure for the 17th century*, „Current Issues in Research, Conservation and Restoration of Historic Fortification: Collection of Scientific Articles” 2021, t. 15.
- Czemeryński Kornel, *O dobrach koronnych byłej Rzeczypospolitej*, Lwów 1870.

- Dobromil, Warszawa 2000.
- Hec Mykola, *Stolica Herburtiv (Narisy s minulovo i suczasno Dobromila)*, Dobromil 1937.
- Jewuła Łukasz, *Galicyskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772–1848*, Kraków 2013.
- Kosińska Władysława, „Rozwój demograficzny miast i miasteczek w cyrkule sanockim w latach 1790–1824”, praca magisterska pod kier. prof. dr. hab. Mariusza Kulczykowskiego, Kraków 1972.
- Krasny Piotr, *Renesansowy kościół w Dobromilu i jego związki z architekturą mazowiecką*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1995, R. 57, nr 3–4.
- Kurek-Grad Leokadia, *Dobromil. Miasto naszych przodków*, Przemyśl 2007.
- Motylewicz Jerzy, *Przywileje Żydów dobromilskich z 1612 i 1756 roku*, „Rocznik Przemyśki” 1996, t. 32, z. 1.
- Motylewicz Jerzy, *Ulice etniczne w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w XVII i XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1999, nr 1–2.
- Nestorow Dagny, Nestorow Rafał, *Założenia dworsko-ogrodowe na terenie dawnego województwa lwowskiego*, t. 1: *Powiaty dobromilski, mościcki, przemyski*, Kraków 2024.
- Nicieja Stanisław, *Kresowa Atlantyda. Historia i mitologia miast kresowych*, t. 4: *Kołomyja, Żabie, Dobromil, Opole* 2014.
- Proksa Michał, *Studia nad zamkami i dworami Ziemi Przemyskiej od połowy XIV do początków XVIII wieku*, Przemyśl 2001.
- Quirini-Popławski Łukasz, Quirini-Popławski Rafał, *Główne monastery Beskidów Wschodnich (Dobromil – Ławrów – Hoszów – Skit Maniański). Podróżnicy i badacze do 1914 r.*, [w:] *Turystyka na obszarach górskich*, red. Antoni Jackowski, Franciszek Mróz, Iwona Hodorowicz, Nowy Targ 2009.
- Źródła elektroniczne / Electronic sources**
- Arcanum Maps, Galizien und Lodomerien (1779–1783) – First Military Survey, <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-galicia> (dostęp: 12.12.2025).
- Polona, www.polona.pl (dostęp: 12.12.2025).

Streszczenie

W artykule odtworzono przestrzeń, zabudowę oraz socjotopografię Dobromila na przełomie XVIII i XIX w. Na podstawie inwentarzy miejskich i planów miasta scharakteryzowano poszczególne place i ulice pod kątem struktury ludnościowej – z podziałem na ludność chrześcijańską i żydowską – a także rozmieszczenie budynków mieszkalnych i obiektów gospodarczych. Miasto zamieszkiwała ludność żydowska i chrześcijańska, trudniąca się handlem, rzemiosłem i wyszynkiem alkoholu, natomiast przedmieście – ludność ukraińska, utrzymująca się z rolnictwa. W Dobromilu znajdowały się budynki użyteczności publicznej, takie jak ratusz, oraz gospodarcze – karczmy, rzeźnie, młyny, salina, browar czy cegielnia. Istotną rolę w przestrzeni miasta odgrywały również obiekty sakralne: kościół rzymskokatolicki, klasztor bazylianów, cerkwie unickie oraz synagoga. W artykule przedstawiono także obecność Dobromila w prasie, sztuce i działalności konserwatorskiej. Rekonstrukcja historycznej zabudowy miasta jest szczególnie interesująca ze względu na fakt, że jego układ przestrzenny oraz najważniejsze obiekty zachowały się do czasów współczesnych.

Abstract

This article reconstructs the space, development and sociotopography of Dobromyl at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries. Using the town's inventories and its plans, the individual squares and streets were characterized in terms of population, with a division into Christian and Jewish, as well as the placement of residential buildings and the distribution of ancillary buildings. The town itself was home to a Jewish and Christian population, which engaged in trade, crafts and innkeeping, while the suburbs were home to a Ukrainian population, which made a living from agriculture. Dobromyl featured public (e.g., a town hall), commercial (inns, butcheries, mills, salt-works, a brewery, a brickyard) and religious buildings (Roman Catholic churches, a Basilian monastery, Uniate churches and a synagogue). This article also presents Dobromyl's presence in the press, art and heritage conservation. The reconstruction of the town's historic buildings is all the more intriguing because its spatial layout and key structures have survived to the present day.

Kazimierz Butelski*

orcid.org/0000-0002-0392-7237

Stanisław Butelski**

orcid.org/0000-0002-2785-1847

Stanisław Czernik***, 1

orcid.org/0000-0001-6260-7121

Dom Ignacego Domeyki w Santiago de Chile jako integralna przestrzeń dziedzictwa architektury i kultury I Rzeczypospolitej

Ignacy Domeyko House in Santiago de Chile as an Integral Heritage Space of the Architecture and Culture of the First Polish Republic

Słowa kluczowe: Ignacy Domeyko, Santiago de Chile, architektura adobe, ogród historyczny, kolekcja, konserwacja dziedzictwa

Keywords: Ignacy Domeyko, Santiago de Chile, adobe architecture, historic garden, collection, heritage conservation

Wstęp

Artykuł prezentuje wyniki wielobranżowej inwentaryzacji i badań konserwatorskich Domu Ignacego Domeyki w Santiago de Chile, zlokalizowanego przy ul. Cueto 572, przeprowadzonych w 2025 r. w ramach programu „Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą” [Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego 2025]. Badania stanowiły element interdyscyplinarnego programu dokumentacji dziedzictwa Ignacego Domeyki w Santiago, obejmującego analizę architektoniczno-konstrukcyjną i przyrodniczą, inwentaryzację oraz waloryzację kolekcji ruchomej.

W 2016 r. Dom Ignacego Domeyki (Casa de Ignacio Domeyko) został uznany przez chilijskie Ministerstwo Edukacji za Pomnik Narodowy Chile ze względu na jego wyjątkową wartość kulturową, artystyczną i historyczną. To właśnie tutaj przez ponad 40 lat mieszkał i pracował Ignacy Domeyko – polski emigrant, uczony,

Introduction

This article presents the results of a multidisciplinary inventory and conservation study of the Ignacy Domeyko House in Santiago de Chile, located at 572 Cueto Street, carried out in 2025 under the program “Protection of Cultural Heritage Abroad” [Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego 2025]. The research formed part of an interdisciplinary program documenting the heritage of Ignacy Domeyko in Santiago, including architectural, structural and environmental analyses, as well as the inventory and valuation of the movable collection.

In 2016, the Ignacy Domeyko House (Casa de Ignacio Domeyko) was declared a National Monument of Chile by the Chilean Ministry of Education because of its exceptional cultural, artistic and historical value. It was here that Ignacy Domeyko lived and worked for more than forty years. Domeyko was a Polish émigré,

* dr hab. inż. arch., Politechnika Krakowska, Wydział Architektury, Katedra A2

** mgr inż. arch., doktorant Szkoły Doktorskiej Politechniki Krakowskiej, Wydział Architektury

*** dr inż., Politechnika Krakowska, Wydział Architektury, Katedra A4

* D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Cracow University of Technology, Faculty of Architecture, Chair A2

** M.Sc. Eng. Arch., doctoral candidate, Doctoral School of the Cracow University of Technology, Faculty of Architecture

*** Ph.D. Eng., Cracow University of Technology, Faculty of Architecture, Chair A4

Cytowanie / Citation: Butelski K., Butelski S., Czernik S. Ignacy Domeyko House in Santiago de Chile as an Integral Heritage Space of the Architecture and Culture of the First Polish Republic. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2026, 86:131–149

Otrzymano / Received: 30.11.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 1.02.2026

doi: 10.48234/WK86DOMEYKO

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

geolog, rektor Uniwersytetu Chile (Universidad de Chile) w latach 1867–1883 oraz reformator szkolnictwa technicznego. Budynek, wzniesiony we wczesnym okresie republikańskim i zachowany jako parterowy dom atrialny o glinianych ścianach konstrukcyjnych, stanowi unikatowy przykład lokalnej architektury mieszkalnej. W jego wnętrzach zgromadzono cenną kolekcję dokumentującą losy polskiej emigracji oraz wkład Polaków w rozwój nauki i wymiany kulturowej między Polską a Chile.

Celem niniejszej publikacji jest przedstawienie wyników badań inwentaryzacyjnych przeprowadzonych w Domu Ignacego Domeyki. Autorzy analizują wartości artystyczne i architektoniczne obiektu, identyfikują problemy techniczne związane z jego konstrukcją i uwarunkowaniami sejsmicznymi, a także omawiają możliwe rozwiązania adaptacyjne oraz ich znaczenie dla ochrony polskiego dziedzictwa kulturowego za granicą.

Prezentowane wyniki stanowią podsumowanie pierwszego etapu projektu, obejmującego kompleksową dokumentację konserwatorską i przygotowanie podstaw do rewaloryzacji budynku planowanej na lata 2026–2027. Przeprowadzone badania wpisują się w nurt współczesnej konserwacji, łączącej ochronę substancji zabytkowej z digitalizacją, analizą środowiskową i adaptacją obiektu do obecnych funkcji muzealnych.

Ignacy Domeyko – uczony, emigrant i reformator

Ignacy Domeyko urodził się 31 lipca 1802 r. w Niedźwiadce Wielkiej, która po rozbiorach znalazła się pod panowaniem Imperium Rosyjskiego. Wyrastał w świecie tożsamości ukształtowanej przez tradycję I Rzeczypospolitej – bez podziałów na „białoruską” „litewską” czy „polską” – w domu, w którym język polski, pracowitość i oszczędność stanowiły fundament wychowania. W latach 1812–1816 kształcił się u pijarów w Szczuczynie, a od 1816 r. studiował nauki matematyczno-przyrodnicze na Uniwersytecie Wileńskim, rozwijając umiejętności obserwacji, pomiaru i klasyfikacji. W 1819 r. został przyjęty do Towarzystwa Filomatów, gdzie zaprzyjaźnił się m.in. z Adamem Mickiewiczem i Tomaszem Zanem. Po uzyskaniu w 1822 r. stopnia magistra filozofii w zakresie nauk matematycznych przez sześć lat zarządzał rodzinnym majątkiem w Zapolu, zyskując w okolicy opinię dobrego gospodarza. Podczas powstania listopadowego w 1831 r. przyłączył się do korpusu dowodzonego przez Dezyderygo Chłapowskiego, uczestnicząc w krótkiej i nieudanej kampanii na Żmudzi.

Po klęsce powstania Domeyko był zmuszony do emigracji [Ryn 2006]. Jego szlak emigracyjny wiódł przez Frombork, Malbork i Frankfurt nad Odrą do Drezna. W 1832 r. przybył do Paryża, gdzie studiował nauki przyrodnicze i górnicze na Sorbonie, w Collège de France i École des Mines. W 1837 r. uzyskał dyplom inżyniera górniczego. W 1838 r. przybył do Chile, które od 1818 r. cieszyło się niepodległością

scholar, geologist, rector of the University of Chile (Universidad de Chile) from 1867 to 1883, and a reformer of technical education. The building, erected in the early republican period and preserved as a single-story atrial house with structural earthen walls, is a unique example of local residential architecture. Its interiors contain a valuable collection documenting the history of Polish emigration and the contribution of Poles to the development of science and cultural exchange between Poland and Chile.

The purpose of this publication is to present the results of inventory research carried out in the Ignacy Domeyko House. The authors analyze the artistic and architectural values of the building, identify technical problems related to its structure and seismic conditions, and discuss possible adaptive solutions and their importance for the protection of Polish cultural heritage abroad.

The results presented here summarize the first stage of the project, which included comprehensive conservation documentation and the preparation of a basis for the revalorization of the building planned for 2026–2027. The research corresponds to contemporary conservation practice, combining the protection of historic fabric with digitization, environmental analysis and the adaptation of the building to a present-day museum use.

Ignacy Domeyko – scholar, émigré and reformer

Ignacy Domeyko was born on July 31, 1802, in Niedźwiadka Wielka, which, after the partitions of Poland, came under the rule of the Russian Empire. He grew up in a world of identity shaped by the tradition of the First Polish Republic—without divisions into “Belarusian,” “Lithuanian” or “Polish”—in a home where the Polish language, diligence and thrift formed the foundations of upbringing. From 1812 to 1816, he was educated by the Piarists in Szczuczyn, and from 1816 he studied mathematical and natural sciences at Vilnius University, developing skills of observation, measurement and classification. In 1819, he was admitted to the Philomath Society, where he befriended, among others, Adam Mickiewicz and Tomasz Zan. After receiving a Master’s degree in philosophy in the mathematical sciences in 1822, he managed the family estate in Zapole for six years, gaining a reputation in the area as a good steward. During the November Uprising in 1831, he joined the corps commanded by Dezydery Chłapowski, taking part in a short and unsuccessful campaign in Samogitia.

After the defeat of the uprising, Domeyko was forced into exile [Ryn 2006]. His emigration route led through Frombork, Malbork and Frankfurt an der Oder to Dresden. In 1832, he arrived in Paris, where he studied natural sciences and mining at the Sorbonne, the Collège de France and the École des Mines. In 1837, he received a degree in mining engineering. In 1838, he arrived in Chile, which had been independent

Ryc. 1. Dom Ignacego Domeyki, widok z lotu ptaka; Fundacja Pro Architectura, 2025

Fig. 1. The Ignacy Domeyko House, aerial view; Pro Architectura Foundation, 2025

i właśnie tworzyło własne instytucje naukowe i gospodarcze. Władze chilijskie zaprosiły go do prowincji Coquimbo, gdzie objął stanowisko profesora mineralogii i chemii w liceum w La Serena. Domeyko wprowadził tam nowoczesne metody dydaktyczne, oparte na doświadczeniu terenowym i eksperymencie laboratoryjnym. W uznaniu jego zasług w 1848 r. przyznano mu obywatelstwo chilijskie.

W tym samym roku zakupił w Santiago dom przy ul. Cueto 55², który stał się centrum jego życia naukowego i rodzinnego. „Tam żył. Tam tworzył. Tam zmarł” [Domeyko Bulnes 2002]. W 1849 r. poślubił Enriquetę Sotomayor, z którą miał czworo dzieci. Wykładał na Uniwersytecie Chile, a w latach 1867–1883 jako jego rektor zreformował uczelnię, nadając jej nowoczesny profil.

Ignacy Domeyko odegrał kluczową rolę w kształtowaniu intelektualnych podstaw niepodległego Chile, łącząc doświadczenie europejskiego oświecenia z potrzebami rozwijającego się społeczeństwa Ameryki Południowej. Zmarł w Santiago 23 stycznia 1889 r., pozostawiając po sobie dziedzictwo uczonego, który przeniósł ideały polskiego humanizmu i nauki do młodej republiki Chile.

Stan badań

Wcześniejsze opracowania miały charakter rozproszony i obejmowały jedynie wybrane aspekty obiektu. Należą do nich studia katastralne z lat 1989–1990 [Fuentes 1990], opracowania planistyczne dotyczące strefy Yungay–Brasil [Urbanis 2010], dokumentacja wpisu jako Monumento Histórico [Ministerio de Educación 2016], oceny techniczne konstrukcji wykonane przez Universidad de Chile [Yáñez et al. 2023], a także materiały fotograficzne i kartograficzne [SECPLAN 2010–2021]. Uzupełnienie stanowią źródła historyczne dotyczące dzielnicy Yungay i jej przemian społecznych [Araneda Bravo 1972; STGO Observatorio 2017].

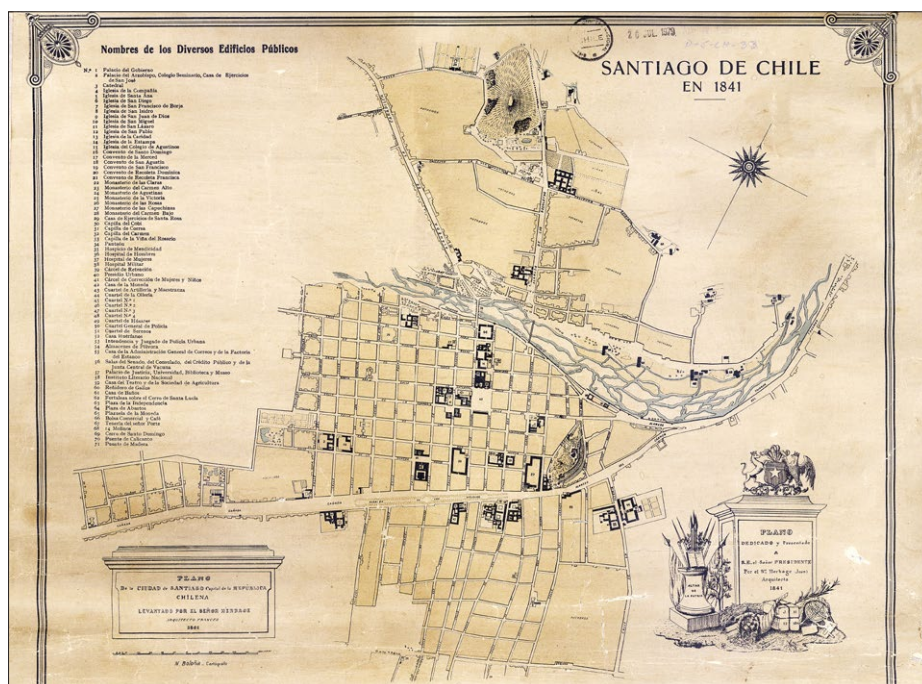
since 1818, and was then creating its own scientific and economic institutions. The Chilean authorities invited him to the province of Coquimbo, where he took up the post of professor of mineralogy and chemistry at the lycée in La Serena. Domeyko introduced modern teaching methods there, based on field experience and laboratory experiments. In recognition of his merits, he was granted Chilean citizenship in 1848.

In the same year he purchased a house in Santiago at 55 Cueto Street,² which became the center of his scholarly and family life. “There he lived. There he created. There he died” [Domeyko Bulnes 2002]. In 1849, he married Enriqueta Sotomayor, with whom he had four children. He lectured at the University of Chile and, as its rector in 1867–1883, reformed the university, giving it a modern profile.

Ignacy Domeyko played a key role in shaping the intellectual foundations of independent Chile, combining the experience of the European Enlightenment with the needs of a developing South American society. He died in Santiago on January 23, 1889, leaving the legacy of a scholar who transferred the ideals of Polish humanism and science to the young Republic of Chile.

State of research

Earlier studies were dispersed in character and covered only selected aspects of the property. They include cadastral studies from 1989–1990 [Fuentes 1990], planning studies concerning the Yungay–Brasil zone [Urbanis 2010], documentation of the listing as a Monumento Histórico [Ministerio de Educación 2016], technical structural assessments prepared by the Universidad de Chile [Yáñez et al. 2023], as well as photographic and cartographic materials [SECPLAN 2010–2021]. Historical sources concerning the Yungay district and its social transformations provide an additional context [Araneda Bravo 1972; STGO Observatorio 2017].

Ryc. 2. Plan Santiago z czasów Ignacego Domeyko, sporządzony przez architekta Herbage'a; Biblioteca Nacional Digital de Chile, <https://www.bibliotecanacionaldigital.gob.cl/visor/BND:311953>

Fig. 2. Plan of Santiago from the time of Ignacy Domeyko, prepared by the architect Herbage; Biblioteca Nacional Digital de Chile

O lokalizacji domu w dzielnicy Yungay

Powstanie Santiago del Nuevo Extremo³ w 1541 r. stanowiło jeden z kluczowych momentów w procesie kształtowania hiszpańskiej kolonizacji w Ameryce Południowej. Pedro de Valdivia, konkwistador i pierwszy gubernator Chile, wybrał miejsce u stóp wzgórza Huelén⁴ nad rzeką Mapocho, a plan miasta opracował Pedro de Gamboa, baskijski *alarife*⁵, który w tym samym roku wytyczył regularny układ urbanistyczny w formie szachownicy. Zastosowany system parcelacji w postaci tzw. *solares*⁶ odpowiadał zasadom, które później zostały sformalizowane w kodeksie *Leyes de Indias*⁷. W XVIII w. Santiago rozrastało się wzdłuż osi Alameda de las Delicias. W XIX w., po uzyskaniu przez Chile niepodległości w 1818 r., miasto stało się centrum budowy nowych instytucji republikańskich i rozwoju urbanistycznego. Odpowiedzią na te potrzeby było utworzenie dzielnicy Yungay [Reyes Saldias 2018].

Obszar Yungay, o powierzchni ok. 350 ha, był częścią majątku Portalesów. Po śmierci seniora rodu w 1836 r. jego posiadłość została podzielona na 16 *hijuelas*⁸, których fragmenty zaczęto stopniowo sprzedawać. W 1837 r. centralną część, o powierzchni ok. 72 ha, nabyli przedsiębiorcy Cueto i Sotomayor. 5 kwietnia 1839 r. prezydent Joaquín Prieto podpisał dekret oficjalnie powołujący dzielnicę o nazwie Barrio Yungay.

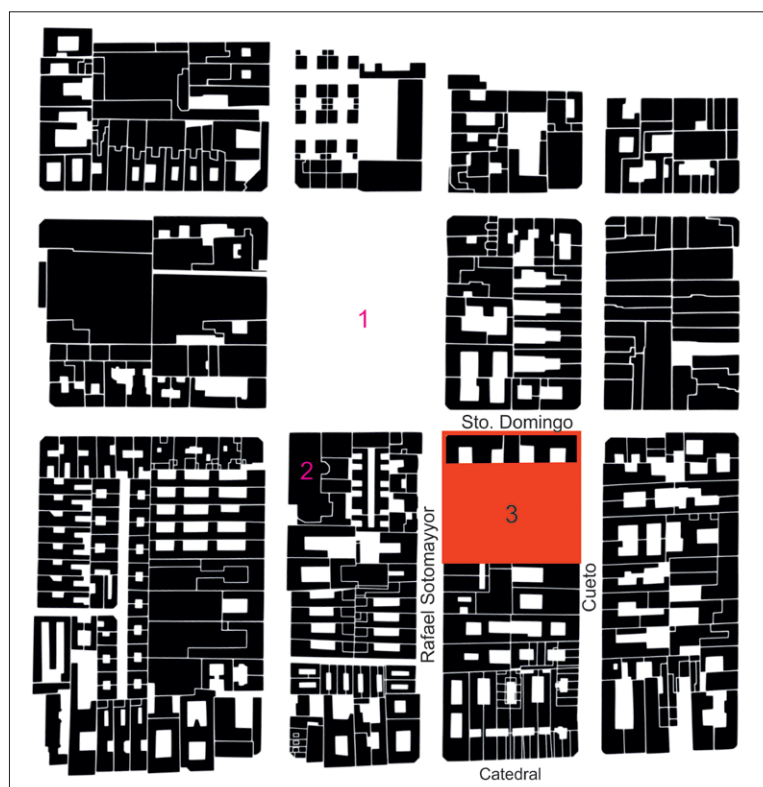
Na zakupionych terenach wytyczono nowy układ urbanistyczny z wyraźnie wyodrębnionym placem – Plaza Portales (obecnie Plaza Yungay)⁹. Przy placu wybudowano kościół San Saturnino, który stał się duchow-

On the house's location in the Yungay district

The founding of Santiago del Nuevo Extremo³ in 1541 was one of the key moments in the formation of Spanish colonization in South America. Pedro de Valdivia, conquistador and first governor of Chile, chose a site at the foot of Huelén⁴ on the Mapocho River, and the city plan was prepared by Pedro de Gamboa, a Basque *alarife*⁵, who in the same year laid out a regular chessboard urban plan. The system of parcel division in the form of so-called *solares*⁶ corresponded to the principles later formalized in the code of *Leyes de Indias*⁷. In the eighteenth century, Santiago expanded along the axis of the Alameda de las Delicias. In the nineteenth century, after Chile gained independence in 1818, the city became a center for the building of new republican institutions and urban development. The creation of the Yungay district was a response to these needs [Reyes Saldias 2018].

The Yungay area, covering approximately 350 ha, formed part of the extensive Portales estate. After the death of the head of the family in 1836, the property was divided into sixteen *hijuelas*⁸, fragments of which were gradually sold. In 1837, the central part, covering approximately 72 ha, was purchased by the entrepreneurs Cueto and Sotomayor. On April 5, 1839, President Joaquín Prieto signed a decree that officially established the district under the name Barrio Yungay.

On the purchased land a new urban layout was marked out, with a clearly defined square—Plaza Por-

Ryc. 3. Układ bloków urbanistycznych w dzielnicy Yungay; Fundacja Pro Architectura, 2025

Objaśnienia: 1 – Plac Yungay (Plaza Portales), 2 – Kościół św. Saturnina, 3 – nieruchomość Ignacego Domeyki (czerwonym konturem oznaczono obszar wynikający z przekazu rodzinnego, a kolorem pełnym – zasięg oznaczony na mapach)

Fig. 3. Layout of urban blocks in the Yungay district; Pro Architectura Foundation, 2025

Legend: 1 – Yungay Square (Plaza Portales), 2 – Church of Saint Saturninus, 3 – Ignacy Domeyko's property (the red outline indicates the area identified on the basis of family accounts, while the solid colour marks the extent shown on maps)

wym i społecznym centrum dzielnicy. Układ ulic Cueto, Sotomayor, Santo Domingo i Catedral wyznaczył podstawowy schemat kwartałów (*manzanas*) tej części Santiago.

W Yungay osiedlali się urzędnicy państwowi, naukowcy i rzemieślnicy, dzięki czemu dzielnica stała się centrum życia intelektualnego Santiago. Mieszkali tutaj m.in. Domingo Faustino Sarmiento – późniejszy prezydent Argentyny i reformator edukacji, poeci Vicente Huidobro i Rubén Darío, autor słów hymnu narodowego Eusebio Lillo Robles, a także, w XX w., artyści Violeta Parra, Nicanor Parra oraz Alejandro Jodorowsky [Araneda Bravo 1972].

W 1848 r. Ignacy Domeyko nabył nieruchomość przy ul. Cueto 572, obejmującą rozległy ogród i dom frontowy.

Yungay było przestrzenią przenikania się klas i kultur – od zamożnych elit mieszkających w *casonas*¹⁰, przez klasę średnią w *cité*¹¹, po robotników w *conventillos*¹². Ten zróżnicowany układ tworzył bogaty pejzaż społeczny, który znacząco różni się od współczesnego oblicza dzielnicy, zdominowanej przez imigrantów zarobkowych. Obecnie liczy ona ok. 35,7 tys. mieszkańców, z czego 75% stanowią osoby w wieku produkcyjnym. Około 33% populacji Yungay to imigranci z Peru, Wenezueli i Haiti. Dominuje tu zabudowa wielorodzinna o niskim standardzie, zachowały się jednak również

tales (now Plaza Yungay).⁹ The church of San Saturnino was built by the square and became the district's spiritual and social center. The street layout of Cueto, Sotomayor, Santo Domingo and Catedral defined the basic pattern of the blocks (*manzanas*) in this part of Santiago.

Officials, scholars and craftsmen settled in Yungay, making the district a center of intellectual life in Santiago. Its residents included Domingo Faustino Sarmiento, later president of Argentina and reformer of education, the poets Vicente Huidobro and Rubén Darío, the author of the words of the Chilean national anthem Eusebio Lillo Robles, and, in the twentieth century, the artists Violeta Parra, Nicanor Parra and Alejandro Jodorowsky [Araneda Bravo 1972].

In 1848, Ignacy Domeyko acquired the property at 572 Cueto Street, including an extensive garden and a front house.

Yungay was a space of intermingling classes and cultures—from wealthy elites living in *casonas*,¹⁰ through the middle class in *cité*,¹¹ to workers in *conventillos*.¹² This varied arrangement created a rich social landscape, markedly different from the district's present image, dominated by labor immigrants. It currently has approximately 35.7 thousand inhabitants, 75% of whom are of working age. About 33% of Yungay's population are immigrants from Peru, Venezuela and

dawne *conventillos* w stanie zdegradowanym oraz nie-liczne *ci  * i *casonas* [STGO Observatorio 2017]. W wyniku przemian społecznych w Yungay zaszły r  wnie   zmiany przestrzenne – w miejsce, jedno- i dwukondygnacyjnych domów wybudowano wielopiętrowe bloki mieszkalne.

Obecnie dzielnica podlega jednoczesnym procesom gentryfikacji i ochrony – w strefie Zona T  pica Yungay–Brasil obowiązują ograniczenia konserwatorskie [Urbanis 2010], które jednak nie zawsze powstrzymuj   presj   inwestycyjną. Utworzenie na początku XXI w. strefy ochrony konserwatorskiej poprzedzone zosta   stworzeniem kart ochrony dla wybranych budynków, w tym dla Domu Ignacego Domeyki i sąsiednich posesji [Ministerio de Educación 2016]. Budynki te są swoistym dziedzictwem urbanistycznym rodziny Domeyków i wk  ladem w rozwój przestrzenny dzielnicy.

Ewolucja przestrzenna nieruchomości Ignacego Domeyki

Badania przeprowadzone przez autorów umożliwiły rekonstrukcj   pięciu zasadniczych faz rozwoju posesji rodziny Domeyków, przedstawionych na ryc. 4. Podstaw   tak dokonanej rekonstrukcji by   analiza porównawcza materia  w z archiwum miejskiego Santiago [SECPLAN 2010–2021], wywiady z cz  lonkami rodziny [Domeyko-Perez 2025] oraz pomiary terenowe [Butelski, Butelski 2025].

1837–1848 – uk  lad pierwotny

Pierwotny budynek Domu Ignacego Domeyki by   jednokondygnacyjny i mi  ł dziewięcioosiow   symetryczną elewację frontową. Wzniesiono go w technologii adobe z użyciem zapraw wapiennych, tynków glinianowapiennych oraz drewnianych stropów i więźby dachowej, typowych dla ówczesnego budownictwa. Od strony zachodniej znajdowa   si   podcie  n otwierający się na ogród zajmujący ca   niezabudowaną cz    st parceli aż do ul. Sotomayor. Dom mi  ł dwa niezależne doj  scia i dojazdy – od wschodu z ul. Cueto i od zachodu z ul. Sotomayor, dzięki czemu zyska   charakter podmiejskiej rezydencji o symetrycznej strukturze i swobodnym dostępie do zieleni.

1848–1900 – faza rozbudowy i konsolidacji

W okresie zamieszkiwania posesji przez Ignacego Domeykę dom by   stopniowo rozbudowywany. Wzniesiono skrzyd   południowe, z pomieszczeniami mieszkalnymi i reprezentacyjnymi, oraz kaplic   w części północnej, stanowiącą wyraz głębokiej religijności w    sciciela. W wyniku tych przekszta  ce  n za  łożenie architektoniczne przyj     form   litery „U”, otwartej ku zachodowi, w kierunku ul. Sotomayor, z centralnie usytuowanym ogrodem i podcieniem   cz  cym poszczególne trakty. Uk  lad ten był jednoczesnie funkcjonalny i symboliczny, stanowiąc wyraz harmonii nauki, życia i natury.

Haiti. Low-standard multifamily housing predominates, although former *conventillos* in a degraded state and a few *ci    * and *casonas* have also survived [STGO Observatorio 2017]. As a result of social changes, spatial transformations have also taken place in Yungay: multi-story apartment blocks have been built in place of single- and two-story houses.

At present, the district is subject simultaneously to processes of gentrification and protection. Within the Zona Típica Yungay-Brasil, conservation restrictions apply [Urbanis 2010], although they do not always halt investment pressure. The establishment of the conservation protection zone at the beginning of the twenty-first century was preceded by the preparation of protection cards for selected buildings, including the Ignacy Domeyko House and neighboring properties [Ministerio de Educación 2016]. These buildings constitute a distinctive urban heritage of the Domeyko family and a contribution to the spatial development of the district.

Spatial evolution of Ignacy Domeyko’s property

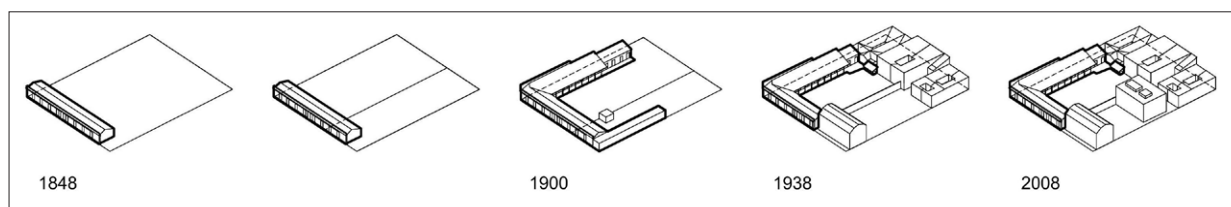
The research carried out by the authors made it possible to reconstruct five principal phases in the development of the Domeyko family property, presented in Fig. 4. The reconstruction was based on a comparative analysis of materials from the Santiago municipal archive [SECPLAN 2010–2021], interviews with family members [Domeyko-Perez 2025] and field measurements [Butelski, Butelski 2025].

1837–1848 – the original layout

The original Ignacy Domeyko House featured a single story and had a nine-axis symmetrical front facade. It was built using adobe and lime mortars, clay-lime plasters, and timber ceilings and roof trusses typical of the period. On the western side there was an arcade opening onto a garden that occupied the entire undeveloped part of the plot as far as Sotomayor Street. The house had two independent approaches and accesses—from the east, from Cueto Street, and from the west, from Sotomayor Street—which gave it the character of a suburban residence with a symmetrical structure and free access to greenery.

1848–1900 – extension and consolidation

During the period when Ignacy Domeyko lived on the property, the house was gradually extended. A southern wing was built, with residential and formal rooms, as well as a chapel in the northern part, expressing the owner’s deep religiousness. As a result of these modifications, the architectural complex took the form of the letter U, open towards the west, in the direction of Sotomayor Street, with a centrally located garden and an arcade connecting the various wings. This layout was both functional and symbolic, expressing the harmony of science, life and nature.

Ryc. 4. Schemat przemian nieruchomości Ignacego Domeyki od czasu nabycia w 1848 r.; Fundacja Pro Architectura, 2025
 Fig. 4. Diagram of changes to Ignacy Domeyko's property since its acquisition in 1848; Pro Architectura Foundation, 2025

1900–1938 – intensyfikacja zabudowy i redukcja frontu

Na początku XX w. proces urbanizacji dzielnicy znacznie przyspieszył. W latach 20. od strony ul. Sotomayor, w zachodniej części parceli, powstał zespół gęstej zabudowy czynszowej typu *cité* (zajmujący ok. 90% powierzchni tej części działki), który odciął dawny ogród Domu Ignacego Domeyki od bezpośredniego kontaktu z ulicą. Niska jakość przestrzeni mieszkalnych, wynikająca z ograniczonego dostępu do światła dziennego i niewystarczającego przewietrzania z małych, studniowych dziedzińców, sprawiła, że są one dziś opuszczone i zdekapitalizowane, a część została przekształcona w *conventillos*. Około 1938 r. skrócono o dwie osie (z dziewięciu do siedmiu) elewację frontową Domu Ignacego Domeyki, a w miejscu północnego skrzydła wzniesiono neogotycką willę przy ul. Cueto 584. Budynek utracił kaplicę [Cubillos 2014] i bezpośredni dojazd od ul. Cueto. Od 1935 r. dostęp do posesji możliwy jest wyłącznie pieszo, a kompozycja przestrzenna założenia pozostaje asymetryczna.

1938–2008 – adaptacje i utrwalenie układu

W okresie 1938–2008 w Domu Ignacego Domeyki przeprowadzono przebudowę dachu, poszerzono trakt południowy i utworzono nowy podcień od strony ogrodu, który do dziś stanowi jeden z najbardziej charakterystycznych elementów architektonicznych obiektu. Zachowano dawny układ parceli.

2008–2025 – współczesne przekształcenia

W latach 2008–2025 główny budynek i jego ogród pozostawały bez zmian, natomiast na sąsiedniej działce (nr 270/25), kosztem części dawnego ogrodu Domeyków, wzniesiono nowy, dwukondygnacyjny budynek mieszkalny z płaskim dachem. Przed wybudowanym domem, wewnątrz kwartału, urządzono parking. We frontowej neogotyckiej willi przy ul. Cueto 584 dobudowano trzecią kondygnację i przez przebudowę nadano dachowi formę mansardową. W rezultacie tych przekształceń osłabieniu uległa czytelność relacji przestrzennych między domem a ogrodem.

Współczesny układ urbanistyczny parterowego Domu Ignacego Domeyki zachowuje historyczną kompozycję przestrzenną obejmującą dom usytuowany od wschodu, skrzydło południowe oraz ogród otwarty ku zachodowi. Szczególną wartość architektoniczną ma

1900–1938 – densification of development and reduction of the frontage

At the beginning of the twentieth century, the urbanization of the district accelerated considerably. In the 1920s, on the Sotomayor Street side, in the western part of the parcel, a dense rental housing complex of the *cité* type was built, occupying approximately 90% of this part of the plot and cutting off the former garden of the Ignacy Domeyko House from direct contact with the street. The low quality of the residential spaces, resulting from limited daylight and insufficient ventilation from small well-like courtyards, means that today they are abandoned and decapitalized, and some have been transformed into *conventillos*. Around 1938 the front elevation of the Ignacy Domeyko House was shortened by two bays, from nine to seven, and a Gothic-Revival villa at 584 Cueto Street was erected on the site of the northern wing. The building lost its chapel [Cubillos 2014] and direct vehicular access from Cueto Street. Since 1935, access to the property has been possible only on foot, and the spatial composition of the complex has remained asymmetrical.

1938–2008 – adaptations and consolidation of the layout

Between 1938 and 2008, the roof of the Ignacy Domeyko House was rebuilt, the southern wing was widened, and a new arcade was created on the garden side; this remains one of the most distinctive architectural elements of the building. The former parcel layout was preserved.

2008–2025 – contemporary transformations

In 2008–2025, the main building and its garden remained unchanged, while on the neighboring plot (no. 270/25), at the expense of part of the former Domeyko garden, a new two-story residential building with a flat roof was erected. A parking area was arranged in front of the new building inside the block. In the Gothic-Revival front villa at 584 Cueto Street, a third story was added and the roof was remodeled into a mansard form. As a result, the legibility of the spatial relationships between the house and the garden was weakened.

The contemporary urban layout of the single-story Ignacy Domeyko House preserves the historic spa-

podcień – rozwiązanie rzadko spotykane w Santiago – łączący cechy śródziemnomorskiego atrium z formami polskich krużganków. Sąsiednia nieruchomości przy ul. Cueto 584 od 1938 r. stanowi dokument procesu wieloletnich przekształceń urbanistycznych. Pomimo dobrego stanu technicznego utraciła przestrzeń ogrodową, dziś wizualnie „pożyczoną” z ogrodu Domeyków. W najgorszym stanie znajduje się zabudowa czynszowa z lat 20. przy ul. Sotomayor – jej intensywność, brak zieleni i niedoświetlenie wymagają interwencji konserwatorskich, gdyż postępująca degradacja może negatywnie oddziaływać również na Dom Ignacego Domeyki.

Przestrzeń publiczną dzielnicy Yungay do dziś zachowały czytelny charakter urbanistyczny. Szczególnie ul. Santo Domingo ze szpalarami drzew sprzyja ruchowi pieszemu (szerokość chodników 1–2,5 m, jezdnia ok. 7 m). Dzielnica ma wysoki potencjał rewitalizacyjny. W działaniach planistycznych kluczowe jest zachowanie relacji pomiędzy domem, podcieniem i ogrodem oraz ochrona zieleni śródkwartalowej. Współczesne interwencje powinny uwzględniać rozwiązania proekologiczne, takie jak retencja wód opadowych, zieleni wertykalna i pergole. Rewitalizacja sąsiedniej zabudowy musi ponadto zmierzać do poprawy mikroklimatu, warunków sanitarnych i jakości mieszkań, przywracając ich wartość użytkową z poszanowaniem jedno- i dwukondygnacyjnej zabudowy. Ochrona materialna powinna być powiązana z inicjatywami społecznymi i edukacyjnymi, m.in. z utworzeniem muzeum w Domu Ignacego Domeyki, rezydencjami naukowymi i inicjatywami sąsiedzkimi wzmacniającymi lokalną wspólnotę.

O architekturze domu

Dom Ignacego Domeyki przy ul. Cueto 572 stanowi wyjątkowy przykład architektury rezydencjonalnej okresu republikańskiego, w której tradycja budownictwa kolonialnego została twórczo przekształcona w duchu racjonalizmu i klasycyzującej powściągliwości formy. Budynek o rzucie w kształcie litery „L” organizuje przestrzeń wokół centralnego patio-ogrodu – rozwiązania typowego dla strefy śródziemnomorskiej, łączącego funkcje użytkowe, klimatyczne i symboliczne. Jednokondygnacyjna bryła o harmonijnych proporcjach i oszczędnej dekoracji zachowała pierwotny charakter kompozycji. Dwa główne trakty – frontowy, usytuowany wzdłuż ul. Cueto, oraz południowy, zwrócony ku ogrodowi – łączy zadaszony podcień, pełniący podwójną rolę: zarówno ciągu komunikacyjnego, jak i bufora termicznego.

Ściany budynku wzniesiono w technologii adobe, z cegły glinianej suszonej na powietrzu łączonej zaprawą gliniano-wapienną. Powierzchnie wykończono tynkiem wapienno-glinianym, malowanym w ciepłych tonacjach bordowych, pierwotnie utrzymanych w odcieniach popielatych¹³. Stropy i więźba dachowa są wykonane z drewna, a pokrycie stanowi dachówka ceramiczna typu „mnich-mniszka”, częściowo uzupeł-

tial composition comprising the house situated to the east, the southern wing and the garden opening to the west. The arcade is of particular architectural value: a solution rarely found in Santiago, combining features of a Mediterranean atrium with forms reminiscent of Polish cloisters. The neighboring property at 584 Cueto Street has, since 1938, documented the process of long-term urban transformation. Despite its good technical condition, it has lost its garden space, today visually “borrowed” from the Domeyko garden. The rental housing from the 1920s at Sotomayor Street is in the worst condition; its density, lack of greenery and poor daylighting require conservation interventions, since its progressing degradation may also negatively affect the Ignacy Domeyko House.

The public spaces of the Yungay district have retained a legible urban character to this day. Santo Domingo Street in particular, with its rows of trees, favors pedestrian movement (pavements 1–2.5 m wide, carriageway about 7 m). The district has high revitalization potential. In planning activities, it is crucial to preserve the relationship between the house, the arcade and the garden, and to protect the greenery inside the block. Contemporary interventions should include pro-environmental solutions such as rainwater retention, vertical greenery and pergolas. The revitalization of neighboring buildings must also aim to improve the microclimate, sanitary conditions and housing quality, restoring their usable value while respecting the one- and two-story development. Material protection should be linked with social and educational initiatives, including the creation of a museum in the Ignacy Domeyko House, research residencies and neighborhood initiatives strengthening the local community.

On the house's architecture

The Ignacy Domeyko House at 572 Cueto Street is an exceptional example of residential architecture of the republican period, in which the tradition of colonial architecture was creatively transformed in a spirit of rationalism and classicizing restraint of form. The L-shaped building organizes space around a central patio-garden—a solution typical of the Mediterranean zone, combining utilitarian, climatic and symbolic functions. The single-story massing, with harmonious proportions and restrained decoration, has preserved the original character of the composition. The two main wings—the front wing along Cueto Street and the southern wing facing the garden—are connected by a roofed arcade that serves a dual role: both a circulation route and a thermal buffer.

The walls were built in adobe technique, using air-dried clay bricks bonded with clay-lime mortar. The surfaces were finished with lime-clay plaster, painted in warm burgundy tones, originally maintained in ash-grey shades.¹³ The ceilings and roof truss are made of timber, and the roofing consists

niona blachą falistą w partiach gospodarczych. Stolar-ka drzwiowa i okienna zachowały pierwotny charakter – okna jedno- i dwuskrzydłowe z nadświetlami wyposażone są w wewnętrzne okiennice, umożliwiające regulację doświetlenia i mikroklimatu wnętrza. Konstrukcję podcienia tworzą drewniane słupy osadzone na kamiennych bazach z profilowanymi kapitelami. W późniejszym okresie niektóre z nich, w części gospodarczej, zastąpiono słupami stalowymi.

Dawna elewacja frontowa, pierwotnie dziewięcioosiowa i symetryczna, po przekształceniach z początku XX w. uzyskała układ siedmioosiowy i asymetryczny, nie tracąc przy tym równowagi kompozycyjnej. Charakteryzuje się ona prostotą oraz rytmem smukłych otworów okiennych ujętych w profilowane, a także cokołem podkreślającym podziały poziome. Zachowane tynki noszą ślady spękań i spojeń w strefach, gdzie wewnątrz murów prowadzone są pionowe odwodnienia. Elewacje ogrodowe – południowa i zachodnia – mają kompozycję wieloplanową. Na pierwszym planie znajduje się kolumnada podcienia, na drugim ściany z portfenetrami i drzwiami, a na trzecim pochyle połacie dachowe. Zróżnicowanie głębi i planów przestrzennych tworzy efekt światłocienia i malowniczości, typowy dla architektury kolonialnej stworzonej w duchu nowoczesnego republikanizmu. Autentyczność materiałowa oraz relacja zachowana między strukturą, detalem i otoczeniem podkreślają wysoką kulturę techniczną i estetyczną tego wyjątkowego założenia architektonicznego.

Układ funkcjonalny domu opiera się na zasadzie amfilady i harmonijnie łączy trzy strefy: mieszkalną, naukową i reprezentacyjną. Sień wejściowa, otwarta na podcień i ogród, prowadzi do wnętrza o hierarchicznej strukturze – od biblioteki i salonu przez gabinet i pokoje mieszkalne po jadalnię, kuchnię i zaplecze gospodarcze. Podcień zapewnia alternatywny obieg komunikacyjny i stanowi element integrujący dom z ogrodem. Różnice poziomów – od sieni (0,00) przez niższe położone wnętrza (0,24 m) po ogród (0,59 m) – wspomagają naturalną cyrkulację powietrza oraz sprzyjają odwodnieniu terenu. Otwarcie na ogród od strony zachodniej i zachowany podcień od strony patio podkreślają jego rolę jako modelowego przykładu zabudowy kwartałowej z połowy XIX w. Rozwiązania przestrzenne i klimatyczne – w tym system podcieni, wewnętrzne okiennice, ceramiczne dachówki oraz system odwodnienia – odzwierciedlają wysoki poziom adaptacji architektury do warunków środowiskowych [Butelski, Butelski 2025].

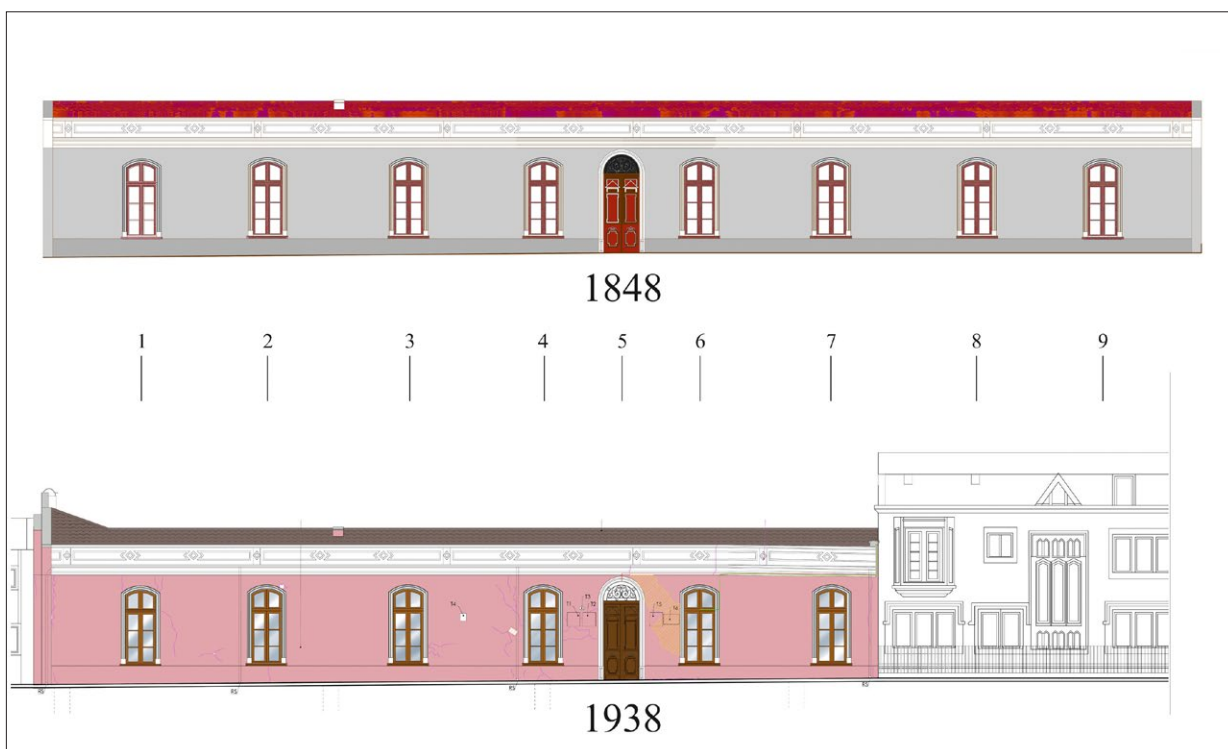
Obiekt zachował wysoki stopień integralności przestrzennej i funkcjonalnej. Dawna część mieszkalna, w tym pracownia Domeyki, pełni obecnie funkcję prywatnego muzeum, udostępnianego wybranym gościom i wykorzystywanego do spotkań rodzinnych. Zachowany układ przestrzenny i materiałowy, utrzymywany przez kolejne pokolenia rodziny, czyni dom unikatowym świadectwem ciągłości rodzinnej i kulturowej.

of monk-and-nun ceramic tiles, partly supplemented with corrugated sheet metal in the service areas. The door and window joinery has retained its original character: single- and double-leaf windows with transoms are fitted with internal shutters, allowing regulation of daylight and the interiors' microclimate. The arcade structure consists of wooden posts set on stone bases with profiled capitals. In a later period some of them, in the service part, were replaced by steel posts.

The former front elevation, originally nine-bay and symmetrical, acquired a seven-bay and asymmetrical arrangement after early twentieth-century transformations, without losing its compositional balance. It is characterized by simplicity and by the rhythm of slender window openings framed with moldings, as well as by a plinth emphasizing the horizontal divisions. The preserved plasters show cracks and joints in zones where vertical drainage runs are located within the walls. The garden-facing facades—southern and western—have a multi-plane composition. In the foreground is the arcade colonnade, in the second plane walls with French windows and doors, and in the third the sloping roof surfaces. The differentiation of depth and spatial planes creates effects of chiaroscuro and picturesqueness, typical of colonial architecture reworked in the spirit of modern republicanism. Material authenticity and the preserved relationship between structure, detail and surroundings emphasize the high technical and aesthetic culture of this exceptional architectural ensemble.

The functional layout of the house is based on the principle of the enfilade and harmoniously combines three zones: residential, scholarly and representative. The entrance hall, opening onto the arcade and garden, leads to interiors with a hierarchical structure—from the library and salon, through the study and living rooms, to the dining room, kitchen and service facilities. The arcade provides an alternative circulation route and integrates the house with the garden. Differences in level—from the entrance hall (0.00), through the lower interiors (0.24 m), to the garden (0.59 m)—support natural air circulation and facilitate drainage. The opening towards the garden on the west and the preserved arcade on the patio side underline its role as a model example of mid-nineteenth-century block development. Spatial and climatic solutions, including the system of arcades, internal shutters, ceramic roof tiles and drainage system, reflect a high degree of adaptation of the architecture to environmental conditions [Butelski, Butelski 2025].

The building has retained a high degree of spatial and functional integrity. The former residential part, including Domeyko's study, now serves as a private museum, made available to selected visitors and used for family gatherings. The preserved spatial and material arrangement, maintained by successive generations of the family, makes the house a unique testimony to family and cultural continuity.

Ryc. 5. Rekonstrukcja elewacji z 1848 r. i stan obecny od 1938 r.; Fundacja Pro Architectura, 2025

Fig. 5. Reconstruction of the 1848 facade and the present state since 1938; Pro Architectura Foundation, 2025

Ryc. 6. Przekrój i elewacja południowa – stan obecny; Fundacja Pro Architectura, 2025

Fig. 6. Section and southern facade – present state; Pro Architectura Foundation, 2025

Wartość architektoniczna budynku wynika przede wszystkim z klarowności kompozycji, harmonii proporcji i subtelnej relacji między wnętrzem, podcieniem i ogrodem. Estetyka oparta na prostocie i funkcjonalności łączy się tu z humanistycznym podejściem do kształtowania przestrzeni. Wartości historyczne obiektu potwierdza jego autentyczność jako miejsca życia, pracy i refleksji Ignacego Domeyki – uczonego, geologa i rektora Uniwersytetu Chile.

Dom przy ul. Cueto 572 stanowi nie tylko materialne świadectwo życia i działalności uczonego, lecz także modelową realizację idei „domu humanisty”, w którym przestrzeń pracy, kontemplacji i życia codziennego tworzy harmonijną całość. Jego wartości architektoniczne, historyczne i symboliczne sprawiły, że w 2016 r. został wpisany na listę pomników narodowych Chile, co potwierdza jego znaczenie jako dobra kultury o randze międzynarodowej.

The architectural value of the building derives above all from the clarity of its composition, the harmony of its proportions and the subtle relationship between interior, arcade and garden. An aesthetic based on simplicity and functionality is combined here with a humanistic approach to shaping space. The historical values of the property are confirmed by its authenticity as the place of life, work and reflection of Ignacy Domeyko—scholar, geologist and rector of the University of Chile.

The house at 572 Cueto Street is not only a material testimony to the life and work of the scholar, but also a model implementation of the idea of the “humanist’s house,” in which the spaces of work, contemplation and everyday life form a harmonious whole. Its architectural, historical and symbolic values led to its inscription in 2016 on the list of National Monuments of Chile, confirming its importance as a cultural asset of international rank.

Ryc. 8. Widoczna na poddaszu cegła adobe; Fundacja Pro Architectura, 2025

Fig. 8. Adobe brick visible in the attic; Pro Architectura Foundation, 2025

podatność na działanie wody. Z tego względu wymaga on trwałej ochrony w postaci zabezpieczenia powłokami wykończeniowymi oraz dachem.

Strop nad parterem opiera się na murach podłużnych i składa się z drewnianych belek z podsufitką wykonaną z heblowanych desek, malowanych na biało lub szaro. Przeprowadzone analizy konstrukcyjne potwierdzają jego nośność w obecnych warunkach użytkowania, jednak adaptacja budynku do funkcji muzealnych może prowadzić do przekroczenia dopuszczalnych ugięć. Zaleca się zatem wzmocnienie stropu. Miejscowo stwierdzono również ślady biokorozji i ubytki w deskowaniu, będące skutkiem dawnych nieszczelności dachu i niewystarczającej wentylacji przestrzeni międzystropowej.

Więźba dachowa ma zróżnicowany układ. Skrzydło wschodnie jest przykryte dachem dwuspadowym o konstrukcji krokwiowo-jętkowej, wykonanej z drewna liściastego o nieregularnych przekrojach, typowych dla XIX w. Skrzydło południowe ma dach jednospadowy o konstrukcji krokwiowej ze stolcem ukośnym. Po trzęsieniach ziemi konstrukcję wzmocniono przykładkami oraz pełnym deskowaniem. W południowo-zachodnim narożu zastosowano tymczasowe pokrycie z blachy falistej, ułożone na deskowaniu z warstwą hydroizolacyjną z papy na lepiku. Zadaszenie krużganków i podcieni stanowi przedłużenie połaci dachowych. System odwodnienia oparto na rynnach i rurach spustowych

rażliwej ochronie w postaci wykończeniowych powłok i dachu.

Strop nad parterem opiera się na murach podłużnych i składa się z drewnianych belek z podsufitką wykonaną z heblowanych desek, malowanych na biało lub szaro. Strukturalne analizy potwierdziły jego nośność w obecnych warunkach użytkowania, ale adaptacja budynku na cele muzealne może spowodować przekroczenie dopuszczalnych odkształceń. Dlatego zaleca się wzmocnienie stropu. W niektórych miejscach stwierdzono ślady korozji biologicznej i straty w desce, spowodowane dawnymi wyciekami z dachu i niewystarczającą wentylacją przestrzeni między stropami.

Struktura dachu ma zróżnicowany układ. Skrzydło wschodnie jest pokryte dachem dwuspadowym z konstrukcją krokwiowo-jętkową, wykonaną z drewna twardych gatunków o nieregularnych przekrojach, typowych dla XIX wieku. Skrzydło południowe ma dach jednospadowy z konstrukcją krokwiową z ukośnym stółcem. Po trzęsieniach ziemi konstrukcję wzmocniono dodatkowymi elementami i pełnym deskowaniem. W południowo-zachodnim narożniku zastosowano tymczasowe pokrycie z blachy falistej, położone na desce z warstwą izolacji hydroizolacyjnej z papą na kleju. Zadaszenie krużganków i podcieni stanowi przedłużenie połaci dachowych. System odprowadzenia wody oparto na rynnach i rurach spustowych, które odprowadzają wodę do ogrodu i, z jednej strony, wewnątrz murów. W miejscach wycieków występuje uszkodzenie i degradacja tynku oraz drewna dachu.

Ze względu na to, że badania sondowe nie mogły być przeprowadzone, założono, że budynek jest oparty bezpośrednio na kamieńcanych fundamentach, zgodnie z tak zwanym modelem kolonialnym.

Stan struktury budynku oceniono jako ogólnie satysfakcjonujący. Pęknięcia ukośne i kształtu wachlarza, skupione w strefach nadprożnych, są typowe dla budynków masywnych z adobe pod działaniem sejsmicznym, a ich parametry mieszczą się w normach [Chileński standard NCh3332 2013]. Istnieją jednak lokalne problemy związane z wilgocią, plastycyzacją zapraw, delaminacją tynków i degradacją elementów drewnianych, wynikające z wycieków z pokrycia dachu i ograniczonej wentylacji.

Jako część adaptacji, wzmocnienie stropu jest zalecane. Dach w południowo-zachodniej części powinien być zrekonstruowany, z wymianą nakładników i naprawą rynien i rur spustowych. W części krużganków i arkad zaleca się wymienić uszkodzone nakładniki, zastosować środki grzybobójcze na pozostałościach i zjednoczyć formy słupów. Mur i tynkowane części wymagają konsolidacji pęknięć przez szycie, injekcje i profilowanie z użyciem siatki wzmacniającej. Aby ustabilizować mikroklimat, wentylację grawitacyjną, wentylację poddaszową, ochronę budynku przed zwierzętami, metody suszenia i monitorowanie deformacji po sezonach deszczowych są zalecane.

Autentyczność struktury adobe, oryginalne więźby dachowe i krużganki pełniące rolę mikroklimatycznych regulatorów nadają budynkowi wyjątkową wartość. Układ dachu z dwoma częściami odzwierciedla etapy

odprowadzających wodę do ogrodu, a od strony ulicy – w ścianach. W miejscach nieszczelności występują zawilgocenia oraz degradacja tynków i więźby dachowej.

Z uwagi na brak możliwości wykonania odkrywek fundamentowych przyjęto, że budynek jest posadowiony bezpośrednio na kamiennych ławach fundamentowych, zgodnie z tzw. modelem kolonialnym.

Stan zachowania konstrukcji oceniono jako ogólnie zadowalający. Rysy skośne i wachlarzowe, skoncentrowane w strefach nadproży, mają charakter typowy dla obiektów murowanych z adobe w warunkach oddziaływań sejsmicznych, a ich parametry mieszczą się w granicach normatywnych [Chilijska norma NCh3332 2013]. Występują jednak lokalne problemy związane z zawilgoceniem, uplastycznieniem zapraw, rozwarstwieniami tynków oraz degradacją elementów drewnianych, wynikające z nieszczelności połączeń i ograniczonej wentylacji.

W ramach adaptacji zaleca się wzmocnienie stropu. Dach w części południowo-zachodniej należy zrekonstruować, wymieniając obróbki i naprawiając kosze oraz rury spustowe. W obrębie krużganków i podcieni wskazana jest wymiana zdegradowanych elementów deskowania, odgrzybienie pozostałych oraz ujednolicenie form słupów. Partie murowane i tynkowane wymagają scalenia rys metodą zszywania, iniekcji oraz reprofilacji z użyciem siatki wzmacniającej. W celu stabilizacji mikroklimatu zaleca się wykonanie wentylacji grawitacyjnej, wentylację poddasza, zabezpieczenie obiektu przed dostępem zwierząt, zastosowanie metod osuszania oraz monitoring odkształceń po sezonach deszczowych.

Autentyzm konstrukcji z adobe, oryginalne więźby dachowe oraz krużganki pełniące funkcję regulatorów mikroklimatu nadają obiektowi wyjątkową wartość. Dwudzielny układ dachu odzwierciedla etapy rozwoju domu. Zachowanie historycznej substancji przy jednoczesnym wprowadzeniu dyskretnych wzmocnień umożliwi adaptację budynku do współczesnych funkcji muzealnych, nie naruszając jego autentyczności.

O ogrodzie

Ogród Domu Ignacego Domeyki przy ul. Cueto 572 w Santiago de Chile stanowi integralną część jego dziedzictwa. Nie jest on jedynie zielonym otoczeniem zabytkowego budynku, lecz jego naturalnym przedłużeniem – przestrzenią, w której przenikają się historia, przyroda i codzienność. Dla Domeyki, uczonego, humanisty i reformatora, był miejscem pracy, kontemplacji i odosobnienia. W korespondencji z Adamem Mickiewiczem odnaleźć można echo tego świata – domu-klasztoru, odgrodzonego od zgiełku, a zarazem otwartego na przyrodę i ludzi [Dimmel 1888]. Ta idea równowagi między izolacją a wspólnotą, między prywatnością a otwartością, do dziś znajduje wyraz w strukturze ogrodu, w której zamknięte patio łączy się z otwartą przestrzenią ogrodu użytkowego, a każda roślina nabiera znaczenia symbolicznego i biograficznego.

the house's development. Preserving the historic fabric while introducing discreet strengthening will make it possible to adapt the building to contemporary museum functions without compromising its authenticity.

On the garden

The garden of the Ignacy Domeyko House at 572 Cueto Street in Santiago de Chile is an integral part of its heritage. It is not merely a green setting for the historic building, but its natural extension—a space in which history, nature and everyday life interpenetrate. For Domeyko, a scholar, humanist and reformer, it was a place of work, contemplation and seclusion. In his correspondence with Adam Mickiewicz one can find an echo of this world—a house-monastery, separated from the bustle yet open to nature and people [Dimmel 1888]. This idea of balance between isolation and community, between privacy and openness, is still expressed in the structure of the garden, where the enclosed patio is linked with the open space of the kitchen garden, and each plant acquires symbolic and biographical meaning.

The contemporary Domeyko garden is a mosaic of botanical cultures. Among more than forty inventoried species, only a few belong to Chilean flora. Most are newcomers from Mediterranean, Far Eastern, African and European regions, creating a kind of “map of the world” of the scholar-geologist for whom nature was a universal language [Kowalski 2025]. The oldest trees—orange trees, an olive and a fig—are more than one hundred years old and probably remember Domeyko himself. Their twisted branches mark the original compositional axis of the garden, around which later layers of planting developed. In their shade grow, among others, bay laurel, Japanese pittosporum, glossy privet and South American cacti. The understory consists of species such as calla, aspidistra and crinum, forming a cool, semi-dark fringe along the cloisters. The compositional dominant of the entire ensemble is the blue jacaranda, a tree with intensely violet flowers that illuminate the garden in the spring months and today constitute the most recognizable symbol of the place.

Despite many transformations, the garden has retained the legibility of the original layout. Its heart remains the courtyard-patio, an intermediate space between the interior of the house and the outside world. Two axes extend from the patio: the main one, leading towards Cueto Street, and a perimeter axis that surrounds the garden like a quiet walking cloister. This arrangement belongs to the tradition of colonial gardens—balanced, introverted and at the same time open to light, fragrance and the rhythm of nature. Contemporary research has shown that the garden vegetation also performs a climatic function. Tree crowns protect the adobe walls from overheating, while dense shrubs near the elevations stabilize the interior microclimate. Greenery thus becomes “living architecture,” organi-

Współczesny ogród Domeyki jest mozaiką kultur botanicznych – spośród ponad czterdziestu zinzwentaryzowanych gatunków jedynie nieliczne należą do flory chilijskiej. Większość to przybysze z rejonów śródziemnomorskich, dalekowschodnich, afrykańskich i europejskich, tworzący swoistą „mapę świata” uczonego-geologa, dla którego natura stanowiła uniwersalny język [Kowalski 2025]. Najstarsze drzewa – pomarańcze, oliwka i figowiec – liczą ponad sto lat i prawdopodobnie pamiętają jeszcze samego Domeykę. Ich skrócone konary wyznaczają pierwotną oś kompozycyjną ogrodu, wokół której rozwijały się późniejsze warstwy nasadzeń. W ich cieniu rosną m.in. wawrzyn szlachetny, pospornica japońska, ligustr lśniący oraz południowoamerykańskie kaktusy. Warstwę podszytu tworzą gatunki takie jak kalla, aspidistra i krynia, budujące chłodny, półmroczny podcień wzdłuż krużganków. Dominantą kompozycyjną całego założenia jest jakaranda mimozolistna – drzewo o intensywnie fioletowych kwiatach rozświetlających ogród w miesiącach wiosennych, które współcześnie stanowi najbardziej rozpoznawalny symbol tego miejsca.

Pomimo licznych przekształceń ogród zachował czytelność pierwotnego założenia. Jego sercem pozostaje dziedziniec-patio, stanowiący przestrzeń pośrednią między wnętrzem domu a światem zewnętrznym. Z patio rozchodzą się dwie osie: główna, prowadząca w stronę ul. Cueto, oraz obwodowa, która otacza ogród niczym cichy krużganek spacerowy. Układ ten wpisuje się w tradycję ogrodów kolonialnych – zrównoważonych, introwertycznych, a jednocześnie otwartych na światło, zapach i rytm natury. Współczesne badania wykazały, że roślinność ogrodu pełni również funkcję klimatyczną. Korony drzew chronią mury z adobe przed przegrzewaniem, a gęste krzewy przy elewacjach stabilizują mikroklimat wewnątrz. Zieleń staje się tu zatem „żywą architekturą”, organicznie powiązaną z budynkiem i stanowiącą element pasywnego systemu regulacji termicznej.

Celem rewaloryzacji ogrodu jest przywrócenie jego harmonii kompozycyjnej przy jednoczesnym zachowaniu autentyzmu historycznego i botanicznego. Zachowana zostanie główna oś widokowa, powiązana z wejściem do domu i tarasem pod oliwką europejską, stanowiącym centrum ogrodu. Układ komunikacji zostanie poprowadzony wzdłuż granic działki, w duchu historycznej idei *ambulatio* – spaceru kontemplacyjnego. Wszystkie rośliny o wartości historycznej, w tym pomarańcze, oliwka, jakaranda, wawrzyn, róża Banksa i kaktusy, zostaną zachowane lub czasowo przesadzone i ponownie wprowadzone po zakończeniu prac. Uzupełnienie kompozycji będą stanowić gatunki śródziemnomorskie i południowoamerykańskie odporne na suszę, a nowy system automatycznego nawadniania zapewni równowagę wodną w okresie letnim.

Odnowiony ogród, zachowując światło, zapach kwiatów pomarańczy i cieniste przestrzenie krużganków, stanie się żywym świadectwem fundamentalnej idei, że architektura i natura tworzą wspólną przestrzeń pamięci, trwania i kultury.

cally linked to the building and forming part of a passive thermal regulation system.

The aim of the garden's revalorization is to restore its compositional harmony while preserving historical and botanical authenticity. The main visual axis will be maintained, connected with the entrance to the house and the terrace under the European olive tree, which forms the center of the garden. Circulation will be delineated along the plot boundaries, in the spirit of the historic idea of *ambulation*—a contemplative walk. All plants of historical value, including orange trees, the olive, jacaranda, bay laurel, Banks' rose and cacti, will be preserved or temporarily transplanted and reintroduced after the completion of works. The composition will be supplemented by Mediterranean and South American species resistant to drought, while a new automatic irrigation system will ensure water balance in the summer period.

While preserving the light, the scent of orange blossoms and the shaded spaces of the cloisters, the renewed garden will become a living testimony to the fundamental idea that architecture and nature create a shared space of memory, continuity and culture.

On the collection

The collection located in the Ignacy Domeyko House is one of the most valuable groups of memorabilia after the Polish scholar preserved in situ. It is a material testimony to his life and scholarly activity, and at the same time a record of the memory of three successive generations of the family, which continued the tradition of collecting, protecting and transmitting this heritage. The collection consists of 527 inventory items, corresponding in structure and scale to a medium-sized house museum of historical and scientific profile [Kokoć, Subocz 2025]. The climate of Santiago—dry, with significant daily and seasonal temperature amplitudes—poses a substantial challenge to the protection of movable heritage, especially because the rooms are not heated and humidity fluctuations make microclimatic stabilization difficult. Nevertheless, no traces of active biological destruction were found, which indicates the relative adaptation of the objects to local environmental conditions.

The historic objects are distributed across eight rooms, of which the study and library have the greatest historical value, forming the fullest record of the scholar's workspace. Despite changes introduced after Ignacy Domeyko's death, they have retained their authentic character and original function: the study as a place of research work and the library as the center of the intellectual life of the house. Although part of the book collection and scientific instruments was transferred to Chilean institutions, the objects preserved on site remain in their original spatial context. Other furnishings, introduced secondarily, come from the nineteenth century and constitute a deliberate supplement consistent with the style of the period.

O kolekcji

Kolekcja znajdująca się w Domu Ignacego Domeyki stanowi jeden z najcenniejszych zachowanych *in situ* zespołów pamiątek po polskim uczonym. Jest ona materialnym świadectwem jego życia i działalności naukowej, a zarazem zapisem pamięci trzech kolejnych pokoleń rodziny, które kontynuowały tradycję gromadzenia, ochrony i przekazywania tego dziedzictwa. Kolekcja liczy 527 pozycji inwentarzowych, co odpowiada strukturze i skali średniej wielkości muzeum domowego o profilu historyczno-naukowym [Kokoć, Subocz 2025]. Klimat Santiago – suchy, o znacznych dobowych i sezonowych amplitudach temperatur – stanowi istotne wyzwanie dla ochrony zabytków ruchomych, zwłaszcza że pomieszczenia nie są ogrzewane, a wahania wilgotności utrudniają stabilizację mikroklimatu. Mimo to nie stwierdza się śladów aktywnej destrukcji biologicznej, co wskazuje na względną adaptację obiektów do lokalnych warunków środowiskowych.

Zabytki rozmieszczone są w ośmiu pomieszczeniach, z których największą wartość historyczną mają gabinet i biblioteka, stanowiące najpełniejszy zapis przestrzeni pracy uczonego. Pomimo zmian wprowadzanych po śmierci Ignacego Domeyki zachowały one autentyczny charakter oraz pierwotną funkcję: gabinet jako miejsce pracy badawczej, a biblioteka jako centrum życia intelektualnego domu. Choć część księgozbioru i instrumentów naukowych trafiła do chilijskich instytucji, obiekty zachowane na miejscu nadal pozostają w swoim pierwotnym kontekście przestrzennym. Pozostałe elementy wyposażenia, wprowadzone wtórnie, pochodzą z XIX w. i stanowią świadome uzupełnienie zgodne ze stylem epoki.

Zgodnie z inwentaryzacją, opracowaną według uproszczonego systemu ICCROM RE-ORG, kolekcja obejmuje m.in. księgozbiór liczący ok. 1090 tytułów, wśród których znajdują się publikacje z zakresu mineralogii, filozofii, teologii, filologii i historii. Zbiór ten zajmuje ok. 40 m bieżących półek. Ponadto na terenie biblioteki zidentyfikowano 62 meble i elementy wyposażenia wnętrz, 34 obrazy olejne, 28 grafik, 112 druków i dyplomów, 100 obiektów rzemiosła artystycznego, 118 map, 33 grafiki geologiczne oraz liczne dokumenty rodzinne, minerały i przyrządy naukowe. Całość, będąca swego rodzaju połączeniem biblioteki z gabinetem osobliwości, integruje w sobie autentyczną spuściznę Domeyki, dziedzictwo rodzinne oraz historyczne uzupełnienia epokowe świadomie włączone w tę przestrzeń przez potomków.

Stan zachowania zbiorów wskazuje na konieczność przeprowadzenia kompleksowych działań konserwatorskich o zróżnicowanym zakresie ingerencji. Spośród zinwentaryzowanych obiektów 137 kwalifikuje się jedynie zabiegów zabezpieczających, takich jak czyszczenie, odkurzanie i stabilizacja powierzchni. Do konserwacji częściowej zakwalifikowano 185 pozycji, natomiast 206 wymaga pełnej konserwacji, obejmującej specjalistyczne prace przy papierze, tkaninach,

Ryc. 9. Kolekcja minerałów; Fundacja Pro Architectura, 2025

Fig. 9. Mineral collection; Pro Architectura Foundation, 2025

According to the inventory, prepared using a simplified ICCROM RE-ORG system, the collection includes, among other things, a book collection of approximately 1,090 titles, including publications in mineralogy, philosophy, theology, philology and history. This collection occupies about 40 lm of shelving. In addition, within the library 62 pieces of furniture and interior fittings, 34 oil paintings, 28 prints, 112 printed documents and diplomas, 100 objects of artistic craftsmanship, 118 maps, 33 geological prints, and numerous family documents, minerals and scientific instruments were identified. The whole, a kind of combination of library and cabinet of curiosities, integrates Domeyko's authentic legacy, family heritage and historical period supplements consciously incorporated into this space by his descendants.

The condition of the collections indicates the need for comprehensive conservation measures with varying degrees of intervention. Of the catalogued objects, 137 qualify only for protective treatments such as cleaning, dust removal and surface stabilization. A total of 185 items were classified for partial conservation, while 206 require full conservation, including specialist work on paper, tex-

malarstwie i elementach metalowych. Najbardziej wrażliwe są zbiory papierowe, w których obserwuje się zakwaszenie i korozję atramentową. W przypadku materiałów organicznych stwierdzono wysychanie skór oprawnych i deformacje drewna spowodowane zmianami temperatury i wilgotności.

Program konserwatorski zakłada digitalizację zbiorów jako podstawowe narzędzie utrwalenia i udostępnienia danych, a także weryfikację i ujednolicenie istniejących inwentarzy w celu opracowania spójnego, trójjęzycznego katalogu kolekcji. Równolegle należy wprowadzić stałą opiekę konserwatorską, wyznaczając kuratora zbiorów i prowadząc bieżące działania prewencyjne. Kolejnym etapem powinno być określenie statusu prawnego kolekcji poprzez jej wpis do właściwego rejestru zabytków lub objęcie wspólnym programem ochrony o charakterze międzynarodowym.

Kolekcja znajdująca się w Domu Ignacego Domeyki stanowi wyjątkowe świadectwo życia uczonego, który stworzył trwały pomost między kulturą I Rzeczypospolitej a światem Ameryki Południowej. Jej zachowanie ma znaczenie nie tylko konserwatorskie, lecz także historyczne, symboliczne i tożsamościowe. Pomimo częściowego rozproszenia zbiorów i wymagających warunków klimatycznych zespół zachował w wysokim stopniu integralność historyczną.

Integralna przestrzeń dziedzictwa: urbanistyki, architektury, ogrodu i kolekcji

Dom Ignacego Domeyki to integralna przestrzeń dziedzictwa, w której urbanistyka, architektura, ogród i kolekcja tworzą spójną, współzależną strukturę znaczeń. To swoisty „organizm dziedzictwa”, którego narracja stanowi kontynuację etosu I Rzeczypospolitej, przeniesionego przez Domeykę do XIX-wiecznego Santiago.

Historyczna dzielnica Yungay stanowi urbanistyczną matrycę dla domu polskiego uczonego. Jej regularna siatka ulic, przestrzenie zieleni i niska zabudowa wyznaczają kontekst funkcjonowania obiektu, a wyjątkowa relacja pomiędzy domem, podcieniem i ogrodem organizuje pamięć miejsca. Parterowa architektura wzniesiona w technologii adobe, krużganki oraz zróżnicowane połączenia dachu stabilizują mikroklimat i tworzą z patio pasywny system wentylacji. Rozpoznane zagrożenia (sejsmika, wilgoć, lokalne zużycie więźby i stropów) nie naruszają integralności założenia, wymagają jednak punktowych, odwracalnych działań wzmacniających oraz usprawnienia systemu odwodnienia.

Ogród współtworzy architekturę domu jako „żywy regulator” światła, temperatury i wilgotności, a zarazem stanowi botaniczny zapis biografii i międzynarodowych kontaktów Ignacego Domeyki. Kolekcja licząca 527 obiektów pozwala „mówić domowi głosem Domeyki”, łącząc jego biografię z historią nauki i górnictwa w Chile.

W świetle przeprowadzonych badań zasadne jest podjęcie zintegrowanego programu konserwatorskiego, który utrwali relacje pomiędzy domem, podcie-

niem, malowaniem i elementami metalowymi. Zbiory te są najbardziej podatne na zakwaszenie i korozję atramentową. W przypadku materiałów organicznych, suszenie oprawnień i deformacja drewna spowodowana zmianami temperatury i wilgotności były obserwowane.

Program konserwacji zakłada digitalizację zbiorów jako podstawowe narzędzie utrwalenia i udostępnienia danych, a także weryfikację i ujednolicenie istniejących inwentarzy w celu opracowania spójnego, trójjęzycznego katalogu kolekcji. Równolegle należy wprowadzić stałą opiekę konserwatorską, wyznaczając kuratora zbiorów i prowadząc bieżące działania prewencyjne. Kolejnym etapem powinno być określenie statusu prawnego kolekcji poprzez jej wpis do właściwego rejestru zabytków lub objęcie wspólnym programem ochrony o charakterze międzynarodowym.

Kolekcja znajdująca się w Domu Ignacego Domeyki stanowi wyjątkowe świadectwo życia uczonego, który stworzył trwały pomost między kulturą I Rzeczypospolitej a światem Ameryki Południowej. Jej zachowanie ma znaczenie nie tylko konserwatorskie, lecz także historyczne, symboliczne i tożsamościowe. Pomimo częściowego rozproszenia zbiorów i wymagających warunków klimatycznych zespół zachował w wysokim stopniu integralność historyczną.

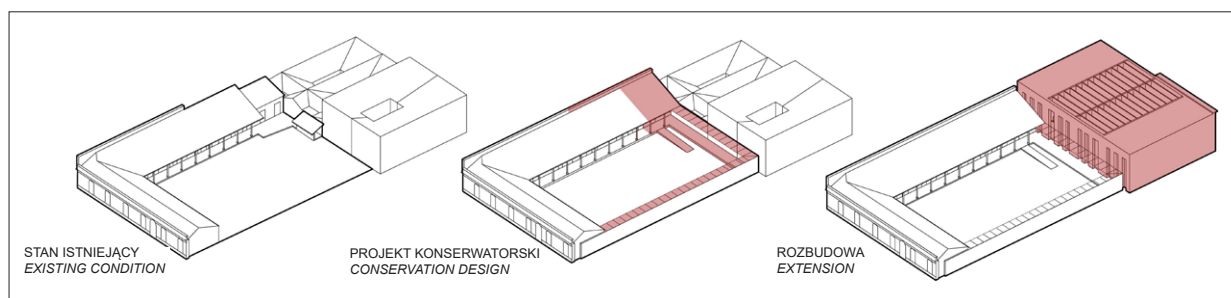
An integral heritage space: urban planning, architecture, garden and collection

The Ignacy Domeyko House is an integral heritage space in which urban planning, architecture, garden and collection form a coherent and interdependent structure of meanings. It is a specific “heritage organism” whose narrative continues the ethos of the First Polish Republic, transferred by Domeyko to nineteenth-century Santiago.

The historic Yungay district forms the urban matrix for the house of the Polish scholar. Its regular street grid, green spaces and low-rise development define the context in which the property functions, while the exceptional relationship between house, arcade and garden organizes the memory of the place. The single-story architecture built in adobe, the cloisters and the varied roof planes stabilize the microclimate and, together with the patio, create a passive ventilation system. The identified threats—seismic action, moisture, local wear of the roof truss and ceilings—do not undermine the integrity of the ensemble, but they require targeted, reversible strengthening measures and improvement of the drainage system.

The garden co-creates the architecture of the house as a “living regulator” of light, temperature and humidity, and at the same time constitutes a botanical record of Ignacy Domeyko’s biography and international contacts. The collection of 527 objects allows the “house to speak in Domeyko’s voice,” linking his biography with the history of science and mining in Chile.

In the light of the research presented, it is justified to establish an integrated conservation program that

Ryc. 10. Propozycja docelowa utworzenia muzeum wraz z centrum konferencyjnym, oprac. K. Butelski, S. Butelski; Fundacja Pro Architectura, 2025

Fig. 10. Proposed target arrangement for the creation of a museum with a conference center, prepared by K. Butelski and S. Butelski; Pro Architectura Foundation, 2025

niem i ogrodem w skali całego kwartału, ograniczyć presję urbanistyczną i zachować historyczny układ przestrzeni. W odniesieniu do substancji zabytkowej rekomenduje się zastosowanie minimum inwazyjnych metod konserwacji konstrukcji adobe i więźb, zgodnie z zasadą odwracalności interwencji. Ogród powinien zostać zrewaloryzowany jako system klimatyczny i symboliczny, przy zachowaniu drzew historycznych. Jednocześnie konieczne jest zapewnienie kompleksowej opieki nad kolekcją.

Równolegle należy przebudować zdegradowane zaplecze gospodarcze w części południowo-zachodniej, adaptując je na potrzeby magazynu zbiorów, pracowni konserwacji oraz pracowni muzealnej z wydzielonymi strefami przechowywania, opracowywania i digitalizacji. Całość powinna zostać osadzona w jednoznacznym modelu funkcjonalnym oraz w stabilnych ramach prawnych i instytucjonalnych.

Tak rozumiany Dom Ignacego Domeyki może się stać transnarodowym palimpsestem, w którym zakorzeniony w dziedzictwie I Rzeczypospolitej transfer idei edukacyjnych, naukowych i technicznych pozostaje w twórczym dialogu z andyjską nowoczesnością.

will preserve the relationships between the house, arcade and garden at the scale of the entire urban block, limit urban pressure and protect the historic spatial layout. With regard to the historic fabric, it is recommended to use minimally invasive methods for the conservation of the adobe structure and roof trusses, in accordance with the principle of reversibility of intervention. The garden should be revalorized as a climatic and symbolic system while preserving historic trees. At the same time, comprehensive care for the collection must be ensured.

In parallel, the degraded service facilities in the southwestern part should be rebuilt and adapted as a collection storage facility, conservation studio and museum workshop, with separate zones for storage, processing and digitization. The whole should be embedded in a clear functional model and in stable legal and institutional frameworks.

Understood in this way, the Ignacy Domeyko House may become a transnational palimpsest in which the transfer of educational, scientific and technical ideas rooted in the heritage of the First Polish Republic remains in creative dialogue with Andean modernity.

Przypisy

¹ Współautorzy w ramach grantu nr 106951/25/FPK/POLONIKA: Joanna Kokoć, dyplomowana konserwator, specjalność papier i skóra, Uniwersytet Artystyczny w Poznaniu; Przemysław Kowalski, orcid.org/0000-0001-5809-3850, dr inż., Politechnika Krakowska, Wydział Architektury, Katedra A8; Gabriela Manzi Zamudio, orcid.org/0000-0001-6153-2922, Prof. (Arquitecta y Profesora Titular) en la Facultad de Arquitectura y Urbanismo de la Universidad de Chile (FAU-UCH), Chile; Bogusław Podhalański, orcid.org/0000-0002-3524-0210, dr hab. inż. arch., Uniwersytet Rolniczy w Krakowie, Wydział Inżynierii Środowiska i Geodezji, Katedra Gospodarki Przestrzennej i Architektury Krajobrazu; Dariusz Subocz, dr, dyplomowany konserwator, specjalność papier i skóra oraz malarstwo i rzeźba polichromowana, Uniwersytet Artystyczny w Poznaniu.

² Obecnie nr 572.

Footnotes

¹ Co-authors within grant no. 106951/25/FPK/POLONIKA: Joanna Kokoć, certified conservator, specialization in paper and leather, University of the Arts in Poznań; Przemysław Kowalski, orcid.org/0000-0001-5809-3850, Ph.D. Eng., Cracow University of Technology, Faculty of Architecture, Chair A8; Gabriela Manzi Zamudio, orcid.org/0000-0001-6153-2922, Prof. (Arquitecta y Profesora Titular) at the Faculty of Architecture and Urbanism of the University of Chile (FAU-UCH), Chile; Bogusław Podhalański, orcid.org/0000-0002-3524-0210, D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., University of Agriculture in Krakow, Faculty of Environmental Engineering and Land Surveying, Department of Spatial Management and Landscape Architecture; Dariusz Subocz, Ph.D., certified conservator, specialization in paper and leather as well as painting and polychrome sculpture, University of the Arts in Poznań.

² Currently no. 572.

- ³ Pierwotna nazwa Santiago de Chile.
- ⁴ Dzisiejsza Santa Lucía.
- ⁵ *Alarife* (z arab. *al-‘arīf* – „mistrz”, „znawca”) to określenie budowniczego, majstra murarskiego lub architekta, funkcjonujące w Hiszpanii i Ameryce Łacińskiej od średniowiecza do XIX w.
- ⁶ *Solar* – działka miejska, parcela budowlana wyznaczona w ramach układu *damero*, najczęściej stanowiąca od ¼ do ½ kwartału miejskiego (*manzana*).
- ⁷ „Prawa Indii” to skrócona nazwa *Recopilación de las Leyes de los Reynos de las Indias* – zbioru praw z 1681 r. wydanych przez króla Hiszpanii Karola II, regulującego administrację, gospodarkę, religię i urbanistykę wszystkich terytoriów hiszpańskich w Ameryce i na Filipinach. Zbiór obejmował przepisy z XVI i XVII w., wcześniej rozproszone w dekrétach królewskich (*cédulas reales*). Jednym z jego najważniejszych elementów była część poświęcona zakładaniu miast – *Ordenanzas de descubrimiento, nueva población y pacificación de las Indias* (1573), wydana przez króla Filipa II.
- ⁸ Słowo *hijuela* pochodzi od hiszpańskiego *hijo* („dziecko”). W języku prawnym i geodezyjnym oznacza „parcelę wtórną” – działkę wydzieloną z większej własności w wyniku podziału, dziedziczenia lub sprzedaży.
- ⁹ Powszechnie używano też nazwy Roto Chileno.
- ¹⁰ Duży, reprezentacyjny dom miejski należący do bogatej rodziny.
- ¹¹ Zespół małych domów szeregowych wznoszonych wokół wspólnego dziedzińca, przeznaczony dla klasy średniej pod koniec XIX i na początku XX w.
- ¹² Budynek wielorodzinny o niskim standardzie, z wydzielonymi pokojami wynajmowanymi przez robotników i imigrantów.
- ¹³ W 2014 r. elewację domu przemalowano z koloru jasnopopielatego na bordowy [Cubillos 2014].
- ³ The original name of Santiago de Chile.
- ⁴ Today Santa Lucía.
- ⁵ *Alarife* (from Arabic *al-‘arīf*, “master,” “expert”) denotes a builder, master mason or architect, a term used in Spain and Latin America from the Middle Ages to the nineteenth century.
- ⁶ *Solar* – an urban plot, a building parcel designated within the *damero* grid, most often constituting one-quarter to one-eighth of an urban block (*manzana*).
- ⁷ The “Laws of the Indies” is the abbreviated name of the *Recopilación de las Leyes de los Reynos de las Indias*, a collection of laws of 1681 issued by King Charles II of Spain, regulating administration, economy, religion and urban planning in all Spanish territories in America and the Philippines. The collection included sixteenth- and seventeenth-century regulations previously dispersed in royal decrees (*cédulas reales*). One of its most important parts concerned the founding of towns: *Ordenanzas de descubrimiento, nueva población y pacificación de las Indias* (1573), issued by King Philip II.
- ⁸ The word *hijuela* derives from the Spanish *hijo* (“child”). In legal and surveying language it means a “secondary parcel:” a plot separated from a larger property as a result of division, inheritance or sale.
- ⁹ The name Roto Chileno was also commonly used.
- ¹⁰ A large, formal urban house belonging to a wealthy family.
- ¹¹ A group of small terraced houses built around a shared courtyard, intended for the middle class in the late nineteenth and early twentieth centuries.
- ¹² Low-standard multi-family housing buildings, divided into rooms rented by workers and immigrants.
- ¹³ In 2014 the house façade was repainted from light ash-grey to burgundy [Cubillos 2014].

Bibliografia

Archiwalia / Archive materials

- Domeyko-Perez Pablo, *Dom Domeyko – moje wspomnienia*, Santiago, maj–czerwiec 2025.
- Fuentes Juan, *Studium katastralne (1989–1990)*, Santiago 1990.
- SECPLAN 2010–2021, Materiały kartograficzne, Mapy katastralne kwartału 270, działek 25–12, Municipality de Santiago.

Teksty źródłowe / Source texts

- Araneda Bravo Fidel, *Crónicas del barrio Yungay*, Santiago 1972.
- Dimmel Maryan, *Ignacy Domeyko. Zarys biograficzno-naukowy*, Biblioteka Warszawska, 1888, z. 558.

Opracowania / Secondary sources

- Butelski Kazimierz, Butelski Stanisław, *Inwentaryzacja architektoniczna Domu Domeyko w Santiago de Chile*, Kraków 2025.
- Czernik Stanisław, *Opinia konstrukcyjna stanu technicznego Casa de Ignacio Domeyko*, Kraków 2025.

- Domeyko Bulnes Ignacio, *Założyciel rodziny*, „Anales de la Universidad de Chile” 2002, nr 11 (7).
- Kokoć Joanna, Subocz Dariusz, *Opinia konserwatorska obiektów zabytkowych Domu Ignacego Domeyki w Santiago de Chile*, Kraków 2025.
- Kowalski Przemysław, *Inwentaryzacja ogrodu w Domu Domeyko*, Kraków 2025.
- Ryn Zdzisław J., *Ignacy Domeyko. Kalendarium życia*, Kraków 2006.
- Reyes Saldías José P., *Manifiesto urbano retroactivo. El proyecto urbano en la ciudad de Santiago durante el siglo XIX. 1843–1875*, Santiago 2018 (Thesis).
- Yáñez Sáenz M., Cardemil Simón G., Águila Víctor F.O., *Levantamiento de la condición estructural de Casa Ignacio Domeyko*, Informe N° 1.925.126, UChile, 2023.

Akty prawne / Legal acts

- Chilijska norma NCh3332, Estructuras – Intervención de construcciones patrimoniales de tierra cruda – Requisitos del proyecto estructural, Santiago 2013.

Ministerio de Educación, Declara Monumento Nacional a la Casa de Ignacio Domeyko, Diario Oficial de la República de Chile, núm. 41.581, 2016.
Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Umowa nr 106951/25/FPK/POLONIKA, Warszawa 2025.

Publikacje prasowe / Press publications

Cubillos Jimena Silva, *El Tesoro de los Domeyko*. *El Mercurio*, „Vivienda y Decoración” 2014, 18 października.

Proyectos / Projects

Urbanis / Dirección de Obras Municipales Departamento, „Instructivo de Intervención Zona Típica Barrio Yungay–Brasil”, Santiago 2010.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

STGO Observatorio, *Datos Sociográficos Barrios de Santiago*, <https://www.observatoriosantiago.cl> (Konrad Adenauer Stiftung), (dostęp: 11.10.2025).

Streszczenie

Artykuł prezentuje wyniki badań konserwatorskich i inwentaryzacyjnych Domu Ignacego Domeyki w Santiago de Chile przy ul. Cueto 572, przeprowadzonych w ramach programu „Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą” [Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego 2025]. Opracowanie obejmuje analizę urbanistyczną, architektoniczną i konserwatorską obiektu wraz z historycznym ogrodem oraz kolekcją 527 zabytków zachowanych *in situ*. Autorzy ukazują obiekt jako przestrzeń pamięci łączącą tradycję I Rzeczypospolitej z kulturą chilijską. W artykule przedstawiono rekomendacje konserwatorskie dotyczące ochrony układu urbanistycznego, architektury, ogrodu i zbiorów, podkreślając znaczenie całości jako modelowego przykładu ochrony polskiego dziedzictwa kulturowego poza granicami kraju.

Abstract

This article presents the results of conservation and inventory research on the Ignacio Domeyko House in Santiago de Chile at 572 Cueto Street, conducted under the “Protection of Cultural Heritage Abroad” program [Ministry of Culture and National Heritage, 2025]. The study comprises an urban and architectural analysis, including the garden as an integral component of the property, and documents a collection of 527 objects preserved *in situ*. The house is interpreted as a locus of memory linking the tradition of the First Polish Republic with a Chilean cultural context. The paper proposes conservation guidelines for the urban setting, architecture, garden and collections, highlighting the ensemble as a model for the preservation of Polish heritage abroad.

Mariusz Tuszyński*

orcid.org/0000-0001-5347-5200

Krzysztof Żywucki**

orcid.org/0009-0009-9108-5030

Granice rewaloryzacji zespołu kamienic przy ulicy Ratuszowej 12 w Myśliborzu. Studium przypadku dobrych i błędnych decyzji konserwatorskich i projektowych

Limits of the Revitalization of the Tenement Complex at 12 Ratuszowa Street in Myślibórz: A Case Study of Sound and Flawed Conservation and Design Decisions

Słowa kluczowe: badania architektoniczne, kamienice przyrynkowe, rewaloryzacja zabytków, wartościowanie substancji zabytkowej, granica parcelacyjna, autentyzm zabytku, Myślibórz

Keywords: architectural research, market-square tenement houses, historic building revitalization, assessment of historic fabric, plot boundary demarcation, monument authenticity, Myślibórz

Wstęp

Przekształcanie obiektów zabytkowych wymaga pogodzenia celów użytkowych, technicznych i ekonomicznych z ochroną autentycznej substancji oraz koniecznością zachowania czytelności historycznych nawarstwień. W wypadku obiektów wielofazowych, zwłaszcza w obrębie chronionych układów urbanistycznych, decyzje konserwatorskie i projektowe powinny opierać się na jasno określonej sekwencji postępowania: od inwentaryzacji i rozpoznania, poprzez badania historyczne, architektoniczne i konserwatorskie, wartościowanie substancji zabytkowej oraz sformułowanie zaleceń konserwatorskich, po opracowanie projektu i dopiero wtedy jego realizację [Skarżyńska-Wawrykiewicz, Wawrykiewicz 2011, s. 7–8; Lewicki 2000, s. 252–266].

Introduction

The transformation of historic buildings requires reconciling functional, technical, and economic objectives with the preservation of authentic fabric and the imperative to maintain the legibility of historical stratification. In the case of multi-phase historic structures, particularly those situated within protected urban layouts, conservation and design decisions should be grounded in a clearly defined procedural sequence: beginning with a survey and preliminary assessment, followed by historical, architectural, and conservation investigations; the evaluation of the historic fabric and the formulation of conservation guidelines; and only thereafter the development of the design proposal and its subsequent execution [Skarżyńska-Wawrykiewicz, Wawrykiewicz 2011, pp. 7–8; Lewicki 2000, pp. 252–266].

* dr inż. arch., Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie, Wydział Architektury, Katedra Projektowania Architektonicznego

** mgr inż. arch., Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie, Wydział Architektury, Katedra Projektowania Architektonicznego

* *Ph.D. Eng. Arch., West Pomeranian University of Technology in Szczecin, Faculty of Architecture, Department of Architectural Design*

** *M.Sc. Eng. Arch., West Pomeranian University of Technology in Szczecin, Faculty of Architecture, Department of Architectural Design*

Cytowanie / Citation: Tuszyński M., Żywucki K. Limits of the Revitalization of the Tenement Complex at 12 Ratuszowa Street in Myślibórz: A Case Study of Sound and Flawed Conservation and Design Decisions. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2026, 86:150–170

Otrzymano / Received: 22.09.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 3.05.2026

doi: 10.48234/WK86RATUSZOWA

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Przedmiotem opracowania jest zespół kamienic przy ul. Ratuszowej 12 w Myśliborzu, położony w historycznej zabudowie przyrynkowej średniowiecznego miasta lokacyjnego. Analiza materiałów historycznych, ikonograficznych i inwentaryzacyjnych oraz rozpoznanie poczynione podczas prowadzonych robót wskazują, że obiekt należy interpretować nie jako jednolitą kamienicę, lecz jako zespół dwóch pierwotnie odrębnych budynków, wtórnie scalonych funkcjonalnie i kompozycyjnie. Ustalenie to, wraz z identyfikacją faz przekształceń, ma podstawowe znaczenie dla właściwej oceny wartości urbanistycznych, architektonicznych i konserwatorskich badanego zespołu [Lewicki 2000, s. 252–266; Bojęś-Białasik 2015, s. 25–33; Rzepczyński 2024, s. 149–172].

Celem artykułu jest krytyczna analiza zależności pomiędzy zakresem i jakością rozpoznania a trafnością podejmowanych decyzji konserwatorskich i projektowych. Zespół przy ul. Ratuszowej 12 potraktowano jako studium dobrych i błędnych praktyk dotyczących przekształcania historycznej zabudowy mieszczańskiej, ze szczególnym uwzględnieniem przebiegu granicy parceli, układu sieni i komunikacji wewnętrznej, kształtowania elewacji oraz skali i zakresu prowadzonych rozbiórek [Rzepczyński 2024, s. 149–172].

Stan badań i założenia metodologiczne

W literaturze przedmiotu podkreśla się, że wszelkie działania podejmowane wobec zabytku powinny poprzedzać badania historyczne, architektoniczne i konserwatorskie, które umożliwiają określenie chronologii przekształceń oraz wartości zachowanej substancji zabytkowej [Skarżyńska-Wawrykiewicz, Wawrykiewicz 2011, s. 7–8; Lewicki 2000, s. 252–253]. W artykule zestawiono materiały historyczne, ikonograficzne i kartograficzne, dokumentację inwentaryzacyjną i projektową, wyniki badań konserwatorskich oraz obserwacje poczynione podczas robót odsłonięciowych. Pozwala to ocenić nie tylko historię obiektu, lecz także wpływ momentu przeprowadzenia rozpoznania na decyzje projektowe.

Obiekt w strukturze historycznego miasta

Zabudowa przy ul. Ratuszowej 12 znajduje się w obrębie lokacyjnego układu Myśliborza, w kwartale przyrynkowym ukształtowanym historycznie na wąskich parcelach z frontami skierowanymi ku rynkowi. Budynek frontowy współtworzy zachodnią pierzeję dawnego placu rynkowego, zachowując skalę, gabaryty i sposób sytuowania właściwe dla staromiejskiej zabudowy mieszczańskiej.

Znaczenie obiektu wykracza poza wartość pojedynczego budynku. Jego bryła, rytm elewacji, forma dachu oraz relacje z sąsiednią zabudową wpływają na odbiór całego fragmentu miasta. Ocena konserwatorska powinna zatem obejmować zarówno substancję

The subject of this study is the tenement complex at 12 Ratuszowa Street in Myślibórz, situated within the historic market-square frontage of the medieval chartered town. The analysis of historical, iconographic, and survey documentation, together with the findings made during the course of the construction works, indicates that the property should not be interpreted as a single, homogeneous tenement house. Rather, it should be understood as a complex of two originally separate buildings, later integrated both functionally and compositionally. This finding, together with the identification of the successive phases of transformation, is of fundamental importance for the proper assessment of the urban, architectural, and conservation values of the complex under study [Lewicki 2000, pp. 252–266; Bojęś-Białasik 2015, pp. 25–33; Rzepczyński 2024, pp. 149–172].

The aim of this article is to present a critical analysis of the relationship between the scope and quality of the preliminary investigation and the validity of conservation and design decisions. The complex at 12 Ratuszowa Street in Myślibórz has been treated as a case study of both sound and flawed practices in the transformation of historic bourgeois urban fabric, with particular emphasis on the course of the plot boundary, the layout of the entrance hall and internal circulation, the composition of the facades, and the scope and scale of the demolition works [Rzepczyński 2024, pp. 149–172].

State of research and methodological framework

The literature emphasizes that any interventions in a historic monument should be preceded by historical, architectural, and conservation investigation to determine the chronology of its transformations and the assessment of the value of its preserved historic fabric [Skarżyńska-Wawrykiewicz, Wawrykiewicz 2011, pp. 7–8; Lewicki 2000, pp. 252–253]. This article brings together historical, iconographic, and cartographic materials, survey and design documentation, the results of conservation studies, and observations made during probing. This makes it possible to assess not only the history of the building itself, but also the impact of the timing of the investigative process on the design decisions undertaken.

The building within the structure of the historic town

The development at 12 Ratuszowa Street in Myślibórz is situated within the chartered urban layout of the town, in a market-square block historically formed by narrow plots with frontages facing the market. The front building forms part of the western frontage of the former market square, preserving the scale, massing, and siting characteristic of the old-town bourgeois urban fabric.

The significance of the building extends beyond the value of an individual structure. Its massing, facade rhythm, roof form, and relationship with the adjacent buildings shape the perception of this entire town fragment. The conservation assessment should therefore

Ryc. 1. Kamienica przy ul. Ratuszowej 12 w Myśluborzu: a) położenie Myśluborza na mapie Polski, b) lokalizacja (zaznaczona kolorem czerwonym) na obszarze Starego Miasta, c) widok od wschodu, d) widok od północy; stan w 2017 r.; oprac. M. Tuszyński, K. Żywucki; wszystkie fotografie, mapy i rysunki pochodzą ze zbiorów M. Tuszyńskiego

Fig. 1. The tenement house at 12 Ratuszowa Street in Myślubórz: a) the location of Myślubórz on the map of Poland; b) its location (marked in red) within the Old Town area; c) eastern view; d) northern view; condition as of 2017; by M. Tuszyński and K. Żywucki; all photos, maps, and drawings are from the collection of M. Tuszyński

zabytkową, jak i rolę obiektu w zachowaniu ciągłości pierzei oraz czytelności dawnego podziału parcelacyjnego [Międzynarodowa Karta 1987].

Zespół dwóch kamienic. Geneza, scalenie i problemy interpretacyjne

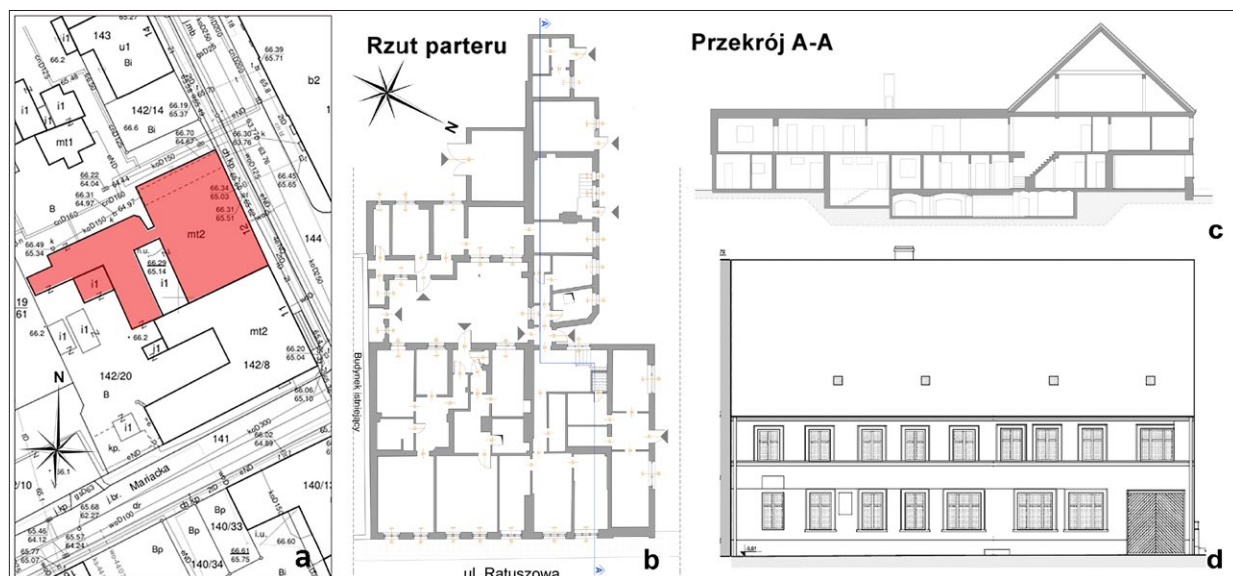
Analizowany obiekt należy rozpatrywać jako zespół dwóch pierwotnie odrębnych kamienic, wtórnie scalonych pod względem funkcjonalnym, kompozycyjnym i konstrukcyjnym. Rozpoznanie tej genezy ma zasadnicze znaczenie dla interpretacji konserwatorskiej.

Przedmiotem wartościowania są nie tylko elewacje, detal architektoniczny i stan zachowania substancji zabytkowej, lecz także dawne granice parcel, relikty niezależnych układów komunikacyjnych, ściany graniczne, układ sieni i przejazdów oraz relacja budynku frontowego z dawnym zapleczem podwórzowym.

encompass not only the historic fabric itself, but also the building's role in preserving the continuity of the frontage and the legibility of the former plot subdivision [Międzynarodowa Karta 1987].

Complex of two tenement houses: Origins, integration, and interpretative challenges

The building under analysis should be regarded as a complex of two originally separate tenement houses, subsequently integrated in functional, compositional, and structural terms. Recognizing this genesis is fundamental for its conservation interpretation. The subject of the assessment encompasses not only the facades, architectural detail, and the state of preservation of the historic fabric, but also the former plot boundaries, relics of independent circulation systems, boundary walls, the layout of entrance halls and passageways, as well as the relationship between the front building and the former

Ryc. 2. Stan istniejący budynku z 2017 r.: a) lokalizacja obiektu na planie sytuacyjnym (oznaczenie kolorem czerwonym), b) rzut parteru, c) przekrój budynku, d) elewacja frontowa; oprac. M. Tuszyński, K. Żywucki

Fig. 2. Existing condition of the building in 2017: a) the location of the property on the site plan (marked in red); b) ground-floor plan; c) building section; d) front facade; by M. Tuszyński and K. Żywucki

Ryc. 3. Stan zachowania elewacji budynku w 2017 r.: a) fragment elewacji od strony ul. Ratuszowej, b) fragment elewacji od strony dziedzińca, c) fragment elewacji oficyny tylnej od strony dziedzińca, d) wejście główne do kamienicy przy oficynie bocznej

Fig. 3. Condition of the building's facades in 2017: a) fragment of the facade facing Ratuszowa Street; b) fragment of the courtyard facade; c) fragment of the rear wing facade facing the courtyard; d) main entrance to the tenement house adjacent to the side wing

Elewacja frontowa od strony ul. Ratuszowej stanowi najważniejszy element kształtujący odbiór zespołu w przestrzeni publicznej. Jej pozornie jednolita kompozycja łączy ślady dwóch dawnych fasad z późniejszym opracowaniem scalającym.

Północna ściana szczytowa zachowała znaczenie dawnej granicy parcelacyjnej, a relikty sieni i przejazdów należą do najważniejszych świadectw pierwotnej niezależności obu kamienic.

Stan rozpoznania obiektu przed realizacją

Przygotowanie rewaloryzacji opierało się na inwentaryzacji architektoniczno-budowlanej, ocenie stanu technicznego, analizie historycznej oraz badaniach konserwatorskich i laboratoryjnych. Pozwoliły one rozpoznać wiele cech obiektu, jednak nie wszystkie etapy badań przeprowadzono z jednakową szczegółowością przed podjęciem zasadniczych decyzji projektowych.

Dla dalszej oceny kluczowy okazał się moment ujawnienia dwoistej genezy obiektu, istotny dla określenia zakresu dopuszczalnych ingerencji.

Inwentaryzacja architektoniczno-budowlana i ocena stanu technicznego

Korpus frontowy został wzniesiony na rzucie prostokąta o wymiarach 13,90 × 20,20 m. Od zachodu przy-

rear courtyard development. The front facade facing Ratuszowa Street constitutes the most significant element that shapes the perception of the complex within the public space. Its seemingly uniform composition combines traces of two former facades with a later unifying architectural treatment. The northern gable wall has retained its significance as the former plot boundary, while the surviving remnants of entrance halls and passageways constitute some of the most important evidence of the original independence of the two tenement houses.

State of the building's investigation prior to execution

The preparation of the revitalization process was based on architectural and construction surveys, a technical condition assessment, historical analysis, and conservation and laboratory studies. These made it possible to identify many of the building's characteristics; however, not all stages of the investigation were carried out with the same precision before the key design decisions were taken. For the subsequent assessment, the moment at which the dual genesis of the building was identified proved crucial, as it was fundamental in determining the permissible scope of intervention.

Architectural and building survey and technical condition assessment

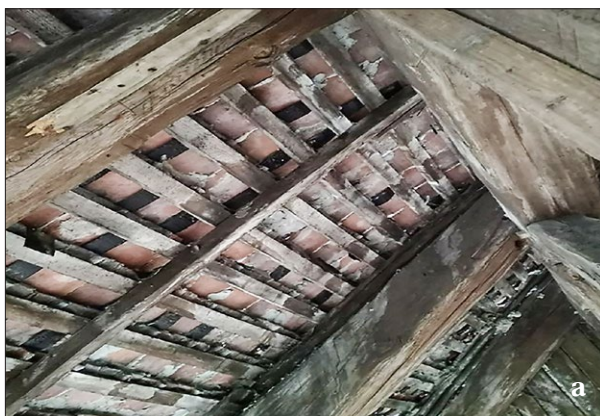
The front block was erected on a rectangular plan measuring 13.90 × 20.20 m. On its western side, two ancillary wings—a rear wing and a side wing—were attached, which, together with the front building, formed a small courtyard.

The building originally served a residential function, with commercial premises located on the ground floor. In its final period of use, it functioned as a multi-family residential building. Its technical condition was assessed as very poor: in 2017, the degree of deterioration was estimated at over 75%, which, from an economic perspective, qualified it for demolition [Kraszewska 2017]. The case for its revitalization, however, rested on the significance of the front block in preserving the historic character of the market-square frontage.

The building's poor condition was the consequence of long-term neglect, dampness affecting the walls, the absence of effective insulation, roof leakage, the deterioration of timber elements, and damage to the masonry. The defects identified justified the need for extensive repair works.

Conservation and laboratory investigations

Laboratory analyses were carried out on samples of plaster, paint layers, and selected mortar compounds [Sowa-Holewińska 2019]. The degree of salinity was determined at eight measuring points, while mass moisture content was assessed at twelve. Samples of

Ryc. 4. Stan zachowania elementów budowlanych obiektu w 2017 r.: a) więźba dachowa z widocznymi śladami zawilgocenia elementów konstrukcyjnych oraz uzupełnieniami pokrycia dachowego wykonanymi z arkuszy papy, b) pomieszczenie wewnątrz kamienicy z oznakami zawilgocenia ścian oraz uszkodzeniem sufitu, c) sień główna z zachowaną drewnianą klatką schodową

Fig. 4. Condition of the building's structural elements in 2017: a) roof truss with visible signs of moisture damage to the structural members and patch repairs to the roof covering carried out with roofing felt sheets; b) an interior room within the tenement house showing signs of dampness in the walls and damage to the ceiling; c) the main entrance hall with the preserved timber staircase

paint layers were examined stratigraphically and microscopically, whereas two mortar samples were subjected to petrographic analysis. The locations of the sampling points were marked on the ground-floor plan (Fig. 6d).

The obtained salinity results were compared with the classification set out in the WTA 4-5-99/D guidelines (Table 1). The salinity levels of the samples are presented in Table 2, while the results of the plaster moisture-content analysis are given in Table 3.

Type of salt		Salt content (%)		
		Low	Medium	High
Chlorides	Cl ⁻	< 0.2	0.2–0.5	> 0.5
Sulfates	SO ₄ ²⁻	< 0.5	0.5–1.5	> 1.5
Nitrates	NO ₃ ⁻	< 0.1	0.1–0.3	> 0.3

Table 1. Classification of salt contamination based on the WTA 4-5-99/D guideline (*Beurteilung von Mauerwerk – Mauerwerkdiagnostik*)

Type of salt	Sample number and salinity level					
	1	2	3	4	5	6
Chlorides (Cl ⁻)	low	low	low	medium	medium	–
Sulfates (SO ₄ ²⁻)	low	–	low	low	low	medium
Nitrates (NO ₃ ⁻)	–	–	–	–	–	–

Table 2. Salt contamination levels at the control points; source: Sowa-Holewińska 2019

The overall level of salt contamination in the plasters was assessed as low, and locally moderate; no nitrates (NO₃⁻) were detected. Samples taken from the rear facade of the main block and from the entrance hall showed a moderate degree of chloride and sulphate contamination, although without exceeding the values classified as high. The secondary use of dense cement mortars was identified as a significant cause of the salt contamination. Accordingly, the conservation works primarily recommended the removal of earlier cement-based repairs, without the need for desalination treatment of the building.

For the repair of the facades, mortars based on hydraulic lime with the addition of Rhenish trass were recommended, with a compressive strength of approximately 5–6 N/mm² (class M5), adjusted to the properties of the original bricks and compliant with conservation guidelines [Domasłowski et al. 1998, pp. 182–184]. The use of ready-made products was also permitted, provided that their application in historic buildings had been properly documented.

The investigations confirmed a significant degree of moisture in the external plasters (mass moisture content of 3.4–6.8%). With regard to the masonry walls, it was assumed that, locally, their condition could correspond to that of heavily moisture-laden walls, and in some areas even to wet walls [Hoła, Matkowski 2009, p. 79].

legały do niego dwie oficyny – tylna i boczna – które wraz z budynkiem frontowym tworzyły niewielki dziedziniec.

Obiekt pierwotnie pełnił funkcję mieszkalną z lokalami usługowymi w parterze, a w ostatnim okresie użytkowania był budynkiem wielorodzinnym. Jego stan techniczny oceniano jako bardzo zły – w 2017 r. stopień zużycia oszacowano na ponad 75%, co z ekonomicznego punktu widzenia kwalifikowało go do rozbioru [Kraszewska 2017]. Za rewaloryzacją przemawiało jednak znaczenie korpusu frontowego dla zachowania historycznego charakteru pierzei rynku.

Zły stan budynku był konsekwencją wieloletnich zaniedbań, zawilgocenia ścian, braku skutecznych izolacji, nieszczelności dachu, degradacji elementów drewnianych oraz uszkodzeń murów. Stwierdzone nieprawidłowości uzasadniały konieczność przeprowadzenia szeroko zakrojonych prac naprawczych.

Badania konserwatorskie i laboratoryjne

Analizom laboratoryjnym poddano próbki tynków, warstw malarskich i wybranych zapraw budowlanych [Sowa-Holewińska 2019]. Stopień zasolenia określono w ośmiu punktach pomiarowych, a wilgotność masową w dwunastu. Próbki warstw malarskich przebadano stratygraficznie i mikroskopowo, zaś dwie próbki zapraw poddano analizie petrograficznej. Lokalizację punktów poboru zaznaczono na rzucie przyziemia (ryc. 6d).

Uzyskane wyniki zasolenia zestawiono z klasyfikacją zawartą w wytycznych WTA 4-5-99/D (tab. 1), poziomy zasolenia próbek przedstawiono w tabeli 2, a wyniki badań zawilgocenia tynków w tabeli 3.

Rodzaj soli		Zawartość soli (%)		
		Niska	Średnia	Wysoka
Chlorki	Cl ⁻	< 0,2	0,2–0,5	> 0,5
Siarczany	SO ₄ ²⁻	< 0,5	0,5–1,5	> 1,5
Azotany	NO ₃ ⁻	< 0,1	0,1–0,3	> 0,3

Tab. 1. Klasyfikacja obciążenia solami na podstawie instrukcji WTA 4-5-99/D (Beurteilung von Mauerwerk – Mauerwerkdiagnostik)

Rodzaj soli	Numer pobranej próbki i poziom jej zasolenia					
	1	2	3	4	5	6
Chlorki (Cl ⁻)	niski	niski	niski	średni	średni	–
Siarczany (SO ₄ ²⁻)	niski	–	niski	niski	niski	średni
Azotany (NO ₃ ⁻)	–	–	–	–	–	–

Tab. 2. Poziomy zasolenia w punktach kontrolnych; źródło: Sowa-Holewińska 2019

Ogólny poziom zasolenia tynków oceniono jako niski, miejscami średni; nie stwierdzono obecności azotanów (NO₃⁻). Próbki pobrane z elewacji tylnej

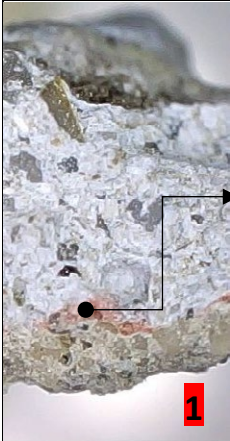
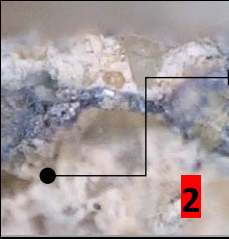
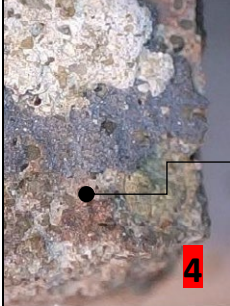
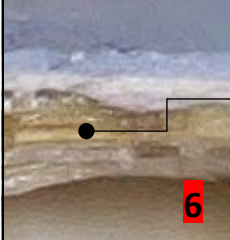
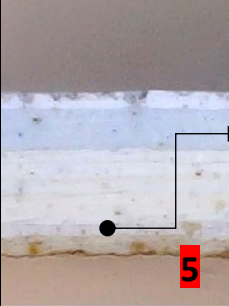
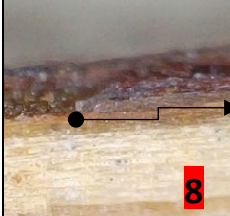
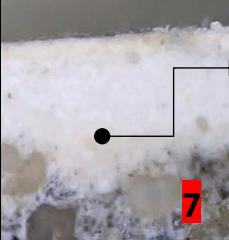
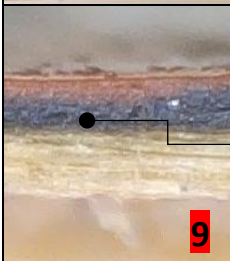
The condition of the plaster finishes did not allow for their conservation, and they were therefore designated for removal. The principal cause of the moisture ingress was identified as capillary rise resulting from the absence of horizontal damp-proof insulation. The technical report recommended the installation of such insulation by means of crystalline injection, following the prior drying of the foundation walls [Włodarczyk 2021, p. 8].

The investigation of paint stratigraphy was carried out in order to determine the historic color schemes of the facades and selected interior elements. Samples were taken from the external plaster layers, door joinery, the staircase, and the details of the main entrance hall.

The results of the stratigraphic investigations (Fig. 5) made it possible to develop the color scheme for the facades (Fig. 6a–c) as well as for the main entrance hall and staircase. The selection of colors was based on the identified historic palette. In the case of the cornices and the plinth, the reference point was the crowning cornice of the front facade, regarded as an original element; its grey-blue coloring was identified during the course of the works, following the removal of secondary paint layers.

Results of the architectural investigations and reconstruction of the phases of transformation

The architectural investigations carried out during the works took the form of an examination of the exposed building structure, supplemented by an analysis of historical, iconographic, and survey documentation. Their purpose was to establish the chronology of the complex's transformations, to identify original and secondary elements, and to indicate those parts of the building that are of fundamental importance for interpreting its urban, architectural, and conservation values. In accordance with the design documentation [Tuszyński 2019] and the conservation program [Palacz 2019], the construction works began with the demolition of the ancillary wings, which were not intended for adaptation to residential use, and in the main block with the removal of floors, partition walls, and plaster layers. Following the completion of the demolition works, an inspection of the exposed building structure was carried out in accordance with the recommendations of the authorial supervision formulated at the stage of the building design. The inspection revealed that the structure of the tenement house was not homogeneous, as had originally been assumed. The secondary compositional unification of the front facade and the survival of only a single staircase had proved misleading. However, the analysis of the exposed architectural junctions, wall alignments, structural differences, later brick infill, and the remnants of former openings indicated, with a high degree of probability, that the development had originally been erected as two functionally independent buildings. This finding became the basis for a renewed interpretation of the plot layout, entrance halls, boundary wall, and the later facade transformations.

Nr próbki / przekrój nawarstwień	Stratygrafia – opis	Nr próbki / przekrój nawarstwień	Stratygrafia – opis
	Tynk główny - elewacja frontowa 1. Warstwa malarska popielata (szaroniebieska?) 2. Szarość z warstwą kurzu 3. Zatarcie tynkiem białym o nierównej powierzchni 4. Ślady koloru różowego? 5. Tynk o zabarwieniu szarego ugru Kolor przyjęty: szary ugień NCS S 1505-Y80R		Tynk główny - elewacja tylna 1. Pobiata 2. Warstwa ciemnoszara 3. Tynk Kolor przyjęty: szary ugień NCS S 1505-Y80R
	Opaska okienna – elewacja frontowa 1. Pobiata 2. Warstwa szaroniebieska (popielata) 3. Przetarta warstwa różu 4. Pobiata 5. Tynk Kolor przyjęty: odcień różu NCS S 1515-Y80R		Stolarka okienna - elewacja frontowa Na drewnie widoczne dwie warstwy bieli, pod bielą ślady warstwy jasnoszarej Kolor przyjęty: odcień szary NCS S 2005-B50G
	Drzwi – elewacja szczytowa 1. Warstwa szaroniebieska 2. Biel 3. Warstwa beżowa 4. Drewno Kolor przyjęty: jasny beż NCS S 1510-Y		Stolarka okienna – elewacja tylna 1. Biel 2. Warstwa szaroniebieska 3. Zbitek warstw białych (4–5) 4. Warstwa szarobiata (podkład?) 5. Drewno Kolor przyjęty: odcień szary NCS S 2005-B50G
	Stopnie schodów wewnętrznych 1. Warstwa ciemnobrązowa 2. Warstwa żółtobrązowa 3. Jasny brąz 4. Drewno Kolor przyjęty: ciemnobrązowy NCS S 2060-Y70R		Tynk wewnętrzny – sień/klatka schodowa Szare zatarcie z pobiałą o wygładzonej różowawej powierzchni, ze śladami koloru błękitnego (marmoryzacja?) Kolor przyjęty: odcień różu NCS S 0550-Y70R
	Poręcz balustrady schodowej 1. Resztki ciemnego brązu 2. Cienka warstwa beżu 3. Warstwa brązowa 4. Warstwa ciemnoszara (czerni?) 5. Drewno Kolor przyjęty: odcień czerni NCS S 7502-G		Tralki balustrady schodowej 1. Warstwa brązowa 2. Błękit 3. Cienka warstwa bieli (odcień kości stoniowej) 4. Cienka warstwa jasnobrązowa 5. Jasny błękit 6. Jasny beż (biel z odcieniem różowego ugru) 7. Jasny szary brąz 8. Jasnoszary z odcieniem niebieskawym 9. Jasny ugień 10. Beż Kolor przyjęty: beż NCS S 2005-Y20R

Ryc. 5. Badania stratygraficzne powłok malarskich; źródło: Sowa-Holewińska 2019

Fig. 5. Stratigraphic investigation of paint layers; source: Sowa-Holewińska 2019

Ryc. 6. Projekt kolorystyki elewacji: a) elewacja frontowa od strony ul. Ratuszowej, b) elewacja północna, c) elewacja tylna, d) lokalizacja miejsc pobrania próbek do analizy na rzucie przyziemia; oprac. M. Tuszyński, K. Żywucki

Fig. 6. Facade color scheme design: a) front facade from the side of Ratuszowa Street, b) northern facade, c) rear facade, d) probing sites for collecting samples for analysis on the ground floor plan; by M. Tuszyński and K. Żywucki

korpusu głównego oraz z sieni wykazały średni stopień zasolenia chlorkami i siarczanami, jednak bez przekroczenia wartości klasyfikowanych jako wysokie. Za istotną przyczynę zasolenia uznano wtórne zastosowanie silnych zapraw cementowych. Dlatego w trakcie prac konserwatorskich zalecono przede wszystkim usunięcie wcześniejszych napraw cementowych, bez konieczności odsalania budynku.

Do napraw elewacji wskazano zaprawy na bazie wapna hydraulicznego z dodatkiem trassu reńskiego, o wytrzymałości ok. 5–6 N/mm² (klasa M5), dostosowanej do parametrów cegieł oryginalnych oraz zgodnej z zaleceniami konserwatorskimi [Domasłowski et al. 1998, s. 182–184]. Dopuszczono również stosowanie produktów gotowych, pod warunkiem udokumentowanego ich wykorzystania w obiektach zabytkowych.

Badania potwierdziły znaczne zawilgocenie tynków zewnętrznych (wilgotność masowa 3,4–6,8%). W odniesieniu do murów przyjęto, że lokalnie mogły one osiągać

A more in-depth historical analysis indicates that the present development originally arose as two separate tenement houses forming part of the western frontage of the market square. The precise dating of both buildings, however, remains difficult to establish unequivocally. The earliest surviving plan of Myślubórz, dating from 1723, depicts rectangular plots within the block along Marktstraße (present-day Ratuszowa Street), with narrower frontages facing the market square (Fig. 7a), while a plan from the early nineteenth century confirms this pattern of plot development (Fig. 7b). These locations correspond to the present-day siting of the property at 12 Ratuszowa Street.

It is possible that the buildings were erected or substantially transformed in connection with the reconstruction of the town following the fire of 1785, financially supported by Frederick II the Great [Stephan 2022, p. 408]. The preserved structural and constructional elements, including the remnants of timber-frame walls

Numer pobranej próbki	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Wilgotność masowa Um [%]	5,4	4,6	6,8	5,8	3,7	3,5	5,2	6,6	5,1	5,7	3,4	4,1

Tab. 3. Poziom zawilgocenia w punktach kontrolnych; źródło: Sowa-Holewińska 2019

Sample number	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Mass moisture content Um [%]	5.4	4.6	6.8	5.8	3.7	3.5	5.2	6.6	5.1	5.7	3.4	4.1

Table 3. Moisture content levels at the control points; source: Sowa-Holewińska 2019

Ryc. 7. Lokalizacja kamienic na terenie Starego Miasta w Myślibórz (oznaczone kolorem czerwonym): a) fragment planu katastralnego radcy królewskiego S.C. Rudigera z 1723 r., b) fragment planu katastralnego z początku XIX w., c) fotografia z ok. 1905 r. przedstawiająca fragment ul. Ratuszowej z kamienicami na posesjach nr 11, 12, 13 i 14; oprac. M. Tuszyński, K. Żywucki

Fig. 7. Location of the tenement houses within the Old Town of Myślibórz (marked in red): a) fragment of the cadastral plan by Royal Councillor S.C. Rudiger from 1723; b) fragment of the cadastral plan from the early nineteenth century; c) photograph from ca. 1905 showing a section of Ratuszowa Street with the tenement houses at properties no. 11, 12, 13, and 14; by M. Tuszyński and K. Żywucki

stan odpowiadający ścianom silnie zawilgoconym, a miejscami nawet mokrym [Hoła, Matkowski 2009, s. 79].

Stan wypraw nie pozwalał na ich renowację, dlatego zakwalifikowano je do skucia. Główną przyczyną zawilgocenia było podciąganie kapilarne, wynikające z braku izolacji poziomej. W opinii technicznej wskazano konieczność wykonania izolacji metodą iniekcji ciekłokrystalicznej po uprzednim osuszeniu ścian fundamentowych [Włodarczyk 2021, s. 8].

Badania nawarstwień malarskich służyły określeniu historycznych rozwiązań kolorystycznych elewacji oraz wybranych elementów wnętrza. Próbkę pobrano z tynków zewnętrznych, stolarki drzwiowej, schodów oraz detali sieni głównej.

Wyniki badań stratygraficznych (ryc. 5) umożliwiły opracowanie kolorystyki elewacji (ryc. 6a–c) oraz sieni głównej ze schodami. Dobór barw oparto na rozpoznanej paletce historycznej. W przypadku gzymsów i cokołu podstawę stanowił gzyms koronujący elewację frontową, uznany za element oryginalny; jego szaroniebieską barwę zidentyfikowano w trakcie realizacji prac, po usunięciu wtórnych nawarstwień.

Wyniki badań architektonicznych i rekonstrukcja faz przekształceń

Badania architektoniczne przeprowadzone w trakcie robót miały charakter rozpoznania odsłoniętej struktury budowlanej, uzupełnionego analizą materiałów historycznych, ikonograficznych i inwentaryzacyjnych. Ich celem było określenie chronologii przekształceń zespołu, identyfikacja elementów pierwotnych i wtórnych, a także wskazanie tych części obiektu, które mają zasadnicze znaczenie dla odczytania jego wartości urbanistycznych, architektonicznych i konserwatorskich. Zgodnie z opracowaniem projektowym [Tuszyński 2019] i programem prac konserwatorskich [Pałac 2019] roboty budowlane rozpoczęto od rozbiórki oficyn, których nie przewidziano do adaptacji na funkcje mieszkalne, a w korpusie głównym od usunięcia podłóg, ścianek działowych i tynków. Po wykonaniu prac rozbiórkowych, zgodnie z zaleceniami nadzoru autorskiego sformułowany-

infilled with brick, support a dating to the late eighteenth or early nineteenth century [Skaziński 2007]. This is because the construction of the first fully masonry-built houses in the Old Town of Myślibórz did not begin until the end of the first half of the nineteenth century [Wrzesiński 1998, pp. 182–185].

Throughout the nineteenth century, and probably also until the mid-twentieth century, the tenement houses functioned as separate buildings, as confirmed both by the cadastral plan (Fig. 7b) and by a photograph from ca. 1905 (Fig. 7c). There are no surviving sources concerning the construction date of the masonry ancillary wings. However, the use of cast-iron and steel elements in the arcade on the courtyard side may indicate that at least some of these solutions were introduced no earlier than the late nineteenth century [Werner, Zimmermann 2019, p. 1024]. Until the Second World War, the tenement houses served a residential function, with commercial premises located on the ground floor. The ancillary wings were used for utility purposes and as accommodation for employees (so-called servants' quarters). The buildings did not sustain damage during the wartime operations and, after 1945, continued to be used as residential properties. On the map of the historical and urban study prepared for the development plan of 1958 [Studium 1958], the buildings were still marked as two separate tenement houses with different property numbers (No. 12 and 13). By contrast, in the heritage record card drawn up in August 1969, the building by then associated solely with property No. 12 was described as a hotel with a café on the ground floor [„Karta ewidencyjna zabytku” 1969]. Probably prior to the change in the buildings' function, at some point after 1958 that is difficult to establish precisely, the two tenement houses underwent functional and compositional integration. At that time, one of the internal staircases was removed and the internal room layout was reconfigured. On the front facade, in axes 1 and 2, a new door opening and window opening were introduced to serve the café premises, and the arrangement of the ground-floor

mi na etapie projektu budowlanego, przeprowadzono oględziny odsłoniętej struktury obiektu. Ujawniły one, że konstrukcja kamienicy nie była jednorodna, jak pierwotnie zakładano. Mylące okazało się wtórne scalenie kompozycyjne elewacji frontowej oraz zachowanie jedynie jednej klatki schodowej. Analiza odsłoniętych węzłów architektonicznych, przebiegu ścian, różnic konstrukcyjnych, przemurowań oraz reliktów dawnych otworów wskazała jednak z dużym prawdopodobieństwem, że zabudowę wzniesiono jako dwa funkcjonalnie niezależne obiekty. Rozpoznanie to stało się podstawą do ponownej interpretacji układu parcelacyjnego, sieni, ściany granicznej oraz późniejszych przekształceń elewacyjnych.

Pogłębiona analiza historyczna wskazuje, że obecna zabudowa powstała jako dwie odrębne kamienice w zachodniej pierzei rynku. Dokładne datowanie obu realizacji pozostaje jednak trudne do jednoznacznego ustalenia. Najstarszy zachowany plan Myśliborza z 1723 r. przedstawia w kwartale przy ul. Marktstraße (ob. Ratuszowa) prostokątne działki o węższych frontach zwróconych ku rynkowi (ryc. 7a), a plan z początku XIX w. potwierdza taki sposób zabudowy parceli (ryc. 7b). Lokalizacje te są zgodne ze współczesnym usytuowaniem obiektu przy ul. Ratuszowej 12.

Możliwe, że obiekty wzniesiono lub zasadniczo przekształcono w związku z odbudową miasta po pożarze z 1785 r., wspieraną finansowo przez Fryderyka II Wielkiego [Stephan 2022, s. 408]. Za datowaniem na koniec XVIII lub początek XIX w. przemawiają zachowane elementy konstrukcyjno-budowlane, m.in. pozostałości ścian w konstrukcji szkieletowej wypeł-

window openings between axes 6-8 was altered from three to two (Fig. 2d). The simple window and door pediments on the ground floor were removed, together with a fragment of the rustication in the first-floor zone. The sill course beneath the first-floor windows was simplified and extended, while the entire facade received a new plaster finish. The gable wall was insulated with cement-bonded wood-wool boards and subsequently plastered. The date of the building's subsequent change of use this time for multi-family residential purposes remains undocumented. It is certain, however, that as part of this transformation the carriage passage was adapted for residential use, and two windows together with a single door opening were inserted at ground-floor level in the gable wall. Owing to the poor technical condition, the entire building complex was taken out of use before 2017 [Kraszewska 2017].

Despite numerous transformations, the building mass along the market-square frontage did not lose its fundamental urban role. The most significant change was the compositional unification of the front facade, which weakened the legibility of the original division into two separate tenement houses.

The results of the architectural investigation primarily involved the identification of the former boundary between the two tenement houses and the recognition of differences in the structural layout and wall alignments. They also revealed remnants of former openings, as well as traces of later brick infill associated with the subsequent functional integration of the building. The most significant interpretative prem-

Przesłanka badawcza	Interpretacja	Faza
Przebieg ściany granicznej	Potwierdzenie historycznego podziału na dwie kamienice	I
Relikty sieni i przejazdu	Pierwotna niezależność układów komunikacyjnych	I
Elementy żeliwne i stalowe w oficynach	Powstanie lub przebudowa tej części zabudowy nie wcześniej niż pod koniec XIX w.	II
Przekształcenia otworów w parterze i scalenie elewacji	Przekształcenia funkcjonalne po 1958 r.	III
Otworki w północnej ścianie szczytowej	Późniejsze adaptacje mieszkaniowe	IV
Przemurowania i odsłonięte relikty murów	Rozpoznanie w trakcie rewitalizacji	V

Tab. 4. Główne przesłanki rozpoznania architektonicznego i ich znaczenie dla rekonstrukcji faz przekształceń zespołu kamienic; oprac. M. Tuszyński, K. Żywucki

Research premise	Interpretation	Phase
Course of the boundary wall	Confirmation of the historic division into two tenement houses	I
Remnants of the entrance hall and carriage passage	Original independence of the circulation systems	I
Cast-iron and steel elements in the ancillary wings	Construction or reconstruction of this part of the development no earlier than the late nineteenth century	II
Transformations of the ground floor openings and the unification of the facade	Functional Transformations after 1958	III
Openings in the northern gable wall	Later residential adaptations	IV
Later brick infill and exposed masonry remnants	Investigation during the revitalization process	V

Table 4. Main findings of the architectural investigation and their significance for the reconstruction of the phases of transformation of the tenement-house complex; prepared by M. Tuszyński and K. Żywucki

nionej cegłą [Skaziński 2007]. Wznoszenie pierwszych w pełni murowanych domów na starówce myśliborskiej rozpoczęto bowiem dopiero pod koniec 1. połowy XIX w. [Wrzesiński 1998, s. 182–185].

Przez cały XIX w., a prawdopodobnie także do połowy XX w., kamienice funkcjonowały jako odrębne budynki, co potwierdzają zarówno plan katastralny (ryc. 7b), jak i fotografia z ok. 1905 r. (ryc. 7c). Brakuje źródeł dotyczących czasu powstania murowanych oficyn. Zastosowanie elementów żeliwnych i stalowych w podcieniu od strony dziedzińca może jednak wskazywać, że część tych rozwiązań wprowadzono najwcześniej pod koniec XIX w. [Werner, Zimmermann 2019, s. 1024].

Kamienice do II wojny światowej pełniły funkcję mieszkalną z usługami zlokalizowanymi w parterze. Oficyny były wykorzystywane na cele gospodarcze oraz na potrzeby pracowników (tzw. służbówki). Budynki nie uległy zniszczeniom podczas działań wojennych i po 1945 r. nadal były użytkowane jako obiekty mieszkalne. Na mapie Studium historyczno-urbanistycznego do planu zagospodarowania z 1958 r. [Studium 1958] budynki oznaczono jeszcze jako dwie odrębne kamienice o różnych numerach posesji (nr 12 i 13). Z kolei w karcie ewidencyjnej sporządzonej w sierpniu 1969 r. obiekt, położony już jedynie przy posesji nr 12, opisano jako hotel z kawiarnią w przyziemiu [„Karta ewidencyjna zabytku” 1969]. Prawdopodobnie przed zmianą sposobu użytkowania kamienic, w trudnym do ustalenia okresie po 1958 r., doszło do funkcjonalnego i kompozycyjnego scalenia obu kamienic. Zlikwidowano wówczas jedną z wewnętrznych klatek schodowych oraz przebudowano układ pomieszczeń. Na elewacji frontowej, w osiach 1–2, wykonano nowy otwór drzwiowy i okienny (obsługujący pomieszczenia kawiarni), a także zmieniono układ otworów okiennych w parterze pomiędzy osiami 6–8 z trzech na dwa (ryc. 2d). Usunięto proste naczółki nad oknami i drzwiami parteru oraz fragment pseudoboniowania w poziomie piętra. Gzyms parapetowy pod oknami piętra uproszczono i przedłużono, a całość elewacji zyskała nową wyprawę tynkarską. Ścianę szczytową ocieplono płytami wiórowo-cementowymi i otynkowano. Nieudokumentowana pozostaje data kolejnej zmiany użytkowania obiektu, tym razem na cele mieszkalne wielorodzinne. Z całą pewnością jednak wraz z tą transformacją bramę przejazdową zaadaptowano na lokal mieszkalny, a w ścianie szczytowej wstawiono w poziomie parteru dwa okna i jeden otwór drzwiowy. Ze względu na zły stan techniczny całość zabudowy została wyłączona z użytkowania przed 2017 r. [Kraszewska 2017].

Mimo licznych przekształceń bryła przy pierzei rynkowej nie utraciła zasadniczej roli urbanistycznej. Najważniejszą zmianą było kompozycyjne scalenie elewacji frontowej, które osłabiło czytelność pierwotnego podziału na dwie odrębne kamienice.

Z kolei wyniki rozpoznania architektonicznego obejmowały przede wszystkim identyfikację dawnej granicy między dwiema kamienicami, rozpoznanie różnic w układzie konstrukcyjnym i przebiegu ścian, a także

ises were identified as the course of the boundary wall, the remains of the former entrance hall and passageway systems, differences in the timber and masonry structural fabric, secondary transformations of the facade openings, and changes visible in the ground-floor layout. The comparison of these observations with cartographic and iconographic materials made it possible to distinguish the successive phases of transformation of the complex under study.

Reconstruction of the phases of transformation of the tenement-house complex, including the revitalization works carried out

The reconstruction of the phases of transformation of the complex was carried out on the basis of an analysis of historical, iconographic, and cartographic materials, as well as survey documentation and observations of the exposed building structure. The comparison of these sources made it possible to reconstruct the successive stages in the building's development and transformation, and to demonstrate its multi-phase character (Fig. 8).

Phase I (late eighteenth to the early nineteenth century): the historic plot layout and two separate front tenement houses

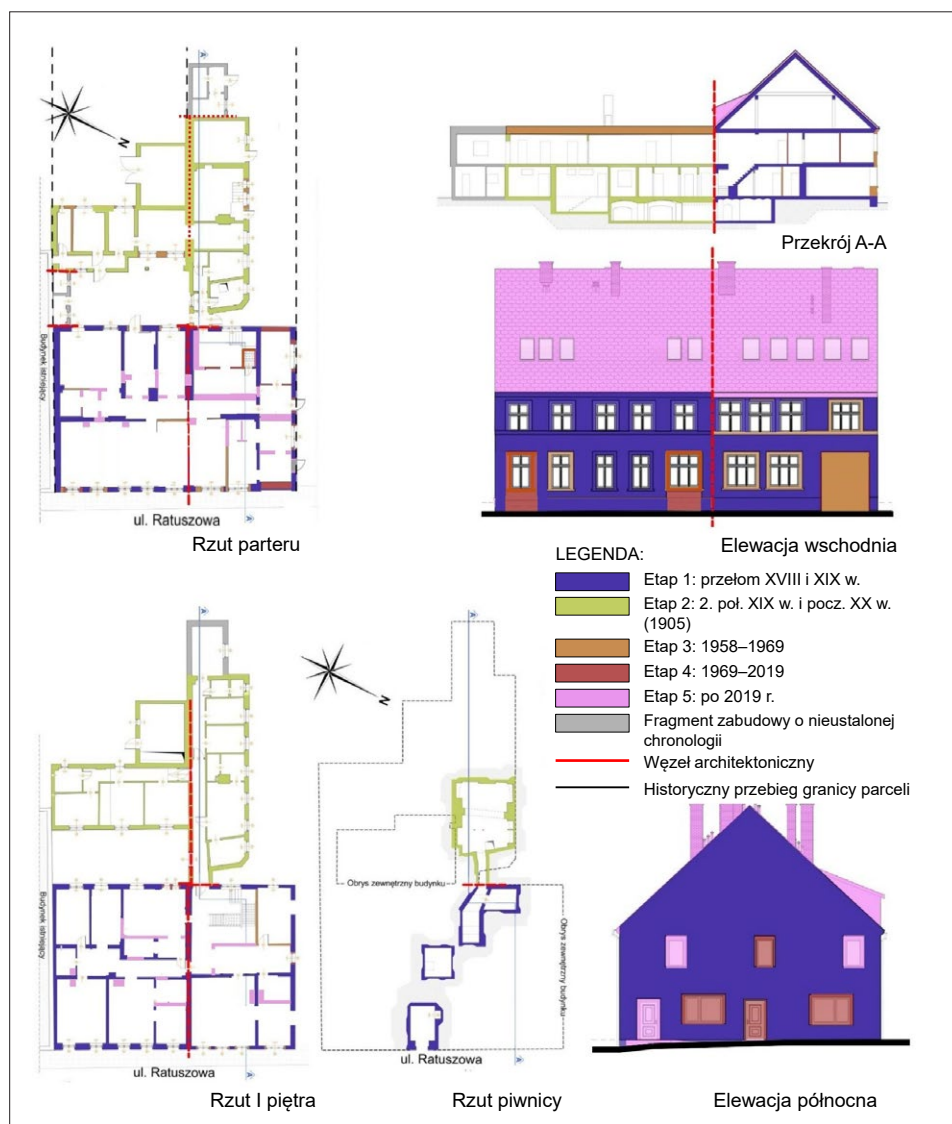
The earliest phase should be associated with the historic layout of narrow bourgeois plots situated within the western frontage of the market square. It was probably at this stage that two separate front tenement houses were erected, corresponding to the two historic plots. Although their precise dating requires caution, the available evidence allows the principal formation of the development to be linked to the turn of the eighteenth and nineteenth centuries. The most important evidence of this phase includes the preserved dimensions of the front buildings, the course of the boundary walls, the remnants of former divisions, and the layout of the entrance halls and carriage passage.

Phase II (second half of the nineteenth century to the early twentieth century): development of the ancillary wings and rear plot structures

The subsequent phase is associated with the development of the rear plot structures, including the ancillary wings, the courtyard, and the circulation links. The dating of this stage is less certain than that of the front blocks. However, the analysis of the cast-iron and steel elements allows some of these solutions to be cautiously linked to a period no earlier than the late nineteenth century. Their significance lay in consolidating the spatial arrangement of the front building–courtyard–rear development type.

Phase III (1958–1969): twentieth-century functional and compositional transformations

Until the mid-twentieth century, the two tenement houses functioned as separate units. The changes

Ryc. 8. Rozwarstwienie chronologiczne zespołu kamienic przy ul. Ratuszowej 12: identyfikacja głównych faz przekształceń, przebiegu dawnej granicy parcelacyjnej, reliktyw układu sieni oraz późniejszych ingerencji w strukturę murów; oprac. M. Tuszyński, K. Żywucki

Fig. 8. Chronological stratification of the tenement-house complex at 12 Ratuszowa Street: identification of the main phases of transformation, the course of the former plot boundary, the remnants of the entrance-hall layout, and later interventions in the masonry structure; by M. Tuszyński and K. Żywucki

ujawnienie reliktyw dawnych otworów i śladów prze-murowań związanych z późniejszym funkcjonalnym scaleniem obiektu. Za najważniejsze przesłanki interpretacyjne uznano: przebieg ściany granicznej, pozostałości dawnych układów sieni i przejazdów, różnice w strukturze konstrukcji drewnianej i murowanej, wtórne przekształcenia otworów elewacyjnych oraz zmiany widoczne w układzie parteru. Zestawienie tych obserwacji z materiałami kartograficznymi i ikonograficznymi umożliwiło wyodrębnienie faz przekształceń badanego zespołu.

Rekonstrukcja faz przekształceń zespołu kamienic z uwzględnieniem przeprowadzonej rewaloryzacji

Rekonstrukcję faz przekształceń zespołu przeprowadzono na podstawie analizy materiałów historycznych, iko-

associated, among other things, with the adaptative reuse of the building as a hotel and services led to their functional and compositional integration: the ground floor, circulation layout, facade openings, and architectural detailing were transformed, making the former division less legible when viewed from the street.

Phase IV (1969–2019): later residential adaptations and secondary interventions

The final phase of transformation resulted from the adaptation of the complex for multi-family residential use. The scope of intervention included the insertion of secondary openings in the northern gable wall, the adaptation of the former carriage passage to a new function, as well as brick infill and subdivisions of the former circulation spaces. These changes document

nograficznych i kartograficznych, a także dokumentacji inwentaryzacyjnej oraz obserwacji odsłoniętej struktury budowlanej. Zestawienie tych źródeł umożliwiło odtworzenie kolejnych etapów rozwoju i przekształceń obiektu oraz wykazanie jego wielofazowego charakteru (ryc. 8).

Faza I (przełom XVIII i XIX w.): historyczny układ parcelacyjny i dwie odrębne kamienice frontowe

Najstarszą fazę należy wiązać z historycznym układem wąskich parcel mieszczańskich usytuowanych w zachodniej pierzei rynku. Powstały wówczas prawdopodobnie dwie odrębne kamienice frontowe, odpowiadające dwóm historycznym działkom. Choć ich datowanie wymaga ostrożności, dostępne przesłanki pozwalają wiązać zasadnicze ukształtowanie zabudowy z przełomem XVIII i XIX w. Do najważniejszych świadectw tej fazy należą zachowane gabaryty budynków frontowych, przebieg ścian granicznych, relikty dawnych podziałów oraz układ sieni i przejazdu.

Faza II (2. połowa XIX – początek XX w.): rozwój zabudowy oficynowej i zaplecza parcel

Kolejny etap wiąże się z rozwojem zabudowy zaplecza parcel: oficyn, dziedzińca i powiązań komunikacyjnych. Datowanie jest tutaj mniej pewne niż datowanie korpusów frontowych. Analiza elementów żeliwnych i stalowych pozwala jednak ostrożnie łączyć część rozwiązań z okresem nie wcześniejszym niż koniec XIX w. Ich znaczenie polegało na utrwaleniu układu przestrzennego typu front–dziedziniec–zaplecze.

Faza III (1958–1969): XX-wieczne przekształcenia funkcjonalne i kompozycyjne

Do połowy XX w. obie kamienice funkcjonowały jako odrębne jednostki. Zmiany związane m.in. z adaptacją obiektu do funkcji hotelowych i usługowych doprowadziły do funkcjonalnego i kompozycyjnego scalenia obiektów: przekształcono parter, układ komunikacyjny, otwory elewacyjne i detal fasady, przez co dawny podział stał się mniej czytelny w odbiorze od strony ulicy.

the late phase of use, but at the same time weaken the legibility of the historic layout of the tenement houses.

Phase V (after 2019): contemporary revitalization

The contemporary revitalization of the complex was intended to improve its technical condition, restore its functional use, and halt further deterioration. The uncovering works revealed the building's multi-phase history, including structural differences, later masonry alterations, traces of former openings, and remnants of earlier spatial layouts. Since some design decisions had been made prior to the full investigation of the exposed structure, the scope of protection afforded to the entrance halls was limited, the ancillary wings were not fully reassessed in terms of their heritage value, and the secondary openings in the boundary wall were retained.

The chronological stratification makes it possible to relate the identified structural elements to the successive phases of transformation. The highest-valued layer consists of the layout of the two separate front tenement houses, together with the former plot boundary, the entrance-hall arrangement, and the remnants of the original structural solutions. Subsequent phases include the ancillary rear development, the twentieth-century unification, and the later adaptations. The latest interventions comprise the secondary openings in the northern boundary wall, new breakthroughs, and transformations of the ground floor, all of which weaken the legibility of the original plot layout.

Assessment of the historic fabric

The assessment was related to the identified phases of transformation and to those elements determining the legibility of the complex as two historic tenement houses subsequently integrated. A provisional four-tier classification was adopted, comprising high, medium, and low value, as well as discordant elements (Table 5). This

Kategoria	Opis
Wartość wysoka	Elementy kluczowe dla odczytania genezy, struktury i wartości zabytkowej zespołu
Wartość średnia	Elementy późniejsze lub przekształcone, dokumentujące historię obiektu, lecz niemające rangi podstawowej
Wartość niska	Elementy wtórne, techniczne lub użytkowe, niewnoszące istotnych wartości zabytkowych
Elementy dysharmonijne	Ingerencje zacierające historyczną strukturę lub fałszujące odbiór obiektu

Tab. 5. Robocza kategoryzacja wartościowania; oprac. M. Tuszyński, K. Żywucki

Category	Description
High value	Crucial elements for interpreting the genesis, structure, and heritage value of the complex
Medium value	Later or transformed elements documenting the building's history, but not of primary significance
Low value	Secondary, technical, or utilitarian elements that do not contribute significant heritage value
Discordant elements	Interventions obscuring the historic structure or distorting the perception of the building

Table 5. Provisional classification of the heritage-value assessment; prepared by M. Tuszyński and K. Żywucki

Faza IV (1969–2019): późne adaptacje mieszkaniowe i ingerencje wtórne

Ostatnia faza przekształceń wynikała z dostosowania zespołu do funkcji mieszkalnej wielorodzinnej. Zakres ingerencji obejmował wykonanie wtórnych otworów w północnej ścianie szczytowej, adaptację dawnej bramy przejazdowej do nowej funkcji, a także zamurowania i podziały dawnych przestrzeni komunikacyjnych. Dokumentują one późną fazę użytkowania, ale jednocześnie osłabiają czytelność historycznego układu kamienic.

Faza V (po 2019 r.): współczesna rewaloryzacja

Współczesna rewaloryzacja zespołu miała poprawić stan techniczny, przywrócić funkcje użytkowe i zahamować degradację. Prace odsłonięciowe ujawniły wielofazową historię obiektu: różnice konstrukcyjne, przemurowania, ślady dawnych otworów i relikty wcześniejszych układów. Ponieważ część decyzji projektowych podjęto przed pełnym rozpoznaniem odsłoniętej struktury, ograniczeniu uległ zakres ochrony sieni, oficyny nie zostały w pełni zwartościowane, utrwalono też wtórne otwory w ścianie granicznej.

Rozwarstwienie chronologiczne umożliwia powiązanie rozpoznanych elementów struktury z fazami przekształceń. Najwyżej wartościowaną warstwę stanowi układ dwóch odrębnych kamienic frontowych wraz z dawną granicą parcelacyjną, układem sieni i relikami pierwotnych rozwiązań konstrukcyjnych. Kolejne fazy obejmują zaplecze oficynowe, XX-wieczne scalenie oraz późniejsze adaptacje. Do najpóźniejszych ingerencji należą wtórne otwory w północnej ścianie granicznej, nowe przebiegi oraz przekształcenia parteru, osłabiające czytelność pierwotnego układu parcelacyjnego.

Wartościowanie substancji zabytkowej

Wartościowanie odniesiono do rozpoznanych faz przekształceń oraz elementów decydujących o czytelności zespołu jako dwóch historycznych kamienic wtórnie scalonych. Przyjęto roboczą, czterostopniową kategoryzację obejmującą wartość wysoką, średnią i niską oraz elementy dysharmonijne (tab. 5). Odwołuje się ona do zasady postrzegania zabytku jako nośnika wartości historycznych, materialnych i informacyjnych oraz do koncepcji autentyzmu [Międzynarodowa Karta 1964; *The Nara Document* 1994].

Wartości urbanistyczne

Najwyższą wartość urbanistyczną stanowi usytuowanie zespołu w zachodniej pierzei dawnego rynku, w obrębie historycznego układu miasta lokacyjnego. Szczególne znaczenie mają: linia zabudowy, gabaryty korpusu frontowego, forma dachu oraz relacje przestrzenne wynikające z rytmu dawnych parcel mieszczańskich. Elementy te decydują o roli obiektu w kształtowaniu krajobrazu kulturowego ul. Ratuszowej.

Do wartości o wysokiej randze należy również historyczny podział parcelacyjny. Obecny obiekt powstał

zgodnie z zasadą odwołującą się do zasady postrzegania zabytku jako nośnika wartości historycznych, materialnych i informacyjnych oraz do koncepcji autentyzmu [Międzynarodowa Karta 1964; *The Nara Document* 1994].

Urban values

The highest urban value lies in the location of the complex within the western frontage of the former market square, as part of the historic urban layout of the chartered town. Of particular significance are the building line, the dimensions of the front block, the roof form, and the spatial relationships resulting from the rhythm of the former bourgeois plots. These elements determine the building's role in shaping the cultural landscape of Ratuszowa Street.

Also of high significance is the historic plot subdivision. The present building originated through the integration of two former tenement houses; therefore, the legibility of the original boundary between them is of fundamental importance for the proper interpretation of the complex. The obscuring of this division limits the possibility of reading the historic structure of the frontage.

Of particular importance is the northern gable wall, the significance of which derives from its former function as a boundary wall. The secondary openings weaken the legibility of the historic plot layout.

Architectural values

A high architectural value is represented by the massing of the front building, which preserves the scale and dimensions characteristic of old-town development. Also significant are the remnants of the two former tenement houses: structural differences, the course of former divisions, traces of the original circulation layouts, and elements that make it possible to interpret the earlier structure prior to the later integration.

The front facade possesses a complex value. As an element of the frontage, it plays an important role in shaping the streetscape; however, its present composition is the result of later transformations. The preserved fragments of architectural detail, cornices, window surrounds, and historic layers of facade treatment should be regarded as valuable elements. At the same time, however, the secondary unification of the facade has weakened the legibility of the two originally separate tenement houses.

The former ancillary wings and courtyard constituted an integral part of the historic plot layout. Their value should be considered not only in the context of their technical condition, but also as elements of the functional rear infrastructure of the tenement houses. In the case under discussion, the material value of these elements was limited by their poor state of preservation and the extent of their transformation. They nevertheless retained a spatial value, resulting from the legibility of the former pattern of plot development.

z połączenia dwóch dawnych kamienic, dlatego czytelność pierwotnej granicy między nimi ma podstawowe znaczenie dla właściwej interpretacji zespołu. Zatarcie tego podziału ogranicza możliwość odczytania historycznej struktury pierzei.

Szczególnie ważna jest północna ściana szczytowa, której znaczenie wynika z pełnionej niegdyś funkcji ściany granicznej. Wtórne otwory osłabiają czytelność dawnego układu parcelacyjnego.

Wartości architektoniczne

Wysoką wartość architektoniczną reprezentuje bryła budynku frontowego, zachowująca skalę i gabaryty zabudowy staromiejskiej. Istotne są także relikty dwóch dawnych kamienic: różnice konstrukcyjne, przebieg dawnych podziałów, ślady pierwotnych układów komunikacyjnych oraz elementy umożliwiające odczytanie wcześniejszej struktury sprzed późniejszego scalenia.

Elewacja frontowa ma wartość złożoną. Jako element pierzei odgrywa istotną rolę w kształtowaniu krajobrazu ulicy, jednak jej obecna kompozycja jest wynikiem późniejszych przekształceń. Zachowane fragmenty detalu, gzymsy, obramienia okienne i historyczne warstwy opracowania elewacji należy uznać za elementy wartościowe, jednocześnie jednak wtórne scalenie fasady osłabiło czytelność dwóch pierwotnie odrębnych kamienic.

Dawne oficyny i dziedziniec stanowiły integralną część historycznego układu parcel. Ich wartość należy rozpatrywać nie tylko w kontekście stanu technicznego, ale również jako element zaplecza funkcjonalnego kamienic. W omawianym przypadku wartość materiałowa tych elementów była ograniczona przez zły stan zachowania i daleko posunięte przekształcenia. Zachowały jednak wartość przestrzenną, wynikającą z czytelności dawnego sposobu zagospodarowania działki.

Wartości funkcjonalno-przestrzenne

Dawne sienie, przejazd i klatki schodowe należą do najważniejszych elementów funkcjonalno-przestrzennych zespołu, ponieważ pozwalają odczytać pierwotną niezależność obu budynków oraz historyczną organizację komunikacji między ulicą a podwórzem. Ich przekształcenie lub zatarcie ogranicza czytelność dawnego układu, dlatego zachowana klatka schodowa powinna być traktowana jako element szczególnie wartościowy, wymagający ochrony i odpowiedniej ekspozycji.

Wtórne podziały pomieszczeń, przypadkowo wprowadzone ściany działowe oraz adaptacje wynikające z późniejszego użytkowania mają niską wartość, jeśli nie dokumentują istotnej fazy rozwoju historycznego obiektu lub nie są powiązane z pierwotną strukturą dwóch kamienic.

Wartości materiałowe i konserwatorskie

Do elementów o wysokiej wartości materiałowej należą zachowane fragmenty historycznej konstrukcji: partie murów, elementy konstrukcji ryglowej, więźba

Functional and spatial values

The former entrance halls, carriage passage, and staircases are among the most important functional and spatial elements of the complex, as they make it possible to interpret the original independence of the two buildings and the historic organization of circulation between the street and the courtyard. Their transformation or obscuring limits the legibility of the former layout. For this reason, the preserved staircase should be regarded as an element of particular value, requiring protection and appropriate presentation.

Secondary subdivisions of rooms, arbitrarily introduced partition walls, and adaptations resulting from later use have a low value if they do not document a significant phase in the building's historical development or are not connected with the original structure of the two tenement houses.

Material and conservation values

Among the elements of high material value are the preserved fragments of the historic structure: sections of masonry, elements of the timber-frame construction, the roof truss, floor structures, selected elements of the staircase, and architectural detail. Their significance derives from the possibility of interpreting historic building technologies and the successive phases of transformation.

The plasters and paint layers possess significant informational value. Stratigraphic investigations made it possible to determine the former color schemes of the facades and selected interior elements. Even though some of the plaster layers could not be preserved due to their poor technical condition, the results of these investigations provided the basis for the development of the color scheme and the conservation technology applied in the works.

Secondary cement mortars, ad hoc repairs, modern cladding, and technical elements introduced without any connection to the building's historic structure represent low value. In many cases, they hinder the interpretation of earlier layers and also have a negative impact on the state of preservation of the masonry.

Low-value and discordant elements

Elements of low value were identified primarily as secondary subdivisions of the interiors, provisional masonry alterations, and later utilitarian interventions unrelated to the historic structure of the complex.

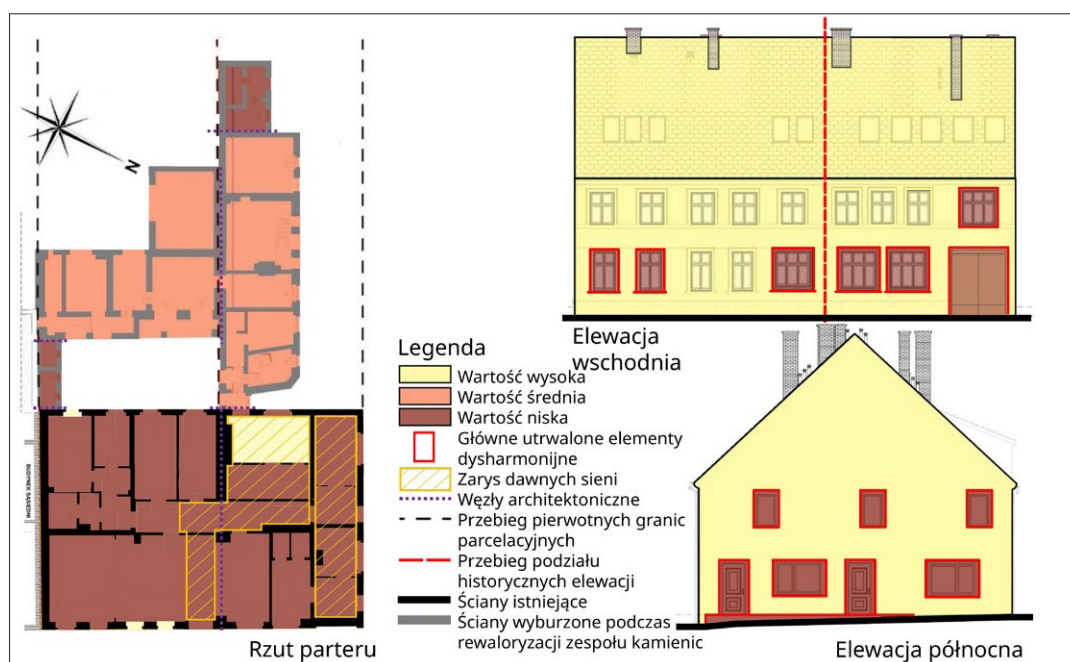
A separate category is constituted by discordant elements, which disrupt the proper perception of the building. In the present case, the most significant of these are the openings in the northern gable wall. Their presence alters the character of the former boundary wall and gives it the appearance of a side facade. This effect is further intensified by the aperture framing de-

Element zespołu	Kategoria wartości	Uzasadnienie
Położenie w pierzei ul. Ratuszowej	Wysoka	Element historycznego układu miasta lokacyjnego
Bryła budynku frontowego	Wysoka	Zachowanie skali i gabarytów zabudowy staromiejskiej
Historyczny podział na dwie kamienice	Wysoka	Kluczowe znaczenie dla odczytania genezy obiektu
Północna ściana szczytowa	Wysoka urbanistycznie	Historyczna ściana graniczna dokumentująca dawny podział
Dawne sienie i przejazd	Wysoka	Podstawowe elementy układu funkcjonalnego kamienic
Zachowana klatka schodowa	Wysoka/średnia	Element komunikacji i wyposażenia wnętrza
Elewacja frontowa	Wysoka urbanistycznie, średnia architektonicznie	Część historycznej pierzei, ale wtórnie scalona
Oficyny i dziedziniec	Średnia przestrzenna, niska/średnia materiałowa	Element dawnego zaplecza parcel, silnie przekształcony
Tynki i warstwy malarskie	Średnia/wysoka informacyjnie	Źródło informacji o kolorystyce i fazach wykończenia
Wieżba dachowa i historyczne elementy konstrukcji	Wysoka	Nośnik informacji o technologiach budowlanych
Wtórne podziały wnętrza	Niska	Późniejsze adaptacje pozbawione istotnej wartości zabytkowej
Zaprawy cementowe i przypadkowe naprawy	Niska	Elementy wtórne, często niekorzystnie wpływające na stan zachowania
Otwory w północnej ścianie granicznej	Dysharmonijna	Zatarcie charakteru historycznej ściany i osłabienie czytelności dawnego układu parcel
Historyzująca stolarka w otworach wtórnych	Dysharmonijna	Utrwalanie mylnego odbioru wtórnych przebiegów jako elementów historycznych

Tab. 6. Zestawienie wartościowania; oprac. M. Tuszyński, K. Żywucki

Element of the complex	Value Category	Justification
Location within the Ratuszowa Street frontage	High	Element of the Historic Urban Layout of the Chartered Town
Location within the Ratuszowa Street frontage	High	Element of the Historic Urban Layout of the Chartered Town
Massing of the front building	High	Preservation of the scale and dimensions characteristic of old-town development
Historic division into two tenement houses	High	Crucial for understanding the building's origins
Northern gable wall	High urban value	Historic boundary wall documenting the former plot division
Former entrance halls and carriage passage	High	Fundamental elements of the functional layout of the tenement houses
Preserved staircase	High/medium	Element of the circulation system and interior fittings
Front facade	High urban value, medium architectural value	Part of the historic frontage, but subsequently integrated
Ancillary wings and courtyard	Medium spatial value, low to medium material value	Element of the former rear plot development, heavily transformed
Plaster layers and paint stratigraphy	Medium to high (informational value)	Source of information on the color scheme and phases of finishing
Roof truss and historic structural elements	High	Source of information on historic building technologies
Secondary interior subdivisions	High	Later adaptations lacking significant heritage value
Cement mortars and ad hoc repairs	Low	Secondary elements, often adversely affecting the state of preservation
Openings in the northern boundary wall	Discordant	Obscuring the character of the historic wall and weakening the legibility of the former plot layout
Historicizing aperture framing in secondary openings	Discordant	Reinforcing the misleading perception of secondary openings as historic elements

Table 6. Summary of the heritage-value assessment; prepared by M. Tuszyński and K. Żywucki

Ryc. 9. Zestawienie wartościowania – synteza graficzna przedstawiona na rzucie przyziemia i wybranych elewacjach

Fig. 9. Summary of the heritage-value assessment; graphical synthesis presented on the ground-floor plan and selected facades

dachowa, stropy, wybrane elementy klatki schodowej oraz detal architektoniczny. Ich znaczenie wynika z możliwości odczytania historycznych technologii budowlanych i kolejnych faz przekształceń.

Istotną wartość informacyjną mają tynki i warstwy malarskie. Badania stratygraficzne umożliwiły określenie dawnej kolorystyki elewacji i wybranych elementów wnętrza. Nawet jeśli część tynków nie mogła zostać zachowana ze względu na zły stan techniczny, wyniki badań stanowiły podstawę do opracowania kolorystyki oraz technologii prac konserwatorskich.

Niską wartość przedstawiają wtórne zaprawy cementowe, przypadkowe naprawy, współczesne okładziny oraz elementy techniczne wprowadzone bez związku z historyczną strukturą obiektu. W wielu przypadkach utrudniają one odczytanie starszych warstw, a także negatywnie wpływają na stan zachowania murów.

Elementy niskowartościowe i dysharmonijne

Za elementy o niskiej wartości uznano przede wszystkim wtórne podziały wnętrz, prowizoryczne przemurowania oraz późniejsze ingerencje użytkowe, niezwiązane z historyczną strukturą zespołu.

Odrębną kategorię stanowią elementy dysharmonijne, które zakłócają prawidłowy odbiór obiektu. W omawianym przypadku najważniejsze są otwory w północnej ścianie szczytowej. Ich obecność zmienia charakter dawnej ściany granicznej i nadaje jej cechy elewacji bocznej. Efekt ten dodatkowo potęguje stolarka opracowana w formach nawiązujących do historycznych, ponieważ może stwarzać mylne wrażenie autentyczności wtórnych przebiegów.

signed in forms referring to historic models, as it may create the misleading impression of authenticity in relation to these secondary openings.

Conservation and design decisions: Appropriate and flawed approaches

The analysis of the complex under discussion makes it possible to identify decisions that were both appropriate and flawed from the perspective of protecting its heritage values. Their assessment should not be limited to the aesthetic or functional outcome, but must above all take into account the impact of these interventions on the preservation and legibility of the complex's historic structure.

Among the appropriate decisions was the abandonment of plans for the complete demolition of the front block, despite its very advanced state of technical deterioration (Fig. 1c, 3a). The preservation of its massing within the Ratuszowa Street frontage made it possible to maintain the continuity of the historic urban layout and the scale of the market-square development (Fig. 10b).

The use of stratigraphic investigations to develop the color scheme of the facades and selected interior elements should also be assessed positively, as it reduced the risk of arbitrary stylization and linked the design to the identified historic layers.

Also to be regarded as appropriate are the measures aimed at preserving or exposing elements documenting the building's construction history, including selected structural sections, the roof truss, aperture framing, the staircase, and fragments of the spatial layout.

Ryc. 10. Kamienica po rewaloryzacji, 2025: a) widok od strony podwórza, b) widok z ul. Ratuszowej od północy, c) fragment elewacji ceglanej od strony podwórza z wymienioną stolarką okienną, d) sień z wewnętrzną klatką schodową

Fig. 10. The tenement house after revitalization, 2025: a) view from the courtyard side; b) view from Ratuszowa Street from the north; c) fragment of the brick facade on the courtyard side with replaced windows; d) entrance hall with the internal staircase

Decyzje konserwatorskie i projektowe – rozstrzygnięcia trafne i błędne

Analiza omawianego zespołu pozwala wskazać decyzje zarówno trafne, jak i błędne z punktu widzenia ochrony wartości zabytkowych. Ich ocena nie powinna ograniczać się do efektu estetycznego lub użytkowego, lecz musi obejmować przede wszystkim wpływ działań na zachowanie i czytelność historycznej struktury zespołu.

Do decyzji trafnych należy odstąpienie od całkowitej rozbiórki korpusu frontowego mimo jego bardzo wysokiego zużycia technicznego (ryc. 1c, 3a). Zachowanie bryły w pierzei ul. Ratuszowej umożliwiło utrzymanie ciągłości historycznego układu urbanistycznego i skali zabudowy przyrynekowej (ryc. 10b).

Pozytywnie należy ocenić wykorzystanie badań stratygraficznych do opracowania kolorystyki elewacji i wybranych elementów wnętrza, co ograniczyło ryzyko arbitralnej stylizacji i powiązało projekt z rozpoznaniem nawarstwieniami historycznymi.

Za właściwe należy uznać także działania służące zachowaniu lub ekspozycji elementów dokumentujących historię budowlaną obiektu, w tym wybranych partii konstrukcji, więźby dachowej, stolarki, klatki schodowej i fragmentów układu przestrzennego.

Najistotniejszym błędem metodycznym było przeprowadzenie pełnego rozpoznania architektonicznego dopiero po rozpoczęciu robót, a więc już po podjęciu części zasadniczych decyzji projektowych. Ustalenie, że obiekt tworzą dwie pierwotnie odrębne kamienice, powinno poprzedzać opracowanie projektu, ponieważ

The most significant methodological error was that the full architectural investigation was carried out only after the commencement of the works, that is, after some of the key design decisions had already been made. The recognition that the building consisted of two originally separate tenement houses should have preceded the preparation of the design, as it directly affected the assessment of the facade, the entrance halls, the ancillary wings, and the boundary wall, as well as the permissible scope of demolition.

The decision to demolish the ancillary wings without first carrying out a full investigation of their chronology, construction technology, color scheme, the condition of their historic plaster layers, and their significance within the structure of the former plots must also be regarded as flawed. The problem did not arise solely from their poor technical condition, but above all from the fact that no comprehensive assessment of their spatial and documentary value had been undertaken prior to the demolition decision. Despite their transformations and limited material value, the ancillary wings formed an integral part of the historic front building-courtyard-rear development arrangement, which was essential for understanding the functioning of bourgeois urban properties.

Also to be regarded as flawed is the decision to perpetuate the secondary interpretation of the northern boundary wall as a side facade. The openings introduced into this wall should be understood as a late stratification that does not reinforce the build-

wpływało na ocenę elewacji, sieni, oficyn i ściany granicznej oraz zakres dopuszczalnych rozbiórek.

Za błędną należy uznać decyzję o rozbiórce oficyn bez uprzedniego pełnego rozpoznania ich chronologii, technologii wykonania, kolorystyki, stanu zachowania historycznych wypraw oraz znaczenia w strukturze dawnych parcel. Problem nie wynikał wyłącznie z ich złego stanu technicznego, lecz przede wszystkim z faktu, że przed podjęciem decyzji rozbiórkowej nie przeprowadzono pełnego wartościowania ich roli przestrzennej i dokumentacyjnej. Oficyny, mimo przekształceń i ograniczonej wartości materiałowej, współtworzyły historyczny układ front–dziedziniec–zaplecze, istotny dla odczytania funkcjonowania mieszczańskich posesji.

Za błędne należy również uznać utrwalenie wtórnego sposobu odczytywania północnej ściany granicznej jako elewacji bocznej. Wykonane w tej ścianie otwory należy traktować jako późne nawarstwienie, które nie wzmacnia wartości historycznej obiektu, lecz zaciera charakter ściany granicznej i dawny przebieg parceli. Ich pozostawienie, a zwłaszcza opracowanie z użyciem stolarki o formach historyzujących, utrwaliło mylne postrzeganie tej ściany jako pełnoprawnej elewacji. W efekcie ingerencja ta nie tylko osłabiła czytelność historycznego podziału parcelacyjnego, lecz także nadała wtórnym przekształceniom pozór autentyczności. (ryc. 10a–b).

Do decyzji błędnych należy ponadto zaliczyć ograniczony zakres zachowania oraz wyeksponowania układu dwóch dawnych sieni i przejazdów. Pierwsza z nich, związana z dawną kamienicą nr 13, przebiegała wzdłuż ściany granicznej, a jej reliktem była brama przejazdowa. Druga była czytelna w układzie parteru sąsiedniej kamienicy i znajduje potwierdzenie w materiale ikonograficznym oraz w schematycznym rzucie z karty ewidencyjnej z 1969 r. Współczesne przekształcenia, wtórne podziały oraz niewystarczająca ekspozycja tych elementów osłabiły możliwość odczytania pierwotnej niezależności obu kamienic.

Dyskusja

Przypadek zespołu przy ul. Ratuszowej 12 pokazuje, że granice rewaloryzacji nie wynikają wyłącznie ze stanu technicznego ani z potrzeb adaptacji. Decydujące znaczenie ma rozpoznanie elementów umożliwiających odczytanie obiektu jako struktury historycznej: granic parcelacyjnych, sieni, ściany granicznej, relacji korpusu z zapleczem oraz śladów kolejnych faz użytkowania.

Dlatego konieczne jest odróżnienie rewaloryzacji rozumianej jako poprawa stanu technicznego i estetycznego od rewaloryzacji pojmowanej jako proces zachowania informacji historycznej. W zabudowie wielofazowej wizualna spójność może utrzymywać obraz uproszczony, jeśli nie towarzyszy jej czytelna ekspozycja wcześniejszych faz.

Omawianej realizacji nie należy uznawać za modelową. Jej wartość poznawcza polega na ujawnieniu napięcia między wymaganiami technicznymi, ekonomicznymi i użytkowymi a potrzebą zachowania autentyczności oraz czytelności historycznych nawarstwień.

ing's historic value, but rather obscures the character of the boundary wall and the former course of the plot division. Their retention, and especially their treatment with aperture framing in historicizing forms, has reinforced the misleading perception of this wall as a fully developed side facade. As a result, this intervention not only weakened the legibility of the historic plot subdivision, but also gave the secondary transformations an appearance of authenticity (Fig. 10a–b).

Among the flawed decisions should also be included the limited scope of preservation and exposure of the layout of the two former entrance halls and carriage passages.

The first of these, associated with the former tenement house No. 13, ran along the boundary wall, and its surviving remnant was the carriage gate. The second remained legible in the ground-floor layout of the neighboring tenement house and is confirmed by both the iconographic material and the schematic plan contained in the heritage record card of 1969. Contemporary transformations, secondary subdivisions, and the insufficient exposure of these elements have weakened the possibility of interpreting the original independence of the two tenement houses.

Discussion

The case of the complex at 12 Ratuszowa Street demonstrates that the limits of revitalization do not result solely from the technical condition of the building or from the requirements of adaptation. Of decisive importance is the identification of those elements that make it possible to interpret the building as a historic structure: plot boundaries, entrance halls, the boundary wall, the relationship between the front block and the rear development, and the traces of successive phases of use.

It is therefore necessary to distinguish between revitalization understood as the improvement of technical condition and aesthetic appearance, and revitalization conceived as a process of preserving historical information. In multi-phase development, visual coherence may reinforce a simplified image if it is not accompanied by a clear presentation of the earlier phases.

The project under discussion should not be regarded as exemplary. Its cognitive value lies in revealing the tension between technical, economic, and functional requirements, on the one hand, and the need to preserve authenticity and the legibility of historic stratification, on the other.

Conclusions

1. The complex at 12 Ratuszowa Street should be interpreted as a structure formed through the integration of two originally separate tenement houses, rather than as a homogeneous residential and commercial building.

Wnioski

1. Zespół przy ul. Ratuszowej 12 należy interpretować jako strukturę powstałą w wyniku scalenia dwóch pierwotnie odrębnych kamienic, a nie jako jednorodny budynek mieszkalno-usługowy.
2. Najważniejsze wartości zespołu nie ograniczają się do elewacji frontowej i zachowanej substancji budowlanej. Obejmują także historyczny podział parcelacyjny, układ sieni i komunikacji, północną ścianę graniczną oraz relację korpusu frontowego z dawną zabudową podwórzową.
3. Pełne badania architektoniczne powinny poprzedzać zasadnicze decyzje projektowe. Ich przeprowadzenie dopiero w trakcie realizacji prac umożliwia wprowadzenie korekt, nie eliminuje jednak skutków wcześniejszych rozstrzygnięć podjętych na podstawie niepełnego rozpoznania.
4. Ocena rewaloryzacji powinna obejmować nie tylko skuteczność techniczną i użytkową działań, lecz także ich wpływ na czytelność historycznej struktury zespołu.
5. Do decyzji błędnych należały przede wszystkim: rozbiórka oficyn bez pełnego wcześniejszego rozpoznania i wartościowania, ograniczone wyeksponowanie układu dwóch dawnych sieni i przejazdów, utrwalenie wtórnych otworów w północnej ścianie granicznej i zastosowanie w nich stolarki o formach historyzujących, co osłabiło czytelność dawnego podziału parcelacyjnego i nadało późnym ingerencjom pozór autentyczności.
6. Granice rewaloryzacji powinny być wyznaczane nie tylko przez stan techniczny i potrzeby użytkowe, lecz także przez wartość informacyjną zachowanych relików. Pominięcie tego kryterium może prowadzić do poprawy estetycznej i funkcjonalnej obiektu, jednak kosztem osłabienia jego autentyczności.
2. The most significant values of the complex are not limited to the front facade and the preserved building fabric. They also include the historic plot subdivision, the layout of the entrance halls and circulation system, the northern boundary wall, and the relationship between the front block and the former courtyard development.
3. Comprehensive architectural investigations should precede the key design decisions. Although carrying them out only during the implementation of the works may still allow for certain adjustments, it does not eliminate the consequences of earlier decisions made on the basis of incomplete investigation.
4. The assessment of revitalization should encompass not only the technical and functional effectiveness of the interventions, but also their impact on the legibility of the historic structure of the complex.
5. The flawed decisions included, above all, the demolition of the ancillary wings without prior comprehensive investigation and assessment, the limited exposure of the layout of the two former entrance halls and carriage passages, the retention of the secondary openings in the northern boundary wall, and the use of joinery in historicizing forms within them. These measures weakened the legibility of the former plot subdivision and gave the later interventions an appearance of authenticity.
6. The limits of revitalization should be determined not only by the technical condition of the building and its functional requirements, but also by the informational value of the preserved remains. Neglecting this criterion may lead to an improvement in the building's aesthetic and functional qualities, but at the cost of weakening its authenticity.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Bojęś-Białasik Anna, *Rola badań architektonicznych w ochronie dziedzictwa kulturowego na przykładzie konserwacji atrium – sieni gotyckiej klasztoru dominikanów w Krakowie*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2015, z. 6-A (9).
- Domasłowski Wiesław, Kęsy-Lewandowska Maria, Łukaszewicz Jadwiga W., *Badania nad konserwacją murów ceglanych*, Toruń 1998.
- Hoła Jerzy, Matkowski Zygmunt, *Wybrane problemy dotyczące zabezpieczeń przeciwwilgociowych ścian w istniejących obiektach murowanych*, [w:] *Awarie budowlane. Zapobieganie, diagnostyka, naprawy, rekonstrukcje. XXIV Konferencja naukowo-techniczna*, Szczecin–Międzyzdroje 2009.
- Lewicki Jakub, *Mur ceglany jako przedmiot badań architektonicznych*, „Ochrona Zabytków” 2000, t. 53, nr 3.
- Rzepczyński Łukasz, *Badania architektoniczne relików piwnic i murów fundamentowych przyrynkowej parceli Rynek 1 (Apteka pod Orłem) w Kwidzynie z odniesieniem do zabudowy mieszczańskiej regionu*, „Ochrona Zabytków” 2024, nr 1.
- Skarżyńska-Wawrykiewicz Magdalena, Wawrykiewicz Leszek, *Rola badań architektonicznych prowadzonych w zabytkach na przykładzie adaptacji przedzamcza w Lidzbarku Warmińskim*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2011, nr 30.
- Stephan Joachim, *Soldin (Kr. Soldin) – Mysłibórz (Pow. mysliborski)*, [w:] *Städtebuch Historisches Ostbrandenburg*, red. Klaus Neitmann, Winfried Schich, Berlin 2022.
- Werner Frank, Zimmermann Gerd, *Stahl – Baumaterial der Moderne: Vom Gusseisen zum höherfesten, schweißbaren Baustahl*, „Stahlbau” 2019, t. 88, nr 10.

Wrzesiński Andrzej, *Architektura i urbanistyka miast Nowej Marchii*, Szczecin 1998.

Dokumenty doktrynalne / Doctrinal documents
Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych (Karta Wenecka), Wenecja 1964.
Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych (Karta Waszyngtońska), Toledo–Waszyngton 1987.
The Nara Document on Authenticity, Nara 1994.

Dokumentacja / Documentation

„Karta ewidencyjna zabytku. Budynek przy ul. Ratuszowej 12 Myślibórz”, 1969, mps w zbiorach WUOZ w Zielonej Górze, Delegatura w Gorzowie Wielkopolskim.

Kraszewska Paulina, „Inwentaryzacja budowlana wraz z oceną stanu technicznego zabudowy mieszkaniowej przy ul. Ratuszowej 12, Myślibórz”, mps, Poznań 2017.

Pałac Ewa, „Program prac konserwatorskich konserwacji kamienicy w Myśliborzu przy ulicy Ratuszowej 12”, mps, Szczecin 2019.

Skaziński Błażej, „Karta gminnej ewidencji zabytków. Kamienica, ul. Ratuszowa 12, Myślibórz”, 2007, mps w zbiorach WUOZ w Szczecinie.

Sowa-Holewińska Barbara, „Kamienica w Myśliborzu, Ratuszowa 12 – badania laboratoryjne”, mps, Kraków 2019.

Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego m. Myślibórz, mps, Poznań 1958.

Włodarczyk Jacek, „Opinia techniczna, budynek przy ul. Ratuszowej 12 w Myśliborzu”, mps, Szczecin 2021.

Projekty / Projects

Tuszyński Mariusz, „Projekt przebudowy i remontu budynku przy ul. Ratuszowej 12 w Myśliborzu”, mps, Szczecin 2019.

Streszczenie

Artykuł przedstawia krytyczne studium rewaloryzacji zespołu kamienic przy ul. Ratuszowej 12 w Myśliborzu, rozumianego jako układ dwóch pierwotnie odrębnych budynków, wtórnie scalonych pod względem funkcjonalnym i kompozycyjnym. Celem opracowania jest ocena wpływu zakresu oraz momentu przeprowadzenia rozpoznania architektonicznego na decyzje konserwatorskie i projektowe. Na podstawie analizy źródeł, dokumentacji inwentaryzacyjnej, badań konserwatorskich oraz obserwacji z prac odsłonięciowych zrekonstruowano kolejne fazy przekształceń zespołu i dokonano wartościowania jego substancji zabytkowej. Pozytywnie należy ocenić przede wszystkim zachowanie korpusu frontowego w historycznej pierzei oraz wykorzystanie wyników badań stratygraficznych przy opracowaniu kolorystyki elewacji. Za błędne uznano natomiast decyzje podjęte bez pełnego, wcześniejszego rozpoznania architektonicznego i wartościowania obiektu, w szczególności rozbiórkę oficyn, ograniczone wyeksponowanie układu dwóch dawnych sieni, utrwalenie wtórnych otworów w północnej ścianie granicznej oraz zastosowanie w nich historyzującej stolarki. Analizowany przypadek pokazuje, że rewaloryzacja prowadzona bez pełnych badań architektonicznych może poprawiać stan techniczny i użytkowy obiektu, lecz jednocześnie prowadzić do osłabienia jego autentyczności, czytelności historycznych nawarstwień oraz wartości urbanistycznej. Decyzje te wynikały przede wszystkim z przeprowadzenia pełniejszego rozpoznania architektonicznego dopiero po rozpoczęciu robót budowlanych, a pośrednio także z niewystarczającego powiązania procedur projektowych i administracyjnych z obowiązkiem wcześniejszego wartościowania substancji zabytkowej.

Abstract

This article presents a critical study of the revitalization of the tenement-house complex at 12 Ratuszowa Street, understood as an arrangement of two originally separate buildings that were subsequently integrated functionally and compositionally. The aim of the study is to assess the impact of the scope and timing of the architectural investigation on conservation and design decisions. On the basis of source analysis, survey documentation, conservation investigations, and observations made during probing works, the successive phases of transformation of the complex were reconstructed and an assessment of its historic fabric was carried out. The preservation of the front block within the historic frontage and the use of stratigraphic investigation results in developing the color scheme of the façade should be rated most positively. By contrast, decisions made without prior comprehensive architectural investigation and heritage-value assessment of the building were regarded as flawed. These included, in particular, the demolition of the ancillary wings, the limited exposure of the layout of the two former entrance halls, the retention of secondary openings in the northern boundary wall, and the use of historicizing window framing within them. The analyzed case demonstrates that revitalization carried out without comprehensive architectural investigation may improve the technical condition and functional use of a building, while at the same time leading to a weakening of its authenticity, the legibility of its historic stratification, and its urban value. These decisions resulted primarily from the fact that a more complete architectural investigation was undertaken only after the commencement of construction works, and indirectly also from the insufficient integration of design and administrative procedures with the obligation of prior heritage-value assessment of the historic fabric.

Jan Jabłoński*

<https://orcid.org/0000-0002-4953-6311>

Between Contrast and Continuity: Approaches to New Architecture in Cultural Landscapes

Między kontrastem a ciągłością. Podejścia do nowej architektury w krajobrazach kulturowych

Keywords: cultural landscape, built environment, Baukultur, new construction in heritage context, conservation theory

Słowa kluczowe: krajobraz kulturowy, środowisko zabudowane, archikultura, uzupełnienia architektoniczne w otoczeniu zabytkowym, teoria konserwacji

Introduction and research aim

Recently, there has been a growing consensus that not only elements of buildings, buildings, and building complexes should be objects of heritage conservators' concern, but also whole landscapes and, more precisely, cultural landscapes. Unfortunately, with the broadening of the scope of protection, the orthodox approach to conservation (orthodox as rooted in Alois Riegl's and Max Dvořák's thought and codified especially in the Venice Charter [Riegl 1982; Dvořák 1984; Petzet 2009, pp. 54–55]) is being seen as problematic and too restrictive for use in a constantly changing built environment.

Simultaneously, the tension that has always been present in conservation practice [Torbus 2019; Omiłanowska 2016], between what is done and what is said at the formal level, is becoming too acute to be ignored [Szmygin 2024]. On the one hand, we can see development of unprecedented scale and provenance on a global level; on the other, the urge for the unification of doctrine clashes with the equally powerful imperative of pluralism.

The aim of this study is to investigate the language of normative conservation texts to identify which specific elements of the built environment are afforded special protection in these documents. Once they are

set, a question emerges—are these elements and statements coherent, and do they sufficiently protect the cultural landscape as a whole? I try to answer this by indicating its consequences for the newly built architecture and its existing context.

Materials and methods

In this study, I explore the theoretical literature and several voices from the practical field of designing new architecture in the cultural landscape. Drawing on discussions of heritage areas and sites, I extrapolate theoretical problems in the conservation of historic buildings to the field of newly designed buildings developed within the historic built environment. Secondly, I analyze the coherence of doctrine/discourse in the light of its impact on the protection and preservation of cultural landscapes.

The first part of the study is a literature review based on various texts, mostly written during the twentieth and twenty-first centuries, with several references to earlier authors. The body of texts represents a specific category in terms of its form and scope.

They could be called normative and framework documents, which include official documents and recommendations issued by ICOMOS, UNESCO, and

* M.Sc. Eng. Arch., Warsaw University of Technology, Faculty of Architecture, Department of Architectural Heritage and the Arts

* mgr inż. arch., Politechnika Warszawska, Wydział Architektury, Zakład Dziedzictwa Architekturalnego i Sztuki

Citation / Cytowanie: Jabłoński J. Between Contrast and Continuity: Approaches to New Architecture in Cultural Landscapes. *Wiomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2026, 86:171–182

Otrzymano / Received: 29.09.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 2.04.2026

doi: 10.48234/WK86CONTINUITY

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Fig. 1.1 Original photo of streetscape consisting of three buildings in the historic center of Valetta. Below are four examples of the outcome of the implementation of rules codified in different documents and gathered by author in table 1. These attempts were made with LLM model Chat GPT 5.0. with prompts taken from abovementioned table 1

Ryc. 1.1. Oryginalne zdjęcie pejzażu ulicznego składającego się z trzech budynków w historycznym centrum Valetty; poniżej przedstawiono cztery przykłady zastosowania zasad sformułowanych w dokumentach z tabeli 1; opracowane z wykorzystaniem ChatGPT 5.0 na podstawie wskazówek z tabeli 1

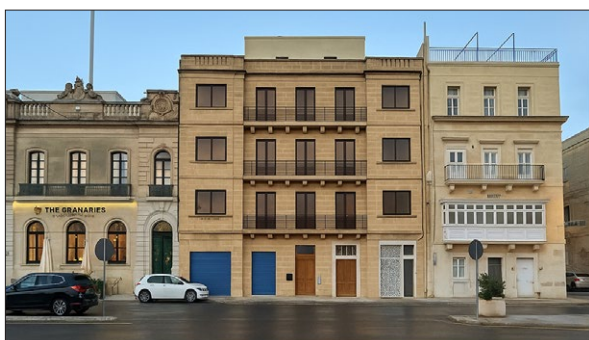

Fig.1.2 The Athens Charter prompt: New building should retain character of the context, relationship with the context and views on existing buildings

Ryc. 1.2. Prompt z Karty Ateńskiej: „Nowy budynek powinien zachować charakter otoczenia, relację z otoczeniem oraz widoki na istniejące budynki”

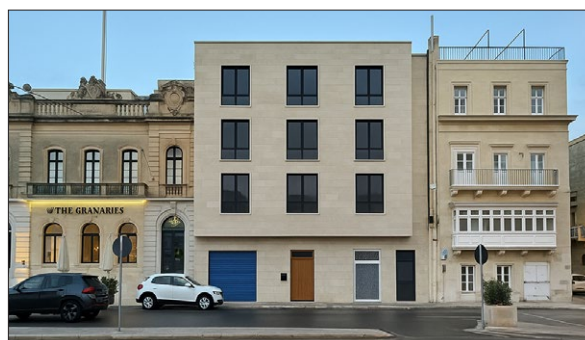

Fig.1.3 The Vienna Memorandum prompt: New building should retain volume, scale of the context, relationship with the context. New building should be also added in harmony with the surroundings but should avoid all forms of pseudo-historical design (important!)

Ryc. 1.3. Prompt z Memorandum Wiedeńskiego: „Nowy budynek powinien zachować bryłę, skalę otoczenia oraz relację z otoczeniem. Powinien również harmonijnie wkomponować się w otoczenie, unikając jednak wszelkich form pseudohistorycznego projektowania [ważne!]”

Fig.1.4 The Valetta Principles prompt: New building should retain volume, scale, color, material, form, siting and decoration of the context, relationship with the context, volumetric characteristics of built-up and open spaces. New building should be also added in harmony with the surroundings but should bear contemporary stamp

Ryc. 1.4. Prompt z Dokumentu z Valetty: „Nowy budynek powinien zachować bryłę, skalę, kolor, materiał, formę, lokalizację i dekorację otoczenia, relację z otoczeniem oraz cechy bryłowe przestrzeni zabudowanych i otwartych. Nowy budynek powinien również harmonijnie wkomponować się w otoczenie, ale powinien posiadać cechy współczesne”

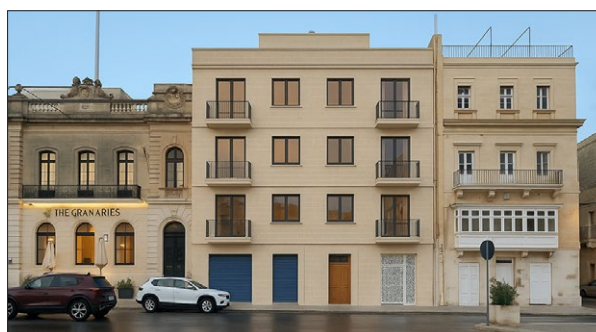

Fig.1.5 The Davos Declaration prompt: New building should retain scale and material of the context, relationship with the context. Historical buildings, infrastructure and public spaces should be taken as a reference point for new architecture

Ryc. 1.5. Wytyczne z Deklaracji z Davos: „Nowe budynki powinny zachowywać skalę i materiały otoczenia oraz relację z otoczeniem. Zabytkowe budynki, infrastruktura i przestrzeń publiczne powinny stanowić punkt odniesienia dla nowej architektury”

Fig. 1. Examples of new architecture in the historical center of Valetta based on selected documents, generated in ChatGPT 5.0 with prompts drawn from Table 1; all photographs and drawings by J. Jabłoński

Ryc. 1. Przykłady nowej architektury w historycznym centrum Valetty na podstawie wybranych dokumentów, wygenerowane w ChatGPT 5.0 z wykorzystaniem promptów przedstawionych w tabeli 1; autorem wszystkich fotografii i rysunków jest J. Jabłoński

other international organizations, including the Declaration of Amsterdam and the Davos Declaration. These texts, which establish guidelines and principles for heritage conservation and cultural landscape management, are collectively referred to as law-making sources.

The second part of the study is a comparative analysis of the sources categorized above, with particular emphasis on architectural and conservation sources, ranging from normative and framework documents to monographs and research papers. In this analysis, I focus especially on contradictions between different approaches, including those of formal documents and those of thematic monographs and popular works. This part is presented in the context of architectural practice.

Additionally, I add a layer of language analysis, and a case study of how the different statements in the documents can be interpreted in practice. I do this using the MLLM¹ ChatGPT 5.0. This approach was chosen because of the nature of ChatGPT's data processing which is similar to the data processing that an architect has to go through to interpret provisions of normative and framework documents [Forty 2019, pp. 29–41]—it starts with language analysis, then it proceeds to find an internal description (language token) and finally it recreates it as an image (or in case of an architect, in a design). Furthermore, this language model was trained on large human-generated databases, which implies that the outcomes of its processes are rooted in the intersubjective view of the problem across the population. This tool enabled rapid prototyping, but it was not explored to achieve more nuanced, in-depth results.

ChatGPT was not used for any other purpose other than the one mentioned in the paragraph above.

The study closes with a synthesis and conclusion on the aforementioned parts. The main point is to identify overarching trends, contradictions, and problems in the discussion about altering the cultural landscape.

The cultural landscape, a key concept in this research, is understood as a testament to the evolving relationship among communities, individuals, and their environment, resulting from and reflecting prolonged interaction among societies, people, nature, and the physical environment [Charter of Kraków 2000].

The built environment, which is also discussed in this paper, is understood here as human-made (in contrast to natural) resources and infrastructure designed to support human activity [Petzet 2013, p. 252].

Normative documents for research were chosen on the basis of four ICOMOS publications in the following order: *Vademecum Konserwatora Zabytków: Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa Kultury: edycja 2015* [Szmygin 2015], *International principles of preservation* [Petzet 2009], 'Conservation of Monuments and Sites', in *Monumenta II: The ICOMOS Discussions on Conservation of Cultural Heritage* [Petzet 2013], and *Das Erbe als Basis der Baukultur* [2022]. Of these collections of documents, those documents were selected which directly or indirectly addressed the issue of architectural additions to cultural landscape.

Results

As one is supposed to—*ab ovo*—start, first I analyze the normative and framework documents that underpin the whole discourse in conservation, namely two charters—the Athens Charter (1931) and the Venice Charter (1964) [Petzet 2009, pp. 47–49, 54–55].

The Athens Charter, which is still the gold standard of concise legislative work, in chapter III, "Aesthetic Enhancement of Ancient Buildings," first addresses the problem of designing new architecture in relation to the existing context. This is phrased as "the character and external" aspect. Emphasis is put on the neighborhood of ancient monuments, but the document clearly states the importance of regard for context in newly built architecture in general.

In summary, the Athens Charter considers monuments and groups of monuments, along with their immediate surroundings, according to their character, their relation to their context, and views of existing buildings (see Table 1).

The Venice Charter is more specific than its predecessor and addresses the problem in Articles 6, 13, and 14, although the authors made it explicit that the Charter's subjects are monuments. Nevertheless, Article 1, especially its second part, leaves room for a modest broadening of the text's scope of impact. Article 6 concerns "scale, relations of mass and color," which are to be protected in the new construction and modification. To amplify the message in Article 13, concerning additions, there are issues put forth such as "traditional setting, the balance of composition," and "relation with surroundings." New notion, although pointed towards conservation, arises in this Charter's Article 9—namely, that new construction, which is not a pure, well-documented restoration, should "be distinct from architectural composition and must bear a contemporary stamp."

In summary, the Venice Charter considers monuments and their urban settings in terms of harmony and their relationship to the context, and stipulates that new work should bear contemporary features and that contemporary elements should be added in harmony with the surroundings (see Table 1).

These are followed by a series of Charters, Recommendations, and Principles by ICOMOS, UNESCO, and other international organizations concerned with the conservation of heritage places and spaces, as well as with built culture *en masse*. I would like to point out some of the ones I found particularly important during my research on the topic.

The Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage (1972) [Petzet 2009, pp. 56–62] defines cultural heritage in Article 1 of chapter I as "groups of buildings for their architecture, homogeneity and their place in landscape," while it defines sites as "works of man or the combined works of nature and man." These definitions already give an impression of what I consider the cultural environment,

Year			Document							Scope of protection										
Mass/bulk/volume	Scale	Color	Material	Texture	Form	Siting	Decoration	Character		Proportions	Balance of composition /harmony	Relation with surroundings / context/setting	Relationship to the physical and cultural landscape	Volumetric characteristics of built-up and open spaces	Views on existent buildings/sightlines	Skyline	New work should be readily identifiable as such/ should bear contemporary stamp	Contemporary elements should be added in harmony with the surroundings	New work should avoid all forms of pseudo-historical design	Historical buildings, infrastructure and public spaces should be taken as a reference point for new architecture
A	B	C	D	E	F	G	H	I		K	L	M	N	O	P	R	S	T	U	V
1931			The Athens Charter							Monuments and groups of monuments with their immediate surrounding										
								I				M			P					
1964			The Venice Charter							Monument as an architectural work with its urban or rural setting										
A	B	C									L	M					S	T		
1972			Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage							Monuments: architectural works [...] Groups of buildings: groups of separate or connected buildings which, because of their architecture, their homogeneity or their place in landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science										
1975			The Declaration of Amsterdam							Individual buildings of exceptional quality and their surroundings, but also all areas of towns or villages of historic or cultural interest										
														O						
1976			UNESCO Recommendation Concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas (Warsaw-Nairobi)							Any groups of buildings, structures and open spaces [...] constituting human settlements in an urban or rural environment such as historic towns, old urban quarters, villages and hamlets. Natural and man-made setting										
	B	C	D		F	G		I		K	L	M		O	P			T		
1979			The Burra Charter							All types of places of cultural significance including natural, Indigenous and historic places with cultural values. [...] Place can be large or small: for example, a memorial, a tree, an individual building or group of buildings, the location of an historical event, an urban area or town, a cultural landscape [...]										
A	B	C	D		F	G											S			
1987			The Washington Charter							Historic urban areas, large and small, including cities, towns and historic centers or quarters, together with their manmade environments.										
	B	C	D				H			K		M						T		
1999			Charter on the Built Vernacular Heritage							Vernacular buildings, groups and settlements										
						G		I					N							
2000			Charter of Kraków							Historic buildings and monuments, ensembles of buildings and open spaces, which are part of larger urban areas, or of entire small urban or rural settlements, cultural landscape, built environment [...] buildings that form historic areas may not have a special architectural value in themselves, but they should be safeguarded because of the organic unity of the town										
A		C				G	H					M	N				S			

Year			Document						Scope of protection										
Mass/bulk/volume	Scale	Color	Material	Texture	Form	Siting	Decoration	Character	Proportions	Balance of composition /harmony	Relation with surroundings / context/setting	Relationship to the physical and cultural landscape	Volumetric characteristics of built-up and open spaces	Views on existent buildings/sightlines	Skyline	New work should be readily identifiable as such/ should bear contemporary stamp	Contemporary elements should be added in harmony with the surroundings	New work should avoid all forms of pseudo-historical design	Historical buildings, infrastructure and public spaces should be taken as a reference point for new architecture
A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O	P	R	S	T	U	V
2005			Vienna Memorandum on „World Heritage and Contemporary Architecture – Managing the Historic Urban Landscape”						Groups of buildings, structures and open spaces in their natural and ecological context										
A	B										M			P	R		T	U	
2005			Xi'an Declaration on the Conservation of the Setting of Heritage Structures, Sites and Areas Heritage structures, sites or areas of various scales, including individual buildings or designed spaces, historic cities or urban landscapes, landscapes						Heritage structures, sites or areas of various scales, including individual buildings or designed spaces, historic cities or urban landscapes, landscapes										
											M			P	R		T		
2008			Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place						Buildings, sites, landscapes										
		C		E				I											
2008			UNESCO Recommendation on the Historic Urban Landscape						Monuments, sites, groups of buildings, cultural landscape, built environment										
											M	N					T		
2011			The Valetta Principles for the Safeguarding and management of Historic Cities, Towns and Urban Areas						Historic towns and urban areas urban structure, architectural elements, the landscapes within and around the town, monuments and authentic urban fabric, in which buildings express the cultural values										
A	B	C	D		F	G	H				M	N	O	P		S	T		
2011			The Recommendation on the Historic Urban Landscape						Historic areas/city as any groups of buildings, structures and open spaces [...], constituting human settlements in an urban or rural environment, in particular historic towns, old urban quarters, villages and hamlets as well as homogeneous monumental groups, it being understood that the latter should as a rule be carefully preserved unchanged.										
											M	N					T		
2018			Davos Declaration						Built environment, i.e. cultural landscapes, villages and cities										
	B		D								M								V

Table 1. Scope of protection and preferred approaches to new construction in heritage and cultural environments; by J. Jabłoński

Tab. 1. Zakres ochrony i preferowane podejścia do realizacji nowych inwestycji budowlanych w środowiskach dziedzictwa kulturowego i krajobrazie kulturowym; oprac. J. Jabłoński

although it is clearly stated that, as a subject to protection, this applies only to sites or buildings “of universal value from the point of view of history, art or science.”

In summary, the Convention considers monuments and groups of buildings, because of their architecture, their homogeneity, or their place in the landscape, to be of outstanding universal value from the point of view of history, art, or science (see Table 1).

The Declaration of Amsterdam (1975) [Szmygin 2015, pp. 55–60; Council of Europe 1975] broadens the scope of conservationist care to include larger organisms such as “towns and villages” and reintroduces the notion of “cultural” significance, returning, as it were, to the legacy of the Athens Charter. Second, there is a new element —the negative, cautionary notion of “incongruous new construction,” in contrast to what was stated in previous documents, a positive guideline to make new construction “harmonious” with the environment. Another important notion introduced in this document is the use of the term “man-made environment,” taken from phenomenology [Norberg-Schulz 1971], combined with the idea of “continuity.” Additionally, the Declaration reinstates “architectural and volumetric” features of the “urban and rural context” as a basis for conservation effort.

In summary, the Declaration of Amsterdam considers individual buildings of exceptional quality and their surroundings, as well as all areas of towns or villages of historic or cultural interest, based on their volumetric characteristics of built-up and open spaces (see Table 1).

This is followed by the UNESCO Recommendation Concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas (1976) [Petzet 2009, pp. 63–69], which again refers to phenomenology and states that the “environment” (man-made or natural), understood as context, is “spatial, social, economic or cultural.” Particularly important for our deliberations is the demand that architects and urban planners pay special attention to integrating historic areas harmoniously into contemporary life. In this document, particular emphasis is placed on preserving the “authenticity” of historic areas.

In summary, the UNESCO Recommendation considers groups of buildings, structures, and open spaces, such as historic towns, old urban quarters, villages, and hamlets. It also addresses the natural and man-made settings, including their scale, color, materials, form, siting, character, proportions, harmony, relationship with the context, the massing characteristics of built-up and open spaces, and views of existing buildings, and it emphasizes that contemporary elements should be added in harmony with the surroundings (see Table 1).

The Australia ICOMOS Guidelines for Conservation of Places of Cultural Significance [Burra Charter 2013], with its most up-to-date version of 2013, puts pressure on retaining the character of a place when adding new structures to cultural environments, as in previous documents, but we can see here in Article 22. “New work” that “new work should be identifiable

as such.” This is a reference to Article 9 of the Venice Charter.

In summary, the Burra Charter considers all types of places of cultural significance, building or group of buildings, cultural landscape according to their mass, scale, color, material, form, siting, and regarding that new work should bear a contemporary stamp (see Table 1).

The Charter for Conservation of Historic Towns and Urban Areas [The Washington Charter, 1987; Petzet 2009, pp. 73–74] outlines qualities to be preserved in historic towns and urban areas. These are, generally, a summary of previous charters. It also states that new construction within an urban context should not be discouraged, provided it is “in harmony” with the surroundings.

In summary: the Washington Charter considers man-made environments according to their scale, color, material, decoration, proportions, relation with context and regarding that contemporary elements should be added in harmony with the surroundings (see Table 1).

The Charter on the Built Vernacular Heritage (Mexico, 1999) [Petzet 2009, pp. 86–87] builds on previous charters in defining the subject of protection, but in addition to the physical features of the built environment, it adds the postulate of respecting the “cultural landscape” of which the “built vernacular heritage” is a part (point 4 of “Principles of Conservation”). Additionally, it places further emphasis on “cultural landscape” in point 2 of “Guidelines in Practice.”

In summary, the Charter on the Built Vernacular Heritage considers vernacular buildings, groups, and settlements based on their siting, character, and relationship to the physical and cultural landscape.

Principles for Conservation and Restoration of Built Heritage (The Charter of Krakow, 2000) [Charter of Kraków 2000] follows several (unspecified) charters concerning the development of “cultural landscapes,” especially in point 9, which broaden the scope of preservation beyond heritage places, sites, and monuments. It also addresses additions to heritage buildings, stating that if they are to be permitted, they should “reflect contemporary architecture.”

In summary, the Charter of Kraków considers historic buildings and monuments, as well as ensembles of buildings and open spaces, according to their mass, color, siting, decoration, relationship to the context, and relationship to the physical and cultural landscape. It also holds that new work should bear features of contemporaneity (see Table 1).

The Vienna Memorandum on “World Heritage and Contemporary Architecture – Managing the Historic Urban Landscape” (2005) [Petzet 2013, pp. 231–233] is directly aimed at new construction in the built environment (still restricted to the Historic Urban Landscape). While maintaining previous notions of scale, setting, skyline, etc., it introduces the idea that new work should avoid all forms of pseudo-historical design.

In summary: The Vienna Memorandum considers groups of buildings, structures, and open spaces in their natural and ecological context according to their mass, scale, relationship with context, views on existing buildings, skyline, and regarding that contemporary elements should be added in harmony with the surroundings and new work should avoid all forms of pseudo-historical design (see Table 1).

In the Xi'an Declaration on the Conservation of the Setting of Heritage Structures, Sites and Areas (2005) [Petzet 2009, pp. 95–97], much less is said about tangible elements of the heritage/cultural landscape. However, in point 7, there is a direct reference to protecting “skylines” and “inappropriate visual and spatial encroachments,” which, in the document, applies to heritage sites. In point 8, there is also an indirect reference that new construction within the “setting of heritage structures, sites and areas” should “positively contribute to the distinctive character” of such places.

In summary, the Xi'an Declaration considers heritage structures, sites or areas, including individual buildings or urban landscapes, landscapes according to their relationship with context, views on existing buildings, skyline, and regarding that contemporary elements should be added in harmony with the surroundings (see Table 1).

The Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place [ICOMOS 2008] introduces into normative discourse the notion of *genius loci* (borrowed from architectural theory [Norberg-Schulz 1979]), which had previously been used implicitly (for example, in the Xi'an Declaration [Petzet 2009, pp. 95–97] and the Nara Document on Authenticity [Petzet 2009, pp. 78–79]) but had not been explicitly mentioned before. In addition to listing the intangible elements of this phenomenon, it also defines tangible elements. In addition to what was stated in previous documents about buildings and sites, the Québec Declaration clearly points toward “landscapes” as one of the tangible elements of *Genius Loci*, as well as “textures, colors,” which are listed as intangibles.

In summary, the Québec Declaration classifies buildings, sites, and landscapes by their color, texture, and character (see Table 1).

The UNESCO Recommendation on the Historic Urban Landscape (2011) [Petzet 2013, pp. 248–252] builds on previous texts to produce a state-of-the-art document for conservation in urbanism and architecture, drawing on definitions from the Burra Charter, the Washington Charter, the Xi'an Declaration, among others. In addition to recapitulating previous charters and documents, it again stresses the need to add contemporary elements in harmony with the surroundings.

In summary, the UNESCO Recommendation considers monuments, sites, groups of buildings, cultural landscapes, and the built environment in relation to their context and the physical and cultural landscape, and holds that contemporary elements should be added in harmony with the surroundings (see Table 1).

The Valetta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas (2011) [Petzet 2013, pp. 243–258] is, to date, the most extensive document (paired with the Warsaw-Nairobi Recommendation of 1976) that considers the physical qualities of new construction and could serve as guidelines for town planners and architects. Among these qualities, it reintroduces the notion that new work should be readily identifiable as such and bear a contemporary stamp, a principle it takes from The Venice Charter, though its application is broader (in The Venice Charter, this principle applied only to new work carried out on historic buildings/monuments).

In summary, the Valetta Principles consider monuments, sites, groups of buildings, cultural landscapes, and the built environment in relation to their context and the physical and cultural landscape, and hold that contemporary elements should be added in harmony with the surroundings (see Table 1).

The Davos Declaration [2018], as a document from outside the main conservationist organizations (ICOMOS, UNESCO), places a slightly different emphasis on new construction in cultural landscapes, stating that it should take “historical building as a reference point.” In addition, it devotes considerable attention to the issue of temporal value (durability) to be considered in new construction (described in depth in the insightful book *How Buildings Learn* [Brand 1994]) and to the cultural weight of building quality in new buildings. This declaration is followed by further development, summarized in The Davos Quality System [Amréus et al. 2021].

In summary, the Davos Declaration considers monuments, sites, groups of buildings, cultural landscapes, and the built environment in relation to their context and the physical and cultural landscape and holds that contemporary elements should be added in harmony with the surroundings (see Table 1).

One more aspect of these documents is worth noting. Until the time of the Warsaw-Nairobi Recommendation, the authority of the documents described stemmed mainly from the bodies that established and signed them. They were treated as self-explanatory and self-sufficient, but since 1976, with the rapid growth in the interconnectivity of documents (which peaked in the twenty-first century), the source of authority shifted from the signatories to the documents themselves.

As shown in Figure 3, the number of distinct documents has grown over time, accompanied by increased interconnectivity, particularly after the year 2000. Unfortunately, this increase in interconnectivity does not necessarily lead to better clarification of the issues under consideration. There seems to be a problem with the influx of normative texts, which are increasingly repetitive, and only rarely does a document add a new layer of meaning to the existing body of texts [Szymygin 2024].

Based on the analyses above, we can observe that over almost one hundred years of modern documen-

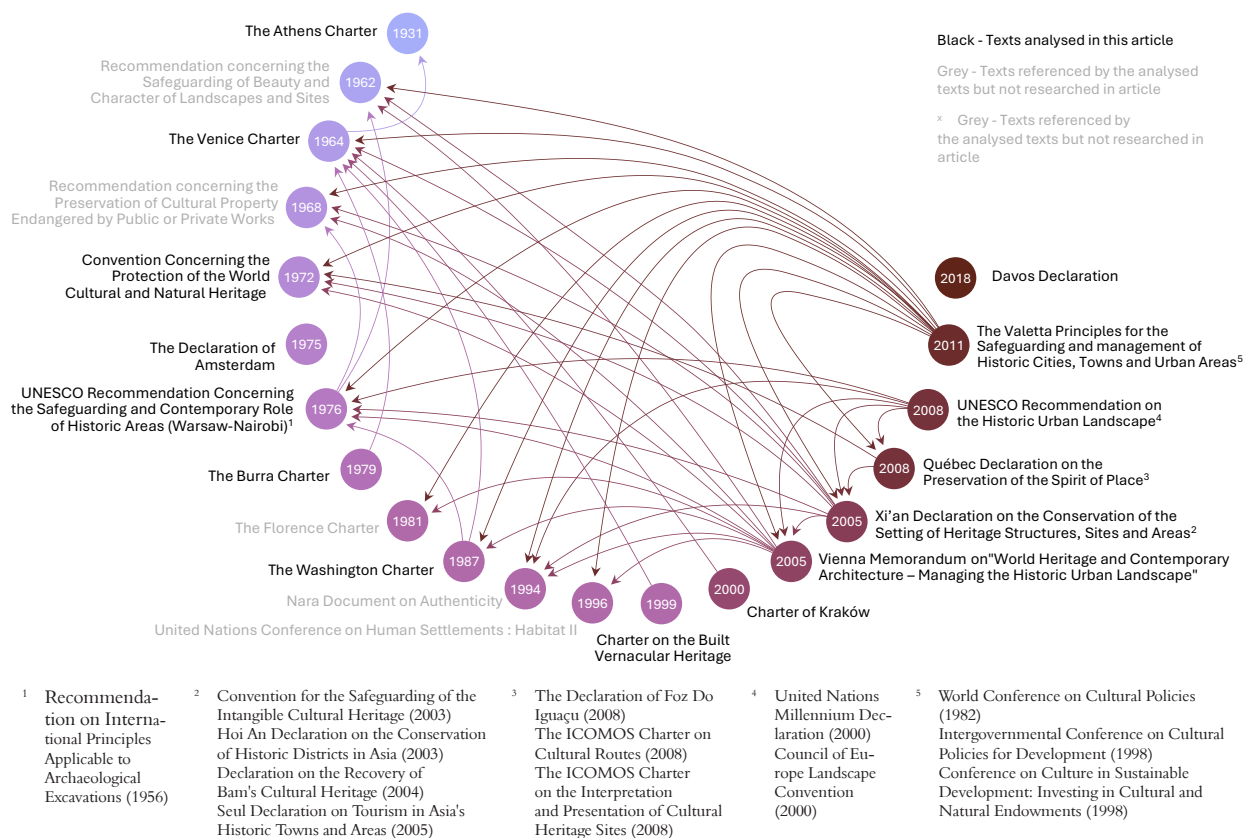

Fig. 3. Graph representing interconnectivity between normative documents from the Athens Charter to the Davos Declaration

Ryc. 3. Wzajemne powiązania między dokumentami normatywnymi – od Karty Ateńskiej po Deklarację z Davos

tation in and around the field of conservation, several required and desired qualities for new construction in cultural landscapes have been identified. These include scale, color, material, form, etc. (see Table 1). Simultaneously, a few approaches to introducing new architecture into the built environment emerged. They can be summarized by the following four statements:

1. New work should be easily identifiable as such.
2. New work should avoid all forms of pseudo-historical design.
3. Contemporary elements should be added in harmony with the surroundings.
4. Historical construction should be taken as a reference point for new architecture.

Based, inter alia, on the analyzed Normative Documents, conservation and architectural practice have established that new construction may be introduced into cultural landscapes in three ways. New architecture can be introduced by contrast, be neutral, or be introduced complementarily (sometimes called pastiche) [Tomaszewski 2012, pp. 119–120; Molski 2023, p. 49]. This threefold captures the essence of the problem with introducing contemporary architecture into pre-existing built environments with cultural and/or heritage values. These three ways are not explicitly stated in any of the documents analyzed in this article, but they can be traced to four statements from the documents listed above.

Discussion

Although international normative documents are a valid body of texts for analyses of conservationist theory and practice, it is important to remember that, for their provisions to be implemented, each signatory country or region must formally adapt them. This process of adaptation can vary between countries and from the original. It can be due to regional specifics or to practical realities. It can also result in discrepancies between the original international text and the local text to be implemented in practice. Thus, one cannot obtain a complete overview of conservation from these fairly general international texts alone.

An important aspect not developed in the article is the problem of community identity anchored in the built environment and how different types of new construction can impact it. Among the documents considered, the first to state this problem explicitly was the Declaration of Amsterdam (1975) [Szymygin 2015, pp. 55–60; Council of Europe 1975]—fourteen years after Jane Jacobs's *The Death and Life of Great American Cities*, which added a new layer to the issue of social concerns in urban planning and, therefore, in conservation [Jacobs 2014; Forty 2019, pp. 102–117]. This care for the community's place-based identity is increasingly present in subsequent documents. There are at least two good reasons for this. One is an inward tendency, and it

Fig. 2.1 Original photo of streetscape consisting of three buildings in the historic center of Valetta. Attempts were conducted using the MLLM (Multimodal Large Language Model) model ChatGPT 5.0, with prompts specified below the accompanying figures. In order to refine the generated outcomes, these prompts were reinforced through reference to ArchDaily's Extension category [ArchDaily, 2025], one of the most prominent and frequently consulted architectural platforms. This approach was intended to align the results with established understandings of contrast, neutrality, and complementarity as recognized within contemporary architectural practice

Ryc. 2.1. Oryginalne zdjęcie pejzażu ulicznego składającego się z trzech budynków w historycznym centrum Valetty; opracowane przy użyciu ChatGPT 5.0, z wykorzystaniem wskazówek określonych poniżej, rozszerzonych o odniesienia do kategorii „Rozbudowa” z serwisu ArchDaily [ArchDaily, 2025] w celu dostosowania wyników do utrwalonych sposobów rozumienia kontrastu, neutralności i komplementarności we współczesnej praktyce architektonicznej

Fig. 2.2 The Contrast prompt: The New building should be added by the means of contrast

Ryc. 2.2. Polecenie dotyczące kontrastu: „Nowy budynek powinien zostać wkomponowany poprzez wykorzystanie kontrastów”

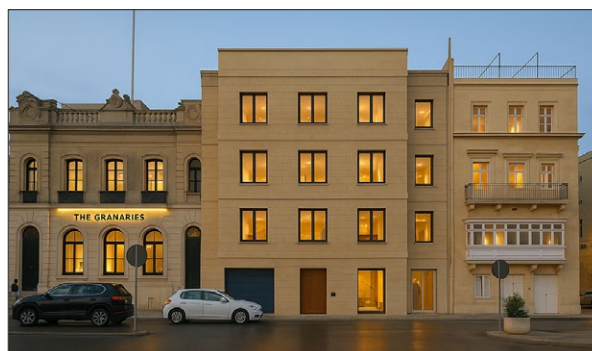

Fig. 2.3 The Neutral approach prompt: The New building should be added in a neutral way

Ryc. 2.3. Wskazówka dotycząca podejścia neutralnego: „Nowy budynek powinien zostać dodany w sposób neutralny”

Fig. 2.4 The Complementary approach prompt: The New building should be added in a complementary manner

Ryc. 2.4. Wskazówka dotycząca podejścia komplementarnego: „Nowy budynek należy dodać w sposób komplementarny”

Fig. 2. Examples of new architecture in the historical center of Valetta based on a threefold approach to new architecture in the cultural landscape, generated in ChatGPT 5.0

Ryc. 2. Przykłady nowej architektury w historycznym centrum Valetty oparte na trójstopniowym podejściu do projektowania nowej architektury w krajobrazie kulturowym, wygenerowane w ChatGPT 5.0

can be summarized as follows: if the cultural landscape is changed drastically, the community will lose its physical anchor and be robbed of an important expression of its culture. The second tendency is outward and can be stated as follows: a drastic change in the cultural landscape will sever the bonds between the community and its environment, thereby endangering the cultural landscape itself, because the local community is a guarantor of its upkeep and survival. That being said, community identity is based not only on the visual factors of the landscape, which is the main subject of this article, but also on economic, ethnic, political, and religious factors. [Petzet 2013, pp. 231–233]. Nonetheless, physical appearance is a crucial element in maintaining the bond between the community and the cultural landscape, as shown in numerous examples [Alexander 1979] and confirmed by the rejection of the well-known Theory of Broken Windows [Wilson et al. 1982].

Another issue concerns perception—the root of how we deal with architectural heritage, the Venice Charter, and the notion of falsification by added elements that do not bear a contemporary stamp. This approach originally arose from orthodox conservation but was later extended (for lack of a separate theory) to all matters of new architecture in the cultural landscape, not only heritage places, but also infills or renovations in existing fabric. The main problem with this theory is that it rests on a presupposition about what will or will not be seen as “old” or “new.” In short, it presupposes that, in a certain way, one should work not to mislead the viewer about the ancient lineage of new construction in a valuable built environment, given the problem of authenticity. Yet the heart of the problem is the apriority of such an approach, which was strengthened in the twentieth century by the architectural theories of modernism. This is a genuine problem, and one way to approach it is to determine people’s actual perceptions. A promising route for determining this lies in the rapidly growing field of cognitive science, especially eye-tracking research on human visual perception [Salingaros 2013; Sussman, Hollander 2015; Bermudez et al. 2024; Montero et al. 2018].

The growing notion of sustainability also needs to be addressed. As we dive deeper into our relationship with the environment, we begin to regain awareness of our place in a larger system. Not with Enlightenment-based “look from the outside” or Rousseauian “return to the original state” but with more down-to-earth knowledge of our interconnectivity and interdependence with nature, which is manifested, among others, in the theory of Earth as a garden [Boivin et al. 2023; Jenkins et al. 2023; Reiff et al. 2025; Munschek et al. 2023; Brand 2009]. This insight is a realization of the postulate advanced by many thinkers since the beginning of the twentieth century [Guardini 2022; Stara 2023] and should influence how we design new construction. Nowadays we almost never build *in cruda radice*, therefore there is always a notion of context or cultural landscape. Among some architects, one way to seek sustainability is to ana-

lyze historical buildings and draw from them the principles for new construction, as their approach to thermal mass, gravitational ventilation, and use of natural, renewable, and reusable materials could be an answer to the requirements of sustainability [Idam 2022; Swittalek 2022]. This could be treated as an objective argument for a complementary approach to introducing new construction into the cultural landscape. On the other hand, it can also be argued that these arguments concern the structure and operating principle of buildings and do not determine the visual aspect, which is at the center of the discussion in this article.

Conclusions

As shown above, normative documents, starting with The Athens Charter, have, over the years, expanded the scope of preservation and, consequently, the set of tangible and intangible values that are the direct subject of protection. By implication, these values also serve as guidelines for new construction in areas under conservation.

All analyzed documents aim to protect heritage, and over time, the scope of protection has expanded from monuments and groups of monuments with their surroundings to the cultural landscape and the built environment. One document states that new work should avoid all forms of pseudo-historical design. Four of them state that new work should be readily identifiable as such or bear a contemporary stamp. Seven state that contemporary elements should be added in harmony with the surroundings, and one document states that historical buildings, infrastructure, and public spaces should serve as reference points for new architecture. This gives an almost 2:1 ratio in favor of harmonizing with the context. When we add that, apart from the specific guidelines quoted in the body of the normative texts, there is a clear emphasis on the preservation of heritage in its physical form, as illustrated by the number of tangible attributes that can be extracted from the documents (Table 1), it seems legitimate to say that special care should be taken when handling new architecture in the cultural landscape.

The problem with these documents is their vague stance toward architectural practice. On the one hand, as has already been said, they must be fairly general because of their ambition to be widely accepted. On the other hand, one might get the impression that they are written with the profession’s most prominent representatives in mind, who can strike a delicate balance between harmonizing with their surroundings and emphasizing their distinctiveness/contemporaneity. Unfortunately, the reality of architecture is that most buildings are built by everyday architects on tight schedules and with budgets that are almost too small, which effectively prevents them from searching for the best way to introduce new architecture into the cultural landscape; instead, they go for the most readily conceivable solutions.

Given the above, introducing new architecture through contrast is a hazardous approach. It risks destroying the integrity of the cultural landscape, built up over centuries of layering and a shared pattern language [Alexander 1979; St. John Wilson 2024]. Therefore, introduction by contrast should be allowed only in exceptional cases where the function or symbolic value justifies a breach of the existing built environment.

On the contrary, the complementary introduction of new construction into the cultural landscape should be treated as the default. Although it can pose a threat to the other capital rule of preservation—authenticity [Tomaszewski 2012, pp. 119–120; Molski 2023, p. 49]—when considered at the scale of the cultural landscape rather than at the scale of a historic building (e.g., as an addition of a top floor to the building), it can even serve the authenticity of the built environment. Authenticity is understood as the preservation of *Genius Loci*, the

specific image of a city or village, which also seems to be preferred by architecture users [Montero et al. 2018; Salinger 2013, pp. 172–194; Kullberg 2022].

Acknowledgments

I would like to express my sincere gratitude to architect Krzysztof Jaraczewski from the Faculty of Architecture at Warsaw University of Technology for his invaluable insights and constructive comments on earlier drafts of this paper. I am also grateful to Professor Mirosław Orzechowski from the Department of Architecture at Warsaw University of Technology for his thoughtful feedback during the conceptual phase of this paper. I would further like to acknowledge Wojciech Murzyn from the Doctoral School at Warsaw University of Technology for his dedicated assistance in ensuring the clarity and transparency of the data presentation.

Footnote

- ¹ Multimodal Large Language Model, where a large language model is a language model trained with self-supervised machine learning on a vast amount of text, designed for natural language processing tasks, especially language generation, and multimodality means having multiple modalities, where a “modality” refers to a type of input or output, such as video, image, audio, text etc.

References / Bibliografia

Source texts / Teksty źródłowe

- Amréus Lars et al., *The Davos Baukultur Quality System. Eight criteria for a high-quality Baukultur*, Berno 2021.
The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance, ICOMOS Australia 2013.
Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (Washington Charter), ICOMOS General Assembly, 1987.
Charter of Krakow 2000: Principles for Conservation and Restoration of Built Heritage, International Conference on Conservation “Krakow 2000,” Kraków 2000.
Declaration of Amsterdam, Council of Europe 1975.
Davos Declaration, European Ministers of Culture 2018.
Das Erbe als Basis der Baukultur, ed. Niklaus Ledergerber, Dieter Schnell, Jasmin Christ, Bern 2022.
 Petzet Michael, *International principles of preservation*, Berlin 2009.
 Petzet Michael, *Conservation of Monuments and Sites*, [in:] *Monumenta II: The ICOMOS Discussions on Conservation of Cultural Heritage*, ed. ICOMOS Germany, Berlin 2013.
Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place, 16th General Assembly of ICOMOS in Quebec, 2008.
 Riegl Alois, *The Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin*, “Oppositions” 1982, vol. 25.
 Szmygin Bogusław (ed.), *Vademecum Konserwatora Zabytków: Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa Kultury: edycja 2015*, Lublin 2015.

Secondary sources / Opracowania

- Alexander Christopher, *The Timeless Way of Building*, New York 1979.

- Bermudez Julio C., Nakamura Yoshio, Sussman Ann, Puttock Robin, Ebadi Amir, Davey Megan Keagle Juliana, *Semiotic and phenomenological study of sacred architecture using last-generation eye-tracking instrumentation in real conditions vs. AI-based predictions*, “Frontiers in Psychology” 2024, vol. 15.
 Boivin Nicole L., Zeder Melinda A., Fuller Dorian Q., Crowther Alison, Larson Greger, Erlandson Jon M., Denham Tim, Petraglia Michael D. *Ecological consequences of human niche construction: Examining long-term anthropogenic shaping of global species distributions*, “Proceedings of the National Academy of Sciences” 2016, vol. 113 iss. 23.
 Brand Stewart, *How Buildings Learn: What Happens After They're Built*, New York 1994.
 Brand Stewart, *Whole Earth Discipline: An Ecopragmatist Manifesto*, New York 2009.
 Dvořák Max, *The History of Art as the History of Ideas*, London 1984.
 Forty Adrian, *Words and Buildings. A Vocabulary of Modern Architecture*, London 2019.
 Guardini Romano, *Listy nad jeziorem Como*, Warszawa 2022.
 Idam Friedrich, Kain Günther, *About the resilience of architectural heritage* [in:] *Das Erbe als Basis der Baukultur*, ed. Niklaus Ledergerber, Dieter Schnell, Jasmin Christ, Bern 2022.
 Jacobs Jane, *Śmierć i życie wielkich miast Ameryki*, Warszawa 2014.
 Kullberg Fredrik, *Wojna z pięknem. Reportaż o oszpecaniu Szwecji*, Warszawa 2022.
 Molski Piotr, *Projektowanie w środowisku zabytkowym*, Warszawa 2023.

- Montero-Parejo María Jesús, Jeong Jin Su, Hernández-Bianco Julio, García-Moruno Lorenzo, *Rural Landscape Architecture: Traditional versus Modern Façade Designs in Western Spain* [in:] *Landscape Architecture – The Sense of Places, Models and Applications*, Amjad Almusaed (ed.), London 2018.
- Munschek Marius, Witt Reinhard, Kaltoven Katrin, Segar Josiane, Wirth Christian, Weigelt Alexandra, Engelmann Rolf A., Staude Ingmar R., *Putting conservation gardening into practice*, "Scientific Reports" 2023, vol. 13.
- Neugarten Rachel A., Chaplin-Kramer Rebecca, Sharp Richard P., Schuster Richard, Strimas-Mackey Matthew, Roehrdanz Patrick R., Mulligan Mark, van Soesbergen Arnout, Hole David, Kennedy Christina M., Oakleaf James R., Johnson Justin A., Kiesecker Joseph, Polasky Stephen, Hanson Hefrey O., Rodewald Amanda D., *Mapping the planet's critical areas for biodiversity and ecosystem services*, "Nature Communications" 2023, vol. 14.
- Norberg-Schulz Christian, *Existence, Space and Architecture*. London 1971.
- Omilanowska Małgorzata, *Kreacja – konstrukcja – rekonstrukcja. Studia z architektury XIX–XXI wieku*, Warszawa 2016.
- Reiff Julius, Jungkunst Hermann F., Mauser Ken M., Kampel Sophie, Regending Sophie, Rösch Verena, Zaller Johann G., Entling Martin H., *Permaculture enhances carbon stocks, soil quality and biodiversity in agricultural landscapes*, "Communications Earth & Environment" 2023, vol. 4, iss. 14.
- Salingaros Nikos A., *A Theory of Architecture*. Portland 2013.
- Stara Alexandra, Vesely Dalibor, Carl Peter, *The Latent World of Architecture: Selected Essays*, Abingdon 2023.
- St. John Wilson Colin, *Architectural Reflections: Studies in the Philosophy and Practice of Architecture*, Monee, IL, 2024.
- Sussman Ann, Hollander Justin B., *Cognitive Architecture: Designing for How We Respond to the Built Environment*, New York 2015.
- Swittalek Markus P., *Embodied energy: historic buildings enjoy an advantage* [in:] *Das Erbe als Basis der Baukultur*, ed. Niklaus Ledergerber, Dieter Schnell, Jasmin Christ, Bern 2020.
- Tomaszewski Andrzej, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, Kraków 2022.
- Torbus Tomasz, *Rekonstrukcje, dekonstrukcje, (nad)interpretacje*, Gdańsk 2019.
- Wilson James Q., Kelling George L., *Broken windows: The police and neighbourhood safety*, "Atlantic Monthly" 1982, vol. 249, iss. 3.

Electronic sources/ Źródła elektroniczne

- Extension: Projects category*, ArchDaily https://www.archdaily.com/search/projects/categories/extension?ad_medium=filters (accessed: 22.09.2025)
- Szmygin Bogusław, *Karta Wenecka – teksty doktrynalne w świetle współczesnych uwarunkowań*, in *Podstawy teoretyczne ochrony zabytków – 60 lat Karty Weneckiej*, Muzeum Łazienki Królewskie, YouTube video, May 13, <https://www.youtube.com/watch?v=DjGG7BtUtVA> (accessed: 7.3.2025).

Streszczenie

W niniejszym artykule zbadano wpływ formy i materiału na kształtowanie nowej architektury w środowiskach kulturowych, w szczególności obszarów dziedzictwa oraz krajobrazów o historycznie uwarstwionej strukturze. Na podstawie analizy dokumentów doktrynalnych i normatywnych ICOMOS, UNESCO oraz innych organizacji międzynarodowych zidentyfikowano kluczowe zasady konserwatorskie wyznaczające kierunki integracji nowej architektury z istniejącym kontekstem. Szczególną uwagę poświęcono skali, kolorystyce, autentyczności oraz relacji pomiędzy nową a historyczną zabudową, a także napięciom występującym między ortodoksyjną teorią konserwacji a współczesnymi koncepcjami zarządzania zmianą. W części dyskusyjnej omówiono rozbieżności między teorią a praktyką projektową, ich konsekwencje dla tożsamości miejsca i społecznej percepcji oraz rolę zasad zrównoważonego rozwoju w kształtowaniu współczesnych strategii ochrony i przekształcania krajobrazów kulturowych.

We wnioskach podkreślono, że choć rozwiązania oparte na wyraźnym kontraście mogą być uzasadnione w wyjątkowych sytuacjach, to podejście komplementarne należy uznać za najbardziej racjonalną strategię zapewniania ciągłości krajobrazu kulturowego oraz zachowania jego *genius loci*.

Abstract

This paper examines the impact of form and material in newly built architecture within cultural environments, with particular emphasis on heritage and historically layered landscapes. Through an analysis of normative and framework documents issued by ICOMOS, UNESCO, and other international organizations, this study identifies key conservation principles that guide the integration of new construction into existing contexts. Special attention is given to recurring themes such as scale, color, and authenticity, as well as the tension between orthodox conservation theory and contemporary approaches to managing change. The discussion highlights contradictions between theoretical principles and architectural practice, the implications for community identity and perception, and the role of sustainability in shaping contemporary approaches. Conclusions emphasize that while contrast may be justified only exceptionally, complementary integration emerges as the most reasonable strategy for safeguarding continuity and *genius loci* in cultural landscapes.

Jerzy Wowczak

Polityka Architektoniczna Państwa

28 listopada 2025 r. w Muzeum Architektury we Wrocławiu Minister Rozwoju i Technologii Michał Jaros powołał Zespół Doradców ds. Polityki Architektonicznej Państwa. Zadaniem zespołu jest opracowanie dokumentu o charakterze strategiczno-operacyjnym, który określi kierunki polityki państwa w zakresie kształtowania przestrzeni kraju.

U podstaw prac nad tym dokumentem leżą wieloletnie starania środowiska architektów o nowelizację przepisów regulujących problematykę zagospodarowania przestrzennego i architektury z uwzględnieniem ochrony wartości krajobrazu. W 2007 r. Polska Rada Architektury opracowała pierwszy projekt Polskiej Polityki Architektonicznej. Próba skierowania jego nowej wersji do prac legislacyjnych w 2014 r. zakończyła się niepowodzeniem. W kolejnych edycjach PPA, publikowanych w latach 2007–2022, członkowie Polskiej Rady Architektury wskazywali na postępującą degradację przestrzeni zbudowanej, a jako jej przyczyny wymieniali m.in. podporządkowywanie planów miejscowych doraźnym potrzebom właścicieli gruntów, z pominięciem działań zaradczych przeciwdziałających rozpraszaniu zabudowy na terenach rolnych, oraz rezygnację z procesów scalania i podziału gruntów w celu uzyskania racjonalnego i poprawnego z punktu widzenia kompozycji urbanistycznej zagospodarowania przestrzeni. Zwracano uwagę na chaotyczną zabudowę kształtowaną w oparciu o warunki zabudowy z pominięciem zasad kompozycji urbanistycznej. Wskazywano na „zabudowę łanową” i dogęszczanie istniejących osiedli jako najbardziej drastyczne formy sprzeniewierzenia się elementarnym zasadom planowania przestrzennego i przejawy zaniku kultury urbanistycznej. Architekci w opracowywanych w ubiegłej dekadzie dokumentach zauważali, że na tle przedstawionych negatywnych zjawisk, wynikających w dużej mierze z presji inwestycyjnej charakterystycznej dla okresu transformacji ustrojowej, pozytywnie odznaczają się obszary objęte ochroną konserwatorską. Jest to zasługa obowiązującego systemu ochrony zabytków. Kraje takie jak Polska, zrzeszone w Radzie Architektów Europy (ACE), w większości posiadają polityki architektoniczne i obok zasad zrównoważonego rozwoju i projektowania uniwersalnego wdrażają bardziej wyrafinowane zasady kształtowania przestrzeni.

W czerwcu 2025 r., w ramach polskiej prezydencji w Radzie Unii Europejskiej, w Gdańsku odbyło się spotkanie Europejskich Dyrektorów ds. Polityk Architektonicznych (EDAP) oraz międzynarodowa konferencja „Polityki Architektoniczne jako europejski standard”. W trakcie tej konferencji przedstawiciele administracji rządowej zadeklarowali rozpoczęcie prac nad krajową polityką architektoniczną. Powołany przez Ministra Rozwoju i Technologii zespół doradczy liczył 35 osób, a obecnie pracuje ich 60. W jego skład wchodzi przedstawiciele organizacji zawodowych i społecznych: Polskiej Rady Architektury, Izby Architektów RP, Polskiej Izby Inżynierów Budownictwa, Stowarzyszenia Architektów Polskich, Towarzystwa Urbanistów Polskich, Stowarzyszenia Polska Izba Urbanistów, Stowarzyszenia Architektury Krajobrazu, Stowarzyszenia Polskich Architektów Krajobrazu, Stowarzyszenia Architektów Wnętrz, City Architects Network, a także środowisk naukowych, m.in. Komitetu Architektury i Urbanistyki Polskiej Akademii Nauk oraz Akademickiego Forum Architektury i Urbanistyki, jak również organizacji samorządowych.

Przewodnictwo Zespołu Doradców ds. Polityki Architektonicznej Państwa objął Minister Rozwoju i Technologii Michał Jaros, funkcję zastępcy przewodniczącego pełni Monika Wróblewska, dyrektor Departamentu Architektury, Budownictwa i Geodezji w Ministerstwie Rozwoju i Technologii, a koordynatorem prac jest arch. Bohdan Biś Lisowski. W działania zespołu zaangażowani są również doradcy delegowani przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ministra Funduszy i Polityki Regionalnej oraz Ministra Klimatu i Środowiska. Lista osób jest dostępna na stronach internetowych Ministerstwa Rozwoju i Technologii. Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków reprezentują: prof. dr hab. inż. arch. Andrzej Kadłuczka, prof. dr hab. inż. arch., arch. kraj. Dominika Kuśnierz-Krupa oraz autor niniejszej informacji.

W ramach zespołu działa osiem grup problemowych:

1. Fundamenty dokumentu i koordynacja systemowa;
2. Przestrzeń jako środowisko życia – krajobraz, jakość, zdrowie i klimat;
3. Dziedzictwo, tożsamość i współczesne przekształcenia;

4. Zawody projektowe i etyka działania w interesie publicznym;
5. Planowanie, inwestycje i zamówienia publiczne;
6. Edukacja, kompetencje publiczne i system wartości;
7. Dostępność i włączenie społeczne;
8. Infrastruktura, bezpieczeństwo i odporność.

W pierwszym etapie pracowano w grupach nad diagnozą stanu istniejącego oraz identyfikacją najważniejszych problemów i zagrożeń. Z opracowań częściowych wyłania się smutny obraz kilkudziesięcioletnich zaniedbań w zakresie edukacji architektonicznej społeczeństwa. Zachodzące przekształcenia w krajobrazie nadal stanowią zagrożenie dla jego wartości i mają negatywny wpływ na jakość środowiska życia – architekturę, infrastrukturę i otoczenie przyrodnicze. Postępuje

degradacja krajobrazów kulturowych współtworzących regionalną odrębność i tożsamość kulturową narodu. Wskazano m.in. zagrożenia dla obszarów historycznych wynikające z ostatnio nowelizowanych przepisów planistycznych, utrzymującej się presji inwestycyjnej oraz instrumentalnego traktowania zabytków.

Obecnie trwają prace w poszczególnych zespołach roboczych nad opracowaniem rekomendacji i propozycji zapisów do dokumentu końcowego. Przygotowywany jest leksykon pojęć związanych z polityką architektoniczną. W kolejnym etapie przewidziano redakcję końcową i weryfikację proponowanych zmian w obowiązujących przepisach pod kątem ich wzajemnej spójności. Zakończenie prac nad dokumentem planowane jest na jesień 2026 r.

Katarzyna Góralczyk

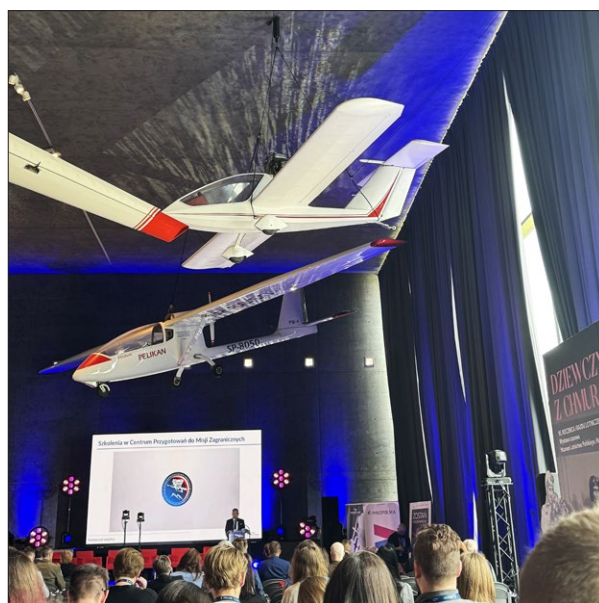
Kongres Bezpieczeństwa Dziedzictwa – KOBED'26

W dniach 8–9 czerwca 2026 r. w gmachu Muzeum Lotnictwa Polskiego w Krakowie odbył się IV Kongres Bezpieczeństwa Dziedzictwa (KOBED'26). Tematem przewodnim było „Zabezpieczenie i ochrona dóbr kultury”.

Obradom towarzyszyły warsztaty oraz dyskusje odpowiadające na potrzeby zgłaszane przez pracowników jednostek samorządu terytorialnego. Drugiego dnia wydarzenia odbyła się sesja „KOBED Młodych” adresowana do studentów i doktorantów.

Kongres miał charakter międzynarodowy i został zorganizowany w formule hybrydowej. Współorganizatorami wydarzenia były: Instytut Bezpieczeństwa Dziedzictwa, Zamek Królewski na Wawelu – Państwowe Zbiory Sztuki oraz Muzeum Lotnictwa Polskiego w Krakowie, którym partnerowały najważniejsze krajowe instytucje publiczne i stowarzyszenia zrzeszające specjalistów zajmujących się ochroną dziedzictwa.

Patronat honorowy nad Kongresem objęli: Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Minister Obrony

Narodowej, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, Arcybiskup Metropolita Krakowski kard. Grzegorz Ryś, Wojewoda Małopolski, Marszałek Województwa Małopolskiego, Dyrektor Archiwów Państwowych oraz Narodowy Instytut Muzeów.

Pierwsza edycja Kongresu odbyła się w Gdyni w 2023 r., kolejne zaś w Krakowie (2024 i 2025). Każdorazowo wydarzenie gromadziło kilkudziesięciu prelegentów i ok. 500 słuchaczy, reprezentujących środowiska naukowe, właścicieli, zarządców i opiekunów zabytków, służby mundurowe, administrację rządową

i samorządową, instytucje kultury, instytuty badawcze oraz organizacje pozarządowe.

W tegorocznej edycji prelegenci i dyskutanci w trakcie jedenastu sesji tematycznych prezentowali swoje doświadczenia, wyniki badań oraz praktyczne rozwiązania przed kilkuset uczestnikami, w tym biorącymi udział w obradach za pośrednictwem internetu.

Pierwszy dzień Kongresu zdominowały zagadnienia związane z aktualnymi krajowymi rozwiązaniami prawnymi i rolą administracji w świetle przepisów ustawy o ochronie ludności i obronie cywilnej. Obok

Autorzy fotografii: Paula Szypuła, Katarzyna Dziedzic, Grzegorz Glanowski

dyskusji o kwestiach dotyczących dóbr kultury w cyberprzestrzeni oraz wyzwań techniczno-eksploatacyjnych w zakresie bezpieczeństwa pożarowego można było usłyszeć głosy specjalistów przedstawiających problemy, przed którymi stoją muzea w obliczu ryzyka potencjalnego konfliktu zbrojnego. Wiele cennych wskazówek przekazali eksperci podczas sesji przygotowanej przez Narodowy Instytut Muzeów.

W drugim dniu prelegenci skoncentrowali się na zagadnieniach wynikających z praktycznych doświadczeń związanych z zabezpieczaniem i ochroną dziedzictwa kulturowego na obszarach dotkniętych konfliktami zbrojnymi oraz sytuacjami kryzysowymi, m.in. w Stariej Dongoli w Sudanie oraz w Kosowie. O spostrzeżeniach i dobrych praktykach zaangażowania organizacji pozarządowych w ochronę i zabezpieczanie dóbr kultury w trakcie trwającego konfliktu zbrojnego opowiedzieli goście z Ukrainy. Uczestnicy mieli także okazję zapoznać się z problematyką współpracy cywilno-wojskowej (wyobrażenia a rzeczywistość). Prezentowane były też kwestie związane z technicznymi aspektami zabezpieczania dóbr kultury oraz potrzebą działań prewencyjnych i edukacyjnych mających na celu ich skuteczną ochronę.

Organizatorami sesji, obok Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Instytutu Bezpieczeństwa Dziedzictwa, były m.in. Departament Bezpieczeństwa i Zarządzania Kryzysowego MKiDN, Narodowy Instytut Muzeów oraz Akademia Wojsk Lądowych im. gen. Tadeusza Kościuszki.

Tradycyjnie już obradom Kongresu towarzyszyła uroczystość wręczenia Nagrody Generalnego Konserwatora Zabytków oraz Instytutu Bezpieczeństwa Dziedzictwa: „KOBEDIAN – Bezpieczny Zabytek”, której celem jest wyróżnianie osób i instytucji realizujących dobre praktyki w zakresie zabezpieczania zabytków na wypadek sytuacji kryzysowych oraz konfliktów zbrojnych, podejmowane w poczuciu odpowiedzialności za zachowanie dziedzictwa kulturowego. W zamierzeniach inicjatorów Nagroda ma wspierać proces podnoszenia świadomości społecznej dotyczącej znaczenia ochrony dziedzictwa kulturowego oraz konieczności zapewniania mu odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa. Jednocześnie służy promowaniu sprawdzonych rozwiązań i dobrych praktyk w obszarze zabezpieczania dóbr kultury, inspirując ich właścicieli, opiekunów i zarządców do systematycznego doskonalenia procedur oraz standardów bezpieczeństwa. Uroczyste wręczenie „KOBEDIANÓW” odbyło się w ogrodach Zamku Królewskiego na Wawelu. W 2026 r. laureatami Nagrody zostali:

- insp. Małgorzata Woźniak-Słota (Izba Administracji Skarbowej w Krakowie),

- s. Natanaela Wiesława Błaziejczyk CSSF (Sekretariat Konferencji Episkopatu Polski),
- Międzyuczelniany Instytut Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki,
- Muzeum Zamkowe w Malborku,
- Muzeum Narodowe we Wrocławiu.

Potrzeba zwiększenia skuteczności działań związanych z zabezpieczaniem dóbr kultury na wypadek sytuacji kryzysowych lub konfliktów zbrojnych po raz kolejny skłoniła organizatorów KOBED’26 do podjęcia szerokiej debaty poświęconej praktycznym aspektom ochrony zabytków. Zwłaszcza starania o zapewnienie bezpieczeństwa dziedzictwu kulturowemu, szczególnie na wypadek zagrożeń, jakie niosą z sobą sytuacje kryzysowe oraz konflikty zbrojne, należy odpowiednio doceniać i nieustannie wspierać, podobnie jak każdą z inicjatyw badawczych poszukujących skutecznych, nowoczesnych metod zabezpieczania dóbr kultury. Rozwijane rozwiązania organizacyjne, nowe formy współpracy międzyinstytucjonalnej, prowadzone prace badawcze oraz wymiana doświadczeń przyczyniają się nie tylko do doskonalenia stosowanych rozwiązań technicznych, lecz także do tworzenia regulacji prawnych lepiej odpowiadających na potrzeby różnorodnych podmiotów, w tym administracji rządowej i samorządowej, zainteresowanych instytucji kultury, organizacji społecznych, środowisk naukowych oraz indywidualnych właścicieli i opiekunów zabytków.

Tradycyjnie zwieńczeniem Kongresu były ćwiczenia ratowniczo-gaśnicze z elementami zabezpieczenia ruchomych dóbr kultury, przeprowadzone na terenie Opactwa Mniszek Benedyktynek w Staniątkach. Celem ćwiczeń było doskonalenie współdziałania służb ratowniczych podczas pożaru obiektu sakralnego połączone z ewakuacją dóbr kultury, sprawdzeniem gotowości operacyjnej i skuteczności procedur podczas zagrożenia pożarowego, weryfikacją wcześniej zaplanowanych działań zabezpieczających na wypadek wystąpienia sytuacji kryzysowej oraz doskonaleniem współpracy pomiędzy opactwem a służbami ratowniczymi. W ćwiczeniach uczestniczyło ok. 120 osób reprezentujących Ochotnicze Straże Pożarne, Państwową Straż Pożarną, Policję, jednostki samorządu, służby konserwatorskie oraz organizacje pozarządowe. Dodatkowo przebieg działań obserwowało ok. 100 uczestników Kongresu.

Organizatorzy zaprosili obecnych do udziału w jubileuszowej, piątej edycji wydarzenia. V Kongres Bezpieczeństwa Dziedzictwa odbędzie się w 2027 r., a jego tematem przewodnim będzie „Planowanie i organizacja ochrony dóbr kultury”.

Dominika Kuśnierz-Krupa

Program Edukacyjny dla Dzieci „Poznajmy Zabytki” – III Edycja

Jednym z przedsięwzięć realizowanych przez Oddział Krakowski SKZ w obecnej kadencji jest prowadzenie działań edukacyjnych skierowanych do dzieci w wieku szkolnym, mających na celu kształtowanie świadomości dotyczącej znaczenia ochrony dziedzictwa kulturowego. Szczególny nacisk położono na popularyzację wiedzy o zabytkach Małopolski oraz budowanie podstaw odpowiedzialności za ich zachowanie dla przyszłych pokoleń.

W tym celu trzy lata temu Oddział Krakowski SKZ przygotował i wdrożył Program Edukacyjny „Poznajmy Zabytki”, którego trzecia edycja została przeprowadzona wiosną bieżącego roku. Program obejmował cykl warsztatów edukacyjnych połączonych z konkursem plastycznym „Mój ulubiony zabytek”.

Zajęcia z dziećmi były prowadzone przez członków „Koła Młodych” Oddziału, którzy przybliżyli

uczestnikom zagadnienia związane z dziedzictwem kulturowym. W trakcie prelekcji dzieci zapoznały się z pojęciem zabytku, jego podstawowymi kategoriami oraz najcenniejszymi obiektami zabytkowymi Krakowa i Małopolski. Celem warsztatów było nie tylko przekazanie wiedzy, ale także rozwijanie zainteresowania lokalnym dziedzictwem i uwrażliwienie najmłodszych na potrzebę jego ochrony.

Uzupełnieniem części edukacyjnej był konkurs plastyczny, w ramach którego uczniowie przedstawiali w formie rysunku lub pracy malarskiej wybrany przez siebie zabytek – ulubiony bądź szczególnie wartościowy w ich odczuciu.

Program skierowany jest do uczniów klas trzecich szkół podstawowych. W bieżącej edycji uczestniczyło w nim ok. 120 dzieci z dwóch krakowskich szkół – Społecznej Szkoły Podstawowej nr 7 Społecznego To-

„Poznajmy zabytki”, gala finałowa, fot. Małgorzata Hryniewicz

„Poznajmy zabytki”, warsztaty, fot. Bernadetta Półchłopek-Szczygieł

warzystwa Oświatowego im. ks. prof. Józefa Tischnera w Krakowie oraz Szkoły Podstawowej nr 38 im. Bractwa Kurkowego w Krakowie.

Oceny nadesłanych prac dokonało Jury, w skład którego weszli przedstawiciele instytucji i podmiotów wspierających program.

Uroczyste podsumowanie Programu odbyło się 24 maja br. w Galerii A1 przy ul. Kanoniczej 1. W ramach gali finałowej otwarto wystawę prezentującą nagrodzone i wyróżnione prace, a laureatom oraz finalistom wręczono dyplomy i nagrody rzeczowe. W tym roku wyróżniono łącznie 18 uczestników, w tym 6 laureatów i 12 finalistów.

Spotkanie poprowadziła Prezes Oddziału Dominika Kuśnierz-Krupa. W uroczystości uczestniczyli również przedstawiciele instytucji wspierających program: prof. Barbara Bartkiewicz – Prezes Honorowy Towarzystwa Urbanistów Polskich Oddział Kraków; arch. Marek Kaszyński – Przewodniczący Rady Małopolskiej Okręgowej Izby Architektów RP; arch. Bernadetta Półchłopek-Szczygieł – Zastępca Przewodniczącego Rady Małopolskiej Okręgowej Izby Architektów RP; a także Małgorzata Hryniewicz – Skarbnik SKZ Oddział Kraków.

Patronatu nad programem udzieliły: Małopolska Okręgowa Izba Architektów RP, Stowarzyszenie Architektów Polskich Oddział Kraków, Towarzystwo

Urbanistów Polskich Oddział Kraków, Dziekan Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej oraz Małopolska Wojewódzka Konserwator Zabytków.

Nagrody dla uczestników Programu ufundowały w tym roku, niezawodnie, firma Remmers Polska sp. z o.o. oraz pracownia ARCHI-Projekt Sp. J. M. Bentkowski, M. Kopeć.

Realizacja Programu nie byłaby możliwa bez zaangażowania i wsparcia członków Oddziału Krakowskiego SKZ: Patrycji Białas, Katarzyny Blicharz, Małgorzaty Hryniewicz, Joanny Leonowicz, Jana Magiery oraz Bernadetty Półchłopek-Szczygieł.

Tegoroczna edycja Programu Edukacyjnego „Poznajmy Zabytki” była ostatnią w bieżącej kadencji Oddziału Krakowskiego SKZ. Było to jedno z ważniejszych przedsięwzięć zrealizowanych przez Oddział w ciągu ostatnich trzech lat, otwierające nowy obszar działalności związany z edukacją najmłodszych.

Władze Oddziału składają serdeczne podziękowania wszystkim członkom, którzy zaangażowali się w przygotowanie i realizację Programu, poświęcając swój czas, wiedzę i doświadczenie. Wspólny wysiłek wielu osób przyczynił się do stworzenia wartościowego programu edukacyjnego, który na trwałe wpisał się w działalność Oddziału Krakowskiego SKZ i stanowi ważny element jego dorobku w mijającej kadencji.

Jacek Olesiak

30 lat technologii Remmers w ochronie zabytków w Polsce

Między tradycją a nowoczesną technologią

Konserwacja obiektów zabytkowych i ich ochrona wymagają zachowania równowagi między poszanowaniem historycznej substancji a świadomym wykorzystaniem współczesnych rozwiązań materiałowych. W praktyce oznacza to prowadzenie uporządkowanego procesu działań, od rozpoznania stanu technicznego, przez dobór właściwych technologii, aż po naprawę i zabezpieczenie struktury, mając na względzie zachowanie autentyczności obiektu.

Trzy dekady działalności Remmers w Polsce pokazują, że trwałość efektów konserwatorskich opiera się na podejściu systemowym, od diagnozy przyczyn po ich eliminację.

Rozwój technologii Remmers w Polsce

Od 1996 r. firma współkształtuje krajowe standardy konserwatorskie, wprowadzając do praktyki rozwiązania znane z Europy Zachodniej. Stosowane są one zarówno w wymagających realizacjach konserwatorskich, jak i w dużych projektach rewitalizacyjnych.

Oferta obejmuje szeroki zakres materiałów do pracy z obiektami zabytkowymi, tworzących uporządkowany system umożliwiający dopasowanie metod do charakteru podłoża i stopnia jego degradacji.

Wzmacnianie i ochrona kamienia i cegły

Istotnym obszarem pozostaje konserwacja kamienia i cegły. Preparaty krzemioorganiczne typu Remmers KSE umożliwiają konsolidację osłabionych struktur przez wprowadzenie spoiwa krzemionkowego w głąb materiału, co poprawia jego spójność i odporność.

Rozwiązania te współdziałają z zaprawami renowacyjnymi Remmers RM oraz impregnatami Funcosil, umożliwiając jednocześnie wzmocnienie podłoża, uzupełnianie ubytków i jego skuteczną ochronę przed wilgocią.

Technologie czyszczenia

Oczyszczanie powierzchni należy do najbardziej wrażliwych etapów prac i wymaga metod dostosowanych do charakteru zabrudzeń oraz właściwości podłoża. Coraz większe znaczenie mają rozwiązania nieniszczące i nieinwazyjne.

Remmers Arte Mundit umożliwia bezwodne usuwanie zabrudzeń, a Remmers Clean Galena pozwala na kontrolowane eliminowanie zanieczyszczeń, także zawierających metale ciężkie, bez ingerencji w strukturę materiału.

Odsalanie murów i materiały naturalne

Zasolenie murów stanowi jedno z podstawowych wyzwań technicznych w obiektach zabytkowych. Kluczowe znaczenie ma rozróżnienie między eliminacją przyczyn a usuwaniem skutków degradacji. Problemy zawilgocenia wymagają przede wszystkim właściwego rozwiązania hydroizolacji fundamentów, która ogranicza dopływ wody do konstrukcji.

Dopiero w dalszym etapie stosuje się systemy tynków renowacyjnych oraz kompresy odsalające, wspomagające migrację soli i stabilizujące warunki wilgotnościowe. Istotną rolę odgrywają tynki absorpcyjne Remmers ACM, które umożliwiają czasowe wiązanie soli i ograniczenie ich destrukcyjnego oddziaływania.

Równolegle wykorzystuje się materiały tradycyjne, w szczególności wapno i cement romański, stosowane jako naturalne spoiwa w tynkach i farbach, zapewniające wysoką dyfuzyjność, odwracalność oraz zgodność z historycznym podłożem.

Konserwacja i ochrona drewna

Konserwacja drewna od początku stanowi istotny element rozwoju oferty firmy. Materiał ten, szczególnie wrażliwy na działanie wilgoci i czynników biologicznych, wymaga starannego doboru metod zabezpieczenia.

Fot. Jacek Olesiak

Rozwiązania Remmers umożliwiają ograniczenie procesów biokorozji przy jednoczesnym zachowaniu właściwości użytkowych oraz walorów estetycznych elementów drewnianych. Istotnym aspektem pozostaje również renowacja i malowanie drewna, prowadzone z poszanowaniem jego historycznego charakteru, przy wykorzystaniu zarówno tradycyjnych technologii, jak i nowoczesnych systemów powłokowych.

Podejście systemowe i kierunki rozwoju

Wyjątkowość oferty Remmers opiera się na całościowym spojrzeniu na obiekt, w którym kolejne etapy działań tworzą spójny i uporządkowany proces postę-

powania. Ogranicza to ryzyko błędów wykonawczych i sprzyja trwałości efektów konserwatorskich.

Stosowane rozwiązania stanowią zintegrowany zestaw metod obejmujących czyszczenie, wzmacnianie, rekonstrukcję oraz ochronę powierzchni, a także ich estetyczną integrację z oryginalną substancją obiektu.

Za tym rozwojem stoją przede wszystkim ludzie, pracownicy, partnerzy i klienci, których doświadczenie oraz współpraca współtworzą tę historię i nadają jej realny wymiar.

Jacek Olesiak
konserwator dzieł sztuki
Remmers Polska sp. z o.o.

Historia potrzebuje troski? **MY ją zapewniamy.**

30 lat doświadczenia w ochronie
dziedzictwa kulturowego

30 lat
BudujeMY jakość.
TworzyMY przyszłość.

Więcej informacji można
przeczytać na naszej stronie.
Skorzystaj z tego kodu QR.

Od 30 lat Remmers Polska wspiera ochronę dziedzictwa kulturowego, łącząc nowoczesne technologie z szacunkiem dla historii.

Nasze rozwiązania pomagają zachować piękno zabytków i przedłużyć ich trwałość na kolejne pokolenia.

Od renowacji królewskich rezydencji po rewitalizację obiektów – nasze produkty są tam, gdzie liczy się jakość i odpowiedzialność.

Bo wierzyMY, że historia zasługuje na przyszłość, a troska o nią zaczyna się dziś.

Oferujemy produkty do:

- ✓ kompleksowej konserwacji zabytków
- ✓ renowacji murów i kamienia naturalnego
- ✓ naprawy i odtwarzania detali architektonicznych

NABIŚCI

16.07–15.11
2026

PROROCY
NOWEJ
SZTUKI

MUZEUM
ŁAZIENKI
KRÓLEWSKIE
PODCHORAŻÓWKA

WYSTAWA
CZASOWA

Félix Vallotton (1865–1925), *Płaka (Zakątek parku z dzieckiem)*, 1899

© Grand Palais-Rmn (Musée d'Orsay) / Sylvie Chan-Liat

Sponsor numeru

Wydawca

Członkowie wspierający SKZ

www.archaios.pl

www.stoczniacesarska.pl

www.caparol.pl

www.corneco.pl

www.pkzrenoma.com

www.monumentservice.pl

www.fkpb.pl

www.heritageceramics.pl

www.keim.pl

www.kingspaninsulation.pl

www.mik.edu.pl

www.mlssystem.pl

OTB INVESTMENT

www.pro-tempus.pl

www.restauro.pl

www.rector.pl

www.wowczak.pl

www.zabytkowe-wiatraki.pl

www.zamek-gniew.pl

www.attyka.net.pl

www.murtronic.pl

www.sievert.pl

www.wiadomoscikonserwatorskie.pl